

ХАРКІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ

**Станіслав Миколайович
ПАЗИНІЧ**

(До 75-річчя з дня народження)

бібліографічний покажчик

УДК 016:929
ББК 91.28
П 56

Укладач:
Л. П. Семененко

Художнє оформлення:
В. А. Носань

П 56   **Станіслав** Миколайович Пазиніч. До 75-річчя з дня народження [Текст] : біобібліогр. покажчик / уклад. Л. П. Семененко. — Харків : Майдан, 2015. — 400 с. : іл.
ISBN 978-966-372-601-4

Книга містить основні біографічні дані професора С. М. Пазиніча, список наукових праць, і висловлювання відомих вчених, які характеризують його як дослідника, педагога та особистість. Наведено систему покажчиків та інший бібліографічно-довідковий матеріал. Розміщено також фрагменти окремих робіт за період 2010–2014 рр, які відображають внесок автора у розробку теорії філософії, професійної культури, логіки, філософії освіти та філософії управління.

УДК 016:929
ББК 91.28

ISBN 978-966-372-601-4

© Пазиніч С. М., 2015
© Семененко Л. П., уклад., 2015

ЖИТТЯ ЗАРАДИ ДОБРА ТА КРАСИ

ПРИГОСТІТЬ РОЗМОВОЮ...

(від укладача)

Про свій прихід у цей Світ маленька людина сповіщає криком, плачучи чи то від болю, чи то від страху перед таким великим, невідомим і незбагненим Світом. Станіслав Пазиніч теж сповістив Світ криком про свій прихід, але певно, той крик супроводжувався усмішкою і радістю зустрічі.

Цей щиро усміхнений чоловік, є для мене не тільки зразком талановитого педагога з досконалими ораторськими здібностями і даними, не тільки зразком педагога і науковця, закоханого у свою справу, якій присвятив усе своє життя, а ще й автором багатьох наукових праць, що поповнили фонд науково-технічної бібліотеки НТУ «ХПІ» і посіли в ньому гідне місце.

У 1967 році С.М. Пазиніч пов'язав своє життя з Харківським політехнічним інститутом ім. В.І. Леніна. Змінювалися назви інституту, змінювалися установи, у яких працював, але не змінювалася його любов до професії педагога, науковця, і не змінювалася любов студентів до викладача, старшого викладача, доцента, професора, академіка АПН України, завідувача кафедри Станіслава Миколайовича Пазиніча.

Його сумлінна діяльність на ниві освіти заслуговує високої оцінки. Він навчає і виховує одночасно, бо для нього це процес нерозривний, органічний, безперервний. Вчить студентів правильно формувати самооцінку, адже недостатньо чітке уявлення про себе заважає людині правильно зрозуміти себе, усвідомити свої внутрішні можливості. А це, у свій час, кладе певний відтінок на характер спілкування з оточуючими, вчить не підмінювати істинні цілі хибними. Він прибічник того, що найголовніший ресурс країни — це творчий потенціал молодих, а серед головних завдань педагога — допомога молоді у розвитку та реалізації їх творчого потенціалу. Він намагається навчити усіх і кожного отримувати насолоду від розумової, творчої праці.

Станіслав Миколайович вчить своїх студентів і слухачів вірити у свої сили, мріяти і бути відповідальними за реалізацію своїх мрій; бути відповідальними за результативність свого навчання не лише перед собою та своїми батьками, а ще й перед суспільством, яке створює умови, витрачає певні кошти на організацію навчання і має надії на подальшу віддачу суспільству.

Будучи яскравою особистістю і професіоналом він виховав не одне покоління технічної і художньої еліти. Він стоїть на позиції людяності, тому інколи повторює, що елементи людяності потрібні навіть у спілкуванні з персональним комп'ютером. Завдяки глибоким науковим знанням та майстерності оратора Станіслав Миколайович завжди утримує увагу студентів, веде їх в такий цікавий і таємничий світ філософії. Його учні завжди відчували якусь елітарність того загадкового світу. Він вчить своїх слухачів не лише розуміти, а й любити філософію, логіку. Студентів приваблюють його експромти під час проведення занять. Його лекціями заслуховуються, а особливо, оригінальним змістом, бездоганною логікою і формою подання матеріалу.

Дуже непросто охопити всі грані життя та діяльності цієї творчої, багатогранної людини. Його наукові уподобання різнобарвні, оригінальні. Багато хто з медичних працівників заслуховувався його лекціями з питань використання снів у діагностиці захворювань. Він завжди намагався писати наукові праці за темами малодослідженими, цікавими. Читач, який візьме до рук його книги: «Глосарій з логіки та філософії», підручники для вищої школи «Філософія», «Філософія управління», «Логіка для інженерів», «Логіка інженерної діяльності», «Філософська рефлексія сьогодення» або саму останню книжку «Філософські поради» оцінить кропітку, скрупульозну працю автора, його інтелект, талант і працелюбність, а гість на дачі — гостинність, майстерність рук та смак дизайнера, прихильник мистецтва — рівень майстерності різбляра по дереву. Його партнер у танці оцінить плавність та професіоналізм хореографа, а співрозмовник — енциклопедичні знання, такт ведення діалогу. Співавтор оцінить талант генератора ідей і, одночасно, чудового розробника спільних цікавих за змістом і формою сучасних концептів.

Енциклопедичні знання, вміння ведення бесіди, безумовно позитивне ставлення до життя і до людей роблять його бажаним співрозмовником, спонукають до нових зустрічей і нового спілкування.

Особливо зворушує його вміння дружити, підтримувати тривалі дружні стосунки.

Невтомність, надзвичайна працездатність, висока компетентність, відповідальність науковця, неабиякі організаторські здібності, любов до професії, творчий хист — усі ці якості повною мірою притаманні Станіславу Миколайовичу Пазинічу.

Маючи у своєму доробку більше 250 наукових праць, серед яких кілька монографій, підручників та навчальних посібників (всі з грифом МОН України), за якими вчать студенти багатьох вищих навчальних закладів і сьогодні, виховавши за майже п'ятдесят років педагогічної праці десятки тисяч студентів, професор Станіслав Миколайович Пазиніч на піднесенні продовжує плідно працювати, залишаючись скромною людиною. Маємо надію читати його нові книги та змістовні статті.

Від себе та своїх колег бібліотекарів бажаю шановному Ювілярові здоров'я, добробуту, щастя, творчої наснаги ще на багато років і прошу: «Пригостіть розмовою».

Семененко Лариса Петрівна,
*директор науково-технічної бібліотеки
НТУ «ХП»*

ВЗІРЕЦЬ ВІДДАНОГО СЛУЖІННЯ СПРАВИ (біографічний нарис)

Пазиніч Станіслав Миколайович працює в Харківській державній академії дизайну і мистецтв штатним професором з 2003 року, але до цього працював за сумісництвом майже п'ятнадцять років. Талановита, широко освічена людина, вдумливий вчений і блискучий педагог, він відрізняється фантастичною працьовитістю, високою загальною і професійною культурою і водночас своєю скромністю.

Притаманна йому риса — це увага і шанобливе ставлення до людей, незалежно від того, чи це студент, чи колега, чи високо поставлений посадовець. Звідси — його душевність і постійне бажання приходити на допомогу тому, хто її потребує. Десятки й сотні людей, хто мав і має нагоду працювати чи навіть просто спілкуватися

зі Станіславом Миколайовичем, можуть посвідчити, що він завжди допоможе у тлумаченні чи у розв'язанні складної наукової проблеми, дасть слушну пораду у написанні дисертації чи то монографії, статті тощо.

Широка наукова ерудиція і глибока філософська рефлексія різноманітних явищ дійсності дозволяють йому на рівних спілкуватись з представниками як природничих, соціально-гуманітарних наук, так і представників мистецтв і художньої еліти. Філософ не тільки за базовою освітою, а справдішній філософ за покликанням, він плідно працює над дослідженням і розв'язанням різноманітних проблем сучасності. Про це переконливо свідчить його творчий доробок, який складає більше 250 наукових і науково-методичних праць.

Станіслав Миколайович народився в день святої ікони «НЕСПОДІВНА РАДІСТЬ», 14 травня 1940 року в м. Лубни Полтавської області в сім'ї офіцера Червоної армії. Ще з дитинства життя не зніжувало його. Батько загинув на фронті Великої Вітчизняної війни. Тож, мама Анна Савелівна, власним прикладом виховувала у сина кращі людські якості — доброзичливість і чесність, працьовитість і відповідальність за свої справи, постійне мотивування до знань, принциповості, а головне мама, плекала делікатне ставлення до людей, готовність допомогти їм будь в чому.

Дідусь, Морозов Сава Дорофійович, освічена людина, прищеплював з дитинства любов до знань, до книги, прагнення прочитати все, що тільки доводилось знайти в небагатих післявоєнних шкільних і міських бібліотеках. Все це сприяло розвитку надійних передумов для формування ерудиції і світоглядних позицій хлопця. Він жваво цікавився багатьма проблемами, економив навіть на сніданках, купував, а потім з інтересом прочитував серйозні для його віку книжки. А сьогодні, на скільки нам відомо, особиста бібліотека Станіслава Миколайовича нараховує більше восьми тисяч книг. Він часто і щедро дарує свої книжки бібліотекам: НТУ «ХП», ХДАДМ, ХНЕУСГ ім. П. Василенка.

В 1957 році після успішного закінчення десятого класу Лубенської середньої школи № 1 навчався в Кременчугському технічному училищі, а потім працював, в тому ж місті на автомобільному заводі. В 1959 році Станіслав призивається до лав Воєнно-морського флоту. Саме там хлопець всерйоз захопився філософією, це ж треба уявити собі, що він передплачував і читав кожную статтю в жур-

налі «Вопросы философии», особливо студіював статті В. Асмуса, Б. Кедрова, П. Копніна, О. Зіновієва та інших знаних учених. На той час це була плеяда філософської еліти країни. Тому не випадково, а цілеспрямовано юнак вирішив вступати до філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. І треба сказати, що він поступив з першого разу. А конкурс тоді був — 9 абітурієнтів на одне місце, адже того часу в СРСР було лише три філософських факультетів — в Москві, Ленінграді, Києві.

В ті шестидесяті роки потепління це був не просто філософський факультет, а центр інтелектуальної думки. Блискуча когорта видатних вчених і педагогів які фактично відпрацьовували на ньому принципово нову філософію гуманітарної освіти. Тому цілком зрозуміло, який глибокий слід залишили в душі студента Станіслава Пазиніча висока наукова ерудиція, любов до своєї професії і блискучі педагогічні та особистісні якості Копніна П.В., Раєвського О.Н., Шинкарука В.І., Павлова В.Л., Кудіна В.О. Залєвського А.Д., Олексюка О.М., Марісової Л.І., Бичка І.В., Остряніна Д.Х., Танчера В.К., Є.К. Долумана та інших. На факультеті постійно читали різноманітні навчальні курси такі видатні вчені як: Микола Амосов, Віктор Глушков, Василь Сухомлинський, Олександр Зіновієв, Валентин Асмус, Михайло Іовчук, Віктор Афанасьєв, Олексій Леонтєв і багато інших. Їхні імена і основоположний вплив на свій науковий, педагогічний і особистісний розвиток Станіслав Миколайович часто згадує з глибокою повагою і добросердною вдячністю.

Студент С. Пазиніч відмінно навчався. Досить нагадати, що він був відзначений медаллю Міністерства вищої освіти СРСР за наукову студентську роботу. Але він не тільки відмінно вчився, а також активно займався хореографією, будучи постійним солістом знаменитого на всю Україну і за її межами ансамблю «Молодість».

По закінченні університету поїхав за призначенням до Харківського політехнічного інституту на кафедру філософії. Але через два роки знову повертається до КДУ ім. Т.Г. Шевченка, на цей раз, в якості аспіранта. Успішно і достроково захищає дисертацію і повертається до ХПІ в якості старшого викладача, доцента кафедри філософії, а згодом і професора кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами. Саме на цій кафедрі максимальною мірою розкрився його організаторський, науковий і педагогічний таланти. Багато сил і енергії Станіслав Миколайович поклав на

розробку концепції та організацію підготовки на кафедрі студентів зі спеціальності «Психологія» та магістрів за спеціальностями «Адміністративний менеджмент» і «Педагогіка вищої школи». При цьому він читав на кафедрі кілька провідних дисциплін: «Філософія», «Логіка», «Педагогічна етика», «Філософія психології», «Логіка педагогічної діяльності», «Філософія управління», «Філософія освіти», «Філософські основи екології», «Педагогіка і психологія вищої школи». Він постійно здійснював керівництво виконанням випускних кваліфікаційних робіт магістрів, а також був науковим керівником аспірантів.

Виконуючи протягом трьох останніх років складні й багатопланові обов'язки замісника завідувача кафедри, Станіслав Миколайович багато сил, енергії і натхнення поклав на розробку необхідного науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу, підготував особисто та у співавторстві понад 20 навчальних посібників, текстів лекцій. Водночас він активно здійснює власні наукові дослідження у галузі, філософії, логіки, філософії освіти, філософії управління і професійної культури, філософії творчості. Це дозволило йому тільки за час роботи на кафедрі опублікувати понад 80 глибоко змістовних наукових праць.

З 2006 року на запрошення керівництва Харківської державної академії дизайну і мистецтв та за згодою НТУ «ХПІ» Станіслав Миколайович Пазиніч перейшов на постійну роботу професором академії, а згодом був обраний одностайно Вченою радою завідувачем кафедри соціально-гуманітарних дисциплін. В академії масштабно розкрився і продовжується розвиватися талант шановного професора С.Н. Пазиніча. За ці вісім років він організував і керує міжвузівським методологічним семінаром: «Філософія і сучасність». Заснував, у якості головного редактора міжнародний науково-теоретичний часопис ФІЛОСОФІЯ І СУЧАСНІСТЬ, який виходить двічі на рік.

З 2008 року організував і успішно провів шість Міжнародних науково-теоретичних конференцій: «СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІ ВЕКТОРИ ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ» в роботі якої прийняли участь представники одинадцяти країн світу. Він є постійним членом оргкомітетів багатьох Міжнародних форумів, конгресів, конференцій та активним членом редколегій наукових збірників та фахових часописів. За вісім років роботи в ХДАДМ професор Пазиніч С.М. підготував і видав: три монографії, три підручника, п'ять навчаль-

ний посібник всі з грифом МОН України, а також в співавторстві з В.Г. Кременем та О.С. Пономарьовим перший в Україні цікавий і конче необхідний підручник «Філософія управління», який витримав два видання.

Пропрацювавши майже 50 років у вищій школі, Станіслав Миколайович і сьогодні старається постійно вчитись: читає нові монографічні й журнальні наукові публікації, бере активну участь у наукових конференціях, ознайомлюється з новаціями педагогічного досвіду, сам експериментує з методикою подання студентам навчального матеріалу. Тому і не випадково, що його лекції завжди не тільки глибоко змістовні, а й цікаві за формою. Саме за творчий, креативний підхід до науки і навчального процесу студенти і аспіранти з великою повагою ставляться до нього як до науковця, педагога, професіонала і неординарної особистості. Тому не випадково, що Академія педагогічних наук України нагородила його медаллю К. Ушинського. А за велику плідну роботу в образотворчому мистецтві професор Пазиніч С.М. обраний дійсним членом Харківської спілки художників України.

У зв'язку з ювілеєм високоповажного професора, Академіка АПН України Станіслава Миколайовича щиро бажаю йому здоров'я, особистого щастя, творчого довголіття і нових плідних звершень у науковій і педагогічній діяльності.

Ковтун Віктор Іванович,
Народний художник України,
лауреат Національної
премії України імені Т.Г. Шевченка,
професор, академік, почесний
громадянин Харківської області,
Голова Харківської спілки художників
України

ПРЕСТИЖ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ СТВОРЮЮТЬ ЛЮДИ!

Станіславе Миколайовичу, ми знаємо Вас як неперевершеного педагога-політехніка, фахівця і вченого, віртуоза філософської думки, чарівника слова і володаря студентських сердець, високо ерудовану особистість, чуйну і ширю людину.

Усі ці слова це не проста данина людині, яка святкує свій ювілей. За кожним епітетом стоять довгі роки самовідданої праці на ниві прищеплення кожному, хто хоча б раз мав щастя слухати Ваші фундаментальні лекції з філософії, логіки, філософії управління, філософії освіти, філософії психології та ін. А таких щасливчиків чимало. Адже в нашому університеті Ви працюєте вже майже сорок років. За цей час близько сорока п'яти тисяч студентів мали щастя ознайомитися з основами професіоналізму й людяності у високому розумінні цих слів. Про Вашу відданість своїй улюбленій справі свідчить ще й той факт, що понад 30 років Ви працювали на фізико-технічному факультеті та факультеті технології неорганічних речовин. Тільки за останні кілька років Вашої праці на кафедрі педагогіки і психології управління соціальними системами Вами написано шість навчальних посібників, три підручника, словник, більше сотні наукових та науково-методичних статей, а що й казати про Ваші численні виступи від імені НТУ «ХП» на міжнародних конференціях, форумах, конгресах.

Усі ці факти свідчать про Ваш потужний науковий потенціал як професора, педагога й методиста. Саме такі як Ви особистості й становлять славу, фундамент і гарантію подальшого успішного розвитку нашого славного Політеху.

Бажаємо Вам, шановний Станіславе Миколайовичу, довгих років плідної діяльності на благо Філософії, Вашої, рідної для Вас, кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами і нашого Політехнічного університету, а також на благо нашої держави в підготовці її майбутньої еліти — гуманітарно-технічної інтелігенції з дипломами Національного технічного університету «Харківській політехнічний інститут»

Від щирого серця поздоровляємо Вас у цей святковий день з Ювілеєм! Бажаємо Вам усього найкращого, виповнення всіх

мрій і бажань, міцного здоров'я, щастя й добробуту на багато років!

Л.Л. Товажнянський,
*Ректор Національного технічного
Університету «Харківський
політехнічний Інститут», доктор
технічних наук, професор, Заслужений
діяч науки і техніки України, лауреат
Державної премії України*

ЛЕБЕДЮЧИЙ ПРОХАНЕЦЬ І ФІЛОСОФ — РЕЧІ НЕСУМІСНІ

Цей афоризм Станіслава Миколайовича, якому він слідує все своє свідоме життя, багато говорить про людину умотивовану безкорисливістю, чесністю, самодостатністю та витонченою шляхетністю.

Час швидкоплинний на стільки, що інколи складається враження про минулі події немовби вони були вчора. Ось і нинішня подія, яка пов'язана з ювілеєм професора Пазиніча Станіслава Миколайовича. Ще свіже в пам'яті враження про його семидесятий день народження, а у віконце часу стукає сімдесят п'ятий ювілейний рік.

Добре пам'ятаю той час, коли мені в перше вдалося познайомитись зі Станіславом Миколайовичем в ті далекі шестидесяті роки двадцятого століття. Ми тоді були студентами філософського факультету Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка. Уже тоді його виділяли такі риси як порядність, шляхетність, витончений естетичний смак, безкорисливість і фантастична одержимість в опануванні філософськими знаннями. Але мене вражало ще й те, що він встигав одночасно займатися на високому рівні, хореографією. Він був знайний соліст відомого не тільки в Україні, а і за її межами ансамблю «Молодість». Стас, а його завжди звали чомусь не за прізвищем, був двічі Лауреатом республіканського конкурсу з хореографії. А ще добре пам'ятаю наші студентські будівельні загони в Кустанайській області Казахстану. Це була потужна школа виховання витривалості,

навичок управління і перевірки на мужність, порядність, доброзичливість, взаємну допомогу тощо.

Зустрічаючись з Станіславом Миколайовичем, ми часто згадуємо наших знаних вчених і педагогів, людей великого таланту і енциклопедичних знань. Це перш за все професори КДУ: Копнін П.В., Раєвський О.Н., Ремезовський Й.Д., Шинкарук В.І., Павлов В.Л., Кудін В.О., Залевський А.Д., Олексюк О.М., Марісова Л.І., Бичко І.В., Острянін Д.Х., Танчер В.К. Удовиченко П.П. та ін. Ми їм вдячні не тільки за те, що вони навчали нас бути філософами, педагогами, вченими але і людьми, які випромінюють для других людей тепло своїх сердець. Ми ніколи не забудемо щиросердну ALMA MATER!

Учень легендарних творців філософської думки Станіслав Миколайович згодом сам став відомим педагогом, вченим. Широта його наукових інтересів дивує. Але ще більш вражає те, що в багаточисельних наукових працях в різноманітних сферах об'єднує одна загальна особливість — його наукова сумлінність найвищої проби, повне неприйняття імітації, підробки й гри в науку. І ще, неослабне, натхненне бажання і спроможність постійно вчитися. Саме ось ця здатність завжди відрізняла його як достеменного вченого. Широта його наукових інтересів і висока педагогічна майстерність, сьогодні відображені у більш як двохсот п'ятдесяти наукових і науково-методичних публікаціях, у виступах на багатьох Міжнародних форумах і наукових конференціях, конгресах. Та він й сам започаткував і вже успішно провів шість Міжнародних наукових конференцій: «Соціально-гуманітарний вектори педагогіки вищої школи». Заснував і є головним редактором конче необхідного для філософської спільноти України Міжнародного наукового часопису — «ФІЛОСОФІЯ І СУЧАСНІСТЬ».

З ним як зі співавтором легко й приємно працювати. Він є досить толерантною людиною з високою методологічною культурою наукового спілкування. Він разом з Олександром Семеновичем Пonomарьовим, його надійним другом, вміють слухати, швидко проникати в сутність думки іншої людини і приймають її, не замикаючись на своїх власних міркуваннях і одночасно визнаючи свої деякі тимчасові упущення від яких ніхто не застрахований. Однак у разі впевненості у своїх позиціях вони знаходять необхідні аргументи для переконання співрозмовника.

Станіслав Миколайович, особистість високої культури, шляхетності і чарівливості, доброзичливий і дотепний, завжди готовий до

помогти знаннями, добросердною радою, а якщо треба, то і справою, він створив собі той авторитет, який тримається не на званнях і посадах, а на реальних цінностях, придбаних невпинною працею на протязі всього життя. Йому властива та внутрішня свобода, якою володіють лише люди, що знають собі дійсну ціну, позбавлені позерства і дрібних амбіцій. Побачивши його, завжди хочеться йому по-доброму посміхнутися — і це, здається, найвища нагорода, яку може заслужити собі людина. А ще є у нього притаманна риса характеру і навіть його принцип життя згідно якому він живе весь час — ніколи і нічого не просити у держави, розраховуючи лише на себе. Його славнозвісний, афоризм знайомий багатьом, хто його знає: «Лебедіючий проханець і філософ — речі несумісні»

Дорогий друже! Поздоровляю тебе з 75-літнім ювілеєм, щирсердно бажаю здоров'я і нескінченної творчої наснаги.

В.Г. Кремень,

*Президент Академії педагогічних наук
України, академік НАН, доктор
філософських наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки
України, Президент товариства
«Знання» України*

ALMA MATER ПИШАЄТЬСЯ ВАШИМИ ДОСЯГНЕННЯМИ

Дорогий мій друже, минуло 52 роки, а саме стільки ми з тобою підтримуємо справжні приятельські стосунки. Але насиченість цих років подіями глибокими та масштабними сприймаються немовби птахи в стрімкому польоті. Проте в пам'яті назавжди залишилися теплі спогади про нашу студентську, натхненну цілеспрямованість, і дієвим оптимізмом, філософську юність. Та мабуть найголовніше надбання, чим пишаємося і нині, це те, що ми, молодь 60-х років минулого століття і тисячоліття, увібрали в себе, добропорядність, безкорисливість дружніх стосунків, які закарбувалися так глибоко в наших щирих серцях, що супроводжують наше життя і до тепер.

Та це і недивно, бо цим завжди славився наш столичний університет і перш за все, наш рідний філософський факультет!!!

Станіславе Миколайовичу, філософське товариство Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, де у Вас багато щиросердих друзів і колег, знають Вас як талановитого вченого, педагога дружелюбно вітають Вас зі славним 75-літнім ювілеєм. Знайте, ALMA MATER пишається Вашими досягненнями в галузі філософії і педагогіки.

Бажаємо Вам, Станіславе Миколайовичу, невмирущого оптимізму, незгасаючої енергії, всебічного і безграничного прославляння нашого університету і, зокрема, рідного філософського факультету.

Дорогий друже, колего, Станіславе Миколайовичу, сердечно вітаю тебе з ювілеєм. Щиро зичу тобі успіхів у всіх твоїх творчих задумах і благословених діяннях.

*Губернський Леонід Васильович,
ректор Київського Національного
університету ім. Т.Г. Шевченка, Герой
України, доктор філософських наук,
професор, академік НАН України*

ЧЕЛОВЕК, НАСЛАЖДАЮЩИЙСЯ КАЖДОЙ МИНУТОЙ В ЭТОЙ ЖИЗНИ!

Впервые я познакомилась со Станиславом Николаевичем на одной Международной научной конференций. Потрясающий оптимизм и жизнерадостность этого человека, его изящное чувство юмора и чарующее обаяние не могли не привлечь внимания. К таким людям всегда тянется душа, с ними легко творчески созидать и комфортно жить. И самое главное, такие люди всегда молоды мудрой душевностью своей.

Но человек познается не по словам, а по делам его. Поэтому приведу один пример, который имел место во время поездки в Ливию группы украинских ученых на научно-теоретический форум.

Сам характер научно-теоретического форума в Триполи мог превратиться в арену острой дискуссии доходящей до открытого проти-

востояния. Ведь всегда найдутся различия в понимании сущности тех или иных общественно-политических процессов представителями даже одной научной школы. А тут сопоставлялись позиции ученых разных стран, с различной национальной культурой, мировоззрением, и даже психологией.

Выступления профессора Пазынича Станислава Николаевича отличались не просто высоким научно-теоретическим уровнем, а и толерантным пониманием позиции других ученых. Он отчетливо понимал, что воззрения ученых во многом обусловлены конкретными историческими и социально-экономическими условиями, в конце концов, просто их ментальностью, ведь они были представителями другой культуры. Поэтому его речь была всегда обдуманна, а позиция до тонкой филигранности взвешена. В диалоге чувствовался не просто рассудительный человека, а воистину умудренный жизненным опытом ученый. Оттого его выступления слушали все участники форума с особым интересом и вниманием. И я могу сказать, что нас одолевало чувство гордости и пафосного патриотизма, обусловленное тем, что в нашей стране есть такие ученые, которыми по праву могут прославлять нашу родину за рубежом.

Со времени этой поездки прошло уже немало времени. Да, к сожалению, и страны Ливии в ее прежнем социально-политическом измерении уже нет. Но, несмотря на время и расстояние между Харьковом и Киевом наши дружеские, творческие отношения только укрепляются. Ведь Станислав Николаевич владеет чудесным даром «заряжать» хорошим настроением, позитивной энергией и оптимизмом даже на расстоянии. Представьте себе, в 5 часов утра раздается звонок в мобильном телефоне из Харькова. Станислав Николаевич полный чувства восторга от восхода солнца спешит поделиться этим чувством с тобой. И разве можно рассердиться за столь раннее пробуждение. Ведь это пробуждение к новой стези жизни. И думаешь, ну удивительнейший человек! Наслаждается каждой минутой в этой жизни! Спешит жить, спешит радоваться сам неповторимой красотой жизни и побуждает к этому других.

Дорогой Станислав Николаевич! Вы светлый, пропитанный добротой, человек. Вы распространяете вокруг себя такую мощную положительную энергетику, что она способна достигать Киева и снимать усталость, плохое настроение, подавлять весь негатив, который, конечно же, присутствует в жизни в такой мере, в какой мы ему это

дозволяем. Вы допомагаєте нам «не дозволять» негативу одолевати нас. Спасиба Вам за все это!

Еще хочеться сказати, що Вы належите к тому рідкому виду людей, которые обречены всегда, быть молодими и в то же время, мудрыми.

В день Вашего славного юбилея желаю Вам всего самого хорошего, бодрости и оптимизма на многие лета, любви и радости в жизни, новых научных проектов и свершений!

Любящая Вас и преданная Вашим алгоритмам жизни!

Галина Петровна Балабанова,
*ректор Киевского института
восточной лингвистики и права*

ЖИТТЄВИЙ МОТИВАТОР СУЧАСНОСТІ

*Філософія — це мистецтво,
логіка і смислосназначимість
твого особистого життя.*

С. Пазиніч

У цьому році йому — 75! Народився він, коли у Європі йшла Друга світова війна і рік залишався до початку Великої Вітчизняної війни. Сьогодні, ми вже розуміємо, як тривожно було у той час. Проте у нього з першого дня життя була покровителька Чудотворна ікона Ненавмисна радість. І він пережив страхіття війни. «У ті драматичні дні (улітку 2013 року у реанімації харківської лікарні) — згадує Станіслав Миколайович, зайвий раз переконався, що кожна людина не випадковий суб'єкт на цій планеті... І природно, що тільки їй одній належить розгадувати упродовж усього життя суть свого Я і розвивати його унікальність...!»

Дитинство повне позбавлень, що випало на роки самої жорстокої і кровопролитної війни у історії людства. Юність у найважчий післявоєнний період з його голодом і розрухою. Перші кроки у дорослому самостійному житті, коли його покликання і справа жит-

тя — філософія — були підпорядковані на той час жорстким ідеологічним догмам.

Але, не дивлячись на все це, завдяки своїй величезній силі волі, морському загартуванню і невичерпному оптимізму він завжди твердо йшов своїм шляхом, не звертаючи і не пристроюючись.

«Адже, у кожного з нас є власне, єдине і унікальне місце в бутті» — це своєму онуку! І це для всіх!

Присвятивши своє життя науці, викладацькій діяльності, вихованню молоді, певен, він ніколи не засумнівався у вірності зробленого одного разу вибору.

Дійсний професіонал своєї справи, невтомний трудівник, невпинно прагне до нових горизонтів пізнання, робота для якого є сенсом життя, він вкладає душу у все те, за що б не брався.

Часто на одному диханні, в шаленому пориві він блискавично завойовує серця і уми своїх слухачів і читачів.

*«Мені не складно було
систематизувати цей матеріал,
але у такому разі загубився б мій
дух і хвиля моєї натхненної
стихії почуттів і роздумів...!»*

Станіслав Пазиніч

У цих рядках із передостанньої книжки «Філософські поради» весь своїм єством Станіслав Пазиніч. За неповні десять років знайомства зі Станіславом Миколайовичем я відкрив для себе багато цікавих рис його характеру. Особлива з них, це тлумачення ним особистого щастя: «лише той щасливий, хто здоровий тілом, добрий душею, насичений почуттями прекрасними і радіє успіхам інших». Його серце належить сім'ї і друзям, з ним втрачаєш хворобу і поганий настрій, він надихає щирістю і натхнення. З ним завжди цікаво, його поради актуальні і своєчасні: «якщо тебе усі критикують — це недобре. Але якщо тебе ніхто не критикує, більше того, просто не помічає, то це ще гірше... напевно ти знаходишся у суперечності з самим собою».

Він живе у постійному пошуку свого особистого екзистенціального Я, майбутнім сім'ї, друзів, студентів, альма-матер, рідної України ніколи не ігноруючи минуле «ретельно вивчи його і ти там знайдеш потужний розсип мудрих думок для розвитку нового».

Він науковець з студентських та аспірантських років у Київському університеті імені Т.Г. Шевченка, будівельник з могутнього руху студентських будівельних загонів. Він ПЕДАГОГ! Який, згідно висловлювання У. Черчилля «...володіє владою, про яку прем'єр-міністри можуть тільки мріяти». Його внесок у розробку теорії філософії, професійної культури, логіки, філософії освіти та філософії управління є значимим у формуванні патріотичної в помислах і діях особистості, в якій він цінує: чесність, доброзичливість, щиросердечність, шляхетність, толерантність, витончений естетичний смак, мудрість, професійну і загальну культуру.

З ювілеєм Вас,

Вельмишановний Станіславе Миколайовичу!

Здоров'я, успіхів, вдячних учнів та прожити не менш за Вашого дідуся Сави Дорофійовича!

Спасибі, що Ви є на цьому світі!

Бабаєв Володимир Миколайович,
*Ректор Харківського національного
університету міського господарства
ім. О.М. Бекетова, доктор наук
державного управління, професор,
Лауреат Державної премії України*

НЕУВЯДАЕМЫЙ В ТВОРЧЕСКОЙ СТРАСТИ ЧЕЛОВЕК

Станіслава Николаевича знаю, як мудрого, диалогічески інтересного собеседника. Как бывшего, в свое время моряка, а затем капитана III ранга Краснознаменного Балтийского Военно-морского флота СССР. Романтика, влюбленного в море, знающего и поющего многие песни о службе и дружбе морской. И когда мы встречаемся на досуге, то обязательно поем авиационно-морские песни и у нас, по-моему, получается, не плохой дуэт — моремана и авиатора.

По его многочисленным статьям, монографиям, учебникам и другой литературе можно уверенно сказать, что он профессионал высокого уровня. Его методы исследования и стиль изложения

сложных проблем мне импонирует, и я с удовольствием читаю книги, щедро подаренные автором.

А вот предпоследняя книга «Философические советы внуку» не так давно вышедшая из печати, написана в литературно-художественном афористическом жанре, меня особо заинтересовала. Признаюсь, я ее несколько раз перечитал и убедился в том, что философские идеи при желании и, конечно же, профессиональном умении, можно излагать и «приземленно», то есть для широкого круга читателей и почитателей.

Станислава Николаевича хорошо знают на нашем заводе и всегда ждут интересной встречи с ним. Мы рассчитываем и надеемся на плодотворное творческое сотрудничество с ним и впредь.

Уважаемый Станислав Николаевич! Поздравляю Вас с 75-летием со дня рождения. Желаю Вам творческого долголетия, здоровья и всего доброго в жизни Вашей, интересной и прекрасной!

Мялица Анатолий Константинович,
*Генеральный директор Харьковского
Государственного Авиационного
Производственного Предприятия,
Герой Украины, Лауреат
Государственной премии СССР,
доктор технических наук, профессор*

ЛЮДИНА БЕЗМЕЖНОЇ ДОБРОТИ

Я вдячний долі за багаторічне дружнє знайомство та наповнене щирістю спілкування з відомим філософом, безкорисливим, талановитим творцем Добра Станіславом Миколайовичем.

Тож нехай кожний Ваш день буде наповнений теплом і душевністю людських взаємовідносин, а мрії неодмінно втілюються повною палітрою у Ваше пишнobarвне життя і приносять Вам жадану радість і насолоду.

Вельмишановний Станіславе Миколайовичу від щирого серця вітаю Вас зі славним ювілеєм — 75-річчям від дня народження. Я впевнено вірю в те, що Ваш потужний інтелектуальний потенціал,

цікавий і неординарний життєвий досвід, спрямованість у майбутнє, ще довго слугуватимуть Україні, в яку ви безмежно закохані.

Нехай натхнення, як юнь весняних променів осяває кожний Ваш крок земного життя!!!

Боровик Олександр Григорович,
Герой соціалістичної праці СРСР,
Герой України

ЯРКИЙ И СКРОМНЫЙ ФИЛОСОФ

Станислав Николаевич Пазынич появился на небосклоне Харьковского национального технического университета сельского хозяйства им. П. Василенко совсем недавно, но так ярко засветился своим талантом, что кажется, мы знаем его давным-давно. Произошло это потому, что наш университет стал инициатором создания совместно с руководством ЮНЕСКО одной из редких и оригинальных философских кафедр (всего их в мире три) — кафедры ЮНЕСКО «Философия человеческого общения», которой в 2016 году исполнится 20 лет. Кафедра, благодаря своей плодотворной и творческой деятельности, стала привлекать к себе лучшие философские силы города, в числе их появился Академик Станислав Николаевич Пазынич, который сразу обратил на себя внимание своей обширной эрудицией, философской понятийно-категориальной культурой и обаятельной скромностью. Общение с ним — большое удовольствие, всегда чувствуешь в нем заинтересованное, благожелательное участие.

Его педагогическая, творческая деятельность с магистрами философии и аспирантами университета всегда вызывает повышенный интерес к нему и, следовательно, к философии. Каждый год очередные аспиранты с большими ожиданиями и с интригующими интеллектуальными надеждами ждут начала лекций профессора, который не преподает философию, а живет в этой дивной стране по имени Философия!

Надо сказать, что Пазынич С.Н. проводит большую методологическую и педагогическую работу в стенах нашего университета. Периодически под эгидой Академии педагогических наук Украины и с участием других учебных заведений и организаций Украины, *при решающей*

ролі Станіслава Николаевича, ми успішно проводимо традиційну Міжнародну науково-практичну конференцію «Соціально-гуманітарні вектори розвитку педагогіки вищої школи». В роботі конференції, як правило, беруть участь представники дев'яти, дванадцяти країн світу, а також, педагоги всіх регіонів України.

Замітне участь приймає Станіслав Николаевич в шефській роботі, яку проводить наш університет в Національному літературно-меморіальному музеї Г.С. Сковороди. Він є також співавтором багатьох колективних монографій, в випуску яких активне участь брав наш університет. Недавно вийшла в світ, в видавництві «Майдан», чудова за змістом, так і за формою його книга: «Філософські поради». Вона, як і інші його монографії, і підручники вливаються в наш науково педагогічний рейтинговий актив університету.

Незважаючи на його пристрасті до філософії мистецтва, тим не менше, діяльність Пазыннич С.Н. в нашому університеті дійсно показує, наскільки плідним і обов'язково корисним може бути творчий союз філософії і техніки. Тому, беручи до уваги велику науково педагогічну діяльність, на благо розвитку нашого вузу, рішенням Ученого ради університету Станіславу Николаевичу Пазынничу було присвоєно звання Почетного професора ХНТУСХ ім. П. Василенка.

Уважаємий Станіслав Николаевич! Ректорат, профком, комітет по роботі з молоддю і кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» щиро вітають Вас з 75-літтям з дня народження і бажають подальших творчих досягнень в гуманітарній підготовці студентів і аспірантів.

Тищенко Леонід Николаевич,
*ректор Харківського національного
технічного університету
сільського господарства ім. П. Василенка,
Заслужений працівник освіти
України, Отличник освіти
України, отличник аграрного
освіти і науки, доктор
технічних наук, професор,
Академик НААНУ, Академик ІАН*

НЕВТОМНА В ТВОРЧОСТІ ЛЮДИНА

Випадковість, як неусвідомлена необхідність, звела мене близько чверті віку з дуже цікавою, змістовною людиною. **Станіславом Миколайовичем Пазинічем**. Незважаючи на класичну університетську освіту за фахом філософія, він не втратив прагнення і хисту усе ставити під сумнів. Це дозволяє йому не просто талановито прислухатися, а критично сприймаючи сутність інших думок, вносити певні корективи у свої досить сталі уявлення про суть речей, подій тощо. Така риса характеру притаманна лише повноцінним вченим. Його знаменитий афоризм звучить коротко і ясно: «Хочеш почути цікаву думку — май терпіння мовчати».

Дорогий Станіславе Миколайовичу скільки Вас пам'ятаю, то не можу пригадати, щоб Ви не були наповнені творчими ідеями, загадковими помислами, концептами. І що цікаво, рано чи то пізно, вони втілюються в статті, монографії, підручники, а останні Ваші «Філософські поради», вийшли в світ в літературно-художньому жанрі. Прекрасно!!! Всі Ваші філософські твори, я завжди читаю першим серед Ваших читачів-прихильників. Але мало хто знає про те, що я першим маю честь знайомитись з ними ще тоді, коли вони ледь-ледь запліднені відповідною структурою і намагаються увійти в строгу наукову систем знань. Не приховуючи свою думку скажу, що я пишаюсь тим, що Ви зі мною радитеся відносно складних соціально-історичних проблеми минулого, сучасного і перспективного грядущого.

Мені подобаються наші творчі зустрічі, які ми нарекли *літніми філософськими університетами*. Саме ці жваві, змістовні діалоги, дискусії пронизані понятійно-категоріальною культурою мислення, дають нам можливість мудро споглядати на суперечливу у своїй основі дійсність. Таке змістовне спілкування дозволило мені побачити багато проблем під іншим кутом зору, затвердитися у своїх принципах або навпаки погодитися з іншим баченням того, що відбувалося під делікатним тиском неспростовних аргументів знаного філософа. Без перебільшення скажу, а вірніше публічно заявлю, що пріоритет спрямування діалогу в річище філософської методології майже завжди належить філософу. А як ще може бути інакше!?

Станіслав Миколайович не тільки глибоко знає світову філософію, але завжди має свою, властиву тільки йому, точку зору. Володіючи колосальним об'ємом знань, продовжуючи невпинно вчитися у кожно-

го, він ніколи і нікого не наслідує в деталях. Він має виключно тільки йому притаманну архітектоніку мислення. Це його кредо. Щиро дякую Вам за подібні розкішні свята порозуміння! І ось в таких дискурсах мимоволі згадуються прекрасні за формою і талановиті за змістом слова Антуана Екзюпері, про єдину розкіш притаманну людському буттю, яка максимально проявляється в людському спілкуванні.

Така можливість спілкуватися в просторі духовної культури дорого вартує. І за це я вдячний моему другу, колезі, однодумцеві і опонентові в одній особі, людині з доброю душею — Станіславу Миколайовичу Пазинічу.

Поздоровляю Вас, мій дорогий друже, з повноцінним повноліттям і бажаю максимуму щедрот, доброго здоров'я, наснаги у філософському сприйнятті буремної дійсності.

Верещак Олександр Петрович,

Генеральний конструктор наземного автоматизованого комплексу управління космічними апаратами України, лауреатом Державної премії в галузі науки і техніки, Доктор технічних наук, професор

ЛЮДИНА ПРОМЕНИСТОЇ І ЩЕДРОЇ ДУШІ

Ще не так давно ми відзначали семидесятиріччя добрій, чемній людині, а сьогодні йому вже 75! Важко в це повірити, але це так. Життя є життя і зупинити його силоміццю не можливо. За цей короткий проміжок часу терміном в п'ять років Станіслав Миколайович ще більше розкрив свої талановиті резерви у всіх напрямках своєї життєдіяльності.

Так сталося, що доля звела мене саме з цією людиною ще на початку 60-х років минулого століття. В той час я був відносно молодим викладачем Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, а Стас (так його завжди всі звали) був студентом філософського факультету. Я часто проводив заняття з естетики безпосередньо на кіносту-

дії ім. О. Довженка і добре пам'ятаю як він захоплювався кіномистецтвом. А ще я добре пам'ятаю його по цікавим науковим студентським роботам, адже він уже на другому курсі був нагороджений грамотою Міністерства вищої освіти УРСР. Ось саме з того часу і по нині продовжуються наші безкорисливі, творчі, дружні стосунки. Саме, такі відносини надають мені впевненості заявити, що я досить добре знаю професора Станіслава Миколайовича Пазиніча. І більше того, знаю його не тільки як талановитого вченого і блискучого Педагога, але і як неординарну особистість — людину щиросердну і променистої душі, потужної працездатності і високої внутрішньої культури.

Тому і не випадково, що він користується заслуженим пошануванням і авторитетом у студентів, колег і всіх, хто його знає і має можливість спілкуватися з ним. Йому притаманні інноваційний методи пізнання складних питань сучасності і одночасно властива лише йому архітектоніка коректного мислення. Він швидко, глибоко і надійно занурюється в сутність складних наукових проблем і завжди знаходить доцільні напрями і засоби їх розв'язання. Зустрічі зі Станіславом Миколайовичем на різних наукових форумах і конференціях дають приємну нагоду плідно подискутувати з різних питань філософії, логіки, культури, мистецтва і обов'язково з питань педагогічної теорії і практики.

Не схилю, мені дуже імponує його любов до художнього мистецтва, до класичної музики і хореографії, адже ще в студентські та аспірантські роки він був солістом на той час знаменитого на весь Радянський Союз ансамблю «Молодість». Не було жодного театру в Києві на сцені якого Стас не танцював: «Болеро» Ревеля, Чардаш, Полонез та багато інших танців які він майстерно виконував і викликав бурхливі оплески глядачів. Йому пропонували перейти в професіонали але він був шалено закоханий у філософію, а що ж стосується хореографії, то він і сьогодні може танцювати захоплено, майстерно з естетичним смаком і насолодою.

Вважаю професора С.М. Пазиніча широковідомим фахівцем у галузі філософії і логіки, філософії управління, філософії освіти та інших напрямках філософської думки. Такий масштабний і глибинний спектр системних знань забезпечує йому свої чіткі світоглядні позиції, які він завжди принципово відстоює. Однак він поважає і шанує думку і погляди іншої людини, і тому з таким професором філософії легко і втішно спілкуватись. З іншого боку, саме такі неординарні здібності, широке коло наукових інтересів Станіслава Ми-

колайовича дають йому можливість неперервно і плідно працювати в просторі оновлення змісту навчального матеріалу лекційних курсів для студентів, магістрів та аспірантів.

Я знайомий і з Любою, дружиною Станіслава Миколайовича, чарівною привітною жінкою, висококласним лікарем. Знайомий і з красунею Анною, їхньою донькою та її сином Стасиком, недавнім випускником НТУ «ХП». Спостерігаючи їхні відносини, я впевнився, що вони — чудова, гармонійна родина. І ось розмірковуючи прийшов висновку, що ті красномовні життєві і наукові результати, яких досяг професор, значною мірою забезпечені й всебічною підтримкою його вірної і мудрої дружини, прекрасних дітей і онуків.

Зі всією щирістю вітаю вельмишановного Станіслава Миколайовича Пазиніча з нагоди його ювілею і зичу йому доброго здоров'я, родинного щастя і натхненної творчої праці на довгі роки.

В'ячеслав Олександрович Кудін,
*ректор Київського інституту
соціальних і культурних зв'язків
ім. св. Княгині Ольги, доктор
філософських наук, професор,
Заслужений працівник культури
України, почесний професор
університету м. Беміджі (США)*

**ФІЛОСОФСЬКА КУЛЬТУРА,
ВИТОНЧЕНИЙ ЕСТЕТИЧНИЙ СМАК —
ЦЕ І Є ПРОФЕСОР ПАЗИНІЧ С.М.**

Перше знайомство зі Стасом відбулося під час вступних іспитів до Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Цікаво те, що не будучи знайомими до цього, ми всіляко підтримували один одного і поступили, як-то кажуть з першого разу, до філософського факультету. А конкурс на той час був вельми великий, адже філософських факультетів в Радянському Союзі було всього лише три. А вже у вересні нас першокурсників відправили в село на Київщині, допомагати збирати урожай. До речі, це була добра традиція, з одного боку — ефективна

допомога сільським трудівникам, а з другого — налагодження тісних зв'язків, об'єднуючих нас студентів в міцний, дієвий колектив. Саме там у нас зав'язалася міцна дружба. І не випадково. Адже він відслужив строкову службу в лавах Балтійського військово-морського флоту, а ж у воєнній авіації. То й не дивно, що нам було про що розмовляти в ті сонячні осінні дні та зоряні вечори. Адже у кожного із студентів першого курсу за плечима був п'ятилітній стаж праці чи служби в збройних силах Радянського Союзу. Такі були умови вступу до філософського факультету столичного університету ім. Т.Г. Шевченка.

В ту золоту вересневу осінь я зробив висновок — Стас істинний моряк закоханий в море. Думаю, що ось саме ця романтична морська хвиля винесла його в океан філософських роздумів. І як наслідок, він зробив твердий намір поступити до філософського факультету, щоб стати професійним філософом. Щось подібне, але через романтичну авіацію, занесло і мене в плідні філософські роздуми. Все це нас об'єднувало і стосунки переростали в товариські відносини. І ось з тих пір наша дружба, не дивлячись на політичні різючі переміни і катаклізми в суспільстві, продовжується і до цього часу.

Треба згадати ще й про те, що ми постійно були задіяні тренуваннями, змаганнями, репетиціями, концертами. Так, я займався футболом, виступав за збірну факультету і університету, а Стас був солістом славнозвісного танцювального ансамблю «Молодість». І незважаючи на таку занятість, ми цінували кожну хвилину навчання на філософському факультеті і закінчили його на відмінно, а потім після аспірантури першими серед однокурсників захистили дисертації. Це свідчить про те, що художня самодіяльність і спорт ніколи не стоять на заваді до улюбленої професійної справи. Навпаки, вони всіляко надихають на досягнення майстерності у вирішенні складних проблем в просторі нагальної необхідності.

В ті бурхливі студентські роки інтенсивно шліфувалися притаманні Стасу риси характеру як мужність, чесність, порядність, закоханість в науку і мистецтво, що потім все це вилось в змістовні наукові праці і педагогічну майстерність. В них Станіслав Миколайович і до тепер розробляє новаторські ідеї логіки та філософії, досліджує проблеми феномену професійної культури та його місця у філософії освіти. При цьому звертають на себе увагу дві такі обставини: його педантичність, скрупульозність в досліджуванні проблем і витонченість форми викладу результатів. А ще він постій-

но піклується про пошук оптимальних можливостей використання їх в навчальному процесі.

Вважаю за необхідне наголосити на характерній рисі властивій Станіславу Миколайовичу, як чіткість його світоглядних позицій та високий понятійно-категоріальний рівень його культури. Саме на таких потужних і достатніх підставах він здійснює свої наукові дослідження у різноманітних сферах, а також відстоює аргументовано свої погляди в численних наукових дискусіях. І ось, знаючи його більше п'ятдесяти років, я завжди пишаюся і насолоджуюсь його особливою, делікатною шляхетністю і філософською толерантністю відносно наукових, політичних, релігійних, естетичних тощо поглядів і смаків інших людей.

Дорогий друже, прийми мої чистосердечні поздоровлення з нагоди твого ювілею. Бажаю тобі міцного здоров'я, безкінечної творчої наснаги в науці і мистецтві. Бажаю вашій гармонійній родині пишнobarвного, суголосного в radoцax і щасті життя.

*Ручка Анатолій Олександрович,
Головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України,
доктор філософських наук, професор,
Лауреат премії ім. М.С. Грушевського
Президії НАН України*

ЧЕЛОВЕК, БЕЗГРАНИЧНО НАПОЛНЕННЫЙ БЛАГОДАТНЫМИ ИДЕЯМИ И ДЕЯНИЯМИ

Я познакомился со Станиславом Николаевичем сравнительно недавно, в конце прошлого столетия и сразу же почувствовал, какую большую энергию он излучает. Благодаря ей окружающая действительность приобретает новые освежающие цветовые оттенки, становится интересно и уютно жить в пространстве, где он пребывает. И таким он является всегда, где бы он ни появлялся, с кем бы ни беседовал, везде и всегда возникает атмосфера комфорта тепла и уюта.

Говорить о душевных качествах Станислава Николаевича можно много, и они находят достойное продолжение в профессиональной

деятельности философа. Беседы с ним всегда обогащают Душу и разум. Научные интересы профессора Пазыничча С.Н. многообразны. О чём свидетельствуют многочисленные его философские труды. Но меня, прежде всего, он интересует, как один из создателей теоретических основ философии управления. Именно этот аспект, приобретает ныне всё большее значение в семействе философских наук. В этом смысле знаковым произведением стал учебник, подготовленный Кремнем В.Г., Пазыниччем С.Н. и Пономаревым А.С. «Філософія управління», выдержавший за полтора года издания.

Профессор Пазынич С.Н. на протяжении нескольких лет плодотворно сотрудничает с кафедрой ЮНЕСКО «Философия человеческого общения». При его вдохновляющем непосредственном участии выпущены все номера научно-теоретического журнала «Философия общения: философия, психология, социальная коммуникация», проведены научно-теоретические конференции, подготовлены научно-методические пособия, он постоянно в научном поиске и всегда является инициатором и организатором новых начинаний. Вот и в этом году появилось очередное, уникальное в своем роде, философское произведение Академика Станислава Николаевича Пазыничча «Філософські поради» издательство «Майдан». Из страниц его книги веет свежестью, ароматом интеллектуальной радости. Книга содержит афоризмы автора по всем неотложным проблемам нашего драматического и загадочного бытия

Умение сжато, рельефно, интригуя изложить мысль — очень тяжелое дело, которое требует опыта всей жизни, Станиславу Николаевичу это удалось сделать в его книге филигранно. Более того, скажу откровенно и однозначно, благодаря этой книге погружаешься в тонкий интимный мир самосовершенствования и душевных озарений.

Надо сказать, что Станислав Николаевич не только красиво и содержательно излагает свои взгляды в книгах, но он популярный профессор, умело и даже с наслаждением в душе, привлекает студентов и аспирантов к неисчерпаемому богатству философии. Об этом ярко свидетельствуют слова аспирантов о его лекциях, изложенных в анкетах опроса. Вот один из типичных: «Станислав Николаевич удивительно талантливый педагог во всем. Его можно зачаровано слушать без усталости и до бесконечности. Нас поражает, как в одном человеке может быть сосредоточено такое несметное количество систематизированного знания, по большому счету, мудрости. Но,

по-видимому, самая отличительная черта его таланта — это колоссальная любовь к тому, что, для кого и во имя чего он это делает. Общение с таким ученым, педагогом, как Станислав Николаевич, это настоящее торжество интеллекта и благородных чувств человека».

Его естественная тяга к профессиональному общению нашла свою реализацию в учреждении и непосредственном руководстве городским межвузовским философским семинаром «Философия и современность». Он создал одноименный научно-теоретический международный философский журнала главным редактором, которого он, естественно, является.

Я не перестаю постоянно восхищаться его неизменной устремленностью в будущее, переполненностью всевозможными благодатными идеями, любовью к родным, друзьям и близким, за чистую как родник душевную доброту мы, его друзья, очень благодарны и дарим ему, в свою очередь, глубокие чувства любви.

Заветный Сергей Александрович,
*Член-корреспондент АПН Украины,
зав. кафедрой ЮНЕСКО
«Философия человеческого общения»,
док. философских наук, профессор*

ЛЮДИНОЛЮБСТВО ЯК ПРИНЦИП І СПОСІБ ЖИТТЯ

За ці п'ять років, які бурхливо промчали після святкування 70-ліття Станіслава Миколайовича Пазиніча, я ще раз переконався в тому, що, сама доля вела його до академії дизайну і мистецтв. Адже притаманний йому художній смак, естетичний ідеал втілювалися в архітектурі власного будинку, естетизації предметного середовища подвір'я, де він проводить значну долю часу (мається на увазі дача). Його зовнішність, галантність, манера одягатися завжди відповідає високим стандартам естетичного смаку. Здається враження, що власний біографічний проект Станіслава Миколайовича поза межами Харківської державної академії дизайну і мистецтв був би не повністю реалізований. Естетико-художній талант Станіслава

Миколайовича розвивався і доповнювався потужним науковим потенціалом. Мабуть не випадково він обрав філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка як дієвий і надійний старт в нескінченне і вельми цікаве поле своєї діяльності — філософію, логіку, естетику тощо.

Станіслав Миколайович — цікава, різнобічна людина, певною мірою і в певних умовах він спроможний до універсальної самореалізації на високому рівні. Про це яскраво свідчать лише деякі віхи його барвистого життя.

Приходять на пам'ять 70-ті роки, коли Станіслав Миколайович прийшов працювати в Харківський політехнічний інститут, а в кінці цих 70-х за ініціативою Харківського обласного комітету Компартії України, на базі політехнічного інституту створювалась філія Університету марксизму-ленінізму для викладачів вищої школи міста і області. Керівником цієї філії був призначений Станіслав Миколайович. Тут наше знайомство перейшло у творчу співпрацю. Він показав себе як талановитий організатор. У стосунках зі слухачами він втілював принцип гуманізму (людинолюбства), високу порядність, етику і естетику поведінки, чого доброзичливо вимагав і від тих, хто прийшов до цього закладу підвищити власну світоглядну культуру. Слід сказати, що й до цього часу абсолютна більшість слухачів з приємністю і вдячністю згадують Станіслава Миколайовича як людину, керівника, а деякі як особистість, що підштовхнула до шлюбу, подружнього життя.

Шлях обраний Станіславом Миколайовичем не був простим, але любов до життя, родини, людей, творча діяльність у художній, науковій сферах, здатність піднімати вище й вище планку своїх успіхів, обгрунтований ризик, неабиякі організаторські здібності, шалене працелюбство допомагають долати труднощі, нарощують творчий потенціал, надихають на нові дерзновенні звернення.

А колеги, друзі як завжди очікують новітніх проектів Станіслава Миколайовича, в яких вони повсякчас готові взяти, творчу дієву участь.

Лозовой Віктор Олексійович,
завідувач кафедри культурології
Національного юридичного
університету ім. Ярослава Мудрого,
доктор філософських наук, професор

НЕУТОМИМЫЙ ОПТИМИСТ-ПАТРИОТ УКРАИНЫ

Пазыничча Станислава Николаевича я хорошо знаю со студенческих лет, когда мы учились в начале 60-х годов прошлого столетия на философском факультете Киевского госуниверситета им. Т.Г. Шевченко. Стас, тогда был уже полностью сформировавшейся личностью, пройдя сложную жизненную школу службы в Военно-Морском флоте СССР.

Студентом Стас не только отлично учился сам, но был прекрасным товарищем, всегда готовым прийти на помощь каждому, кто в ней нуждался. И при этом он еще и активно занимался хореографией, неоднократно становился Лауреатом республиканских конкурсов художественной самодеятельности. Он удивительно гармонично сочетал занятия танцами с отличной учебой и наукой.

После окончания аспирантуры Киевского госуниверситета им. Т.Г. Шевченко и блестящей защиты кандидатской диссертации почти весь жизненный и творческий путь Станислава Николаевича связан с ХПИ и Харьковской государственной академией дизайна и искусств. Обладая фундаментальной философской подготовкой и эрудицией в различных областях, он проводит интересные научные исследования и получает важные результаты, которые высоко ценятся научной и художественно-гуманитарной элитой.

Им выполнены плодотворные исследования и получены интересные результаты в области философии, философии образования и философии управления, в логике, в логике инженерной деятельности и этике педагогической деятельности. Но он не является кабинетным ученым. Свои идеи он активно излагает в научных статьях и монографиях, выступает на Международных конференциях, конгрессах, форумах. Поэтому его многочисленные монографии, учебники и учебные пособия, пользуются заслуженным признанием не только у студентов, а также в аспирантов и докторантов и всех тех, кто всерьез интересуется философскими проблемами современности. Я уверен, что те, кто в будущем продолжат его научные исследования, найдут в его творческих работах и в его многогранной деятельности богатейший теоретико-методологический материал для дальнейших обобщений.

Более пятидесяти лет мы поддерживаем дружеские отношения и за весь этот период, я знаю Станислава Николаевича как рассудительного, мудрого, толерантного, бескорыстного, аккуратного во всем, беспристрастного и объективного, имеющего изысканный эстетический вкус бессребреника. Это человек, который не любит поддаваться лишним политическим эмоциям, но вместе с тем является неутомимым оптимистом-патриотом, всегда преисполненным жизненной энергии, с веселым и жизнеутверждающим характером, с умением ценить достоинство каждой личности и готовностью прийти на помощь в трудную для человека минуту.

Дорогой друг, прошло пять лет, а ты нисколько не постарел. В энтузиазме и эффективности творческого труда можешь дать фору некоторым сорокалетним педагогам. За этот период выпустил в свет несколько интересных монографий и учебников. Bravo! Так и только так держать!!!

Станислава Николаевича, в связи с твоим юбилеем искренне желаю тебе здоровья, творческого долголетия и новых плодотворных свершений в научной и педагогической деятельности.

Михальченко Николай Иванович,
член-корреспондент НАН Украины,
Почетный Президент Академии
политических наук Украины, доктор
философских наук, профессор, главный
научный сотрудник Института
политических и этнонациональных
исследований НАН Украины

ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА СОВРЕМЕННОЕ ИСКУССТВО!

*Дорогой Станислав Николаевич!
Сердечно поздравляю Вас с семидесятилетием!*

С первых строк своего поздравления, скажу с однозначной откровенностью, что Ваши философские труды создают фундамен-

тальную базу для формирования и воспитания подрастающего поколения. Не скрою, мне доставляет искреннее эстетическое наслаждение каждая встреча с Вами и откровенное общение в области философии искусства.

Я безгранично благодарен Вам за активное участие в творческой жизни нашего, пока еще юного, но подающего большие надежды, Музея! Вы всегда метко и философски определенно указываете на наши успехи и тонко, не назидательно, предлагаете варианты улучшения нашей работы. Нам очень важно Ваше профессиональное внимание к музейной и просветительской деятельности. Благодаря Вашему участию мы ещё в большей мере осознаём всю важность и перспективность работы нашего Музея, которая заключается как в коллекционировании картин художников Украины и, прежде всего, Днепропетровщины, так и в объединении интеллектуального и эстетического потенциала города.

Желаю Вам творческих успехов, долголетия, многочисленных последователей и учеников. Ваша глубокая заинтересованность в развитии интеллектуальной жизни Днепропетровска, Ваш большой жизненный опыт и философский взгляд на развитие современного искусства вселяют в нас глубокую уверенность в том, что мы навсегда останемся с Вами друзьями.

Приглашаем Вас приезжать к нам как можно чаще, если у Вас будет такая возможность. Мы всегда будем рады показать Вам наши новые приобретения, рассказать об интересных мероприятиях.

Желаю крепкого здоровья и творческих удачи в делах Ваших благословенных, а также вдохновенных успехов в области философии искусства!

Олег Геннадиевич Наумов,
*Основатель и директор Музея
украинской Живописи,
коллектив Музея*

АВТОРСЬКІ ПРАЦІ СТАНІСЛАВА МИКОЛАЙОВИЧА ПАЗИНІЧА

НАУКОВІ ПРАЦІ

1969

1. Социальные проблемы градостроительства / С. Н. Пазынич // Социальные проблемы НТР. — Киев, 1969. — С. 36–41.

1970

2. Соціалісти-утопісти про соціальні проблеми містобудування / С. М. Пазиніч // Питання наукового комунізму : міжвід. наук. зб. — Київ : Вид-во Київськ. ун-ту, 1970. — Вип. 10. — С. 129–135.

1971

3. Про деякі аспекти соціологічного дослідження міста / С. М. Пазиніч // Питання наукового комунізму : міжвід. наук. зб. — К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1971. — Вип. 12. — С. 134–140.
4. Розвиток суспільства і просторова організація міста / С. М. Пазиніч // Питання наукового комунізму : міжвід. наук. зб. — К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1971. — Вип. 13. — С. 104–112.
5. Роль социального прогресса в формировании пространственной структуры города / Г. И. Мельников, С. Н. Пазынич, М. Д. Сергеев // Социальные проблемы новых городов Восточной Сибири / Иркут. гос. ун-т им. А. А. Жданова. — Иркутск, 1971. — С. 3–19.

1972

6. Архитектура на службе реформизма / С. Н. Пазынич // Под знаменем ленинизма. — Киев, 1972. — № 3. — С. 24–36.

1974

7. Критика деяких напрямів буржуазної соціології міста / С. М. Пазиніч // Проблеми філософії : міжвід. наук. зб. — Київ : Вища школа, вид-во при Київськ. держ. ун-ті, 1974. — Вип. 34. — С. 100–107.

1975

8. Монументальная пропаганда и воспитание студенческой молодежи / С. Н. Пазынич // Интернациональное воспитание студентов : сборник. — Уфа : УАИ, 1975. — С. 136–152.
9. Оптимальний розмір міста і всебічний розвиток особи / С. М. Пазиніч // Питання наукового комунізму : міжвід. наук. зб. — Київ : Вид-во Київськ. ун-ту, 1975. — Вип. 27. — С. 105–112.

1976

10. Социально-градостроительные утопии / С. Н. Пазынич // Критика современных буржуазно-реформистских извращений марксистско-ленинской теории : тез. докл. Всесоюзн. науч. конф. — М., 1976. — С. 121–125.

1977

11. Монументальное искусство, архитектура и градостроительство — важная составная часть интернационального воспитания студенческой молодежи / С. Н. Пазынич // Марксизм-ленинизм о воспитании социалистического патриотизма и пролетарского интернационализма : сб. материалов конф. — Волгоград, 1977. — С. 153–165.
12. Проблемы коммунистического воспитания населения по месту жительства в плане социального развития города / Пазынич С. Н. // Управление социальными процессами : симп. : тез. докл. / Башкирский совет науч.-техн. обществ, Уфим. авиац. ин-т им. С. Орджоникидзе ; ред. Антонов Н. И. — Уфа : УАИ, 1977. — С. 178–183.

1978

13. Основные задачи научного управления формирования социально-экономической структуры и пространственной организации города / С. Н. Пазынич. // Социально-экономические проблемы градостроительства в условиях НТР : сборник / Днепропетр. гос. ун-т. — Днепропетровск : ДГУ, 1978. — С. 46–58.
14. Социальные проблемы города / С. Н. Пазынич // Управление социальными процессами : сборник / Уфим. авиац. ин-т им. С. Орджоникидзе. — Уфа : УАИ, 1978. — С. 147–159.

1979

15. Перспективы развития городов на основе социального и научно-технического прогресса / С. Н. Пазынич // Экологические проблемы

архитектуры : тез. докл. Всесоюз. науч. конф. / Днепропетр. гос. ун-т. — Днепропетровск : ДГУ, 1979. — С. 46–49.

1981

16. Актуальные проблемы коммунистического воспитания трудящихся по месту жительства в планах социального развития города / С. Н. Пазынич // Источники и пути развития урбанизации : сб. науч. тр. ИГУ / Иркут. гос. ун-т. — Иркутск, 1981. — С. 87–101.
17. Роль городских социально-пространственных центров активного общения в коммунистическом воспитании трудящихся / С. Н. Пазынич // Советское государство и право. — М., 1981. — № 2. — С. 113–116.

1982

18. Диалектика социального и пространственного в развитии города как одна из предпосылок достижения социальной однородности социального общества / С. Н. Пазынич // Социалистический город как объект исследования и управления : сб. науч. тр. — Л., 1982. — С. 167–191.

1983

19. О специфике философско-социологического подхода к проблеме социализации / Е. А. Антонов, С. Н. Пазынич // Вестн. Харьк. политехн. ин-та. — Харьков : «Вища школа», изд-во при ХГУ, 1983. — № 197 : Философия, вып. 7. — С. 25–31. — (*)

1984

20. Коммунистическое воспитание трудящихся по месту жительства как закрепление и развитие результатов воспитательной работы в трудовых коллективах / С. Н. Пазынич // Перспективный план идеологической, политико-воспитательной работы на 1981–1985 гг. — Харьков, 1984. — С. 28–122.
21. Особенности воспитания научного мировоззрения студенческой молодежи в условиях интеграции наук / С. Н. Пазынич // Философско-методологические и социальные проблемы технических знаний и научно-технического прогресса : тез. докл. и выступлений участников обл. науч. конф., нояб. 1984 / Харьк. политехн. ин-т им. В. И. Ленина. — Харьков, 1984. — С. 126–127.

1985

22. Модели управления социальными структурами населения большого города / С. Н. Пазынич // Социалистический город как объект исследования и управления : сб. науч. тр. — Л., 1987. — С. 138–162.
23. Моделирование многоуровневых систем управления социальной инфраструктурой большого города / С. Н. Пазынич // Управление социальными процессами : сб. науч. тр. — Уфа : УАИ, 1985. — С. 116–134.
24. Организация свободного времени — важный фактор в предупреждении антиобщественных явлений среди молодежи / С. Н. Пазынич // Сов. гос. и право. — М., 1985. — № 7. — С. 112–114.
25. Социальное управление как вид человеческой деятельности / Р. А. Бычкова, Г. И. Мельников, М. Д. Сергеев, С. Н. Пазынич // Социальные проблемы новых городов : монография. — Иркутск, 1985. — С. 96–220.
26. Социально-философская проблема НТР в условиях развитого социализма : монография / С. Н. Пазынич, Н. Т. Гостев, А. И. Богомолов ; Харьк. политехн. ин-т. — Харьков, 1985. — 240 с. — Деп. в ИНИОН АН СССР 04.12.1985, № 23.
27. Экология урбанизированных пространств / С. Н. Пазынич // Философские и социальные вопросы экологии : тез. докл. обл. науч. конф. — Харьков : ХСХИ, 1985. — С. 140–141.

1986

28. Диалектика национального и интернационального в социально-пространственной структуре и художественном облике города в условиях НТР / С. Н. Пазынич // Вестн. Харьк. политехн. ин-та : [сб. науч. тр.]. — Харьков : «Вища школа», изд-во при ХГУ, 1986. — № 237 : Философско-методологические и социальные проблемы технических знаний и научно-технического прогресса. — С. 39–44. — (*)
29. Социально-экологические проблемы социалистического города в условиях научно-технической революции / С. Н. Пазынич // Вестн. Харьк. политехн. ин-та. — Харьков : «Вища школа», изд-во при ХГУ, 1986. — № 219 : Социально-философские проблемы НТР. — С. 23–27. — (*)

1989

30. Методологическое значение принципа соответствия в формировании диалектико-материалистического мировоззрения в процессе преподавания курса физики / В. А. Базакуца, С. Н. Пазынич ; Харьк. политехн. ин-т. — Харьков, 1989. — 24 с. — Деп. в ИНИОН НИИ ПВШ 20.04. 1989, № 38.
31. Проблемы социального познания и практика : монография / П. Д. Зорин, С. Н. Пазынич ; Харьк. политехн. ин-т. — Харьков, 1989. — 244 с. — Деп. в ИНИОН АН СССР 02. 03. 1989, № 68.
32. Социальная детерминация архитектурного творчества / С. Н. Пазынич // Вестн. Харьк. политехн. ин-та. — Харьков : «Вища школа», изд-во при ХГУ, 1989. — № 268 : Тенденции развития знания в условиях современного этапа НТР. — С. 87–92. — (*)

1990

33. Конкретно-историческое социальное пространство–время — основа формирования и развития новых общественных структур / С. Н. Пазынич // Социальные проблемы развития современного города : сборник. — Харьков, 1990. — С. 73–87.
34. Конкретно-историческое социальное пространство–время — основа формирования и развития новых общественных структур / С. Н. Пазынич // XXV научно-техническая конференция преподавателей, аспирантов и сотрудников Харьковского института инженеров городского хозяйства : программа и аннотации докладов. — Харьков, 1990. — С.16.
35. Оптимальное социальное пространство как один из факторов стабильного развития социума / С. Н. Пазынич // Вопросы философии. — 1990. — № 6. — С. 89–91
36. Рабочий класс в системе мобильного социума / Пазынич С. Н., Храброва И. А. // Наука, образование, гуманизм (методологические проблемы) : тез. докл. обл. межвуз. науч. конф., май 1990 г. / Харьк. политехн. ин-т им. В. И. Ленина. — Харьков, 1990. — С. 18–19.
37. Социальное пространство и методологическая проблема выбора системообразующих факторов для стабильного развития общества / С. Н. Пазынич // Методологические проблемы управленческой деятельности : тез. докл. респ. науч. конф. — Киев, 1990. — С. 83–87.
38. Социальное пространство как фактор в стабильном развитии социума / Пазынич С. Н. // Перестройка, компьютер, общество : тез.

Всесоюз. науч. конф. г. Москва, 28–29 сент. 1990 г. — Ч. 2. : секция 3 «развитие общества и общественные науки». — М., 1990. — С. 10–11.

1991

39. Свобода социального пространства и социальное пространство свободы / С. Н. Пазынич // Суспільство, людина, гуманізм : тез. респ. наук. конф. / Львів. держ. ун-т. — Львів : ЛДУ, 1991. — С. 38–42.
40. Український менталітет у системі соціального простору / С. М. Пазиніч // Матеріали першого Всеукр. конгресу філософів. — Київ, 1991. — С. 43–49.
41. Я—концепция студента технического ВУЗа и стиль преподавания гуманитарных дисциплин / С. Н. Пазынич ; Харьк. политехн. ин-т. — Харьков, 1991. — 24 с. — Деп. в НИИ ПВШ 03. 10. 1991, № 146.

1993

42. Свобода социально-экономического пространства в системе социума : монография / В. Г. Егоров, П. И. Осипов, С. Н. Пазынич, В. Е. Гусаков. — М. ; Ульяновск., 1993. — 240 с.

1994

43. Своєрідність тлумачення простору—часу в творах Г. Сковороди / С. М. Пазиніч // Слобожанщина в історії українського відродження : тез. доп. наук.-практ. конф. — Харків, 1994. — С. 68–71.

1995

44. Корегування та розвиток Я—концепції студента у навчально-виховній роботі / С. М. Пазиніч // Роль ВУЗів у вирішенні проблем безперервної освіти у вихованні особистості : тез. доп. міжнар. конф. — Харків, 1995. — С. 53–55.
45. Я—пространство — в системе социума / С. Н. Пазынич // Актуальные проблемы формирования личности / Харьк. политехн. ин-т. — Харьков : ХПИ, 1995. — С. 142–154.
46. Я—пространство — субоснова социума / С. Н. Пазынич // Роль вузів у вирішенні проблем безперервної освіти та вихованні особистості від шкільної до післядипломної : тез. доп. міжнар. наук. конф. — Київ, 1995. — Т. 1. — С. 49–52.

47. Я–пространство и харизматизм / С. Н. Пазынич // Трансформація культури в системі вищої технічної освіти : тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 травня 1995 р. / Харк. держ. автомобільно-дорожній ун-т. — Харків, 1995. — С. 43–44.

1996

48. Гражданское общество и адекватные ему социальные пространства города — субоснова эволюционного (прогрессивного) развития социума / Пазынич С. Н., Великих А. А., Зорин П. Д. // Коммунальное хозяйство городов : респ. межвед. науч.-техн. сб. / Харьк. гос. акад. гор. хоз-ва. — Киев, 1996. — Вып. 6. — С. 119–124.
49. Социально-пространственная структура города и проблемы эстетического воспитания личности / С. Н. Пазынич // Коммунальное хозяйство городов : респ. межвед. науч.-техн. сб. / Харьк. гос. акад. гор. хоз-ва. — Киев, 1996. — Вып. 8. — С. 69–81.

1997

50. Социальная организация пространства города в системе социума / Пазынич С. Н., Зорин П. Д. // Коммунальное хозяйство городов : респ. межвед. науч.-техн. сб. / Харьк. гос. акад. гор. хоз-ва. — Киев, 1997. — Вып. 10. — С. 177–178.
51. Я–пространство и эгоизм — основа творчества / С. Н. Пазынич // 4 блок ТРИЕННАЛЕ : тез. докладов международного экологического симпозиума. — Харьков, 1997. — С. 28–30.

1998

52. Я–пространство и эгоизм — основа творчества / С. Н. Пазынич // Гуманізація вищої освіти та виховна робота : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 10–12 лют. / Харк. держ. політехн. ун-т [та ін.]. — Харків : ХДПУ, 1998. — С. 20–21. — (*)

1999

53. Социальное пространство в системе факторов, коррелирующих эволюционное развитие общества / С. Н. Пазынич // Вестн. Харьк. гос. политехн. ун-та. — Харьков : ХГПУ, 1999. — Вып. 67 : Философия. — С. 119–126. — (*)
54. Социальное пространство, Я–пространство в системе современной цивилизации / Пазынич С. Н. // Город как объект исследования

и научного управления : материалы Междунар. науч. конф. — СПб, 1999. — С. 174–182.

2000

55. Наука, культура, вера — субоснова стабільного прогресивного розвитку соціума / Пазиніч С. Н. // Інженерна освіта на межі століть: традиції, проблеми, перспективи (до 115 річниці Харківського державного політехнічного університету) : праці міжнар. наук.-метод. конф., 28–30 берез. / Харк. держ. політехн. ун-т. — Харків, 2000. — С. 51–53.
56. Я–пространство, эгоизм, я–концепция студента — субстанциональные основы эффективного воспитания высокообразованных лидеров для социума Украины / Пазиніч С. Н. // Творча особистість у системі неперервної професійної освіти : матеріали. Міжнар. наук. конф., 16–17 трав. 2000 р. / Акад. пед. наук України [та ін.] ; ред. О. С. Сисоєва, О. Г. Романовський. — Харків, 2000. — С. 274–276.

2001

57. Роль высшей школы в развитии гражданского общества и правового государства в условиях политики глобализма / Пазиніч С. Н. // Фундаменталізація вищої технічної освіти — необхідна умова випуску конкурентоспроможних фахівців : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 11–13 квіт. 2001 р. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» [та ін.]. — Харків : НТУ «ХП», 2001. — С. 340–342. — (*)

2003

58. Єдність світоглядної, фундаментальної та спеціальної підготовки у сучасній філософії освіти / С. М. Пазиніч // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи : зб. наук. пр. / Акад. пед. наук. [та ін.] ; ред. І. А. Зязюн. — Київ, 2003. — С. 113–118. — (*)
59. Источный вклад у сучасну філософію неперервної професійної освіти / Романовський О. Г., Пазиніч С. М. // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2004. — № 1. — С. 112–118. — Рец. на кн.: Неперервна професійна освіта : філософія, педагогічні парадигми, прогноз : монографія / ред. В. Г. Кремень. — Київ : Наук. думка, 2003. — 854 с. — (*)

60. Логика в системе образования инженеров и подготовке руководителей-лидеров / А. Г. Романовский, С. Н. Пазынич // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. — Харків, 2003. — Вип. 2 (6). — С. 3–9.
61. Экологический централизм — основа современного образования и воспитания / С. Н. Пазынич // Сучасні проблеми управління : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листоп. 2003 р. / Нац. техн. ун-т України «КПІ», ф-т. соціології [та ін.]. — Київ : «Політехніка», 2003. — Ч. 1. — С. 53–54.
62. Я–простір у системі креативної педагогіки / Пазиніч С. М. // Наукові праці / Микол. держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». — Миколаїв, 2003. — Вип. 15. : Педагогічні науки. — С. 78–82.

2004

63. Мировоззренческий аспект в формировании и развитии личности будущего специалиста / С. Н. Пазынич // Вістн. нац. держ. ун-т. — Дніпропетровськ : НДУ, 2004. — Вип. 18 : Педагогіка і психологія. — С. 63–76.
64. Новая парадигма образования в эпоху глобализма / С. Н. Пазынич // Новый коллегіум. — Харків, 2004. — № 3. — С. 35–45.
65. Сучасна філософія безперервної професійної освіти молоді // О. Г. Романовський, С. М. Пазиніч // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — Харків, 2004. — № 4. — С. 34–40.
66. Философия глобализации и проблемы управления / В. Е. Гусаков, С. Н. Пазынич, Р. В. Фисунова // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. — Харків : НТУ «ХПІ», 2004. — Вип. 5 (9). — С. 97–105. — (*)
67. Філософія Отчого краю — основа світоглядного виховання студентської молоді / С. М. Пазиніч // Наукові праці / Микол. держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». — Миколаїв, 2004. — Вип. 16. : Педагогічні науки. — С. 38–44.

68. Філософсько-світоглядні аспекти сучасної інженерної освіти молоді / С. М. Пазиніч // Проблеми та зміст фундаментальної освіти сучасного інженера : Всеукр. наук.-метод. конф. : тези доп. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків: НТУ «ХПІ», 2004. — С. 72–76.
69. Эмпатическое общение как элемент в системе современной философии образования / С. Н. Пазынич // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків : НТУ «ХПІ», 2004. — Вип. 4 (8). — С. 55–61.
70. Эротетико-эмпатическая культура в контексте философии образования / Станислав Пазынич // Новий колегіум. — 2004. — № 3. — С. 30–36. — (*)
71. Эротетическая культура как элемент профессионализма в системе управления / С. Н. Пазынич // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2004. — № 2. — С. 70–77. — (*)
72. Эротетическая составляющая эффективной коммуникации в управленческой деятельности / С. Н. Пазынич // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків, 2004. — Вип. 7–8 (11–12). — С. 50–60. — (*)

2005

73. Виховання в системі неперервної освіти та його вплив на соціалізацію особистості / С. М. Пазиніч, Н. О. Шанідзе // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2005. — № 4. — С. 86–94. — (*)
74. Еротетичне спілкування як елемент управління культури / С. М. Пазиніч // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2005. — № 2. — С. 43–51.
75. Отчий край — субоснова развития национальной философии / Станислав Пазынич // Новий колегіум. — 2005. — № 3. — С. 68–73. — (*)
76. Психологічні особливості емпатичного спілкування у педагогіці вищої школи / С. М. Пазиніч // Наук. зап. Інституту психології

- ім. Г. С. Костюка АПН України. — Київ : Главник, 2005. — Вип. 26., в 5 т., т. 5. — С. 38–47.
77. Світоглядне та філософське підґрунтя в системі неперервної професійної освіти / С. М. Пазиніч // Неперервна освіта: проблеми, рішення, перспективи : матеріали регіональної наук.-практ. конф. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 38–44.
78. Славянская общность народов в эпоху глобализма / А. Г. Романовский, С. Н. Пазынич // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы : материалы IV Междунар. науч. конф. / УО ГГТУ им. П. О. Сухого. — Гомель, 2005. — С. 57–61.
79. Философия образования в контексте Болонского процесса / С. Н. Пазынич // Інформаційно-культурологічна та мистецька освіта (консенсус, партнерство, стандарти) в контексті Болонського процесу : матеріали наук.-практ. конф., 13–14 груд. 2005 р. / Харк. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2005. — С. 42–44.
80. Філософія освіти в контексті інформаційного суспільства / С. М. Пазиніч // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2005. — № 4. — С. 128–132.
81. Філософсько-світоглядні аспекти сучасної інженерної освіти молоді / С. М. Пазиніч // Проблеми та зміст фундаментальної освіти сучасного інженера : Всеукр. наук.-метод. конф. : тези доп. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХПІ», 2004. — С. 69–73.
82. Цілісна, всебічно розвинута особистість — субоснова інноваційних технологій / О. Г. Романовський, С. М. Пазиніч // Інноваційні технології у вищій юридичній освіті : матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., присвяченої 370-річчю з дня заснування Київської братської шк. — предтечі Києво-Могилянської акад. / Нац. ун-т Києво-Могилянська акад. — Київ : Стилос, 2005. — С. 448–452.
83. Эротетическая составляющая эффективной коммуникации в управленческой деятельности / С. Н. Пазынич // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. — Харків, 2005. — Вип. 7–8 (11–12). — С. 50–60.

2006

84. Всеобщая педагогизация — основа оптимального развития общества и всестороннего развития личности / С. Н. Пазынич // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства : третя світова теорія : матеріали 5-ї міжнар. наук.-теорет. конф. — Київ : Фенікс, 2006. — С. 48–56.
85. Иван Франко і його соціально-філософське осмислення минулого в контексті і майбутнього / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. — Харків, 2006. — Вип. 11 (15). — С. 33–40. — (*)
86. Інтелігентність педагога в системі вияву і зростання духовно-морального потенціалу особистості / Пазиніч С. М. // Концептуальні засади духовного розвитку особистості в XXI столітті : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 14 квіт. 2006 р. / Ін-т педагогіки АПН України, Ін-т проблем виховання АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Київський ін-т соціальних та культ. зв'язків ім. святої княгині Ольги. — Київ : Основа, 2006. — С. 134–142.
87. Концепция эоантропоцентризма и культура преподавателя высшей школы / В. В. Гайворонская, С. Н. Пазынич, А. С. Пономарев // Вестн. Рос. гос. торгово-экономического ун-та. — 2006. — № 2 (14). — С. 182–185.
88. Логіка і формування загальної та професійної культури фахівців / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Логіка та багаторівнева система освіти: методологія та методика викладання : міжнар. наук.-практ. конф. : матеріали доп. та виступів. — Київ, 2006. — С. 104–107.
89. Методологические доминанты и психологические детерминанты в развитии педагогического мастерства / С. Н. Пазынич // Информационные технологии: наука, техника, технология, образование, здоровье : тезисы докладов Междунар. науч.-практ. конф. / Нац. техн. ун-т «Харьк. политехн. ин-т». — Харьков : НТУ «ХПИ», 2006. — С. 58–62.
90. Мировоззренческая культура в системе профессиональной компетенции современного специалиста / С. Н. Пазынич, А. С. Пономарев // Белорусский экономический журнал. — 2006. — № 3. — С. 111–115.

91. Педагогічна антропологія як чинник формування і розвитку особистості / С. М. Пазиніч // *Неперервна освіта: проблеми, рішення, перспективи* : матеріали регіон. наук.-практ. конф. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 85–93.
92. Поняття «Отчого краю» в етико-естетичній та філософській культурі в умовах формування громадянського суспільства в Україні / Пазиніч С. М. // *Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистецтва* : [мистецтвознавство, архітектура] : [зб. наук. пр.]. — Харків : [ХДАДМ], 2006. — № 10. — С. 85–93. — *Бібліогр.*: 3 назв.
93. Рідний край як першоджерело розвитку філософської та етико-політичної культури сучасного соціуму України / С. М. Пазиніч // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*: зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків : НТУ «ХПІ», 2006. — Вип. 12 (16). — С. 137–145. — (*)
94. Роль мистецтва в реформі освітньої системи / С. М. Пазиніч, М. П. Черемський // *Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть* : міжнар. наук.-теорет. конф. — Тернопіль, 2006. — С. 84–85
95. Роль фізичної культури у формуванні і розвитку особистості студента технічного університету / С. М. Пазиніч, Г. О. Сластина // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків, 2006. — Вип. 11 (15). — С. 119–125.
96. Соціальні стереотипи індивідуального та групового рівнів / С. М. Пазиніч, В. М. Фомічова // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків, 2006. — Вип. 9–10 (13–14). — С. 449–459 — (*)
97. Філософське осмислення духовного розвитку людства в багатогранній творчості Івана Франка / Станіслав Пазиніч // *Новий колегіум*. — 2006. — № 6. — С. 3–10. — (*)
98. Шляхи розвитку сучасної філософії інженерної освіти / Василь Кремень, Станіслав Пазиніч, Олександр Пономарьов // *Вища освіта України*. — 2006. — № 1 (19). — С. 7–13. — (*)
99. Efficient utilization of higher technologies and professional culture of the engineer / Stanislav Pazanici, Alexandr Ponomarev, Alexandr

Romanovskiy // Annals of the University of Petroșani : economics. — Petroșani România : Universitas Publishing Hous, 2006. — Vol. 6. — P. 147–154.

2007

100. Актуальні проблеми сучасної прикладної логіки / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2007. — Т. 21 (60). — № 1. : Философия. Социология. — С. 532–537.
101. Взаємна детермінація цінностей ідеалу і ідеалу естетичної цінності / Пазиніч С. М. // Наук. конф. проф.-викл. складу за підсумками роботи ХДАДМ у 2006/2007 н. р., 14–19 трав. 2007 р. / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2007. — С. 72–75.
102. Всебічний розвиток креативної педагогіки — необхідна умова успішного розвитку суспільства / Пазиніч С. М. // Теорія і практика матеріально-художньої культури : [IX електронна наук. конф., 20 груд. 2007 р.] / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2007. — С. 63–69.
103. Духовна культура — необхідна умова активної життєдіяльності людини в умовах глобалізації / Пазиніч С. М. // С. Рахманінов: на зламі століть : зб. матеріалів Міжнар. симпозіуму / Нац. юридична акад. України [та ін.] ; ред. Трубнікова Л. М. — Харків : СПДФО Носань В. А., 2007. — Вип. 4 : Взаємодія культур в умовах глобалізації світу. — С. 244–249.
104. Естетична самосвідомість особистості як чинник успішного розвитку національної художньої еліти / С. М. Пазиніч, О. О. Чуйко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. — Харків : НТУ «ХП», 2007. — Вип. 15–16 (19–20). — С. 76–82.
105. Інтегруюча роль філософії і мистецтва в системі трансформації суспільства / С. М. Пазиніч // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. : [мистецтвознавство. архітектура] : [зб. наук. пр.] — Харків : [ХДАДМ], 2007. — № 4. — С. 151–156. — Бібліогр. : 4 назв.
106. Місце та роль художнього ідеалу в системі трансформації сучасного суспільства / Пазиніч С. М. // Дизайн–освіта 2007: головні вектори розвитку вищої дизайнерської освіти в контексті Болонського процесу : матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., 25–27 квіт.

- 2007 р. / Харк. від-ня Спільки дизайнерів України, Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2007. — С. 95–98.
107. Самопізнання й самосвідомість в системі сучасного і перспективного національного буття / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. — Харків : НТУ «ХПІ», 2007. — Вип. 15–16 (19-20). — С. 122–132. — (*)
108. Философия искусства как фактор развития коммуникативной культуры в условиях трансформации общества / Пазынич С. Н. // Изв. Акад. наук Республики Таджикистан. — Сер. : Философия и право-ведение. 2007. — № 1–2. — С. 85–93.
109. Філософія етноцентризму та його соціально-політичні наслідки / Пазиніч С. М. // Переяславская рада и гармонизация украинороссийских отношений на современном этапе: сб. научн. трудов./ Нац. техн. ун-т «Харьков. политехн. ин-т» ; ред. А. Г. Романовский., В. Н. Ганичев — Харьков : НТУ «ХПИ», 2007. — С. 197–205. — (*)
110. Філософія мистецтва як комунікативний чинник єднання народів в умовах трансформації суспільства / С. М. Пазиніч // ХХІ століття: альтернативні моделі розвитку суспільства: третя світова теорія : матеріали 6 міжнар. наук.-теореот. конф. — Київ, 2007. — С. 73–79.
111. Філософія мистецтва як чинник комунікативної культури в системі формування національної еліти / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський. — Харків : НТУ «ХПІ», 2007. — Вип. 13–14 (17–18). — С. 37–46. — (*)
112. Філософське осмислення дійсності Г. С. Сковородою і сучасність / С. М. Пазиніч О. С. Пономарьов // Г. С. Сковорода та проблеми формування особистості : матеріали. наук.-практ. конф. — Харків, 2007. — С. 147–155.

2008

113. Актуальні проблеми сучасної прикладної логіки / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2008. — Т. 21 (60). — № 3. — Сер. : Философия. Социология. — С. 232–237.

114. Актуальні проблеми філософії соціального управління / В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2008. — № 1. — С. 3–10. — Бібліогр.: 6 назв.
115. Бібліотека як скарбниця знань в системі формування загальної і професійної культури студентів / Пазиніч С. М., Пономарьов О. С., Семенов Л. П. // Інновації і менеджмент якості в діяльності бібліотек ВНЗ : матеріали IV міжвуз. наук.-практ. конф. / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського, наук. б-ка. — Донецьк : [ДонНУЕТ], 2008. — С. 138–143. — (*)
116. Взаємодія філософії, науки, мистецтва і релігії — парадигма сучасного світорозуміння, світосприйняття і світобудови / С. М. Пазиніч // Вестн. Нац. техн. ун-та «ХПИ» : сб. науч. тр. : темат. вып. : История науки и техники. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2008. — № 8. — С. 116–123. — (*)
117. Всебічно розвинена особистість педагога — субоснова ефективного розвитку вищої школи і суспільства / С. М. Пазиніч // Соціально-гуманітарні аспекти педагогіки вищої школи : міжнар. наук. конф. / Акад. пед. наук, Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2008. — С. 51–56.
118. Загальна педагогізація, професіоналізм педагога — основа стабільності суспільства і всебічного розвитку особистості / С. М. Пазиніч // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : монографія / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв (Харк. художньо-промисловий ін-т) ; ред. проф. С. Єрмаков. — Харків : 2008. — № 9. — С. 91–96.
119. Ідеї Г. Сковороди і філософія спілкування у забезпеченні сталого розвитку / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Сталий розвиток в контексті проблем формування особистості та ідей Г. С. Сковороди : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. в межах Великого Проекту «Григорій Сковорода — 300», 16–17 жовт. 2008 р. видано з метою реклами і впровадження в практику ідей сталого розвитку територій і підприємств / Харк. нац. техн. ун-т. сільського госп. ім. Петра Василенка. — Харків : [ХНТУСГ ім. П. Василенка], 2008. — С. 91–95.
120. Логічна культура в системі наукового пізнання / С. М. Пазиніч // Інформаційні технології : наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я : матеріали XVI міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. — Харків : НТУ «ХПИ», 2008. — Ч. 2. — С. 291–293.

121. Менталітет у розвитку національної самосвідомості та інтегративних взаємостосунках слов'янських народів / С. М. Пазиніч // Переяславська Рада і гармонізація україно-російських відносин: історія і культура, наука і освіта : сб. науч. тр. по материалам 2 междунар. науч.-практ. конф., 13 дек. 2007 г. / Нац. техн. ун-т «Харьк. политехн. ин-т»; ред. А. Г. Романовский, В. Н. Ганичев. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2008. — С. 445–454.
122. Науково-технічна еліта, інноваційний розвиток і консолідація нації / Станіслав Пазиніч, Олександр Пономарьов // Вища освіта України. — 2008. — № 2. (29). — С. 27–33. — Бібліогр.: 4 назв. — (*)
123. Развитие национальной идентичности в системе взаимоотношений славянских народов / Пазинич С. Н. // Н. Н. Страхов и русская культура XIX–XX вв. : к 180-летию со дня рождения : материалы междунар. науч. конф., 28–30 окт. / ГОУ ВПО «Белгородский гос. ун-т», Харьк. гос. акад. дизайна и искусств, Белгород. отд-ние Рос. филос. об-ва. — Белгород : ИПЦ «ПОЛИТЕРРА», 2008. — С. 274–279.
124. Світ людини і людина у світі екзистенціальної філософії / Пазиніч С. М. // Наукова конференція професорсько-викладацького складу ХДАДМ за підсумками роботи у 2007/2008 н. р., 12–17 трав. 2008 р. / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2008. — С. 103–112.
125. Синергія — субстанціональна домінанта в самореалізації особистості студента / Пазиніч С. М. // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. политехн. ін-т»; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків : НТУ «ХП», 2008. — Вип. 17 (21). — С. 193–198. — (*)
126. Синергія як умова потреби в самореалізації особистості студента / Пазиніч С. М. // Дизайн-освіта 2008 : умови адаптації до європейського освітнього простору : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф., 15 квіт. 2008 р. / Акад. мистецтв України, Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2008. — С. 107–110.
127. Системний стиль мислення в пізнанні та в управлінні / С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність : [зб. наук. пр.] / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв ; [ред. С. М. Пазиніч]. — Харків : ХДАДМ, 2008. — Вип. 1. — С. 89–101.
128. Системний стиль мислення в пізнанні та в царині управління / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національ-

- ної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків, 2008. — Вип. 19 (23). — С. 13–22. — (*)
129. Соціальне управління і проблема національної еліти / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ : XXI Харківські політологічні читання. — Харків : ХАП, НЮАУ, 2008. — С. 162–165.
130. Філософія в системі наукового знання та управління / Пазиніч С. М., Пономарьов О. С. // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв : [мистецтвознавство, архітектура] : [зб. наук. пр.]. — Харків : [ХДАДМ], 2008. — № 3. — С. 124–129.

2009

131. Аналіз деяких суперечностей системи вищої освіти у підготовці гуманітарно-художньої еліти / Пазиніч С. М. // Наукова конференція професорсько-викладацького складу ХДАДМ за підсумками роботи у 2008/2009 н. р., 12–17 трав. 2009 р. в рамках «фестивалю науки» / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2009. — С. 72–75.
132. Взаємообумовленість ідеалу прекрасного і соціально-політичних подій в історії людського суспільства / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2009. — Вип. 21 (25). — С. 84–103. — (*)
133. Всезагальна педагогізація — основа сталого розвитку суспільства / С. М. Пазиніч // Ольвійський форум–2009: стратегії України в геополітичному просторі : тези Міжнар. наук.-практ. конф. — Миколаїв, 2009. — Т. 3. — С. 187–188.
134. Гуманізація освіти і педагогічна майстерність викладача вищої школи / Пазиніч С. М. // Дизайн-освіта 2009 : сучасна концепція дизайн-освіти України : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 27–29 квіт. 2009 р. [V Міжнар. форум]. / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2009. — Ч. 1. — С. 112–114.
135. Духовно-естетична ціннісна орієнтація особистості — основа морального здоров'я суспільства / Пазиніч С. М. // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития Восточно-славянской цивилизации : сб. науч. трудов : по материалам III Международ. науч.-практической конф. 18–19 дек. 2008 г. / Нац. техн. ун-т

- «Харьков. политехн. ин-т»; ред. А. Г. Романовський, Ю. И. Панфилов. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2009. — С. 39–44.
136. Естетичний ідеал прекрасного в історії розвитку людського суспільства / Пазиніч С. М. // Філософія і сучасність / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв ; [голов. ред.] Пазиніч С. М. — Харків : ХДАДМ, 2009. — № 2. — С. 94–109.
137. Методолого-світоглядний аспект культури / Пазиніч С. М. // Теорія і практика матеріально-художньої культури : [XI електронна наук. конф., Харків, 25 груд. 2009 р.] / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2009. — С. 40–45.
138. Мистецтво емпатичного спілкування. — визначальний чинник педагогічної майстерності / Пазиніч С. М. // Філософія спілкування : філософія, психологія, соціальна комунікація / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 2. — С. 40–45.
139. Онтологічний статус спілкування та його логіка / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Філософія спілкування : філософія, психологія, соціальна комунікація / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 1. — С. 51–59.
140. Телеологічні та аксіологічні аспекти сучасної філософії освіти / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Новітні технології — для захисту повітряного простору : 5 наук. конф. Харк. ун-ту Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба : тези доп., 15–16 квіт. 2009 р. — Харків : ХУПС, 2009. — С. 231.
141. Філософія духовно-ціннісної спрямованості розвитку особистості — основа соціально орієнтованого управління / С. М. Пазиніч // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2009. — № 2. — С. 41–49.
142. Філософія і проблеми сучасності (вступна сторінка редакційної колегії) / В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Філософія і сучасність / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв ; С. М. Пазиніч [голов. ред.]. — Харків : ХДАДМ, 2009. — № 2. — С. 6–9.
143. Філософія культури в системі розвитку духовного життя суспільства / Пазиніч С. М. // Філософія і сучасність / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв ; С. М. Пазиніч [голов. ред.]. — Харків : ХДАДМ, 2009. — № 3. — С. 82–92.
144. Філософія культури спілкування в інформаційному суспільстві / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Соціальні комунікації в стратегіях формування суспільства знань: матеріали міжнар. наук. конф.,

- 26–27 лютого 2009 р. : у 2 ч. — Харків : ХДАК, 2009. — Ч. 1. — С. 16–18.
145. Філософський аспект екологічної суспільної свідомості в умовах сучасного міста / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. — Харків : НТУ «ХПІ», 2009. — Вип. 20 (24). — С. 28–41. — (*)
146. Філософські аспекти взаємозв'язку управління та інформації / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Ідея соціальної справедливості в контексті сучасних цивілізаційно-культурних змін: матеріали Меморіальних читань, присвячених 90-річчю від дня народження першого завідувача кафедри філософії і політології ХНАДУ В. П. Шерстнюка, 20 листопада 2008. — Харків : ХНАДУ, 2009. — С. 139–146.
147. Характерні особливості управління в просторі філософії права / Пазиніч С. М., Пономарьов О. С. // Правова культура та правосвідомість українського суспільства: стан й напрямки вдосконалення : наук. доп. міжвуз. наук.-практ. конф. 28 жовт. 2009 р. / Нац. юридична акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Харків, 2009. — С. 58–61.

2010

148. Актуальні завдання вищої школи у світлі ідей Г. С. Сковороди / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов // Сковорода і сучасна моральна філософія : зб. наук. статей. — Харків-Сковородинівка : Видавець Савчук О. О., 2010. — С. 73–82.
149. Загальнометодологічні принципи управління політичною діяльністю / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, // Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт» : матеріали міжнар. наук.-теор. конф. (XXIII Харків. політолог. читання). — 2010. — С. 38–40. — (*)
150. Національна філософія як атрибут самосвідомості народу / Пазиніч С. М. // Філософія і сучасність / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв ; С. М. Пазиніч [голов. ред.]. — Харків : ХДАДМ, 2010. — Вип. 4. — С. 23–36.
151. Партнерство бізнесу й університетів як умова інноваційного розвитку України / С. М. Пазиніч, С. О. Заветний, О. С. Пономарьов //

- Наукові записки НаУКМА. — 2010. — Т. 110 : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. — С. 9–12.
152. Педагог — детермінуючий фактор у вихованні українського філософського світогляду / Пазиніч С. М. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв ; ред. проф. С. С. Єрмакова. — Харків, 2010. — № 5. — С. 96–101.
153. Педагог — митець освіти і виховання в системі сталого розвитку суспільства / Пазиніч С. М. // Проблеми розвитку освіти у вищих аграрних навчальних закладах і філософські засади їх розв'язання : матеріали круглого столу 22–23 квіт. 2010 р. / Харк. нац. техн. ун-т. сільського госп. ім. Петра Василенка. — Харків, [ХНТУСГ ім. П. Василенка], 2010. — С. 75–89.
154. Педагогічна майстерність — основа формування і розвитку гуманітарно-технічної еліти / С. М. Пазиніч // Інноваційні педагогічні технології у вищій школі : зб. наук.-метод. праць. — Харків : НТУ «ХП», 2010. — С. 138–143.
155. Професійна культура менеджера в умовах інноваційного розвитку : монографія / М. М. Гуревичов, А. В. Долгарєв, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов; заг. ред. О. С. Пономарьов. — Харків : НТУ «ХП», 2010. — 240 с. — (*)
156. Синергія — умова і результат самореалізації особистості студента / С. М. Пазиніч // Гуманітарна складова підготовки технічної еліти : зб. наук. праць / ХНТУСГ ім. П. Василенка. — Харків : Міськдрук, 2010. — С. 255–264.
157. Соціально-гуманітарна складова системи особистісного розвитку фахівця / О. С. Пономарьов, С. О. Заветний, С. М. Пазиніч // Актуальні проблеми гуманітарної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах України у світлі реалізації принципів і завдань Болонського процесу : зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. конф. — Харків : ХНАДУ, 2010. — С. 111–114.
158. Філософічна спрямованість педагогічної діяльності в умовах сучасного розвитку країни / С. М. Пазиніч // Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи : друга Міжнар. наук. конф., 15–16 квіт. 2010 р. / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2010. — С. 17–20.
159. Філософія інноваційного типу світового розвитку (Вступна сторінка редакційної колегії) / В. Г. Кремень, О. С. Пономарьов,

- С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2010. — № 4. — С. 6–10. — (*)
160. Філософія культури і виховання в системі розвитку східнослов'янської цивілізації / С. М. Пазиніч // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. науч. трудов : по матер. IV Междунар. науч.-практ. конф. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2010. — С. 295–301.
161. Філософія модернізації політичної системи як субстанціональність в консолідації суспільних сил соціуму / М. І. Михальченко, С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць. — Харків : НТУ «ХПИ», 2010. — Вип. 23–24 (27–28). — С. 75–87. — (*)
162. Філософія спілкування в царині культурного розвитку суспільства / С. М. Пазиніч // Філософія спілкування: Філософія. Психологія. Соціальна комунікація. — 2010. — № 3. — С. 78–86.
163. Філософія — субоснова розвитку національної самовизначеності / С. М. Пазиніч // Культурна спадщина Слобожанщини. — Харків : Курсор, 2010. — Вип. 23. — С. 4–10.
164. Філософія як атрибут самосвідомості нації / С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2010. — № 4. — С. 23–36. — (*)
165. Філософський погляд на педагогічну діяльність в системі потреб сучасності / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2010. — Вип. 26 (30). — С. 31–40. — (*)
166. Христианский гуманизм в творчестве и педагогической деятельности Н. И. Пирогова (К 200-летию со дня рождения) / С. Н. Пазынич // Шестые страховские чтения: Философские проблемы понимания в культуре и науке : материалы междунар. науч. конф. — Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. — С. 53–62.

2011

167. Гностичні аспекти педагогічного спілкування / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, А. О. Харченко // Ольвійський форум–2011: Стратегії України в геополітичному просторі : тези міжнар. науково-практ. конф. — 2011. — Т. 5. — С. 15–16.
168. Детермінанти сучасної філософії освіти (Вступна стаття редакційної колегії) / В. Г. Кремень, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2011. — № 5. — С. 6–10. — (*)

169. Людина променистої енергії в естві прекрасного / С. М. Пазиніч // Аллан Олексієнко: Інтер'єр. Живопис. Графіка. — Харків : Майдан, 2011. — С. 62–64. — (укр. і англ. мовами).
170. Людська діяльність як об'єкт філософської рефлексії / В. Г. Кремень, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2011. — Вип. 6. — С. 6–10. — (*)
171. Рефлексивне спілкування — один з головних чинників пізнання дійсності / С. М. Пазиніч // Філософія спілкування. — 2011. — № 4. — С. 43–48.
172. Талановитий художник, педагог та гуманіст, яким пишається Україна / С. М. Пазиніч // Василь Ганоцький. На зламі століть і епох. Живопис : альбом. — Харків : Майдан, 2011. — С. 9–1.
173. Філософія общенія : монографія / В. Г. Кремень, Д. И. Мазоренко, С. А. Заветный, С. Н. Пазынич, А. С. Пономарев. — Харьков : ХНТУСГ им. П. Василенко, 2011. — 440 с. — (*)
174. Філософія впливу : монографія / С. О. Заветный, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч. — Харків : Видавець Савчук О. О. ; ХНТУСГ ім. П. Василенка, 2011. — 204 с. — (*)
175. Філософія героїзму в системі розвитку суспільних відносин / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць. — Харків : НТУ «ХПІ», 2011. — Вип. 29 (33). — С. 157–169. — (*)
176. Філософія культури як спосіб існування і розвитку людства / С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2011. — № 6. — С. 21–32. — (*)
177. Філософія людиноцентризму в педагогічній діяльності — субоснова сталого розвитку суспільства / С. М. Пазиніч // Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи : зб. матеріалів 3 Міжнар. наук. конф. — Харків : Міськдрук, 2011. — С. 42–54. — (*)
178. Філософія моди і її вплив в царині спілкування / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць. — Харків : НТУ «ХПІ», 2011. — Вип. 28 (32). — С. 170–181. — (*)
179. Філософія моди в царині слов'янської і світової культури / С. М. Пазиніч // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. науч. тр. : по материалам V Междунар. науч.-практ. конф. 16–17 дек. 2010 г. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2011. — С. 473–479. — (*)

180. Філософія освіти в багатогранній діяльності Миколи Івановича Пирогова / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Новий Колегіум. — 2011. — № 1. — С. 103–109.
181. Філософія творчої співпраці в просторі східнослов'янської культури / С. М. Пазиніч // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. науч. тр. : по материалам V Междунар. науч.-практ. конф. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2011. — С. 192–195. — (*)
182. Філософська рефлексія сьогодення : монографія / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов. — Харків : ХДАДМ, 2011. — 348 с. — (*)
183. Філософський погляд на педагогічну діяльність в умовах духовної кризи суспільства / С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2011. — № 5. — С. 17–29. — (*)
184. Ценностный смысл делового общения в системе культуры бизнеса / С. Н. Пазынич, С. А. Заветный, А. С. Пономарев // W kierunku społeczno-gospodarczego rozwoju. Wybrane zagadnienia. — Warszawa : Media-Plast, 2011. — S. 115–124.
185. Человеческое общение как объект философской рефлексии / С. А. Заветный, С. Н. Пазынич, А. С. Пономарев // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. — 2011. — Т. 24 (63) : Философия. Культурология. Политология. Социология. — № 2. — С. 38–45.

2012

186. Дукачі, як перлина народної художньої творчості в системі східнослов'янської культури / С. М. Пазиніч // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточно-славянской цивилизации : сб. науч. трудов : по материалам VI Междунар. науч.-практ. конф. 15–16 декабря 2011 г. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2012. — С. 547–553. — (*)
187. Естетичні ідеали культурної спадщини народу : монографія / Ю. П. Дерев'яноко, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов ; заг. ред. О. С. Пономарьова. — Харків : Раритети України, 2012. — 268 с. — (*)
188. Логіко-методологічні проблеми сучасної філософії (вступна сторінка редакційної колегії) / В. Г. Кремень, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2012. — № 7. — С. 6–10. — (*)

189. Філософічний погляд на духовність в сучасній соціальній дійсності / С. М. Пазиніч // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. — Харків : ХДАДМ, 2012. — № 5. — С. 209–214.
190. Філософія мистецтва — субоснова художньої творчості / С. М. Пазиніч // Матеріально-художня культура: проблеми теорії та практики : Всеукр. наук.-практ. конф. — Харків, 2012. — С. 110–112.
191. Філософія мистецтва в генезі свідомості особистості художньої еліти / С. М. Пазиніч // Пространство литературы — путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами : сб. науч. тр. : по материалам VI междунар. науч.-практ. конф. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2012. — С. 147–156. — (*)
192. Філософія мистецтва як апогей комунікативної культури суспільства / С. М. Пазиніч // Філософія спілкування. — 2012. — № 5. — С. 36–42.
193. Філософія нерелексивного спілкування і його особливості / С. М. Пазиніч // Філософія спілкування: культура, мова, цінності : матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. — Харків : Видавець Савчук О. О., 2012. — С. 188–191.
194. Філософія нерелексивного спілкування та її особливості / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць. — Харків : НТУ «ХПИ», 2012. — Вип. 30–31 (34–35). — С. 145–155. — (*)
195. Філософський аспект соціального пізнання (частина перша) / С. М. Пазиніч // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць. — Харків : НТУ «ХПИ», 2012. — Вип. 32–33 (36–37). — С. 110–118.
196. Pro et contra у філософії релексивного та не релексивного спілкування / С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність. — 2012. — № 7. — С. 32–49.

2013

197. Гуманітарні вектори перспектив вищої школи / В. Г. Кремень, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи : IV Міжнар. наук. конф. — Харків : ХДАДМ, 2013. — С. 3–6.
198. Духовна культура педагога — атрибутивна основа філософії освіти інноваційної доби / С. М. Пазиніч // Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи : IV Міжнар. наук. конф. — Харків : ХДАДМ, 2013. — С. 20–27.

199. Духовність як субоснова творчої діяльності педагога / С. М. Пазиніч // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. науч. тр. : в 2 ч. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2013. — Ч. 2. — С. 199–205.
200. Духовність як субстанційно якісний критерій розвитку суспільства / С. М. Пазиніч // Сучасні педагогічні технології в освіті : зб. наук.-метод. пр. — Харків : НТУ «ХПИ», 2013. — С. 96–105. — (*)
201. Духовність як субстанційно якісний критерій розвитку суспільства / С. М. Пазиніч // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. науч. тр. : в 2 ч. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2013. — Ч. 2. — С. 200–206. — (*)
202. Духовна культура як субстанційний чинник соціального прогресу / С. М. Пазиніч // Вісник Національної юрид. акад. ім. Я. Мудрого. — Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія). — 2013. — № 3. — С. 191–193.
203. Легенда української педагогіки / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч // Новий колегіум. — 2013. — № 4. — С. 3–8.
204. Роздуми стосовно філософії педагогічного спілкування / С. М. Пазиніч // Філософія спілкування. — 2013. — № 6. — С. 46–51.
205. Этнонациональная философия в высшей школе: опыт постановки проблемы / С. Н. Пазинич // Россия в системе мировых цивилизаций: история и современность : материалы Междунар. науч.-теор. конф. — Белгород, 2013. — С. 263–265.

2014

206. Духовна культура як субстанційний чинник особистості студента / С. М. Пазиніч // Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи : матеріали V міжнар. наук. конф. — Харків : ХНУМГ, 2014. — С. 13–17.
207. Підготовка конкурентоспроможної управлінської гуманітарно-технічної еліти : монографія / О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов, Т. В. Гура, Ж. Б. Богдан, І. Г. Васильєва, Л. М. Грень, М. М. Гуревичов, О. А. Ігнатюк, В. Є. Михайличенко, С. М. Пазиніч, Ю. І. Панфілов, Н. В. Підбуцька, С. М. Резнік, Н. В. Серєда, Т. О. Солодовник, М. К. Чеботарьов ; ред. О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов ; Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХПИ» ; Видавець О. О. Савчук, 2014. — 324 с. — (*)

208. Соціальне пізнання : монографія / В. М. Бабаєв, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, С. О. Заветний. ; заг. ред. О. С. Пономарьов. — Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014. — 320 с. — (*)
209. Философия педагогической культуры и развитие образования / А. С. Пономарев, С. Н. Пазынич, С. А. Заветный // Модернизация системы непрерывного образования : сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф. / общ. ред. проф. Т. Г. Везиров. — Махачкала : АЛЕФ (ИП Овчинников М. А.), 2014. — С. 20–26.
210. Философские советы внуку / С. Н. Пазынич // Філософія спілкування. — 2014. — № 7. — С. 190–195.
211. The problems of interrelation between social progress and communication in the chinese and ukrainian philosophy / O. Ponomarev, S. Pazynich, S. Zavetnyy // Philosophy of communication:philosophy. Psychology. Social communication. UNESCO. — 2014. — № 7. — P. 61–66.

2015

212. Філософські поради / С. М. Пазиніч. — Харків : «Майдан», 2015. — 328 с.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПРАЦІ

1981

213. Методические указания по русскому языку к лингафонному курсу по диалектическому материализму для студентов-иностранцев / С. Н. Пазынич, Н. Т. Гостев, Л. Н. Попова ; Харьк. политехн. ин-т. — Харьков : ХПИ, 1981. — 64 с.

1985

214. Методические советы по курсу : «История философии» / С. Н. Пазынич. — Харьков : УМЛ ОК КП Украины, 1985. — 84 с.
215. Методические указания и контрольные задания по русскому языку к лингафонному курсу по историческому материализму / Гостев Н. Т., Пазынич С. Н., Попова Л. Н. — Харьков : ХПИ, 1985. — 68 с.

1986

216. Методические рекомендации по изучению темы : «Сущность и структура познавательного процесса» / С. Н. Пазынич. — Харьков : УМЛ ОК КП Украины, 1986. — 24 с.
217. Методические рекомендации по философии. «Диалектический материализм» / С. Н. Пазынич. — Харьков : УМЛ ОК КП Украины, 1986. — 64 с.

1987

218. Методические советы к изучению спецкурса : «Мировая философия XX столетия» / С. Н. Пазынич. — Харьков : УМЛ ОК КП Украины, 1987. — 74 с.

1989

219. Методические советы по курсу : «Философские проблемы современной экологии» / С. Н. Пазынич. — Харьков : УМЛ ОК КП Украины, 1989. — 48 с.

2002

220. Короткий словник термінів і понять з логіки та філософії / С. М. Пазиніч. — Харків : НТУ ХПІ, 2002. — 74 с.

2004

221. Логіка (для технічних. Вузів) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Г. Романовський, С. М. Пазиніч, П. П. Резніков ; рец. В. В. Шкода, В. О. Лозовий ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХПІ», 2004. — 492 с. — Текст парал. укр. та рос. мовами. — Бібліогр.: с. 482–483 (26 назв). — (*)
222. Логіка : підручник для студ. вищ. навч. закл. / В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч, П. П. Резніков, О. Г. Романовський, Л. Л. Товажнянський ; рец. В. В. Шкода, В. Д. Титов, В. Ф. Сухіна ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХПІ», 2004. — 636 с. : іл. — Текст парал. укр. та рос. мовами. — Бібліогр.: с. 626 (28 назв). — (*)

2005

223. Глосарій з логіки та філософії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. М. Пазиніч ; рец. В. В. Шкода, В. О. Лозовий ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХПІ», 2005. — 322 с. : іл. — (*)
224. Методичні рекомендації з підготовки до семінарів з логіки / С. М. Пазиніч. — Харків : НТУ «ХПІ», 2005. — 38 с.

2006

225. Методичні рекомендації по виконанню випускної кваліфікаційної роботи для студентів магістерської програми за спеціальністю 8.000005 «Педагогіка вищої школи» / О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, З. О. Черваньова, М. В. Фоміна ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т», каф. педагогіки і психології управління соціальними системами. — Харків : НТУ «ХП», 2006. — 63 с.
226. Методичні рекомендації по виконанню курсової роботи з педагогіки вищої школи / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов. — Харків : НТУ «ХП», 2006. — 48 с.
227. Методичні рекомендації по виконанню програми стажування студентів спеціальності 8.000005 «Педагогіка вищої школи» / О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, З. О. Черваньова, М. В. Фоміна ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т», каф. педагогіки і психології управління соціальними системами. — Харків : НТУ «ХП», 2006. — 30 с. — Бібліогр.: с. 24–27.

2007

228. Зміст і сутність педагогічної діяльності : навч. посіб. / О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, З. О. Черваньова, В. В. Гайворонська ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХП», 2007. — 228 с. : іл. — Бібліогр.: с. 216–224. — (*)
229. Логіка для інженерів : підручник / В. М. Бабаєв, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов. — Харків : ХНАМГ, 2007. — 531 с. — (*)
230. Філософія : навч. посіб. / С. М. Пазиніч. — Харків : ХДАДМ, 2007. — 272 с.
231. Філософія управління : підруч. для студ. вищ. навч. закл./ В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов. — Київ : Знання України, 2007. — 359 с. : іл., табл. — Бібліогр.: с. 351–356. — (*)

2008

232. Аксіологічні аспекти розвитку суспільної свідомості : навч.-метод. посіб. / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч. — Харків : ХДАДМ, 2008. — 44 с.
233. Основи сучасної філософії : навч. посіб. для заочної форми навчання / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов ; Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2008. — 352 с.

234. Основи філософських знань. Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство : підручник / Горлач М. І., Головченко Г. Т., Жиленкова І. М., Кремень В. Г., Пазиніч С. М., Лозовой В. О., Ніколаєнко С. М., Сюй Цюань Яо, Панфілов О. Ю., Требін М. П. — Київ : Центр учбової літ-ри, 2008. — 1028 с. — (*)
235. Філософія культури : навч.-метод. посіб. / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, С. В. Рибін. — Харків : ХДАДМ, 2008. — 44 с.
236. Філософія управління : підручник для студ. вищих навч. закл. — 2-ге вид., доп. і переробл. / В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХП», 2008. — 521 с. : табл. — Бібліогр.: с. 511–518. — (*)
237. Філософські аспекти спілкування та його психології : навч.-метод. посіб. / С. О. Заветний, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, Н. І. Моїсеєва. — Харків : ХНТУСГ ім. П. Василенка, 2008. — 40 с.

2009

238. Ділове спілкування в системі культури управління : текст лекцій для слухачів магістерської програми зі спеціальності «Адміністративний менеджмент» / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, А. О. Харченко ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХП», 2009. — 64 с.
239. Основи етики управління : навч. посіб. / О. С. Пономарьов, С. О. Заветний, С. М. Пазиніч, О. В. Фролова ; заг. ред. О. С. Пономарьова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — 123 с. : іл. — Бібліогр.: с. 120–123.
240. Основи культури соціального управління : навч.-метод. посіб. для слухачів магістерської програми зі спеціальності 8.000007 «Адміністративний менеджмент» / О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, А. В. Долгарев ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХП», 2009. — 47 с.
241. Психологія управлінського спілкування : текст лекцій для слухачів магістерської програми з філософії людського спілкування / С. О. Заветний, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, Н. І. Моїсеєва, О. В. Кострикін ; Харк. нац. техн. ун-т сільського госп. ім. П. Василенка. — Харків : ХНТУСГ ім. П. Василенка, 2009. — 54 с.
242. Філософія. Логіка. Етика. Естетика : підручник для студ. вищих навч. закл. / В. О. Лозовой, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов. — Харків : Право, 2009. — 578 с.

2010

243. Конфліктне спілкування у творчому середовищі : навч.-метод. посібник / С. М. Пазиніч, О. Г. Пономарьов, Н. В. Підбуцька. — Харків : ХДАДМ, 2010. — 100 с. — (*)

2011

244. Взаємозумовленість естетичного ідеалу і суспільного розвитку : навч.-метод. посібник / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов. — Ч. 1. Епохи Давніх часів. — Харків : ХДАДМ, 2011. — 80 с. — (*)
245. Психологія впливу : навч.-метод. посібник / С. О. Заветний, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, О. В. Кострикін. — Харків : НТУСГ ім. П. Василенка, 2011. — 52 с. — (*)

2012

246. Етика соціального управління : навч. посібник / О. С. Пономарьов, С. О. Заветний, І. В. Карпенко, С. М. Пазиніч, О. В. Фролова ; ред. О. С. Пономарьов. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. — 180 с. — (*)
247. Логіка інженерної діяльності : підручник / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ ; Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». — Харків : НТУ «ХПІ», 2012. — 480 с. — (*)
248. Методологічні основи психології спілкування : навч. посібник / С. О. Заветний, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, А. О. Харченко. — Харків : Видавець Савчук О.О., 2012. — 232 с. — (*)
249. Руководство и лидерство: философско-психологический анализ : учеб. пособие / М. А. Резниченко, М. В. Ланских, А. С. Пономарёв, С. Н. Пазынич. — Белгород : ИД «Белгород», 2012. — 136 с.

2014

250. Практикум по логике : учеб. пособие / С. Н. Пазынич, Д. Л. Кобелева, П. П. Резников. — Харьков : ХНТУСХ им. П. Василенка, 2014. — 280 с.
251. Філософія : навч. посібник / С. М. Пазиніч ; Харківська держ. акад. дизайну і мистецтв. — 2-ге вид., доп. — Харків : Савчук О. О., 2014. — 380 с. — (*)

**ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК СПИВАВТОРІВ, РЕДАКТОРІВ
ТА РЕЦЕНЗЕНТІВ ДО СПИСКУ НАУКОВИХ,
НАВЧАЛЬНИХ ТА МЕТОДИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ
С. М. ПАЗИНІЧА**

1. Антонов Е. О.	12	29. Кобелева Д. Л.	250
2. Бабаєв В. М.	208, 229	30. Кострикін О. В.	242, 245
3. Базакуца В. А.	30	31. Кремень В. Г.	(59 ред.) 98, 114, 142, 159, 168, 170, 173, 188, 197, 222, 231, 234, 236
4. Бичкова Р. А.	25	32. Ланських М. В.	249
5. Богдан Ж. Б.	207	33. Лозовой В. О.	(221, 223 рец.), 234, 242
6. Богомоллов А. І.	26	34. Мазоренко Д. І.	173,
7. Васильєва І. Г.	207	35. Мельніков Г. І.	5, 25
8. Везиринов Т. Г.	(209 ред.)	36. Михайличенко В. Є.	207
9. Великих О. О.	48	37. Михальченко М. І.	161
10. Гайворонська В. В.	87, 228,	38. Моїсеєва Н. І.	237, 241
11. Ганичев В. М.	(109, 121 ред.)	39. Ніколаєнко С. М.	234
12. Головченко Г. Т.	234	40. Осіпов П. І.	42
13. Горлач М. І.	234	41. Панфілов О. Ю.	234
14. Гостєв М. Т.	26, 213, 215	42. Панфілов Ю. І.	(135, 186 ред), 207
15. Грень Л. М.	207	43. Підбуцька Н. В.	207, 243
16. Гура Т. В.	207	44. Пономарьов О. С.	87–88, 90, 92, 98, 100, 112–115, 119, 122, 129–130, 139–140, 142, 144, 146–149, 151, 155, (155 ред.), 157, 159, 167–168, 170, 173–174, 180, 181, 184–185, (187 ред.), 187–188, 197, 203, 207–209, (207–208 ред.), 211, 225–229, 231–233, 235–249, (239, 246 ред.)
17. Гуревичев М. М.	207 155	45. Попова Л. М.	213, 215
18. Гусаков В. Є	42, 66	46. Резніков П. П.	221, 222, 250
19. Долгарев А. В.	155, 240	47. Резниченко М. А.	241
20. Дерев'яно Ю. П.	187		
21. Єгоров В. Г.	42		
22. Єрмаков С. С.	(118, 152 ред.)		
23. Жилєнкова І. М.	234		
24. Заветний С. О.	151, 157, 173, 174, 184, 185, 208, 209, 211, 237, 239, 241, 245, 246, 248		
25. Зязюн І. А.	(58 ред.)		
26. Зорін П. Д.	31, 48, 50		
27. Ігнатюк О. А.	207		
28. Карпенко І. В.	246		

48. Резнік С. М.	207	96, 104, 107, 111, 121, 125, 128, 145, ред.), 222, 247	
49. Рибін С. В.	235		
50. Романовський О. Г. (56, 57 ред.), 59–60, (60 ред.), 65, (66, 69, 72 ред.), 78, 82, (83, 85, 93, 95, 96, 104, 107, 109, 111, 121, 125, 128, 135, 145, 186, 207 ред.), 207, 221–222, 225, 227–228			
51. Семененко Л. П.	115	61. Требін М. П.	234
52. Сергєєв М. Д.	5, 25	62. Трубнікова Л. М.	(103 ред.)
53. Серєда Н. В.	207	63. Фісунова Р. В.	66
54. Сисєєва О. С. (56 ред.)		64. Фоміна М. В.	225, 227
55. Сластіна Г. О.	95	65. Фомічова В. М.	96
56. Солодовник Т. О.	207	66. Фролова О. В.	239, 246.
57. Сухіна В. Ф. (222 рец.)		67. Харченко А. О.	167, 238, 248
58. Сюй Цюань Яо	234	68. Храброва І. О.	36
59. Тітов В. Д. (222 рец.)		69. Чеботарьов М. К.	207
60. Товажнянський Л. Л. (60, 66, 69, 72, 83, 85, 93, 95,		70. Черваньова З. О.	225, 227, 228
		71. Черемський М. П.	94
		72. Чуйко О. О.	104
		73. Шанідзе Н. О.	73
		74. Шкода В. В. (221–223 рец.)	

**ФРАГМЕНТИ ІЗ НАУКОВИХ
ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ ПРАЦЬ
С. М. ПАЗИНІЧА
(за період 2010–2014 рр.)**

**ДУХОВНІСТЬ ЯК СУБОСНОВА
ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА**

(Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации: Сб. науч. тр. — в 2 ч. — Ч. 2. — Харьков: НТУ «ХПИ», 2013. — С. 199–210).

Частіше за все, духовність виокремлюють в тих випадках, коли протиставляють в особистості щось величне протилежне меркантильному, споживацькому. Але таке визначення духовності через антитезу «не духовному» непереконливо в тлумаченні суті проблеми. Це ж стосується і тих обставин, коли духовність трактують, як щось високе, яке протиставляється низькому, гріховному, аморальному. З таким розумінням духовності, в якійсь мірі, можна погодитися, хоча воно доволі умоглядне. І все-таки, не дивлячись на абстрактність цього поняття, воно в узькому розумінні використовується як певна моральнісна субстанція особистості в просторі соціуму. Такий спектр міркувань свідчить про те, що кожен сучасний учений розуміє поняття «духовність» винятково концептуально і неодмінно у визначеному контексті. Так воно було і у минулому. Скажімо, Платон, Арістотель, Юркевич, Григорій Сковорода вважали, що поняття «духовність» є похідним від слова «дух» (лат. «spirit»), що означає рухливе повітря, дихання, носій повноцінного людського життя. Російські філософи кінця XIX — початку XX століття Федір Достоєвський, Володимир Соловйов, Іван Ільїн, Павло Флоренський, Микола Федоров духовність розуміли як одухотворення людини, що виокремлюється цією якістю зі світу тварин. Інакше кажучи, духовність це взіреть, орієнтація людини на вищі, ідеальні й всезагальні цінності. У XX столітті безпосередньо, чи побіжно,

займалися проблемою дослідження духовності такі філософи як Мартін Бубер, Макс Шилер, Пьер Тейяр де Шарден, Хосе Ортега-і-Гассет, Альберт Швейцер, Еріх Фромм, Віктор Франкл. Провідна ідея цих мислителів полягала в тому, що раціоналістичний підхід до системи природа — суспільство — особистість виявив свою неспроможність у вирішенні кризи життя в глобалістичному вимірі. Тому здолати глобальні суперечності сучасної цивілізації здатна тільки людина з високим рівнем духовної культури. Якщо прийняти цей погляд щодо тлумачення духовності, то варто визнати, що це явище є загально цивілізаційним феноменом, який поєднує діалектично в собі абстрактно-теоретичні, аксіологічні ідеали і практичні вчинки згідно совісті, істини і краси. Правда, Микола Бердяєв спробував дати визначення цьому поняттю в своїй праці «Екзистенціальна діалектика божественного і людського», де наголошував, що «духовна якісність і духовна цінність людини визначається не якою-небудь природою, а поєднанням свободи і благодаті.

Не зайве нагадати, що і у вітчизняних філософів нині зустрічаються різні погляди та методи дослідження зазначеної проблеми. Насамперед, це нашло вираз, де прямо, а де побіжно, в роботах: Кременя В.Г., Кудіна В.О., Конверського А.Є., Михайльчинка М.І., Губерського Л.В., та інших. Відзначимо, що потреба в цілісному аналізі й творчому розвитку філософського підходу до заявленої теми є вкрай неодмінною у зв'язку з драматичними реаліями українського суспільства, з потребою його суттєвої культурної модернізації. Тож, мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності феномену духовності та умовах її гармонійного поєднання з нагальними моральнісними та естетичними проблемами сьогодення на теренах нашої країни і, перш за все, в сфері вищої школи. Адже від філософського розуміння та коректного вирішення цієї актуальної проблеми, багато в чому залежить стабільний прогресивний розвиток суспільства. А найголовніший акцент в сьогоденні — це пошанування — ПЕДАГОГА, від творчої діяльності якого, без перебільшення, залежить, багато в чому, благополуччя суспільства в цілому і кожної особистості зокрема.

Слід ще раз нагадати, що складність філософської категорії духовність для багатьох простих людей полягає в тому, що вона не покорається вираженню в конкретних численнях. Насправді, як відчутно і зримо окреслити собі, це нематеріальне, унікальне планетар-

не поняття? І що в ньому є такого суттєвого, що ми його виокремлюємо серед інших категорій? Ця складність питань зумовлює те, що нині чіткого, раз назавжди і для всього загалу, визначення поняття духовності не існує. Більше того, беремо на себе сміливість заявити, що його в остаточних вимірах ніколи і не буде. Тому, що кожна кінцева дефініція буде вельми обмежувати багатоякісність цього унікального цивілізаційного явища. Проте сьогодні не має жодної людини в цьому світі, яка б не відчувала відсутність чи навпаки активну дію цього унікального феномену на її особисте життя чи відчутний вплив його на соціально ефективну дієздатність сучасного суспільства. Тому кожна людина в більшій чи меншій мірі турбується про свій духовний комфорт і цілеспрямовану життєдіяльність.

Цю стурбованість сучасної людини можна зрозуміти, бо в новочасних умовах змінюються форми свідомої орієнтації особистості як в соціально-просторовому конкретному середовищі, так і у світоглядному виборі в цілому. Адже нині переобтяжуються способи єднання індивідуально ціннісних і нормативних сторін життєдіяльності людини. Особливо ця залежність помітна в просторі системи «мета — засіб — результат». При цьому відбувається посилення ролі організаційно-управлінської діяльності, регулюючої процесу диференціації наук, професій, типів поведінки тощо. А це, в свою чергу, призводить до якісно нових радикальних змін суспільних стосунків, що змінюють роль знання взагалі і наукового зокрема. Помітно втілюється в життя експансія науки в галузі субстанціональних цілей людського існування. У науковому пізнанні, що освоює все більш складні системи, зростає рівень абстрактності, загострюється питання про новітні й водночас плідні принципи досліджуваної реальності. Акцентується увага на ефективності соціального пізнання і продуктивного впровадження його результатів в суспільну дійсність. Отже, процес втілення духовності в соціальні форми життя виявляється особливо суперечливим в нинішніх соціально-економічних і політичних відносинах. Помітно і те, що предметне буття відчутно відособлюється від практики людського існування. І в той же час міняється роль рукотворних речей в людському бутті, спосіб їх включення в соціальні процеси. Звідси, стосунки людей до природи та одного до одного опосередковані найчастіше не конкретними речами, а системами предметів і як наслідок цих взаємодій, предметне буття отримує складні структури людської життєдіяльності.

Таким чином, відбувається помітне спрощення конкретних речей. В результаті чого вони втрачають свою самобутність, індивідуальну функціональність, стають байдужими до своєї речової власної форми. Звідси, річ, яка втратила свою індивідуальність, своєрідність, «душу», виражає тільки окремі аспекти системних зв'язків природи і людини. І було б це байдуже але річ віддзеркалює не тільки і не скільки себе як таку, вона презентує суспільні стосунки. Отже, втративши одне, ми побічно втрачаємо і щось інше, а саме, якийсь соціальний лад, що закріплює залежність людей, окремих індивідів і їх стосунки в реальному житті. Тобто, людина в таких умовах не суб'єкт, не господар, не творець своїх обставин, а така собі функціональність, об'єкт чи предмет. Це нагадає думку Демокріта про те, що людина, яка не владує, не розпоряджається певною річчю, перетворюється на раба цієї речі. У такому разі річ панує над нею. У нинішніх же умовах, через соціально напружену організацію життя індивіда, відбувається де прямо, де побічно відчуження людини від культурно-історичних цінностей речей, через індиферентне відношення до них. Тобто, пасивне, в кращому випадку, нейтральне освоєння цих цінностей в реальному житті. Це жорстко і негативно позначається на духовності і моральності людей. Як наслідок, цілісність людини розшаровується на якісь фрагменти, які жваво підживлюються Інтернетом, в результаті ми маємо явно виражений «квазидуховний» масив населення країни, зручний, невередливий, поступливий в управлінні владою імущих.

Безумовно, у кожній країні свої традиції, національні і релігійні особливості, свої упередження тощо, але їх об'єднує одне — переважне відчуження людини від іманентної суті речового світу. Як красномовний приклад цього процесу, колосальна невідповідність між промисловим і фінансовим капіталом. Нині ця диспропорція сягає майже сотню разів не співпадання, тоді як на початку ХХ століття ці капітали в своїй пропорційності були тотожними. Далі немає сенсу продовжувати цей причинно-наслідковий ланцюг відчуження в системі соціально-економічних подій і культурно етичних чинників реального життя сьогодення. Безумовно, це нагальна, болоча соціально-економічна проблема але дещо іншого порядку і потребує спеціального методологічного інструментарію для відображення її сутності.

А ми звернемо нашу увагу на потреби людини, які є одним з субстанційних чинників духовності індивідуума і суспільства. Відра-

зу ж зауважимо, що потреби людини, це ті джерела, через які предметний світ і олюднена природа проникають в духовний світ особи і суттєво її розвивають. Потреби особи, які з'являються в творчому, дієвому відношенні до світу, їх багатство або бідність, різнобарв'я або обмеженість, визначають її рівень входження в цивілізаційну скарбницю досвіду предметно-практичного освоєння дійсності. Цей ступінь, залежності духовного світу людини від рівня розвитку його потреб добре позначається навіть на елементарних прикладах практичного, повсякденного досвіду людей. Одні й ті ж дії, залежно від характеру і рівня розвитку потреб особи, отримують інколи діаметрально протилежну інтерпретацію, і як наслідок, мають різний сенс мотивації в здійсненні тих чи тих вчинків індивідуумом. Це можна проілюструвати яскравим прикладом. Останнім часом в країні склалася тенденція — професії фізиків, хіміків, біологів та інженерних спеціальностей у сучасної молоді не користуються попитом. В чому причина? Молодь не бачать в них основ для своєї майбутньої професійної діяльності з метою ствердити себе як особистість і фінансово забезпечити матеріальний добробут власної сім'ї. Тобто, тут вже проглядається мотив не в придбанні знання, а можливість використання його в майбутньому. Адже молодь прагматично розуміє кон'юнктуру ринку, міркуючи, що вона мало ймовірно знайде собі гідну роботу, з базовою освітою в галузі фундаментальних наук. А якщо і знайде місце роботи, то будуть чекати доти, доки його не звільнять колеги старшого віку, які змушені працюють до останнього, як-то кажуть, дзвіночка, побоюючись вийти не жалюгідну пенсію.

Інша ж, доволі значна група студентської молоді, як і десять-двадцять років тому, прагне до юриспруденції, психології, іноземних мов та економічних наук, наївно покладаючись на те, що їх чекає блискавичний успіх в просторі цих видів праці, хоча там їх вже давно ніхто й нічого не чекає. Але у цієї групи молодих людей потреби мотивовані дещо іншими чинниками. І беремо на себе сміливість заявити, що ці молоді люди мотивували свій вибір майбутнього фаху, виходячи з таких факторів:

по-перше, основна маса із них не готова опановувати складні предмети із циклу науково-природничих та інженерно-технічних дисциплін у вищих навчальних закладах. Вони навіть психологічно не підготовлені наполегливо, одержимо і ритмічно навчатися у ВНЗ через те, що ці навчальні дисципліни, вимагають копіткої праці

і особливого розумового субстрата. І дійсно, для цієї групи молодих людей ці науки доволі складні для усвідомлення та уміння впроваджувати їхні константи в реальні проекти. Тому ми мусимо з цим явищем рахуватись і не піддавати цю тенденцію осуду, адже не всі можуть бути фізиками чи інженерами.

по-друге, сучасна школа, в більшості своїй, не дає ґрунтовної підготовки в галузі математики, фізики, та інших природничих наук. Тож мотивація у потребах цих молодих людей часто незначна або зовсім відсутня, але тести, по мінімальній шкалі, вони проходять. А оскільки вища освіта в країні стала майже сто відсотковою, а держзамовлення необґрунтовано величезне, то вони поступають в той чи той інститут. І ось тут-то і розпочинається масова підготовка спеціалістів, за державний кошт, виходячи із принципу «сірим по сірому» (В. Гете).

по-третє, держава в першу чергу, але і суспільство в цілому, нині не мають, чіткого концепту суті та функціонального дійства вищої освіти. Тому вища школа продовжує працювати згідно з відомим принципом масової відбудови і перебудови суспільства. Але в той історичний період до вищих навчальних закладів поступали лише 15–20% випускників середніх шкіл. І на одне місце до технічних інститутів та університетів претендували п'ять — десять і більше осіб. Автор цих рядків, свого часу, витримав конкурс (9 осіб на одне місце) до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Корупції та тестів, в той час, теж не було але у ВНЗ попадали, кращі із кращих. Поза всяким сумнівом, така кількість висококласних професіоналів завжди отримувала місця, які потребували вищої фахової освіти. Виникає питання: А чи потрібна сьогодні державі така кількість фахівців? І який резон сплачувати державний кошт за тим, хто після закінчення виші відправляється (кращі із кращих) розвивати розвинуті країни, чи працювати в приватних бізнесових структурах. А чи не краще ці витрати направити на матеріально-технічну і фінансову базу державних вищих і середніх навчальних закладів. Цю задачу, на моє глибоке переконання, можна виконати на протязі двох-трьох років. Якщо це не буде виконано, то комусь вигідно тримати в країні безробітних з посередньою і напіввищою освітою;

по-четверте, за останній час, в стінах освітніх закладів, набуло широкого розмаху ганебне і водночас кримінальне явище — хабарництво. Керівництво багатьох вузів поблажливо відносяться до цього дійства з боку «викладачів», яких студенти зневажливо називають

преподами. Ці «викладачі», а вони є майже в кожному ВНЗ, своїм дійством підривають авторитет однієї з найпочесніших, найгуманніших професій у світі. Демонтують систему вищої освіти в Україні. Відвертають мотивацію і бажання молоді навчатись, бо поклавши в залікову книжку загадану преподам суму грошей, студент отримує відповідну оцінку. Врешті-решт, закінчується цей фарс драматично для студента і значним збагаченням для препода. В результаті, у «фахівця» є на руках диплом, а на роботу ніхто не приймає. Немає знань, умінь і навичок до відповідної праці. Тож, колишній студент державного університету, а нині «фахівець» не працевлаштований, а препода вільно животіє в стінах ВНЗ і країна помітно деградує в інтелектуальному і духовному відношенні.

по-п'яте, нині в суспільстві виникає колізія з незрозумілою українською економікою, яка вельми негативно позначається на матеріальному благополуччі народу та його духовності. Проте, це питання більш політичне ніж економічне. А якщо це так, то ця проблема повинна вирішуватися іншими методами та інструментарієм.

Тож, продовжимо нашу сугубо філософічно-педагогічну тему, а саме, розглядаємо споживання і потреби не як пасивне поглинання, а виключно, як різновид мотивованої, свідомої творчої діяльності. Шкода, але в нашій країні, в більшості випадків, помічається саме ось це не критичне поглинання речей чи то матеріального, чи духовного виробництва і, передусім, іноземного походження. А це, в свою чергу, призводить до абсолютної ізоляції виробника від національного споживача, тобто від замовника. В таких обставинах страждають всі, але найбільше виробник та його інтелектуальний і моральнісний потенціал, адже останні якості особистості відчутно деградують, а його ущербна діяльність не користується попитом власного народу. В цій взаємообумовленості вироджується, в решті-решт, духовність нашого суспільства. До речі, в країнах високого інтелектуального і духовного рівня існує своєрідний категоричний імператив споживчої культури населення. Вважається непатріотичним вчинок людини, яка при рівних можливостях віддає перевагу іноземному товару. Адже цим самим діянням вона інвестує добрий десяток, а то і сотні робочих місць в іншій країні, скорочуючи цим самим можливість продуктивних сил своєї країни. Патріотичні почуття завжди були своєрідним еталоном духовної культури нації та завжди цінувалися в розвинутих країнах. А можливо ці країни і стали

успішними, оскільки розбудовували себе на принципах, єдиного в різноманітті етнонаціонального народного духу. В цих країнах шануються культури всіх етносів, як першоджерела розвитку унікального духовного соціуму. Існує також і повага до всіх трудівників незалежно від галузі виробництва в якій вони задіяні, проте особливим респектом користуються інтелектуали різноманітних сфер праці, які пройшли вишкіл (в доброму розумінні цього слова) в атмосфері істинного УЧИТЕЛЯ-ПЕДАГОГА.

І це не випадково, оскільки вважається, що обіймати посаду чи взагалі трудитися без рефлексії, тобто без усвідомлення субоснови і цілепокладання праці — означає витіснити духовність звичайною матеріальною вигодою, життєвим прагматичним розрахунком. Іншими словами, витіснити аналітичний підхід до справи і до самого себе, означає позбавитись від критичного мислення та активного залучення свого Я в систему соціально-духовних стосунків. Більше того, така соціальна самотність не дозволяє формувати і розвивати в людині іманентні якості, що відкривають їй доступ до духовних цінностей, накопичених попередніми і сучасними поколіннями. Адже, відношення свідомості до якої-небудь речі, безпосередньо чи опосередковано, містить в собі її соціальну і духовну характеристику.

Предмет, здавалося б чисто матеріальний, такий, що існує окремо від людини і водночас поряд з нею, але він таїть в собі відбиток чиеїсь цілеспрямованої діяльності. В ньому прихований людський дух, бажання бачити в ньому задоволення якоїсь сакраментальної потреби, яка через смислосначеме опредмечування передає сутність однієї людини до іншої в просторі речового світу. Тобто, складається така формо предметна умова, яка забезпечує людині однозначне фіксування стрижневого значення речі, функціональної, естетичної і духовної важливості її в суспільстві. Це дозволяє виявляти в предметах соціальні якості, опановувати людське призначення речей і встановлювати їх зв'язок з моральними діями людей, що задовольняють певні духовні потреби та інтереси.

Звідси, студент, споживаючи в стінах навчального закладу тільки інформацію і позбавлений дієвої практики втілення її, не добуває знання, а отримує лише диплом, який не дає можливості влаштуватися на роботу згідно фаху. Та й викладач, який репрезентує інформацію як таку, не спроможний усвідомити сутнісну мету науки, оскільки тільки духовний рух відкриває шлях в науці. На підкріплен-

ня нашої тези приведемо відому думку Аристотеля про те, що «хто рухається вперед в науках, але відстає в моральності, в духовності той більше йде назад, ніж вперед». Що ж, в кінцевому результаті, від такої методології навчальних дисциплін отримує студент? Марно, беззмістовно потрачені роки життя, а головне, травмовану душу заповнену нігілізмом з відомими моральними наслідками.

Таким чином, в епоху швидкоплинних змін виробничих технологій, структур професійної діяльності, стандартів споживання та форм спілкування і дозвілля, педагогу не досить давати студентам лише кінцеву інформацію. Адже, невимірними, більш насиченими і різноманітними стають інформаційно-практичні зв'язки. Швидко зростає потреба людей в знаннях, але в той же час і актуалізується проблема володіння і оперування ними, загострюється інтерес до культури інтелектуальної діяльності. Істотного значення набуває проблема співвідношення між практичними потребами особи, що постійно розвиваються і тією суспільною системою норм і вимог, яка регулює життєдіяльність індивідуума.

Показовий в цьому відношенні процес формування переконань, який в основному визначається системною єдністю свідомої діяльності особистості. Цей процес полягає в послідовному усвідомленні нею своїх особистих потреб, свого світовідношення й своєї суспільної сутності. Саме у власному переконанні особистість реалізує можливість повноцінного, усвідомленого існування як творчого соціального суб'єкта. Ця можливість визначається тим, що людина не просто пізнає і діє, як це переважно було раніше. Сьогодні вона вимушена осягати і оцінювати світ в його цілісності і суперечності, виявляючи тим самим своє місце в ньому, з'ясовуючи свій сенс існування, формулюючи вектори своєї майбутньої діяльності, а через неї особистий всебічний саморозвиток. І в цьому процесі нічого надприродного немає. Адже якщо уважно придивитися до простих актів повсякденної поведінки дитини, то ми побачимо сутнісні процеси, що розкривають утаємничене усвідомлення предметного світу і людської дії в ньому. І так крок за кроком діти розпредмечують багатоякісність речей і виявляють їх залежність від різноманітних соціальних обставин. У отрочтві і юності духовні стосунки людини до речей, до людей і до самих себе набувають вже складнішого, диференційованого характеру. Виникає чітка відмінність між своїм індивідуальним досвідом і досвідом соціальним, закріпленим в культурі, знанні тощо. Ось тут-

то і виникає проблема зв'язку з цим зовнішнім досвідом, адаптацією до нього потреб особистості, що розвивається. Сьогодні ця проблема таїть в собі масу труднощів, про що вельми красномовно свідчить практика сучасної освіти, навчання і виховання.

Саме в цих методологічних, світоглядних, аксіологічних та моральнісних просторах ніколи і нічим, та й ніким не можливо замінити справжнього УЧИТЕЛЯ-ПЕДАГОГА. Тому ставимо гостро питання про рішучі кроки в справі викорчовування преподів із системи вищої освіти, як таких, що розбещують молодь, підривають економічні основи держави, виховуючи неуків для праці в різноманітних галузях виробництва та у владних структурах управління державою. А головне, вони свідомо чи на певне замовлення, своїми зухвалими діями руйнують основи багатотисячолітньої духовної культури народу.

Таким чином, розглянувши тільки декілька аспектів духовності у творчій діяльності педагога приходимо висновку про те, що:

по-перше, духовність, як ми її розуміємо, — це об'єднуюча субстанція соціуму, яка втілюється в життя у вигляді сконцентрованих моральнісних цінностей, які водночас проявляються на індивідуальному рівні свідомості у вигляді совісті. Совість же — це тисячі невидимих свідків;

по-друге, якщо це так, то одухотвореність — це перебування індивіда в стані піднесеності, наснаги всіх його психічних, моральнісно-естетичних можливостей, тобто це натхнення, яке прямо чи побіжно пов'язано з цінностями і творчим заняттям особистості спрямовано-го виключно на діяння добра в естві прекрасного;

по-третє, категоричний імператив педагога — натхненно, оптимістично, добродійно і щиросердно орієнтуватися в своїй творчій діяльності за будь яких соціально-політичних колізій. Тож бути натхненним, культурним в'язнем сурової сьогоденної дійсності не соромно, навпаки почесно, бо кожний справжній педагог пробуджує совість у величезній масі людей і цим дійством ще вище піднімається в своїй одухотвореності. А що ще може бути вище за цей стан цікавий і цінний за змістом і привабливий своєю естетичною формою;

по-четверте, головний показник розвитку суспільства, згідно нашого переконання, полягає в рівні та часі духовного стану його індивідуумів. Отже, соціальний прогрес, значною мірою, визначається якістю простору-часу в якому перебувають люди одухотворені в процесі активної смислосзначимої життєдіяльності.

ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

(Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2011. — Вип. 32–33 (36–37). — С. 110–118).

Відомо, що соціальне пізнання має об'єктом швидкоплинну суспільну дійсність складно переплетених випадкових і закономірних причинних чинників і фактів, які суб'єкт намагається дослідити. В той же час історія соціального пізнання надає велике значення суб'єкту в реалізації пізнання суспільних явищ. Перш за все, використання дослідником методів, понятійного апарату, характерного підбору фактів і обставин, постановки нових проблем тощо, з метою удосконалення і подальшого оптимального розвитку духовного життя суспільства.

Дослідників суспільних явищ завжди цікавить питання про філософію соціального пізнання, яке базується на підвалинах аналізу категорій об'єкта, предмета і суб'єкта пізнання. На наш погляд, це можна з'ясувати, якщо уявити об'єкт пізнання незалежним від суб'єкта, що пізнає. Адже предмет пізнання, традиційно в дослідженнях окреслюється і тлумачиться в ході взаємодії між суб'єктом пізнання і об'єктом пізнання виключно на основі характеристик реальної суспільної дійсності, що постійно розвиваються.

Тож, резонно спливає питання — у чому ж зосереджена особливість об'єкта соціального пізнання? Перше, що постає на думку у відповідь на поставлене питання так це те, що по відношенню до суспільних явищ об'єктивним є все, що знаходиться поза свідомістю людей і одночасно в самій свідомості людей, що виникає незалежно від їх волі і бажання. Якщо це так, то до об'єктивної сторони соціальних процесів ми можемо віднести не лише спосіб виробництва матеріальних благ, але й різнобічні стосунки людей, що сутнісно характеризують визначений соціум.

У цьому контексті соціального пізнання розкриваються певні риси духовного життя суспільства, від яких дослідник абстрагується при розгляді його як віддзеркаленого суспільного буття. На основі цього аналізу цілісно з'ясовуються неупереджені умови виникнення і розвитку суспільної свідомості, а ще точніше, визначається її місце в системі соціуму. Позначаються її багатоякісні соціальні функції.

В той же час, гносеологічний аналіз соціального пізнання визначає співвідношення суспільної свідомості з об'єктом її відображення і висвітлює, як саме відбувається соціальне пізнання, в чому полягають його атрибутивні властивості. Тобто, такий підхід демонструє своєрідність форм віддзеркалення соціальної дійсності й цим самим, позначає тернистий шлях пізнання істини.

Очевидно, найбільш відмітною стороною соціального пізнання є те, що в його динаміці явно простежується, мимо волі дослідника, процес «суб'єктивізації» об'єкта і «об'єктивізації» суб'єкта. Одночасно з'ясовується адекватність суб'єктивного образу об'єкта соціального пізнання. Саме в цій складній і неминучій взаємодії виявляється фатальна залежність соціального пізнання від соціальної позиції суб'єкта, що пізнає реальну соціальну дійсність. І цим самим закладаються підвалини на не співпадання (в абсолютному відношенні) суб'єктивного образу з об'єктом соціального пізнання.

Саме в таких ситуаціях викличного значення набувають філософські методи соціального пізнання. Адже про рівень і цінність знання, яке вже досягнуте наукою, зазвичай судять, за допомогою яких методів воно досягалось. З цього приводу не зайво відзначити, що досліднику важлива не стільки сама істина як така, а шляхи і методи її досягнення. Ось тут то і зростає перед дослідником не ймовірна полілема вибору надійних методів і принципів для пізнання нового явища. В цьому випадку методологія виконує домінуючу роль в пізнанні складних соціальних явищ.

До речі, слід зауважити, що процес пізнання і дослідження не адекватні одне одному. Так, наприклад, коли науковець чи студент опановує досягнутий в конкретній науці матеріал (сукупність знань), то він пізнає, а не досліджує. Правда, відверто кажучи, і наукове дослідження є теж своєрідним пізнанням. Проте це пізнання спрямоване на відкриття нового знання і не тільки для якогось конкретного суб'єкта пізнання, а водночас для співтовариства людей якоїсь соціально-просторової організації, а можливо і для людства в цілому. Звідси, різноманітні науки є одночасно своєрідною статистикою й історією логічних та методологічних модусів розкриття істини про предмет їх пізнання. Ці засоби досить відомі науковим працівникам і вони свідомо, а подекуди навіть стихійно користуються ними, не віддаючи собі в цьому демонстративного звіту. Скажімо, співвідношення і залежність таких понять, як світогляд і суб'єкт досліджен-

ня. Саме у цьому просторі науково-дослідного процесу методологія найбільшою мірою з'єднується зі світоглядом окремого дослідника. Ми часто помічаємо те, як чиниться дивовижний вплив характеру світогляду певного науковця на методологію його наукового дослідження. А згодом спостерігаємо, вже як наслідок, використання ним відповідних методів і прийомів в дослідженні ним визначеної дійсності.

Нагадаємо, що в світогляді дослідника, як правило, систематизуються не всі уявлення про всеосяжну дійсність, а тільки ті фрагменти із цілісної соціально природної системи, які безпосередньо пов'язані з визначенням місця і ролі людини в цьому динамічному світі.

В сучасній літературі досить часто спостерігається уявлення про світогляд, як узагальнену систему поглядів про світ в його єдності і водночас визначається місце людини в цьому світі. Деякі філософи вважають, що світ в його гармонійній цілісності не може бути предметом споглядання, тому що він безкінечний в просторі-часі. Інші ж автори стверджують, що незалежно від цієї обставини людина завжди має уявлення про світ саме в його цілісності й невичерпності як в макро, мікро, так і в мегасвіті. А якщо це так, то все залежить від досягнутого рівня знань, і тому формулювання світогляду як системи поглядів про світ в цілісності є цілковито прийнятним.

Питання в іншому. А саме. Залежно від фаху науковця, його професійних інтересів, віку, досвіду і навіть естетичних уподобань у нього формуються і поглиблюються різні, відносно самостійні, кластери світогляду. Проте, якби там не було, завжди філософія є домінуючим, інтегруючим елементом системи світоглядних знань. Правда, інколи приходится зустрічатися з «продвинутими вченими», які відверто і з юнацькою бравадою заперечують значимість філософської методології в пізнанні. Що тут можна сказати. Якщо ця людина публічно не визнає філософії, то вона, інтуїтивно, стихійно користується нею при узагальненні своїх знань і досвіду. *Tertium non datur!* То чи некраще усвідомлено використовувати її могутній методологічний і світоглядний потенціал. Адже філософські знання, які спираються на колосальний інформаційний потенціал всіх без винятку наук і людської практики взагалі, виступають в якості фундаментальних і визначальних домінант в системі світогляду і методології.

Безумовно, що світогляд кожної людини будується у відповідності до багатьох чинників але він залежить, перш за все, від фаху і філософської культури особистості. Так, для представників природничих наук, частіш за все, розвиненішими і більш глибокими є знання натуралістичного характеру порівняно з гуманітарними. І навпаки, виразники соціально-гуманітарних наук відрізняються масштабнішим спектром їх знань у галузі людиноцентризму притаманного цілісній системі світогляду. Тож світогляд, образно кажучи, є *sancta sanctorum* в духовному житті кожної без винятку людини чи то вченого зі світовим ім'ям, чи то людини з низьким рівнем освіти. Адже кожний представник роду людського лицезріє світ через досвід свого світогляду, накопиченого у суспільних відносинах. Отож маємо нагоду стверджувати, що саме у світогляді концентрується іманентна сутність людини як соціально-моральнісної екстраординарної особи.

Суб'єктно-об'єктні відношення та інтеррогативна логіка в соціальному пізнанні. Стосовно квінтесенції філософського світогляду, то він залучає в свою нішу такий тип знання, який безпосередньо дотичний до взаємовідношення об'єкт — суб'єкт. Це зумовлюється тим, що мислення, як унікальне явище, не може бути життєвим без вибіркової функції світогляду у відношенні до методів, за допомогою яких і відбувається пізнання багатоякісної дійсності.

Тут буде доречним нагадати, що мислення, як виняткове явище, завжди починається з формулювання питань і більше того, без питань не мислення взагалі неможливе. Саме відповідь на повсякчасно виникаючі питання є, за великим рахунком, безпосередньою метою мислення. Поза всяким сумнівом, не є винятком у цьому ряду також і наукове дослідження, яке тільки й починається з питань. Окремий науковець, щоб вирішити визначене завдання в ході дослідницького процесу, здійснює шеренгу інтелектуальних операцій. Мета цих найскладніших за розумовою напругою акцій полягає лише в одному — відповісти на животрепетне питання. Останнє фактично і є своєрідною увертюрою наукового дослідження, яке викликається або відсутністю певних знань, що тлумачать конкретне явище чи дійство або зумовлюється становищем, яке утрудняє предметно практичну діяльність суб'єкта. Таким чином, питання формулюється, коли людина випробовує натиск тих чи тих складних соціальних обставини або внутрішніх проблем у розвитку теорії. Зазвичай,

питання виникають під впливом зовнішніх життєвих вимог, які потребують нагального вирішення для того, щоб подолати наступну шереду соціально насущних життєвих справ і які чекають наукового дослідження. Ця низка складно розв'язуваних, комплексних питань пов'язана з досить розгалуженою системою розумових операцій (інтеррогативна логіка), в яких використовуються всі наявні знання в галузі теорії пізнання. Першочергове і найвпливовіше значення в сукупності цих знань належить відомостям про методи які найкоротшим і ефективним шляхом спрямовують дослідника до відповіді на сформульоване питання. В цій динаміці своєрідно маніфестують себе методи пізнання, здійснюючи подвійний перехід від часткового, одиничного до загального і від загального до одиничного в процесі дослідження складних соціальних явищ. Тому коректна постановка науково-дослідного питання має домінантне значення для вибору відповідних методів дослідження. Слід зазначити, що в цьому пошуку відповіді на поставлене питання предмет пізнання також впливає на вибір системи методів дослідження. Проте, як би не впливав предмет пізнання на методологію пізнання, все ж домінуючим чинником при цьому визначені є суб'єкт пізнання. Оскільки, в кінцевому рахунку, саме від суб'єкта пізнання залежить використання того чи того метода дослідженні певного соціального явища.

Таким чином, різноманітні за своїм змістом і формою науки накопичують, класифікують, структурують, систематизують і представляють на суд суспільній свідомості досягнуті знання про свій предмет дослідження.

Методи соціального пізнання і соціальна позиція дослідника. Отже ми послідовно приходимо висновку про те, що на основі свого неповторного світогляду кожен дослідник добирає відповідні методи пізнання. Більше того, кожна науково-пошукова проблема потребує конструювання самостійного, консеквентного, згідно авторської архітектоніки, логічного апарату дослідження, який включає широкий спектр методів і прийомів. Що ж стосується науки як такої, то вона безпристрасна до процесу підбору відповідних методів дослідження, оскільки її функції полягають у збереженні знання, в той час як методологія не тільки зберігає а й примножує поступи в розвитку системи методів пізнання.

Тож, пальма першості у процесі вибору конкретних методів для дослідження соціальних проблем припадає на долю науковця.

У цьому відношенні він і постановник проблеми, і своєрідний режисер й актор досліджуваного соціального питання. Він і тільки він це той, хто, засвоївши філософську методологію, буде застосовувати її основні принципи чи навпаки, ігноруватиме їх. Той же, хто буде нехтувати нею згодом, переконавшись в їх дієвості, повернеться до первісної позиції, але час буде змарновано на своєрідні Одисеї в просторі стихійного дослідження злободенної соціальної проблематики.

В зв'язку з цим постає питання про роль соціальної позиції суб'єкта при дослідженні соціального дійсності. Відповідь на це питання має суттєве значення для з'ясування своєрідності технології розвитку соціального пізнання. Відомо, що під терміном «позиція» (від латинського *positio* — положення; точка зору, відношення до якої-небудь справи, питання розуміють не точку зору на розглядання сформульованого питання і визначенні оцінки фактів, а позицію, яку займає вчений. Тож визначимось з вживанням терміну «позиція» в контексті заявленої теми в однозначному розумінні, а саме, як соціальна позиція.

Кожна людина, а науковець понад усе, займає, по мимо своєї волі, соціальну позицію, тобто положення у визначеному типі суспільних стосунків соціальної системи. Звідси легко простежується роль соціальної позиції дослідника в процесі відображення об'єктивної дійсності в людській свідомості. Якщо це так, то соціальна позиція суб'єкта соціального пізнання визначає його нахил або готовність до досліджування даного явища саме в руслі його приналежності до конкретного структурного елементу соціальної системи. Звідси, сама соціальна позиція суб'єкта є потужним чинником у формуванні його соціально-психічної мотивованої установки, спрямованої на розкриття сутнісної визначеності нагальної соціальної проблематики. Тут варто відзначити, що дослідника цікавить не все в предметі соціального пізнання, а лише те, що імпонує йому і бачиться через власну призму соціальної позиції і його світогляду.

Безперечно, пізнавальний інтерес при визначенні предмету соціального пізнання завжди кінець кінцем обумовлюється безпосередньою прагматичною зацікавленістю дослідника. Тобто, з інтересом, пов'язаним з трансформацією об'єктивної дійсності з врахуванням виразної соціальної позиції, яка згуртовує в єдність всі можливі суб'єктивні чинники дослідника і спрямовує їх на процес пізнання.

При цьому важливо звернути увагу на те, що природа як предмет дослідження відносно не змінюються на протязі великих проміжків простору-часу, в той час як соціум постійно перебуває в динаміці. Та й сама динаміка соціальних відносин визначається виключно суб'єктивними інтересами людей, через які необхідно відстежити об'єктивні тенденції розвитку суспільства і людства в цілому. Саме в цьому полягають неймовірні труднощі й особливості соціального пізнання дійсності.

Адже дослідник не існує в ізолюваному просторі-часі, він є одночасно суб'єктно-об'єктивним елементом соціальної дійсності й водночас суб'єктом пізнання цієї ж дійсності. Перебуваючи в досить проблематичній ситуації соціальних стосунків, він мимовіль своїх бажань і устремлінь пов'язаний з соціумом. Останній, будучи доволі складним комплексно унікальним явищем, обумовлює соціальну позицію дослідника. Саме із лона цієї позиції вчений виходить при визначенні предмету своїх наукових мотивованих інтересів.

Варто застерегти, що не обов'язково повинні співпадати соціальне походження вченого з його соціальною позицією. Так, за походженням він може належати до сім'ї військовослужбовця, але його сьогоденна власна соціальна позиція збігається з інтересами інших соціальних верств населення. Проте, така складна ситуація у стосунках, не змінює функціональної ролі соціальної позиції, адже вона перетворюється на індивідуальну завдяки випереджаючому осмисленню суперечливих відносин в суспільстві, в яких відбувається життєдіяльність вченого. Зіставляючи свої власні і суспільні інтереси, використовуючи знання, накопичені попередниками і особистий досвід, дослідник здійснює виборчу функцію відносно існуючих соціальних позицій, перетворюючи одну з них на власну.

Таким чином, соціальна позиція суб'єкта соціального пізнання має безпосередній впливає на формулювання і вирішення нагальних проблем з використанням сучасної філософської методології, конкретних методів і методик, конче необхідних в процесі пізнання соціальної дійсності.

Хрестоматійним прикладом, ілюструючим різне ставлення в дослідженні одного й того ж явища залежно від соціальної позиції, може слугувати творчість двох учених В.І. Вернадського і П'єр Теїяр де Шардена в їхній інтерпретації ноосфери. Не заглиблюючись в деталі, відзначимо сутнісну різницю їх поглядів. Так, згідно точки

зору В.І. Вернадського, виникнення ноосфери пов'язано з галуззю виробничої діяльності людей, з розумовою організацією дії суспільства на природу, згідно ж П'єр Тейяр де Шардена ноосфера є не що інше, як сфера суґубо психічного.

Отже, та чи та соціальна позиція дослідника визначає і тлумачить основні поняття, якими він користується в процесі соціального пізнання. Правда інколи буває й навпаки. Так зі зміною суб'єкта інтерпретації базових понять соціального пізнання змінюється і його соціальна позиція.

Часто на основі одних і тих же фактів соціальної дійсності в Україні можуть бути виконані різні висновки та заангажовані узагальнення. Більше того, може бути розроблена така методика, яка корисна дослідникові при мотивуванні тієї або іншої концепції, що вигідна для конкретних бізнесових кіл і яка зовсім не пов'язана з інтересами народу. З цього приводу, досить лише дилетантського погляду на соціально замовлені соціологічні дослідження громадської думки в період виборчих компаній, щоб побачити цілеспрямовану маніпуляцію свідомістю людей. Або побіжно проаналізувати викладені в Інтернеті замовлені «нейтральні наукові» статті, щоб зрозуміти їх соціально-політичну спрямованість. Тож на основі підбору і аналізу дійсно реальних фактів робляться висновки, які вигідні для українських можновладців і водночас презентують автоматично спотворене соціальне пізнання. Тому соціальна позиція заангажованого суб'єкта пізнання відверто деформована і вступає в суперечність з історичними тенденціями розвитку українського суспільства.

В аналізі соціального пізнання і саме в даному контексті, буде доречним нагадати питання про талант вченого. Талановитість ми розуміємо як хист до наукової творчості, тобто як здібність до створення і відповідальності за сучасні матеріальні і духовні цінності суспільства. Без іманентної творчої потенції суб'єкта, досліджувати соціальну дійсність це теж саме, що виконувати наругу над живим тілом людини. А суспільство набагато складніший соціально-просторовий організм ніж людський. І якщо тіло людини приналежить певній особі, то суспільний організм це духовно-енергетичне тіло, всіх без винятку, людей планети. Звідси й відповідні моральні висновки щодо відповідальності вчених в галузі соціального пізнання.

Таким чином, для творчого здійснення ефективного соціального пізнання необхідна не лише акумуляція знання, але й уміння і навич-

ки творчого коректного мислення, новітні технології узагальнення соціальних фактів і подій. Тільки такий креативний і моральнісно відповідальний підхід, дає змогу максимально адекватно характеризувати сьогоденну українську дійсність і спрямовувати її в систему найрозвинутіших країн світу.

Діалектика емпіричного і теоретичного рівнів соціального пізнання. Важливим для соціального пізнання є з'ясування не тільки проблеми, яким чином отримано знання емпіричним чи теоретичним шляхом, але й з'ясування того, як в ньому відображений об'єкт — конкретно чи абстрактно.

Відомо, що емпіричне знання може схарактеризувати тільки зовнішні зв'язки і стосунки об'єкта, що досліджується. Ось чому чуттєва конкретність не може дати опис дійсної цілісності об'єкту. Найбільш глибока конкретність відображається теоретичним пізнанням в якому розкриваються іманентні взаємозв'язки і динамічні суперечності речей. Саме тому, лише абстрагування надає можливість вирізнити істотну властивість речей чи сутнісні аспекти людських відносин. Саме за допомогою теоретичного пізнання, формулюються абстрактні дефініції, які й слугують логічними засобами для досягнення новітнього знання на більш високому рівні, який для емпірії принципово не досяжний за будь яких умов. Тому конкретне в мисленні є найбільш ґрунтовним і суттєво змістовним соціальним знанням, що відображає реальні стосунки людей в їх багатогранній сукупності.

Стосовно ж емпіричного пізнання, то воно використовує як методи спостереження, так і методи виміру соціальних явищ. Відносно експериментальних методів можна констатувати, що вони чільно пов'язані з ускладненням об'єкта соціального дослідження. Але тут слід наголосити про те, що емпіричне знання набуває наукової цінності, лише тоді, коли стає предметом дієвого впливу методів, що мають на меті його подальший змістовний розвиток. Наприклад, на основі дедукції ефективно діють такі методи як аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, метод теоретичного аналізу, метод аналогії і математичних гіпотез та ін. Виключно плідними в соціальному дослідженні є індуктивні методи, як і споріднені з ними статистичні методи.

Останнім часом, в соціальному дослідженні дієво застосовуються методи, які спонукають до висновків на підставі спільності

відносин в порівнюваних соціальних системах. Ці висновки згідно аналогії в соціальному пізнанні отримуються в результаті перенесення інформації, здобутої при дослідженні одного об'єкту на інший. Особливо це актуально в сферах управління великими соціальними системами.

Відомо, що виключно важливе значення в дослідженні соціальних відносин набувають такі методи, які водночас використовуються як на теоретичному, так і емпіричному рівнях пізнання. Це, насамперед, такі методи як аналіз і синтез, абстрагування і конкретизації, індукція і дедукція та інші. Згідно гносеології вони знаходяться у відношенні контрарних протилежностей. А якщо це так, то ми вважаємо за доцільне фіксувати їх протилежність у формі не зв'язки «і», а дефіса «-». Саме таке уточнення найбільш адекватно відображає сутнісну сторону досліджуваного об'єкта, а саме, через єдність протилежних його сторін.

Все більш широке застосування в соціальному пізнанні набуває формалізація, суть якої полягає у виокремленні форми як особливою предмету дослідження, незалежно від її змісту. Соціальні явища спочатку зіставляють одне з іншим, виявляючи при цьому характерологічні зв'язки, які в свою чергу утворюють форму, яка і розглядується як самостійне досліджуване явище.

Не можливо обійти увагою структурні методи пізнання, які завжди приваблюють дослідників суспільства із-за легкості їх використання і особливо із-за їх великої ефективності в процесі аналізу суспільних відносин. Адже дослідник завжди елементарно може знайти такі соціальні стосунки, в яких та або інша сукупність явищ може бути презентована як специфічна система. Але використання структурного методу в соціальному пізнанні є ефективним і корисним лише тоді, коли його не абсолютизують. Оскільки надання останньому статусу виняткового методу призводить до спрощення об'єкта соціального пізнання.

Слід зазначити, що розвиток сучасного соціального пізнання неподільно зв'язаний з використанням теорії інформації, теорії ймовірності і математичної статистики, математичної логіки, загальної теорії систем, теорії управління тощо. І це зрозуміло, оскільки без використання методів кібернетики, семіотики, математики та ін. принципово не можливий розвиток сучасного соціального пізнання. Скажімо, як ми можемо сьогодні уявити соціальне пізнання без

використання формалізації, системно-структурного аналізу, знаків і значення, різноманітних автоматичних систем збору, переробки і аналізу інформації тощо. Але, на скільки б не були корисні ці науки, методи, теорії і засоби, їх не слід абсолютизувати. Так як і зловживати модними іноземними термінами, які надмірно ускладнюють схеми, формули, поняття і нічого суттєвого не дають для поглибленого дослідження українських соціально-просторових унікальних явищ і процесів. Наше суспільство набагато багатше того типу закономірностей, які можуть бути досліджені модними методами виношеними в череві зовсім інших соціально-економічних культур.

Тож, як ніколи до цих пір, філософія суспільного розвитку, українська зокрема, є конче необхідною при вивченні суспільних явищ в якості онтології методології, гносеології, футурології, аксіології, теоретичних основ світогляду тощо.

Отже, проаналізувавши деякі особливості соціального пізнання приходимо висновку:

по-перше, основне завдання філософії і соціології нашого часу полягає у розробці цілісної і різнобічної методології спрямованої на адекватне відображення соціальної дійсності з метою ефективного управління соціальними системами;

по-друге, це, конче складне, завдання можливо максимально здійснити, якщо постійно збагачувати сучасну теорію пізнання логічними основами побудови і структури окремих сфер наукового знання на основі суспільно-історичної практики, що перебуває в неспинному розвитку.

ФІЛОСОФІЯ МИСТЕЦТВА В ГЕНЕЗИ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ЕЛІТИ

(Пространство литературы — путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами: Сб. науч. тр.: по матер. VI межд. науч.-практ. конф. — Харьков: НТУ «ХПИ», 2012. — С. 147–156).

Сучасний науково технічний прогрес усе глибше й глибше поринає в світ меркантилізму. Відбувається своєрідний тиск масового матеріального виробництва, в тому числі й науки на цінності моральнісні, естетичні, духовні. Створюються обставини, коли подеколи навіть наукове мислення розвивається на шкоду моральнісному й естетичному розвитку особистості, тобто, на шкоду сутнісним, родовим якостям людської природи. Тому і не випадково, що у більшості сьогоденних молодих людей образ успішної людини, складається переважно з її матеріального, а не духовного потенціалу. Як наслідок, людські почуття все частіше розвиваються по стереотипному стандарту, а це призводить до значного скорочення меж духовного світу особистості і значно лімітує комунікаційні сфери соціально активної життєдіяльності особистості.

Прийдешність як світоглядна проблема являє собою фундаментальний зв'язок з суспільними потребами та ідеалами, з вибором конкретних життєвих образів і цілеспрямованого, духовно насиченого способу життя. Не випадково навколо цієї проблеми постійно ведуться творчі дискусії. Все це актуалізує розробку проблем, безпосередньо пов'язаних зі з'ясуванням філософських, методологічних в своїй основі перспектив, мистецтва, спрямованого на розбудову атрибутивних чинників далекосяжного розвитку суспільства і цивілізації взагалі. Звідси, уточнення ключових гносеологічних і естетико-етичних домінант, визначеність і корекція гіпотетичного художнього мислення, дозволить, на наш погляд, не тільки схарактеризувати базові ціннісно-орієнтованні установки сучасного мистецтва, але й допоможуть здійснити, в певних випадках, їх якісну соціально дієву перевірку.

Спосіб за допомогою якого філософи змогли б збагнути сутність людини, розгадати її таємниці, бентежив не одну епоху, не одне покоління. Спрадавна філософськи настроєний розум вирішує цю вікову проблему, що таке людина і яка її перспектива розвитку. І ось

уже минули десятки століть, а популярний девіз стародавніх греків: «Людина, пізнай саму себе!» залишається для епохи XXI століття ще більш актуальним ніж для еллінів. І нічого немає парадоксального в тому, що чим глибше людство пізнає природу, чим масштабніше поле творчих перетворень дійсності, тим очевидніше прагне людина усвідомити своє місце в історії цивілізації, в прийдешньому світі, а за великим рахунком, і в космічному просторі-часі.

Як відомо, мистецтво в своєму соціально-історичному функціонуванні не існує як автономна, замкнута система. На художню творчість накладає винятковий відбиток історична доба, але і розвиток останньої значною мірою визначається ідейно-естетичними потребами суспільства. Отже, суспільно-естетична активність повноцінного мистецтва завжди сприяє перетворенню природного буття і людської долі в гуманістичному спрямуванні.

Величні, із давньої історичної епохи, греки, які вельми обожнювали гармонію, не випадково сповідували принцип «нічого надмірного». У нас час можна почути популярний польський вислів, «що занадто то не здорово», який акцентує увагу людини на міру, яка є сутністю екстраординарної якості. Вимога розумного обмеження не протистоїть безмежності гармонійного вдосконалення, а, навпаки, зосереджує увагу на його якості. Автор цих рядків, навіть особистісну свободу визначає, як вміння вчасно обмежити себе в почуттях, концептах, діях і поступках. Проте, варто пам'ятати, що навіть в дотриманні міри повинна бути певна міра, особливо це стосується форми і змісту художньої творчості, яка відповідальна за ідеали, які трансформуються в суспільну свідомість.

Сучасне суспільство конче потребує таку особистість, яка постійно з пристрастю потребує розвитку самої себе, в збагаченні своєї субстанціональної суті, своїх творчих потенціалів і здібностей в їх здійсненності. Тільки за таких умов, підіймаючись до істинно людського ідеалу, індивід знаходить себе і стає винятковою Особистістю. Інакше, коли ігноруються вищі духовні потреби і робиться ставка лише на невгамовне наочно-речове споживання, людина спустошується, деградує і скочується на узбіччя псевдо індивідуальностей. Шкода, але в сучасному суспільстві останнє, в масі своїй, превалює над першим. Тому актуальною проблемою сьогодення має бути масштабне розгортання естетичних відносин у всіх видах діяльності, які дозволяють людині благословляти себе універсально

і естетично дієво, досягаючи гармонії міри в своїх думках, мріях, почуттях і цілеспрямованих діях. Отже, установка суспільства на естетичну досконалість включає духовне піднесення особи, творчу самореалізацію, фізичний розвиток, моральнісну культуру поведінки. Слід наголосити, що подібна установка, це своєрідний категоричний імператив спрямований на формування у кожної, без винятку, людини естетичної вимоги, як повсякденної, животрепетної потреби духовного життя. Без естетичного сприйняття і відображення дійсності гармонійний розвиток особи нездійснений, як наслідок, суспільство, в якому домінують такі люди, неухильно деградує у всіх своїх вимірах, починаючи від матеріального виробництва і закінчуючи соціально-естетичним просторовим середовищем.

Гармонійність і цілісність складають субоснову й визначальні характеристики ідеалу людської краси. Тому немає нічого парадоксального в тому, що просте перерахування позитивних якостей, ще не розкриває дійсної суті уявлень про красу людини. Необхідною умовою для цього є усвідомлення іманентної сукупності різних людських якостей, основних чинників утвореної своєрідної духовної амальгами. Звідси, ідеальна людина, згідно нашому переконанню, це, перш за все, особа, в якій реалізовані всі її потенції. Потужність її сили полягає в тому, що вона сповнена надії на прекрасну перспективність своєї долі.

Отже, деонтична установка митця, активно включаючись в перебудову життя, налаштовує особистість на майбутнє. В такому разі, людина перетворює саму себе, свою свідомість і як наслідок, свій спосіб життя. Максими, які стоять перед людиною і яка прагне до всебічного, гармонійного розвитку, вимагають упередженого особистого бажання надтерпіння і творчої самовіддачі в естві прекрасного. Звідси, виховання особистості неухильно переростає в самовиховання. А мистецтво, в основі якого лежить універсальне відношення до світу, дає цілісне уявлення про життєві явища в їх конкретності, впливає на всі сторони духовного світу людської особистості. В художній творчості людина розкривається в субстанціональних зв'язках як певна нероздільна і унікальна цілісність. Саме мистецтво, у різних його вимірах, обумовлює розвиток універсальних здібностей суб'єкта в сприйнятті багатоякісного світу в загальних форм людської чуттєвості.

Відгукуючись на запити століття, сучасне мистецтво мобільно нарощує свій прогностичний потенціал, знаходить нові засоби для

передбачення позитивного в естві прекрасного завтрашнього дня. Діяльна участь творців мистецтва за долю людини і людства наполегливо вимагає різносторонньої світоглядної культури, громадської активності, ясного усвідомлення цілей суспільного розвитку. До речі, у старослов'янській мові слово відповідальність суміщало в собі «відповідь» і «заповіт». Якщо це так, то художник зобов'язаний відповідати і за напрям своєї творчості, за його результати та соціальні наслідки. Звідси, відповідальність художника, що передбачається, перед народом, епохою, майбутнім зачіпає істотні моменти ідейно-естетичної активності мистецтва.

Художня творчість може бути і великим каталізатором людяності, невтомним розвідником новочасних шляхів оновлення світу. Тільки спираючись на достеменний естетичний ідеал, митець здатний репрезентувати моральнісно позитивне майбутнє, що відповідає гуманним і соціально перспективним потребам людського суспільства. Інакше, не убачивши реальних шляхів творення майбутнього, він вимушений буде або перетворитися на челядь олігархічних кланів, або розділити долю аутсайдера, людини позбавленої соціальної дієздатності. Безперечно, майбутнє за соціально активним, цілеспрямованим на розвиток у людини якостей людяності в естві прекрасного. Отже, мистецтво впливає не тільки на творчі здібності і емоційні якості особи, незвичайно велика його роль в збагаченні змісту духовного життя, у формуванні естетичних ідеалів. Цей змістовний момент соціальної дієвості мистецтва несе виразний світоглядний і моральнісний заряд, сприяє особистості у цілеспрямованому виборі певного способу життя.

Таким чином, аналіз тільки деяких аспектів художньої творчості дає підстави прийти висновку: *по-перше*, майбутнє як світоглядна проблема безпосередньо пов'язана з філософськими потенціями мистецтва; *по-друге*, постійне уточнення ключових гносеологічних і естетико-етичних домінант, а також визначеність і постійний розвиток гіпотетичного художнього мислення, дозволяє корегувати базові ціннісно-орієнтовані установки сучасного мистецтва; *по-третє*, сучасне суспільство конче потребує таку особистість, яка постійно з жагою потребує іманентного саморозвитку, в збагаченні своєї субстанціональної суті, своїх творчих сил і здібностей. Ось саме такі люди без зайвого галасу, політичної тріскотнечі належать до істинно духовної еліти суспільства й водночас вони і є достеменними патріотами нації.

ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

(Соціальне пізнання: монографія. — Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014. — 320 с.).

В принципі, феномену соціального пізнання, навіть незважаючи на різноманітність своїх цілей і завдань, на широке розмаїття підходів до його здійснення та інтерпретації результатів, притаманна системна цілісність. Її проявом слід вважати загальну спрямованість на отримання об'єктивного знання про соціальне буття (або точніше про буття соціального) та його відображення в суспільній свідомості. Разом з тим як характер, так і загальну структуру цієї цілісності можна усвідомити лише у разі її декомпозиції на окремі функції, завдання і сфери діяльності. Такий підхід являє собою один з проявів загальної філософської проблеми співвідношення між частиною і цілим, між загальним і конкретним.

Соціальне пізнання як різновид людської діяльності і водночас як одне з важливих завдань соціальної філософії виконує цілу низку функцій, які й витікають з його сутності, призначення та специфічних завдань. Дві з цих функцій соціального пізнання, які є й одними з основних специфічних функцій соціальної філософії, як і філософії взагалі, виступають світоглядна і методологічна. С.Е. Крапивенський вважає їх специфічними тому, що у розвиненому й концентрованому вигляді вони притаманні тільки філософії.

Для розкриття сутності того, чим саме виступає світоглядна функція соціального пізнання, доцільно визначитися спочатку з сенсом і змістом самого поняття світогляду. Під світоглядом прийнято розуміти цілісну сукупність найзагальніших поглядів та уявлень про сутність навколишнього світу, місце і призначення людини в ньому. Світогляд індивіда може формуватися як цілеспрямовано в результаті отримання системи наукових знань в процесі освіти, так і стихійно в процесі його становлення, особистісного розвитку та соціального пізнання під впливом суспільного оточення. Безперечно, у формуванні світогляду людини визначальну роль відіграє філософія, і саме в цьому й полягає її світоглядна функція. Однак не можна заперечити і внесок у процес його формування інших галузей знань, впливу поглядів авторитетних особистостей, загальної культури і навіть релігійних вірувань, одним словом, всього того, що становить результат соціального пізнання.

Методологічна функція соціального пізнання також є базовою, або специфічною його функцією, оскільки тільки філософський підхід, в даному випадку гносеологічний, дозволяє людині сформувавши методологію певної її діяльності. При цьому виявляється цікава взаємозалежність між соціальним пізнанням і методологією, яка, з одного боку, виступає одним з результатів цього пізнання, а з іншого являє собою інструментарій пізнання. Методологія інколи розуміється як синонім філософії тієї сфери суспільного життя, якої стосується відповідна діяльність, або її теоретичних основ. В той же час А.Г. Спіркін та Е.Г. Юдін у своїй статті в Большой Советской Энциклопедии під методологією мають на увазі вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності. В такому широкому розумінні методологія, за їх словами, утворює необхідний компонент будь-якої діяльності, оскільки остання стає предметом пізнання, навчання й усвідомлення.

Аналітична функція соціального пізнання дозволяє суб'єктам цього пізнання не тільки отримувати належні знання про світ, що оточує людину, в першу чергу про умови і характер її суспільного буття, але й дає можливість аналізувати ефективність використовуваних методів пізнання, їх придатність для подальшого удосконалення і застосування. Перш за все це стосується системного підходу до організації процесу соціального пізнання, аналізу його результатів та їх перевірки на достовірність.

Прогностична функція соціального пізнання нерозривно пов'язана з його світоглядною функцією. Вона полягає у визначенні перспектив та визначальних тенденцій суспільного розвитку, у науковому прогнозуванні та передбаченні основних напрямів його політичної, економічної, соціальної, духовної, науково-технічної, культурної, освітньої та інших сфер суспільного життя. Водночас ця функція стосується й таких двох специфічних моментів. По-перше, її предметом виступають проблеми розвитку морально-етичної і життєво-ціннісної парадигми та його правової системи, а по-друге, проблеми розвитку можливостей і обмежень в процесі наступного поглиблення та уточнення соціального пізнання.

Прагматична функція соціального пізнання своєю метою передбачає визначення можливостей практичного використання отриманих результатів цього пізнання як для удосконалення процесів функціонування і розвитку самого суспільства, так і для поліпшення

умов індивідуального і суспільного буття людини, більш повного задоволення її матеріальних і духовних потреб, в тому числі шляхом подальшої гармонізації її відносин з іншими людьми, з суспільством у цілому і з навколишнім природним середовищем. Іншими словами, ця функція призначена для впровадження результатів соціального пізнання у практику суспільного життя. Правда, фактичне їх використання може істотною мірою залежати від цілей та інтересів суб'єкта пізнання, від його світоглядних, політичних, ідеологічних та інших позицій.

Гуманістична функція соціального пізнання спрямована на виховання особистості в дусі гуманізму й на пошук шляхів забезпечення гуманістичного характеру суспільної свідомості, а також на використання отриманих знань про закономірності суспільного життя з метою вибудови гуманістичної системи суспільних відносин між людьми та різними їх угрупованнями. За великим рахунком, ця функція має розглядатися ще й з ціннісних позицій, оскільки гуманізація суспільних відносин сприяє гармонізації суспільного життя, його організації на основі одвічних, або так званих загальнолюдських цінностей. Саме така суспільна організація лежала в основі багатьох утопій.

Освітня функція соціального пізнання передбачає цілеспрямоване використання отриманого в результаті цього пізнання знання для навчання, виховання та соціалізації підростаючих поколінь в системі освіти з тим, щоб належним чином підготувати їх до успішного життя й діяльності в умовах даного суспільства, озброїти розумінням закономірностей логіки соціального розвитку. Це має дати їм можливість брати активну участь в діяльності з подальшого удосконалення суспільства, його структурних і функціональних підсистем та характеру міжособистісних відносин. Крім того, результати соціального пізнання відкривають шлях поглиблення й уточнення цілей та змісту викладання всіх чи більшості соціально-гуманітарних дисциплін.

Загальнокультурна функція соціального пізнання полягає у тому, що, по-перше, воно сприяє підвищенню рівня загальної культури суспільства у цілому та його індивідів, а по-друге, цілі, результати і спрямованість цього пізнання істотною мірою залежать від рівня духовної і професійної культури суб'єкта пізнання. Таким чином, утворюється полі циклічна система зв'язків між соціальним пізнан-

ням і культурою як специфічним соціальним феноменом і однією з надзвичайно важливих сфер суспільного життя.

Безумовно, можна навести й інші функції, які притаманні соціальному пізнанню та які впливають на його здійснення, на очікувані його результати та на їх інтерпретацію. В першу чергу це стосується його гносеологічної функції, яка тут не наводиться. Оскільки вже само по собі пізнання виступає предметом гносеології, і вся наша робота фактично присвячена аналізу цієї функції, зміст і характер якої стосовно дослідження соціальних об'єктів та процесів, що складають сутність функціонування і розвитку цих об'єктів, дає можливість не просто осягнути надзвичайно складну й суперечливу картину, але й сприяє подальшому розвитку соціальної філософії. Фактично воно дає вектори розвитку такого її напрямку, як соціальна гносеологія.

Оскільки ж об'єктом соціального пізнання виступає складне й мінливе суспільне буття, його пізнання ніколи не припиниться. Більш того, скоріш за все в майбутньому слід очікувати еволюції самих цілей цього пізнання, не говорячи вже про його методи, форми і засоби. Безумовно, досить складно передбачати, у яких саме напрямках відбуватимуться їх зміни, однак з певною мірою вірогідності можна уявити, що цілями соціального пізнання стане пошук не просто ефективних структур суспільних утворень різного масштабу і призначення, а їх оптимізація; розробка способів гармонізації індивідуальних і суспільних інтересів людини та відповідного характеру суспільних відносин; удосконалення методології самого пізнання з широким застосуванням методів моделювання й інформаційних технологій.

Що ж стосується функцій соціального пізнання, цілком можливо стає зміна як їх спектра в загальній сукупності, так і сутності, змісту й призначення кожної з цих функцій. Наприклад, можна очікувати появи у її структурі такої цікавої складової, як конструктивна функція. Саме вона допомагатиме обґрунтовано трансформувати результати соціального пізнання у практичні рекомендації з удосконалення суспільних структур, визначення доцільних режимів їх функціонування й напрямів розвитку.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ ЯК СПОСІБ ІСНУВАННЯ І РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

(Філософія і сучасність. — 2011. — Вип. 6. — С. 21–32).

Люди відрізняються від своїх ближніх і далеких предків тим, що в боротьбі за виживання і продовження роду і завдяки інтелекту виробили своєрідну систему зразків поведінки, звичаїв, традицій, інститутів, а також незчисленних багатств матеріальних і духовних цінностей, які передавались з покоління в покоління. Правда, ця грань між людьми і рештою фауни не настільки виразна, як здається на перший погляд. У природі є немало тварин, специфічних співтовариств, які діють згідно виробленим правилам поведінки як на рівні філогенезу, так і на рівні онтогенезу. З цього приводу буде доречним згадати визначного етолога Конрада Лоренца, який докладно досліджував і цікаво описав вельми розвинену етику тварин. Та ми і сьогодні маємо можливість спостерігати як в цих співтовариствах (бджоли, джмелі, мурашки) існує розподіл праці і оперативний обмін інформацією між окремими представниками цих об'єднань. Більш того, деякі види мурашок значно раніше, ніж *Homo Sapiens* перейшли від збирального до виробничого господарства. Так, наприклад, в наших сучасних дачних садах можемо спостерігати практику мурашок в галузі «тваринництва» (доїння тлі) або «землеробства», «містобудування і архітектури» тощо

Товариство людей принципово відрізняється від співтовариства тварин тим, що в ході еволюції люди відкрили для себе другу сигнальну систему, тобто абстрактне мислення. Саме ця грандіозна революція дозволила їм передавати індивідуальний досвід набагато швидше, ніж в самих високоорганізованих співтовариствах тварин. Але основне в цій революції полягало в тому, що люди істотно розширили об'єм і зміст інформаційної комунікації. За великим рахунком, саме вона і породила соціум, дозволивши, швидко удосконалювати і ускладнювати організацію співтовариств *Homo Sapiens*. Можна вважати, що саме з цього простору-часу процес самоорганізації соціальних систем різко прискорився і збагатився такими компонентами, як мистецтво, література, міфотворчість, теологія, наука, філософське осмислення дійсності. Це у свою чергу стимулювало подальший інтелектуальний розвиток людей і усвідомлен-

ня самих себе як відносно самостійних компонентів космічного простору-часу. Згідно нашим переконанням, завершення певного еволюційного етапу і перехід людства в абсолютно інший якісний стан, поклало початок культурі, як феномену, властивому виключно людському співтовариству. Ця революція, рівною по значущості якої поки не знає людство, є формою трансляції соціального досвіду через освоєння кожним поколінням наочно-речового світу і вироблення нових технологічних стосунків відносно природи. Та все ж домінантою цього процесу, ми вважаємо систему культурних цінностей, а також вироблення і закріплення визначених, своєрідних за формою і змістом соціально-естетичних правил і принципів поведінки. Причому, ця регулююча роль культури така, що вона формує стійкі художні і пізнавальні канони, уявлення про прекрасне і потворне, добре і зле у відношенні до природи і суспільства, сущого і належного тощо.

У широкому сенсі латинське слово «cultura» (обробіток, обробка, виховання, освіта) — це сукупність матеріальних і духовних цінностей створених людиною, на відміну від тих, що дає їй природа виключно в готовому естві своєму. Слід сказати, що люди створюють певні цінності не стільки ради самовираження або демонстрації своїх здібностей, скільки для виживання в умовах суворого природного і соціального середовища. Якщо це так, то культура — це специфічний спосіб існування соціуму у всіх його матеріальних і духовних проявах.

Зазвичай феномен «культура» підрозділяється на матеріальну і нематеріальну. До першої відносять освоєні даним соціумом технології полювання, культивації рослин, захисту від хижаків, добування природних ресурсів, їх переробки і споживання, а також виготовлення людьми знарядь праці і виробництва, жител, предметів повсякденного ужитку, добутків мистецтв (скульптура, живопис, архітектура тощо). До другої відносять норми, що постійно удосконалюються, і механізми комунікативних соціальних стосунків: звичаї, ритуали, обряди, традиції, мораль, моральність, право, релігія, а також науку, освіту і виховання, різні види мистецтв і створені для їх розвитку соціальні інститути.

При всій відмінності цих двох сторін культури вони щільно взаємозв'язані і детермінують одна другу. Навряд чи хто-небудь почне заперечувати, що римський Колізей або афінський Парфенон

є невід'ємною часткою античної культури як і Ейфелева башта — культури ХХ століття. Суть в іншому, а саме, що ці архітектурні пам'ятники — продукти не лише духовної, а перш за все матеріальної культури свого часу (досягнення рівня розвитку конструкційних матеріалів, будівельної техніки тощо). У до індустріальну епоху наукові прориви (в галузі математики, астрономії, медицини), а також шедеври мистецтва створювалися там і тоді, де і коли з'являлася економічна можливість вивільнити невелику частку суспільства від повсякденної праці або ратних справ для інтелектуальної творчості. Інакше кажучи, там, де рівень економічної культури значно піднявся над середнім історичним фоном.

У свою чергу нематеріальна культура створює інтелектуальні передумови, визначає найближчі цілі і тим самим виступає потужним двигуном матеріальної культури. Доповнюючи одна одну, ці дві сторони культури дозволяють їй просуватися вперед шляхом іманентного саморозвитку. При цьому кожна сфера нематеріальної культури — культура праці і побуту, економічна, політична, етична, естетична має свою матеріальну і нематеріальну сторони. Скажімо, будь-яка релігія базується не лише на канонічній вірі, але й на храмах, атрибутах цих релігій.

Вся історія світової культури свідчить про те, що норми моралі, права, вірування, естетичні та інші цінності народжуються, розвиваються і вмирають під впливом певних природних і соціальних умов. Тож, різноманіття культур, що існує в світі, свідчить про адаптацію різних людських співтовариств до умов їх конкретного буття, проте адаптації не пасивної, а творчо активної. Простіше кажучи, кожен храм і навіть ідея мають виключно свій соціальний простір-час, а звідси і не претендують на захоплення чужих територій і думок, більш того дбайливо відносяться до своїх рідних добутків. І взагалі не можна забувати, що вирішальну роль у формуванні суспільних засад, звичаїв, світоглядів, вірувань тощо відіграють економічні реалії. Ось вислів, видатного історика ХХ століття, зовсім не марксиста, Люсьєна Февра на підтвердження нашої попередньої думки з цього приводу: «Подібно до того як для більшості з нас наша професія — це те, що очолює і кінець кінцем управляє нашим життям; подібно до того, як ця професія, будучи економічною формою нашої індивідуальної діяльності, найчастіше визначає наш жалі і радощі, наші звички, наші вчинки, наші думки і мрії, так само в кожен іс-

торичний період не що інше, як економічна структура суспільства, визначаючи його політичні форми, обумовлює і суспільні вдачі, і навіть основний напрям думці, і навіть орієнтацію духовних сил». Тут слід було б визнати, що це не єдине джерело до розуміння руху людської думки.

Звідси, нематеріальна культура у свою чергу підрозділяється на інтелектуальну і духовну. До першої відносяться: освіта, наука, філософія, звичаї, традиції, обряди, культура праці, технології, право і так далі. Духовна ж частка культури включає виховання, широку гамму мистецтв, мораль, моральність, вірування тощо. Тож, можна зробити висновок, що у формуванні і розвитку людини беруть участь одночасно духовна і інтелектуальна культура на паритетних своєрідних увертюрах.

Усередині духовної культури чітко виділяються два її компонента — мораль і релігія. Треба сказати, що вони багато в чому дублюють одна одну в якості регуляції поведінки людини в суспільстві. Особливо яскраво це виявляється в тоталітарних суспільствах. У зв'язку з цим досить посплатися на «Моральний кодекс будівника комунізму» і все стане з очевидністю зрозумілим. Мораль і релігія, на відміну від звичаїв і традицій, додають моральним і етичним нормам ідейне обґрунтування у вигляді ідеалів добра і зла. Але якщо мораль спирається на громадську думку, а моральність на стосунки особи до системи норм, правил і принципів поведінки що склалися в суспільстві, а також до загальнолюдського ідеалу в просторі всесвітньої культури, то релігія спирається па віру людей в потойбічні сили і інстинктивний страх перед ними. Вона діє методом «батога і пряника», загрожуючи грішникам пеклом на тому світі і обіцяючи рай праведникам. «Відніміть у християнина страх перед пеклом, і ви віднімете у нього віру», — писав Дені Дідро.

Інша принципова ознака, яка відрізняє релігію від моралі полягає в тому, що вона має не лише віруючих, як носіїв норм поведінки, але і багаточисельних служителів культу. Правда, щось подібне за формою і змістом було за радянських часів. Це були потужні ідеологічно і багато чисельні за складом відділи агітації і пропаганди в організаційних структурах комуністичної партії Радянського Союзу. Що ж до служителів культу, то це великий, особливо сьогодні, соціальний прошарок своєрідних носіїв сфери послуг, що конкурують з освітою і наукою за вплив на розум людей.

Інколи інтелектуальну і духовну культуру розглядають як буденну і піднесену. Але наскільки б високою не була духовна культура, чи її геніальні особистості, що створюють духовні цінності, вона завжди залишається суспільним феноменом, який народжується в лоні конкретного соціуму на тому, або іншому етапі його розвитку.

Визнання вирішальної або як мінімум пріоритетної ролі в долях культури духовного чинника є характерною межею так званої культурно-історичної школи цивілізаційних досліджень, яка не в змозі пояснити еволюцію культур, не удаючись до загадкових циклів, так званих світанків і присмерків їх духовної складової. Так один з її фундаторів, російський соціолог і публіцист М.Я. Данилевський вважав, що локальні культурно-історичні типи, так само як і біологічні види, проходять в своїй еволюції природно зумовлені стадії змужніння, одряхління і неминучої загибелі. На його думку, історія людства полягає в послідовній зміні один одного культурно-історичних типів. У останні роки свого життя, не знаходячи серйозних об'єктивних причин циклічного розвитку культур, він привніс в свою теорію теологічно-еволюційні мотиви. Пізніше німецький філософ Освальд Шпенглер трактував культуру як суспільний організм, що виражає душу народу. Він вважав, що кожному такому організму задалегідь відміряний певний термін, в межах якого протікає його життєвий цикл, що завершується переходом від творчості до техніцизму і безпліддя. Подібні ідеї отримали подальший розвиток в працях британського історика Арнольда Тойнбі, на думку якого історія людства — це історія локальних цивілізацій, що змінюють одна одну, кожна з них народжується, розвивається і вмирає залежно від потенціалу своїх духовних пастирів, тобто творчої еліти.

Кожен з цих авторів зміркував для культури свій життєвий цикл. Безперечно, ми згодні з тим, що як і всяке соціальне явище, культура не може не еволюціонувати. Проте, згідно нашому переконанню, її динамізм обумовлюється цілком об'єктивними причинами. Фігуруючи способом існування і розвитку соціуму, культура покликана сприяти реалізації історичного досвіду та інтелектуальних потенцій цього соціуму в тому або іншому конкретному місці існування, щоб забезпечити його благополуччя і розвиток. Цю функцію культура може виконувати лише в тій мірі, в якій вона здатна адаптуватися до місця існування соціуму, що змінюється,

спираючись на його зростаючі інтелектуальні потенції. При цьому культурогенез відбувається під впливом двох суперечливих чинників, з одного боку спадковості (спадкоємності), з іншого мінливості (адаптабельності). Спадковість забезпечує відносну стійкість культури. Адаптабельність не дозволяє їй зав'язнути в своїй самотності і своєчасно пристосуватися до умов місця існування народу, що постійно змінюються. Без сумніву, баланс цих двох складових культурогенеза не стабільний. Тут можна провести вельми умовне порівняння із закономірностями розвитку органічного світу в цілому, посилаючись на те, що еволюційна біологія достовірно встановила аксіому про те, що для виживання живих організмів темпи їх зміни повинні встигати за плінними темпами змін навколишнього середовища.

Якщо це так, то в ендегенному процесі одні елементи культури в певних умовах втрачають свій первинний практичний сенс і природно, відмирають, інші зберігаються, треті модифікуються, адаптуючись до об'єктивних обставин. Якщо уважно придивитися до плінності ендегенезу, то такі зміни відбуваються у всіх сферах і рівнях культури. Міняється навіть такий, здавалося б, непорушний фундамент культури, як мова і її складові, такі як синема, орфографія і навіть каліграфія. Її словниковий склад поповнюється, але окремі слова стають архаїзмами і виключаються із системи вживання, міняється граматична будова мови і її стилістика. Такі, згідно нашому переконанню, механізми еволюції будь-якої національної культури в її материнському просторі-часі. Зупинити або ж прискорити ці процеси суб'єктивними чинниками, чреваті негативними соціально-духовними наслідками для народу.

Маючи свій іманентний, тобто вертикальний рівень розвитку, культура одночасно еволюціонує і по горизонталі. Її розвиток ґрунтується на взаємодії з іншими культурами. При цьому вона або укріплює і розширює масштаб своїх позицій, або, навпаки, втрачає їх. Треба сказати, що здатність однієї нації освоювати досягнення інших культур виступає важливим критерієм життєздатності її просторі-часі. Інтеграція національних культур веде не до знеособлення, не до втрати самотності, а до їх збагачення, вдосконалення і зростання, розкриття потенційних можливостей, закладених в кожному народі які формуються з його кращих національних традицій, духовної спадщини минулого, історичного досвіду.

Історії відомі намагання окремих країн ізолювати себе від решти світу, з метою зберегти свою давню неповторну і колись досить високу культуру. Проте ці зусилля врешті-решт призводили до стагнації соціуму, зростаючого економічного і культурного відставання на довгі роки від інших країн світу. Сьогодні ми є свідками, а колись були навіть прямими чи опосередкованими учасниками вульгарної політики ізоляціонізму, яка привела більшість країн на теренах СНД до катастрофічного наслідку в усіх сферах життєдіяльності народу.

Було б помилково вважати, що взаємини культур ведуть тільки до взаємозбагачення їх. Як і у всьому живому світі, між культурами існує суперництво, яке характерне ослабленням позицій тієї національної культури, яка виявляється менш адекватною умовам соціально-просторового середовища певної епохи і тому менш життєздатною. Отже, в дію вступає той же закон успадкованого відбору, що і в решті живої природи: виживає та соціально-просторова організація соціуму, яка здатна на відміну від інших краще і швидше адаптуватися до модифікованого соціально-економічного та екологічного середовища. Поза сумнівом, слабкі культури асимілюються сильнішими соціальними утвореннями і тут, як мовиться, нікуди неможливо сховатися від цього еволюційного процесу. Історія свідчить, що справа тут не в чисельності носіїв потужної культури, а в її інтелектуальному потенціалі. Саме останній благословляє своєчасно усвідомити і скоректувати необхідність трансформації культури до змінних умов середовища. Правда, нічого трагічного ми не убачаємо в сучасній асиміляції культур, якщо цей процес здійснюється природним чином, без варварського втручання з боку тих міжнародних прибічників, що «дбають» про впровадження народної демократії на свій манер. Адже, кінець кінцем, асиміляція йде на користь носіям менш життєздатної культури, дозволяючи їм швидше здолати своє техніко-економічне і духовне відставання. Тому ніякі нарікання і демонстрації фанатично налаштованих націоналістів, не можуть відмінити дію цього закону, безжалісного у відношенні до менш життєздатних культур, але украй важливого для вдосконалення людства в цілому. Таким воно і є буття, життя людської цивілізації — *tertium non datur!*

В зв'язку з цим, представляються безпідставними твердження, ніби самотність тієї або іншої національної культури є найцінні-

шою і найзаповітнішою для даного етносу, мало не останнім редутом, який слід захищати за будь-яку ціну. Думається, що це просто прояв ностальгії за минулим буттям, яку час від часу абсолютизують в своїх діях політики в передвиборчих компаніях.

Але якщо не звертати увагу на настрої населення, більше того, нехтувати цими важливим ціннісними почуттями народу, то така політична ідеологія може призвести до втрати національної ідентичності. Будимо, відверті, захист від інородців мови та інших елементів національної культури підсвідомо асоціюється із захистом своєї історичної території. Глибинною ж основою таких відчуттів є, мабуть, атавістична пам'ять про далекі часи, коли «продовольча» територія разом з населенням була вирішальним чинником виживання будь-якого роду або племені. Отже, захист своєї території від будь-якого іноземця вважався питанням життя або смерті. Така пам'ять, що передається від покоління до покоління, таїться десь в підкірці головного мозку і сьогодні, прокидаючись при певних стресових ситуаціях. І нині не важко відмітити серед сучасників те, що чим менше розвинений інтелект носіїв атавістичної пам'яті, тим легше її збурити, вселити їм ідеї націоналізму і расизму, прищепити їм ксенофобію і спровокувати їх на агресивність і нетерпимість до інородців.

Є ще й інший варіант пояснення націоналістичних настроїв, він полягає в тому, що деяка частка ура-патріотів намагаються утримати традиційну культуру в сільській місцевості, додавши їй патріархального характеру. Іншими словами, зберегти самобутність сіл з тими мешканцями і тим патріархальним укладом життя, що ще там поки що залишився. Але парадокс полягає в тому, що ці споборники національної культури осіло живуть в крупних містах, не думаючи переселяться на постійне місце проживання в сільську місцевість, де і зосереджені домінуючі елементи національної культури.

Отже, в сучасних умовах відстоювання своєї культурної самобутності за будь-яку ціну безглуздо, та і практично неможливо з простої причини, бо конвергенції національних культур мають свою іманентну логіку, свій алгоритм, який легко просліджується на досвіді Західної Європи. Не важко відмітити, що в межах Європейського союзу інтеграція національних економік, соціально-політичних систем і культур просунулася далі, ніж де-небудь ще в інших регіонах

нашої планети. Це виявляється в безпрецедентному переплетенні потоків національних товарів, послуг, капіталів, міграції робочої сили. Аналогічні процеси відбуваються і з методологією господарювання, в просторі якої формується (без істотних національних відмінностей) подібні трансформації, відбувається рух в цьому напрямку і в правовій культурі, де явно зближуються спільні принципи і норми цивільного і кримінального права. Динамічно і досить масштабно відбувається конвергенція політичних культур. І це не дивно, адже для долі світової спільноти важливий не колір шкіри його ар'єргарду, не мова, на якій він пише і віщає, а здатність цього авангарду коректувати оптимальні вектори подальшої еволюції роду людського.

Найбільш стійкі елементи національної культури, як нам представляється, зв'язані з мовою, літературою і різноманітними видами мистецтва. Ці атрибути національної самобутності можуть зберігатися досить довго, навіть в умовах повної інтеграції більшості інших аспектів культури, про що свідчать приклади Швейцарії, Фінляндії, Норвегії, Канади та інших країн. Та все ж не оборотні зрушення відбуваються і в цій сфері. Глобалізація інформаційних мереж, комп'ютеризація виробництва, бізнесу і побуту перетворюють англійську мову на домінуючу мову міжнародного спілкування. Тут ми спостерігаємо неймовірне піднесення цієї мови не просто до рівня особливого або загального, а трансформацію її на рівень значущості глобального характеру в світових комунікаційних системах.

Така вже склалася традиція з англійською мовою (ми свідомо не піднімаємо питання про причину такого явища) і проти неї ніхто, навіть багатомільйонний Китай, не може виступити проти вживання її в технологічних, наукових та інших комунікаційних системах. Більш того, сьогодні вивчення англійської мови в Китаї стало свого роду епідемією. У школах і вузах її освоюють більше 500 млн. осіб. Крім того, мільйони городян з особливою китайською старанністю оволодівають нею на різних мовних курсах. Дійсно, є чому повчитися у народу з багатовіковою культурою, який немов губка вбирає досягнення всіх світових культур, і тим самим укріплює фундаментальні позиції своєї унікальної культури. Як тут до речі звучать слова одного з фундаторів української культури Т.Г. Шевченка: «Чужому навчайтесь, а свого не цурайтесь!»

Треба відмітити, що не дивлячись на старанність чиновників різних мастей зберегти в непохитності національні мови, а отже і культури все ж об'єктивний процес виявляється сильнішим. Сьогодні зникли десятки мов національних меншин. З початку XXI століття зійшли у небуття сотні мов малих народностей Північної Америки, Азії, Австралії, Африки, Західної Європи. За даними ЮНЕСЬКО, сьогодні майже половина з тих що нині існують на планеті 6000 мов приречена або знаходиться під загрозою зникнення. Втім, вже зараз половина людства говорить лише на 11 мовах: китайською, англійською, іспанською, російською і деякими іншими. Замикає цей список французька мова, яка була колись головним міжнародним засобом спілкування. Хто міг подумати, скажімо, півсотні років тому, про таку трансформацію цієї колись впливової на міжнародному рівні мови. Що ж, таке швидкоплинне життя націй в умовах безпозвратної інтеграції культур.

В умовах інтенсивних економічних зв'язків, зростаючої дифузії нових технологій національні особливості, звичайно ж, зберігаються, як уберегалися, наприклад відмінності у конфігурації та орнаменті предметів домашнього вжитку в різних ареалах розселення людей. Але відхилення таких відмінностей від глобальної середньостатистичної норми все більш скорочуються. І тому ці культури стають значно більш сумісними одна з одною, що, у свою чергу, мінімізує міжнаціональні тертя на цьому ґрунті.

Зрозуміло, зближення сучасних культур процес дуже довгий і тернистий. Адже культури формувалися і кристалізувалися протягом багатьох століть. Тому логічно чекати, що нівеляція культурної своєрідності розтягнеться надовго, не дивлячись на такий пришвидшувач, що набирає шалених темпів в галузі технології, економіки, інформації і який заповнює всі соціально-просторові структури планети. На наш погляд, цей процес обіцяє бути не просто довгим, але і вельми хворобливим, оскільки він зв'язаний з неминучим приреченням багатьох національних культур. А це, природно, боляче зачіпає етнічні відчуття мільйонів людей, що побоюються втратити рідну мову (мономову) та інші символи своєї почуттєвої самотності.

Особливі труднощі стоять на шляху конвергенції такого важливого аспекту духовної культури, як релігія. Досить поглянути на нинішній консерватизм Української православної церкви (Москов-

ський патріархат) і гнучкішу, адаптовану до нових реалій Римсько-католицьку та Греко-католицьку церкву. Московська патріархія прагне, мало не насильно заборонити прозелітизм, тобто ідеологічне проникнення до України інших християнських церков або утворення своєї Української помісної церкви. Ця добре знайома за недавнього минулого боротьба з інакомисленням адміністративними методами, за сутністю своєю є боротьба за ринок культових послуг, за прибутками церкви.

Та все ж навіть конфесійні відмінності виявляють останнім часом тенденцію до толерантності. Помічається ця тенденція перш за все, на рівні самих віруючих. Цьому сприяють, з одного боку, безпрецедентні інформаційні можливості пізнання життя, вірувань і обрядів інших народів і прихильників інших конфесій, а з іншого, зростання міграційних потоків, які спричиняють перемішування на одній території людей різних віросповідань і до зростання числа міжконфесійних шлюбів. Звичайно, все це поки що одиничні явища, які кояться на сприятливому ґрунті і в рамках споріднених релігій. Проте, ми маємо справу, мабуть, з новою тенденцією, яка стала можливою в умовах глобалізації. Чи переросте вона коли-небудь в примирення і зближення таких різних релігій, як християнство та іудаїзм, а тим більше християнство та іслам, поки сказати важко, хоча об'єктивні передумови, правда, на вельми далеку перспективу, сьогодні є видимими.

Таким чином, прослідивши лише маленьку дешицу різноманітних властивостей і особливостей такого феноменального явища як культура приходимо висновку про те, що конвергенція культур не означає ні тотальної гомогенізації, ні тим більше їх стандартизації. У тих її аспектах, де життєві інтереси світового соціального простору вимагатимуть уніфікованих норм поведінки, локальні культури, будуть безсумнівно, нівелюватися. Мова йде, перш за все, про рівні технологічної культури в широкому сенсі. У тих нішах, де зближення культур бажане, але не в спрямуванні категоричного імперативу, то вони дрейфуватимуть назустріч одна одній, зберігаючи, проте, деякий етнічно унікальний простір між собою. А там, де самотність національної культури не буде заподіювати збитки матеріальному і духовному процвітанню сусідському соціуму, елементи такої самотності збережуться як душевно-емоційні і естетично привабливі релікти минулого.

Інтеграція взаємодіючих культур в умовах відчутного лідируючого впливу Заходу, зовсім не означає, що останній навіки залишиться неодмінним ведучим, а останні веденими. Ми, посилаючись на темпи і рівень розвитку світової культури в галузі технології в широкому розумінні її змісту, передбачаємо, що в недалекому майбутньому (за життя нинішніх поколінь) цей процес може очолити Індія або Китай. І не тому, що це найбільші за населенням локальні культури, а внаслідок того, що, можливо, одна з них почне вносити основні інтелектуальні інвестиції в розвиток світової культури. А це означає, що саме вона зможе запропонувати адаптивну модель, яка забезпечить адекватність її до майбутніх ендегенних і екзогенних умов існування людства. А як в далекій перспективі відбуватиметься в деталях динамізм культур, то це відомо тільки одному Богові. А поки що перспектива розвитку слов'янських культур виглядає, на наш погляд, як стабільна дрейфова трансформація до основоположних параметрів просунутої сьогодні західної культури. Безумовно, цей неухильний інтеграційний процес збереже в майбутньому рудиментарність якихось специфічних, в деякому відношенні атрибутивних властивостей решти етнокультур.

ФІЛОСОФІЯ СПІЛКУВАННЯ ЗА УМОВ СТРАХУ І СМІХУ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

(Філософія спілкування. Монографія. — Харків: «Міськдрук», 2011. — 440 с.).

Страх, як явище і поняття в системі філософії спілкування

Що править людською поведінкою — мотиви, страх, сміх чи добродійні результати; дійсні цілі чи помилкові наслідки? Відповісти на ці відкриті питання трудно, не пізнавши таємниці людської душі, оскільки часто доводиться зустрічатися з нікчемністю мотивів і величчю успіхів, а ще частіше — з величністю задумів при нікчемності соціальних наслідків. Тож, зустрічатися з реальною дійсністю і робити власні висновки про неї чи вірити абстрактним теоретичним роздумам, які не спираються на реальні факти, аргументи? Ось в чому суть відвертого питання, яке повинне бути в полі зору для експертів від політики або соціального управління. Адже приймати видимість за дійсність, вважати, що досягнутий успіх виправдовує будь-які, навіть найчесніші, засоби, якщо вони знаходяться в руках можновладців, властиво тільки профанам. Саме з таких чинників складається натовп, тобто, інертна маса неосвічених людей. Вони мало знаються в тому, що із себе вдає той чи той політик насправді. Їх цікавить, перш за все, лише те, чим він вважається. Якщо можновладець найвищого рангу досяг того, що цінується всіма або більшістю, а саме, єдністю якихось регіонів країни, і при цьому використовував сумнівні засоби, то вони, (прийоми), завжди будуть визнані на рівні похвали натовпу. Адже натовп завжди звертає увагу тільки на видимість дійства, а думка, розважливе міркування має завжди достеменно вагу тільки у випадку, коли більшості нема на що спиратися.

Загально прийнято вважати, що натовп — це завжди більшість, але зауважимо, що не всяка більшість є натовп. Люди, які підвладні волі необхідності і розуму, або які усвідомили себе, в якийсь період, що вони є натовп, рефлектують себе уже не як натовпом і цим самим трансформуються в народ. Адже натовпом управляють пристрасті швидше негідні, а ніж добродійні. Можна цю думку подати інак-

ше: натовп — простір відчуттів, пристрастей, емоцій, народ, в повному розумінні цього поняття, — простір розуму, зосередженості і самоповаги.

Щоб запобігти такого ганебного за своєю соціальною сутністю явища, коли людей сприймають як населення, тобто, як демографічний чинник країни, конче необхідно використовувати наукову методологію для вивчення політики як форми суспільної свідомості і як мистецтва професійного спілкування та соціального управління. Звідси перед політичною філософією постала проблема залучення нових понять, категорій суспільствознавства для сутнісного розкриття змісту політики. Тож, проблеми реального життя в країні підштовхують науковців до поглибленого вивчення динаміки соціально-політичної явищ, які склалися в Україні на початку ХХІ століття. Але цей рух занадто повільний, нерішучий, а з точки зору наукової цінності ще й малоефективний, що, в свою чергу, не дозволяє у повній мірі розкрити сутність політичних та ідеологічних процесів як в минулому, так і сьогоденній Україні. І це в той історичний час, коли країна заявила про себе в якості самостійної держави в соціально-політичному просторі Європи і водночас рівноправної культурної складової сучасної світової цивілізації.

Слід зауважити, що в новочасній політичній науці використовується значна кількість понять і категорій, як власного іманентного походження, так і понятійно-категоріального інструментарію з інших суспільно-гуманітарних наук. Саме такий підхід дозволяє підійти до вивчення політичних явищ з позицій науково теоретичного аналізу складних динамічних систем. Але, в той же час, розвиток науки, на фоні відкриття нових напрямів політичних процесів і явищ, вимагає залучення в методологічний дослідницький арсенал політології все нових і нових методів і форм наукового пізнання. Наприклад, такі політичні феномени як політичний режим диктатури певної політичної сили, або політика тоталітарної влади зосередженої в руках однієї особи, чи безкінечний ланцюг сучасних воєнних дій на всіх континентах та багато інших суспільно-політичних феноменів, не можуть бути розкриті в повній мірі без аналізу такого складного явища, як страх. Мається на увазі страх як на індивідуальному рівні, так і на рівні колективної характеристики спілкування та умотивованої діяльності або бездіяльності окремих осіб, соціальних груп і навіть країн в цілому. Звідси можемо дійти проміжного

висновку про те, що поняття «страх» стає елементом категоріально-понятійної системи багатьох суспільних наук, і, зокрема, політичної науки. Ми наголошуємо на важливості категорії «страх», тому, що вона широко представлена не тільки медичними, психосоматичними, нейролінгвістичними та загально психологічними словниками та енциклопедіями, але усе частіше ми помічаємо увагу до цього феномену на сторінках філософських часописів, сучасних глосаріїв та словників. Це свідчить про те, що нинішнє багатовекторне людське спілкування трансформується в складну систему відносин і конче потребує серйозного філософського аналізу до себе. З іншого боку феномен спілкування, вимагає повноцінного методологічного ставлення до категорії «страх» (або спочатку поняття) і використання її для глибокого вивчення політичних явищ сучасного суспільства

Якщо в словнику російської мови В. Даля «страх» визначається як боязнь, побоювання, стан тривоги, переляк від біди, то в психології — це емоційний стан, що виникає в присутності або передбаченні небезпечного або шкідливого стимулу. Страх зазвичай характеризується внутрішнім, суб'єктивним переживанням дуже сильного збудження, бажання бігти або нападати і водночас супроводжується ланцюгом симпатичних реакцій. «Страх часто розрізняється з тривогою за однією із двох підстав: (а) страх розглядується як той, що включає певні об'єкти або події, тоді як тривога визначає більш загальний емоційний стан; (б) страх — це реакція на присутню в даний момент небезпеку, тривога — на очікувану або передбачувану. Глибокий страх власної загибелі і руйнування особи, завжди виводить людину із стану рівноваги».

А ось як визначається страх в енциклопедичному словнику Брокгауза Ф., Ефрона І. «Страх — це хвилювання, викликане несподіваною небезпекою, діє паралізуючим чином на м'язи і нервову систему, викликає сильний прилив крові до серця, зупиняє часто мозкову діяльність (втрата здатності міркування і дії). Раптовий сильний страх може інколи призвести до паралічу серця і смерті».

В психології є ще й таке поняття як агресивний страх. Це дія, викликана сильним страхом, наприклад, коли, поза всяким сумнівом, спокійна, навіть покірлива людина, загнана в глухий кут злодіями, раптово проявляє сильну агресію і сміливо та шалено атакує їх.

В філософії поняття «страх», в інтерпретації С. К'єркегора, характеризує екзистенційний стан у вигляді остраху життя і смерті,

визначає раціональну та ірраціональну реакцію на загрозу, на неочікувану нову небезпеку (де загроза трактується в широкому спектрі), на щось величне, глобальне, якого суб'єкт не може збагнути і якого він не може подолати. Страх є засобом фіксації людської реакції на незнайоме на різного роду культурах і соціальних взаємостосунках, у яких відсутня стала величина ритму подій та явищ. З цього приводу С. К'еркегор визначає два типи страху: перший — емпіричний, тобто страх перед конкретним природним або соціальним предметом або явищем; другий — страх несвідомий, беззвітний, де предметом страху виступає в його розумінні «ніщо». Тож проблема наскільки цікава і змістовна як в теоретичному, так і в практичному відношенні, що потребує ґрунтовного філософського аналізу.

Отже, для початку нагадаємо, що людина є кінцевий індивідум спроможний рефлектувати і усвідомлювати себе в трьох модусах простору-часу. В її житті страх присутній майже постійно, як тільки вона виходить із материнського лона. А потім, з поступовим включенням в систему людських відносин і певний культурний простір, страх не покидає людину до останніх днів її існування. Страх перед покаранням за бешкетництво, за дії, які недозволені в колективі, перед природними явищами, перед різноманітними заперечливими виявами соціального буття, перед загрозою майбутнього катастрофічного суспільно-економічного існування тощо. Цей тип конкретного страху породжується реальним повсякденним життям. В цей простір страху можна частково включати і страх перед чимось безвісним. Наприклад, сьогодні багато говорять про суспільну інформаційну епоху як про якийсь позитивний феномен здатний вирішити злободенні проблеми суспільства і породити ланцюг цінностей спроможних зняти нинішню соціальну напругу в суспільстві. І в цей же час конче мало говориться про модерне суспільство, яке має в собі іманентно ще й негативні цінності, які генерує страх. Перш за все, це страх втратити свою екстраординарну індивідуальність, приватне утаємничене життя, страх потрапити під всеосяжний електронний контроль держави, спецслужб, органів масової інформації тощо.

Отже, позбавлення людини планувати, моделювати своє власне життя, розраховуючи на майбутню перспективу, яке начеб то відкриває інформаційне суспільство, є потужним джерелом людського страху в різноманітних формах людського спілкування. В зв'язку з цим варто зазначити, що діями людей поряд з іншими якостями,

править честолюбність. Але знати тільки це ще недостатньо, щоб розкрити характер людського спілкування спрямованого до влади. Варто з'ясувати, хто саме із оточуючих страждає на шанобливість, бо саме він небезпечніший для можновладців, які бажають зберегти те, що мають і прагнуть щосили придбати те, чого у них ще немає. Адже багатими людьми рухає страх втратити те, що вони накопичили. Страх втрати породжує в них ті ж пристрасті, якими одержимі намагаються до придбання багатства. Обидва мотиви до влади, за якими нерідко ховається звичайнісінька пристрасть до руйнації на кшталт фрейдівського *mortido*, тотожні в хибності своїй. Бідні жадають здобутку так само як і багаті, яким завжди здається, що їх мастність недостатньо буде забезпечена, якщо вони не будуть прагнути до все нових і нових придбань.

Сучасні олігархи, що мають в своєму розпорядженні важелі влади, і менш забезпечені люди, які силоміць намагаються завоювати цю владу, в принципових питаннях поведінки подібні один до одного. Це пояснюється тим, що аморалізм залежить не від соціального походження, а продиктований самою участю в боротьбі за владу. Тож властивість прагнути до кормила не залежить від особистих достоїнств і недоліків людини. Вона діє в людях на зразок об'єктивного закону, не залежного від їх волі і свідомості. «Воля до влади», якщо скористатися ніцшеанською термінологією, вище за людські відчуття, вона інколи потужно управляє нами всупереч нам самим.

Доречним буде в цьому контексті посилання на «Історію Флоренції» Макіавеллі, де він барвисто малює психологію і тактику тих, хто рветься до влади, на прикладі знаменитого повстання чомпи — одного з перших в Європі повстань робітників, що відбулося у Флоренції в 1378 р. Вустами предводителя повсталих він закликає не підкорятися, а подвоювати зло, примножувати казнокрадство (на сучасний манер це ще й корупція) залучаючи в цей злочин всіх, пов'язуючи лихом все нових і нових людей. Бо там, де помиляється більшість, опісля не карають нікого. Адже не можливо покарати всіх, оскільки винних дуже багато. Тому на певний час страх покидає людей, а на його місце заступає агресивна хоробрість. Оскільки страждають всі, мало хто захоче мстити, адже спільну образу переносити легко, ніж особисту. Активізуючи зло, люди не потерпають докорів совісті за скоєне, тому що перемога не викликає ганьби, якою б ціною вона не була досягнута. Переможців не судять за «технологію» успіху тому,

що з глухого соціального кута допомагає їм вийти тільки власна зрада і відчайдушна відвага.

І ще один, на наш погляд, цікавий пасаж щодо сучасності: карають як правило, за дрібну провину, а за велике казнокрадство часто навіть нагороджують і водночас створюють в суспільстві, засобами і формами ідеології, атмосферу поваги до цих можновладців.

Слід зауважити, що успіх в просуванні вгору до сучасних можновладних структур залежить не стільки від інтенсивності орієнтації на владу, скільки від наявних засобів. Так, ті що володіють наявним багатством мають у розпорядженні більше засобів це, перш за все, гроші, зв'язки, інтриги, які спрямовують на розповсюдження колотнеч і страху в суспільстві і цим самим дестабілізують існуючий суспільний стан. Маючи великий достаток і маєтність, вони відверто зловживають тим, чим володіють і такими зухвалими протизаконними діями провокують у мало імущих ті ж самі пожадливі відчуття. Але «багате честолубство» більш соціально небезпечне порівнюючи з «бідним», бо воно вельми збуджує у тих людях, що не володіють владою, бажання захопити її зі всім тим, що зв'язане з нею, а саме — безмежними дармовими багатствами, силою і почестями.

Таким чином, ми помітили, що в минулі часи, як і нині поведінкою людей завжди рухають два головні мотиви — страх і любов. «Тому той правитель, який наганяє страху на підлеглих, здатний керувати так само легко, як і той, хто є улюбленцем публіки», наголошує Макіавеллі в своїх «Міркуваннях». Але страх значно міцніший і дієвіший порівняно з любов'ю, яка досить делікатна в сутності своїй. Вона тримається на украй хиткій і тендітній основі — людській вдячливості. Але подяка легко руйнується і тоді зла людина готова скористатися будь-яким приводом, щоб за ради особистої користі зрадити їй. Складність тут полягає в тому, що в буремний політичний період не легко пізнати, хто злий, а хто добрий? Саме таке дійство відбувалося на сучасних майданах, коли майже неможливо було розпізнати порядність і нехлюйство, доброчесність і авантюризм тощо.

А ось в часи, коли на історичні терези поставлене вище соціальне благо — лад і стабільність, справжній лідер не повинен перейматися страхом побоюючись уславитися жорстоким. Гірше, якщо він, бажаючи заслужити повагу громадян, дозволяє розвиватися безладам,

грабежам і насильству в суспільстві, як це спостерігалось після «помаранчевих» подій. В таких випадках для своєрідної острашки краще звільнити з державних посад стільки «своїх» (братків, синів, невісток, зятів, кумів тощо, адже це стало притаманним для владних структур України), скільки потребує соціально-політична ситуація, бо в такому разі доля стосується все-таки окремих, хоча і наближених осіб, а безладдя це — лихо і трагедія для абсолютної більшості населення країни. Але навіть тут, повинна зберігатися філософічна міра професіоналізму, тобто гармонія якісно-кількісних і кількісно-якісних прагматичних співвідносин. А це підвладно лише геніальним особистостям в сфері політичного управління!!!

Сьогодні актуально звучить найзнаменитіше питання поставлене свого часу Макіавеллі, який до цих пір розбурує розуми менеджерів: що для лідера краще: навівати страх чи любов до себе? Що для нього зручно: щоб його любили чи боялися? В принципі краще, звичайно, гармонізувати обидва мотиви, але коли в житті таке недосяжно, для особистої вигоди лідера корисно тримати громадян в страху. Але поступати треба так, щоб страх не переріс в ненависть, інакше його ніщо не врятує від розшалених пристрастей. Досягти цього необхідного заходу неважко, пам'ятаючи, що головне — не робити замах на майнові і особисті права підлеглих. Адже люди повік-віків прощають і забувають навіть смерть батьків, але не вибачають втрату майнового стану.

Дотично до цього слід нагадати про те, що не тільки страх має бути впливовим важелем влади, а й вчасне визнання людської добропорядності та подвижницької патріотично налаштованої праці. Але і тут слід притримуватися діалектичної міри. Добрі справи і благодіяння правильніше видавати по «краплі», щоб підлеглі мали досить часу для вдячної оцінки. Позитивні стимули повинні цінуватися, тільки тоді вони виконують своє соціальне і моральнісне призначення. Винагородами і підвищенням по службі дорожать, коли вони заслужені, коли ними нагороджують публічно відомих всій країні людей. У нас же, за п'ять років отримали нагород більше ніж за попередні роки незалежної України і цим самим знецінили державні нагороди.

Таким чином, ми спеціально зупинилися на феномені «страху» в межах простору боротьби за владу, помітивши, що боротьба за неї зачіпає майже кожна людина. А ось характер протиборства зале-

жить від матеріального статку і рівня духовної культури її активних учасників.

Дещо в іншому ракурсі феномен страху розглядається у С. К'єркегора. У нього раціональний та ірраціональний страх є вагомим мотиватором звернення людини до релігійної віри, в даному випадку до християнства. Навіть його психологічна інтерпретація страху скерована в цьому напрямку. Якщо внести ясність в занадто ускладнену тезу С. К'єркегора щодо діалектичного визначення страху як симпатичної антипатії і антипатичної симпатії, то ми помітимо що той, «хто через страх стає наскрізь винним, все ж є невинним; оскільки він не сам став таким, але страх, чужа сила, підштовхнула його до цього, сила, яку він не любив, ні, сила, якої він страхався; і все ж він винний, оскільки він занурився в страх, який він усе ж любив, хоч і боявся його».

Таке формулювання страху С. К'єркегором визнається філософською спільнотою предтечею екзистенціалістів, зокрема його розуміння поняття страху багато в чому співпадає з хайдегерівським «жахом». Особливо з «жахом» перед потужною силою Божою. Якщо зі страхом першого типу, конкретно визначеним, людина може впоратися, то з жахом, який є страхом другого різновиду, людина не спроможна справитися, адже він знаходиться відносно нього в просторі недосяжності. Саме таке зіткнення людини з жахом веде до повного паралічу і оціпеніння. Якщо страх першого типу призводить людину до стану афекту, то жах — це один з станів, пов'язаний з неподоланими силами і скрутними ситуаціями. (У К'єркегора, як правило, божественними, священними).

В зв'язку з порушеною темою нашого дослідження нас над усе цікавить, місце та роль першого і другого типу страху (страх-жах) в професійному спілкуванні і перш за все в політичних взаємовідносинах. Так, стратегічна і поточна політика наддержав здатна породжувати катастрофічні, апокаліптичні обставини і ситуації (друга світова війна, третя — «холодна війна» і зокрема «Карибська криза», яка ледве не привела до глобального ядерного конфлікту, сьогоденні ядерні небезпеки). Або скажімо в ситуації, коли людство і людина переступають поріг в напрямку паралічу (конкретна людина теж часто впадає в стан паралічу перед страхом-жахом — наїзд рокера або напад дикого звіра). Такі та подібні страхи-жахи відіграють велику роль в житті людини, але ми все-таки зосередимо основну

увагу в своєму дослідженні на стані страху в політичній формі суспільної свідомості.

Перш за все зазначимо, що страх в політиці має дві сторони. Одна сторона стосується влади і держави, які вибудовуються на такому страху як: покарання, вислання з полісу, країни, а це означало полишити без засобів існування, сім'ї тощо. Друга — існуючі держави, навіть демократичні, які використовують інструмент страху у вигляді покарання за невиконання законів, і у вигляді кари за невиконання обов'язків громадянина.

Як бачимо, держава і влада в даному випадку страх використовує як інструмент покарання. Проте держава і влада побіжно може викликати страх і жах як щось величне, принципово непізнане, утаємничене, неподоланне тощо. І саме цей різновид страху ретельно і витончено використовується владою і підтримується різноманітними засобами владною бюрократією. Іманентне таїнство владних структур, всіляка підтримка засобами масової інформації загальнодоступних стереотипів уявлення про владу як про потужну, непереборну силу — один з дієвих методів панування державної бюрократії і владних еліт. Дотично нагадаємо, що саме державна бюрократія забезпечує панування, в повному розумінні цього слова, вищих ешелонів влади та одночасно інформаційно і дієво ізолює їх від народу. І чим менше можливостей у громадянина вірно оцінити владу, механізми прийняття і реалізації рішень, тим більше простору для ірраціонального страху. Наприклад, на цій основі працюють карні органи усіх без винятку тоталітарних режимів. На цій основі в Радянському Союзі працювали партійні структури і органи державної безпеки. Тобто, влада функціонувала таємничо на кшталт *Sancta sanctorum*, тобто була незбагненою і безумовно недосяжною, тож вона і розпоряджувалася долею людей невблаганно.

Тому нині, в моменти зміни влади, особливо якщо в них опосередковано приймає участь народ, створюють ефект відповідності влади інтересам громадянина. Так, «помаранчеві події» в Україні в 2004 році створили у людей, («маленьких українців») ефект великих надій і сподівань, щодо влади, яка раптово повинна стати політично прозорою, а бюрократія відразу трансформується в своїй роботі виключно в інтересах народу і, як наслідок чи результат, закон буде діяти рівноцінно та узагальнено для усіх. Однак, як це було уже сотні разів в історії, хід подій визначився в руслі інтересів владної

касти. А що ж народ, який плекав такі щирі надії на події, які сам тимчасово викликав до життя на міських майданах?

З точки зору історичного процесу, нічого особливого і не відбулося, хіба що за часом-простором та формою відрізнялося порівняно з побічними подіями в інших країнах. Як і завжди люди не вийшли за межі утопічного уявлення про соціальну справедливість. І в котрий раз саме в цьому яскраво виявилася політична наївність народу.

Скажемо філософічно відверто про те, що існуюча влада не мала наміру стати інакшою, ніж попередня чи то прийдешня. Отже, активна, емоційна, натхненна участь в становленні влади зовсім не означає, що ця влада стане «своєю» для народу, що вона хоч в якійсь мірі захистить його. Теперішня влада, якою б вона не була за політичним складом, може дозволити собі, в якийсь незначний проміжок часу, побавитися в демократію, але згодом знову ж стане, та бодай уже і стає, недоступною і невмолимою та діючою в інтересах олігархічної меншості проти значної більшості людей.

Таким чином, страх є одним з дієвих механізмів влади, який реально проявляється в презентації влади як чогось надприродного, божественного, неподоланного. З іншого боку, страх є ефективним впливом влади. І що цікаво, чим жорстокіша влада, тим більше страх стає засобом регулювання суспільних відносин. Н. Макіавеллі один із перших зміг показати, як цим інструментарієм можна владі раціонально користуватися як для консолідації нації, так і для знищення супротивників.

В той же час страх не може бути єдиним універсальним засобом панування і правління в руках диктатора, кліки, клану, групи еліти, держави. Якщо він не доповнюється іншими засобами впливу на маси, він, по-перше, розбещує владу і розвалює державу, а по-друге, доводить народ до стану, коли народ перестає боятися і як наслідок іде на повстання в різних формах — від глухого протесту до збройної боротьби з владою.

Слід звернути увагу на те, що страх як елемент і механізм політичного життя тісно пов'язаний з іншими видами страху в суспільному житті: від соціальних деструкцій, радикальних соціально-економічних трансформацій (наприклад, «шокова терапія» в Польщі), глобальні катастрофи, різноманітні за змістом і формою терори тощо.

Вельми суперечливі соціально-економічні зміни, які відбуваються останнім часом в українському суспільстві, употужнюють фактори породження страхів, ведуть до втрати духовних ціннісних орієнтацій і навіть буденних життєвих смислів. Що ж лежить в підвалинах, таких незрозумілих для коректного мислення, подій? Згідно з принципами коректного пізнання, ці події можна аргументувати саме тим, що пошуки шляхів виживання країни значною мірою далекі від норм узвичасного, цивілізованого розвитку. Всеволоддя політико-фінансово-промислових груп у формі корумпованих згай, безцеремонне ігнорування ними Конституції і законів, найнижчий рівень життя в Європі, соціальна і політична незахищеність громадянина ведуть до розщеплення соціальної структури людського буття більшості населення. Громадяни країни повсюдно доходять в своїх думках висновку про те, що в сучасних умовах неможливо планувати, моделювати свою життєдіяльність не те що на далеке прийдешнє, а навіть на декілька місяців на перед. Звідси, ясна річ, з'являється неупереджений страх перед майбутнім, в якому віддзеркалюється неспроможність людини розпоряджатися своїм життям і навколишньою соціальною реальністю.

Направленість страху зміщується: зі страху, зверненого на зовнішній світ (страх перед природними катаклізмами, американським імперіалізмом, НАТО, світовим тероризмом), на страх іманентно український — перед владою, перед загальною незахищеністю: економічною, правовою, соціальною, навіть перед самим собою (неповага з боку сім'ї, відсутність самоповаги, честі і гідності, що веде до збільшення кількості самогубств).

Отже, страх є не тільки психологічний феномен, але і соціально-культурний та політичний. Тож різноманітний за формою і змістом страх дієво і масштабно впливає на суспільне життя, на соціальну поведінку людей, є дієвим механізмом впливу в позитивному плані (страх перед законом, невиконанням моральнісних норм поведінки) і в негативному (страх перед всесильною владою, гвалтовною корупцією тощо).

Не завадить сутності й аналіз страху в площині: «загально-універсальні і специфічні» страхи. Перший тип страхів частково називався — страхи перед природними катаклізмами, війною, владою, голодом, зниженням рівня життя, анархією і тероризмом тощо. Другий тип — специфічні страхи, перед владою в конкретно визначе-

ному прояві — диктатор, суспільний інститут (наприклад, міліція, КРУ, СБУ тощо), перед реальним майбутнім, перед конкретною організованою злочинністю тощо.

Існують досить багато класифікацій страхів: індивідуальні і масові, раціональні та ірраціональні, політичні і економічні, навіть чоловічі і жіночі. Якщо це так, то при аналізі страхів необхідно вбачити не тільки негативну, але й позитивну сторону страхів. Ми ж, до тепер, переважно занурювалися в аналіз негативних наслідків політичних страхів. Тепер спробуємо коротко зупинимося на позитивних проявах страхів.

Спершу зазначимо, що страх є доконечною умовою нормального функціонування суспільства і різноманітних в ньому, співтовариств. Історія засвідчує, що в усіх напівцивілізованих і цивілізованих суспільствах страх за невиконання ритуалів, звичаїв традицій та законів діє як позитивний регулятор суспільних відносин. Страх бути покараним за порушення етикету, моралі, загально прийнятих канонів, страх бути засудженим громадською думкою є інструментом самоприборкування індивіда, поліпшення суспільних відносин. В такому разі страх дієво і ефективно «співпрацює» з особистою осоромою. Звідси, страх виступає стимулом і мотиватором діяльності особистості і визначає її стратегію поведінки. Наприклад, всі пам'ятають той час, коли страх перед реальним голодом виступив стимулом масового розширення приватного городництва в останні роки радянської влади і перших років незалежної України. Мільйони маси міського населення раптово стали «агрономами», вирощуючи, до речі, багаті урожаї огородини. Саме такий умотивований підхід до фактичного життя спас людей від реального голоду. Це історичний факт того, як страх позитивно і майже добровільно вивів людей із загрози соціальної небезпеки. Або, скажімо страх перед зовнішньою агресією давно став засобом консолідації нації, держав і політичних режимів, мобілізації населення на раціональні і ірраціональні дії.

Можна залучити до аналізу багато проявів впливу страху на різні типи поведінки: підвищення агресії проти об'єкту страху; апатія, коли людина і маса розуміють, що в ліквідації причин страхів від них нічого не залежить; ігнорування загрози (наприклад, частина людей Чорнобильської зони вважало, що загрози катастрофи не існує, більше того нині значна частина населення повертається в рідні краї). А ще буває і так, коли страх провокує злочинність, Це тоді,

коли населення відчайдушно і агресивно вдається до самосудів щодо злочинців. Страх може підштовхувати політичний екстремізм тощо. Це пов'язано, насамперед, зі значним ускладненням суспільних відносин, що й зумовлює багатоманітність прояву і проблем страху, як наслідок штовхає науковців на його вивчення, особливо в аспектах сигнально-орієнтаційному, мобілізаційному, організаційному, дезорганізаційному, ідеологічному, футурологічному та багато інших.

Особливого підходу в політичній науці вимагає аналіз суб'єктів, які підбурюють, генерують і використовують страхи в складній та ідеологічно витонченій системі «виробник — споживач» різносторонніх функціонуючих соціально-психологічних страхів.

Сьогодні немає секретів в тому, що виробленням і розповсюдженням природних і штучних страхів переймаються ідеологи, політичні технологи, засоби масової інформації. Поширення страхів щодо природних катаклізмів може мати місце в ідеологічній системі, а може продукувати не передбачаючи політичних цілей, а головне наслідків. Все залежить від інтелектуального рівня «продуцентів» і замовників соціальних страхів. Створення ж штучних страхів є притаманним для правлячих кіл США. Вони завжди «віднаходили» зовнішніх ворогів, які загрожували американській небезпеці. Тому ми і не дивуємося, що військові підрозділи США розташовані більше ніж в ста країнах світу і постійно ведуть військові дії на всіх континентах планети. Або візьмемо наприклад, пошук внутрішніх ворогів в СРСР протягом усієї історії, пошук ворогів України в сьогоdnішній Європі — це ілюстрація штучного створення страхів з метою політичної дезорієнтації населення, виграшу чергових виборів тощо. Якщо це так, то саме такий підхід призводить до того, що інколи окремі верстви і соціальні групи (інтелігенція, фанатики тощо) виступають як агенти розповсюдження страхів (про кінець історичного розвитку України, як самостійної держави, про занепад національної культури і мови, про ядерну катастрофу, і врешті-решт про кінець світу тощо), що породжує масові психічні істерії, паніку і навіть психосоматичні захворювання.

Тема зобов'язує нас зупинитися на співвідношенні категорій «страх», «щастя» і «нещастя». Сама по собі категорія «щастя», яка означає міру задоволення реальних і штучних потреб, дуже обмежена за змістом, тому більше використовується в мистецтві, у спілку-

ванні статей, у сімейних відносинах і ще в деяких життєвих сферах. Що ж вона містить у собі у цих сферах: а) вищу мить задоволення (мистецького або творчого, статевого, народження дитини, від перемоги в спорті, від приємного довірливого спілкування тощо); б) почуття володіння чимось, про що мріялось — придбання речі, посади, власного будинку побудованого власними руками, коханої особи тощо; в) заподіяння шкоди ворогу дією, яка спрямована на зумисне зло тощо.

Можна перераховувати і надалі, від чого людина буде почуватися щасливою в якусь мить або деякий час. Особливо в епоху, коли матеріальне домінує над духовним. Але це здебільшого скороминущий стан. Задоволена потреба породжує ланцюг нових потреб. Гонитва за найшвидшими задоволеннями матеріальних потреб, за володінням маєтністю, грошима може бути безкінечною, оскільки заздрість штовхає на безупинний і шалений біг, який робить людину виснаженою і врешті-решт нещасною.

Найменш дослідженою сферою існування щастя є влада. Щастя від політичної, економічної, духовної влади завжди було найбажанішим. Тому боротьба за владу, щоб відчувати щастя перемоги, була провідною стимулюючою силою розвитку суспільств, починаючи від первісних форм соціальності. А боротьба за політичну владу — це домінуючий тип боротьби, який підіймає на найвищий рівень отримання щастя — щастя володіння народами, долею держави, регіонів, міст, нарешті, долею людства. Скільки людських життів, регіонів, навіть країн заради досягнень матеріальної і примарної духовної культури згоріло у цій раціональній, ірраціональній і безумній боротьбі за щастя володарювання.

Але й тут щастя скороминує. Отримавши владу, треба постійно боротися, щоб її утримати. Страх втрати влади знищує почуття щастя у володаря. Чим гірша ситуація в колективі, місті, регіоні, країні, у світі, тим більший страх у володарюючих, особливо коли вони, як це у нас, не є кращими в інтелектуальному і моральнісному відношеннях. Якраз страх змушує жорстоких керівників знищувати не тільки ворогів, але й поплічників, як тільки виникає підозра, що вони можуть стати конкурентами або учасниками змови або заколоту. Навіть не диктатори, а так звані сучасні «демократичні володарі» постійно ходять під «домоклавим мечем» страху втратити посаду, повноваження і маєтність тощо.

Для частини людей, досить невеликої, щастя означає відсутність нещастя. Інколи люди невинувато самовизначають свою приналежність до цієї частини. Це пов'язано з тим, що людина схильна бачити себе кращою, ніж є, тому виправдовує свої дії або бездіяльність обставинами, які склалися, долею, волею Бога, волею злих людей тощо. Досягти такої життєвої позиції означає не що інше, як відчувати себе щасливим при відсутності нещастя. Це мабуть є своєрідний стиль чи може образ життя, а можливо це і є справжнім до-
стеменним людським щастям.

В цілому ж щастя як стан, відчуття, орієнтація на мінливе, важко вловимо. Хоча дискусії щодо його інтерпретацій йдуть бурхливі, але його оцінка залежать від інтелектуального і фізичного рівня розвитку людини. Для однієї людини може бути щастям те, що для іншої нещастя. Проте є ще один стан відчуття, який викликає такі ж дискусії — це кохання. Мабуть тому, що і тут привередливі та ірраціональні відіграють таку ж значну роль.

Категорія «нещастя» теж близько пов'язана з категорією «страх», оскільки страх робить людину нещасливою. Нещастя для людини — це нереалізована потреба в самореалізації, в життєвих потребах, які є нормою: житло, їжа, одяг, освіта, сім'я тощо. Нещастя — це нереалізована потреба розвитку нації, країни, соціальної групи, регіону тощо. Ця категорія дуже багата за змістом. Недарма Л. Толстой звертав увагу на те, що усі щасливі сім'ї схожі між собою, а нещасливі завжди нещасливі з різних причин. За цим побутовим висловом, велика проблема існування маси нещасливих, або й нещасних, які втратили будь-які перспективи не тільки щастя, а й життя.

Якщо щастя миттєве, швидкоплинне, то нещастя — це тривалий стан, який нерідко закінчується трагедією для народу, країни, сім'ї, особистості. Нещастя постійно страшить, викликає безнадію, безвір'я і може зламати як націю і країну, так і окрему людину. Нещастя, наприклад, вторгнення загарбників, знищували цивілізації, народу, сім'ї, особистості. Усі колоніальні імперії були побудовані не на щасті завойовників, якщо воно було, то минуло, а на нещасті підкорених або знищених народів.

Як же долати страх, насамперед в політиці? Існує багато шляхів, і в першу чергу це соціальне пізнання, раціональна наука, науковий аналіз політичних подій. Але цим шляхом може йти лише менша частина населення. Безумовно існують матеріальні та ідеологічні

механізми подолання страхів: практичний досвід, критичне ставлення до ірраціоналізму, ідеологічний, релігійний вплив на населення країни тощо. Але цього, частіш за все, замало. Тому людство розробило дієвий інструмент боротьби зі страхом — сміх.

Філософія сміху і її вплив на характер спілкування і соціально-політичної дії

Сміх це одна із універсалий людської природи існування. Проте це явище по-різному забарвлене в різних культурах і тому поняття «сміх» набуває в розмаїтих мовах багатоманітних конотацій. Так, в українській мові односкладове, фонетично яскраво виразне «сміх» раз у раз римується з настільки ж односкладовим і уривистим «гріх». Народні прислів'я прорікають: «Де сміх, там і гріх»; «малий сміх, та великий гріх»; «навели на гріх, та й покинули на сміх»; «і сміх, і гріх»; «і сміх вводить в гріх»; «від сміху до гріху один крок» тощо. Виразно характерне, в цьому контексті, пушкінське: «А дівиця: Хі-хі-хі та ха-ха-ха! Не боїться гріха».

Вивченням сміху, гумору і його впливу на організм людини займається розділ психіатрії — глотологія. Але до феномену сміху зверталися та і нині досліджують це унікальне явище також і філософи (Арістотель, А. Бергсон, І. Кант, Г. Гегель, Г. Мід, Г. Сковорода, А. Луначарський, І. Франко, В. Табачковський та ін.).

У людини сміх корелює з дружелюбністю і, як не дивно, з агресією — його розглядають як ігрову форму поведінки, в якій може бути закладена прихована загроза. Звідси стає зрозумілим походження словосполук «знущальний сміх», «загрозливий сміх». Нормальний же, природний сміх, заспокоює нерви, розслабляє м'язи, покращує самопочуття. Дослідження показали, що при сміху від м'язів особи йдуть особливі імпульси, які благотворно впливають на нервову систему і роботу мозку, знімаючи напругу. Навіть коли нам невесело і ми видавлюємо з себе фальшиву посмішку, все-таки механізм спрацьовує і на душі стає набагато легше. На думку учених, сміх це передусім вироблений людьми «соціальний рефлекс», оскільки, бачачи людину, яка сміється або всміхнуту, інші люди теж приходять в гарний настрій. І навпаки, сердиті люди страждають захворюваннями серця частіше, ніж веселі. Весельчаки менш схильні до ризику виникнення інфаркту. Це пов'язано з тим, що

сміх укріплює ендотелій тобто, клітини кровоносних судин і порожнин серця зсередини.

Ще в Стародавній Греції і Римі сміх був дієвим засобом боротьби з політиками і демагогами, які залякували населення. З'явилися спеціальні форми мистецтва — комедія, сатира, фарс, байка, які були засобом боротьби з різноманітними формами страху.

У західній традиції аскети і взагалі релігійні лідери займали в питанні про сміх різні позиції; але на рівні мовного ужитку фраза «святий пожартував» (“The saint made a joke”) семантично допустима. Українською мовою такого і виголосити неможливо; підмет «святий» аж ніяк не хоче поєднуватися з присудком «пожартував», і це тому, що в народному ужитку дієслово «пожартувати» завжди позначає діяльність чортів, дияволів, люциферів тощо. Ми часто проговорюємо в певних ситуаціях, що біс «жартує», тобто збиває з шляху, ховаючи до зарізу потрібну річ. Отже, ця популярна демонологія сама по собі не специфічна для України. Тут напевно, на нашу думку, акцентується увага, перш за все, лише на унікальну енергію, з якою сама мова пов'язує «біса» і «жарт», «гріх» і «сміх» тощо.

Слід зауважити, що вся західна інституція, особливо популярні карнавали на тому і засновані, що люди сміються досхочу саме тоді, коли мають на це особливий формалізований дозвіл на якийсь час — з такого-то по таке-то число визначеного місяця. Такі національні свята сміху призначаються в кожній країні по-різному. Звичайно, і українська традиція знає Святки, знає Масляну Неділю перед Великим Постом.

Сміялися в Україні завжди багато і від щирого серця. Тож, будь-який дозвіл, будь-яке «можна», що стосується сміху, залишається для української свідомості не цілком переконливим. Сміятися, власне, — не можна; але не сміятися — сил ніяких не вистачає. Для українців характерне відношення до сміху як до некерованої і тому небезпечної стихії. Адже якраз смішно тоді, коли сміятися не можна з певних причин.

У філософській літературі загально прийнято вважати шість провідних типологічних моделей комічного: 1. Теорія негативної властивості об'єкту осміяння (Арістотель) і її психологічний варіант — теорія переваги суб'єкта над комічним предметом (Т. Гоббс); 2. Теорія деградації, Тут приводом для сміху є приниження якої-небудь значної особи. Цю теорію сформулював англійський пси-

холог першої половини XIX століття А. Бен; 3. Теорія контрасту (Жан Поль, І. Кант, Р. Спенсер). Згідно цього погляду, сміх природно виникає тоді, коли свідомість раптово переходить від речей великих до мізерно карликуватих, тобто, причина сміху в невідповідності очікуваному (Р. Хоффдінт). 4. Діалектична теорія суперечності (А. Шопенгауер, Г. Гегель, Ф. Фішер, М. Чернишевський). 5. Теорія німецького (К. Гросса) і французького (Е. Обуе) філософів за красномовною назвою «відхилення». Тут акцентується увага на аномальності відносно якогось традиційного припису, тобто, комічне явище недоцільно відхиляється від норми та ще й безглуздо тиражується. 6. Теорія «пересічних мотивів», в якій виступає не один, а декілька мотивів, що пояснюють суть комічного (А. Бергсон, З. Фрейд, А. Луначарський та інші). Безперечно, слідувати неухильно всім цим класифікаціям, створюючи якусь технологію комічного, занадто складно. То чи не краще використовувати один і, на наш погляд, головний прийом, а саме — порівняння на контрасті, тобто, акцентувати увагу на наявності різкої межі між якимись елементами єдиного цілого. Адже ми часто помічаємо, що в одній цілісності є частки, які настільки несхожі одна на одну, що, власне кажучи, незрозуміло як вони взагалі могли поєднатися. Але наявність (або штучне створення) такого контрасту — це половина шляху до смішного. Інша половина — це виявлення і наочна (найчастіше, несподівана) демонстрація невідповідності частки цілому або однієї частки щодо іншої. Під словопоеднанням «частки» і «цілого» мається на увазі не лише якісь фізичні об'єкти. Це можуть бути, наприклад, час-простір, різноманітні за змістом поняття або якась візуальна інформація тощо. Яскравим прикладом можуть слугувати моральні норми і принципи, за допомогою яких можна комбінувати різні ситуації, що будуть демонструвати контрастні пари. Наприклад, один з найстаріших і класичних прийомів створення контрасту — створення відразу двох політичних персонажів, які взаємодіють як контрастна пара. Скажімо, два несхожих один на одного політичних суб'єкти, які міцно зв'язані один з одним прагматичною ціллю. Вони можуть бути інколи навіть друзями, обіймаючи посаду в одному соціально-політичному просторі чи бути зв'язаними один з одним волею політичного чи то корупційного випадку.

Слід зауважити, що сміх завжди був ефективним засобом, своєрідним інструментарієм в боротьбі проти страху. Адже чиновники,

політичні діячі і сама влада як цілісність, над якими сміються, перестають бути страшними, навіть якщо вдаються до репресій. Чому ж сміх виконає таку соціально-нейтралізуючу роль по відношенню до страху?

Сміх, як ми вже вище відмічали, не тільки фізіологічна та психологічна реакція індивіда, він має водночас глибоке світоглядне значення, як один із суттєвих аспектів правди про світ в цілому, про культуру та багатовекторні сторони суспільних відносин. Інакше кажучи, це специфічна універсальна погляду на світ, яка своєрідно цінує світ, але не менш суттєво, ніж серйозність. Інколи буває так, що деякі сторони світобудови, суспільних відносин більш точно оцінює саме сміх, ніж науковий аналіз. Наприклад, в період кончини Радянського Союзу, сміх людей над владою і пристарілими партійними і державними функціонерами у формі анекдоту, комедії, сатири, фарсу, хоч вони й шли поряд з соціальною розрухою, зіграв дуже суттєву роль. Ніякі каральні органи, на кшталт комітету держбезпеки тощо, не могли забезпечити керівництво комуністичної партії від сміху народу. Навіть вождь усіх народів, перед яким тремтіло півсвіту (С. К'еркегор «Страх і тремтіння») історично був підданий остракізму спочатку у формі анекдоту. Саме анекдот показав усе убожество, підлість, жорстокість «батька усіх народів» і «генія мовознавства» і «великого генералісімуса». Або згадаємо анекдоти про Леніна чи «великого» кукурудзозвода Хрущова, який хотів засіяти цією зерновою культурою майже всі поля країни і водночас догнати і перегнати США, «великого і дорогого» полководця, орденоносця, оратора, письменника Брежнєва. Зміст і витончена народна форма анекдотів про цих «великих» показували духовну і політичну убогість цих диктаторів. І сьогодні анекдот є дієвою зброєю в руках народу проти української влади, якщо вона діє в супереч інтересам народу. Сміх, фактично, є покаранням для політиків, громадських діячів за їх інтелектуальну і навіть нікчемну грамотність і культурне убожество

Красномовним прикладом в цьому контексті може бути політичні «дискусії», «діалоги» телевізійні шоу на кшталт «Свобода слова», де найчастіше удається гумор, але депутати-учасники цього дійства сприймають його як політичне «прозріння». Проте люди, останнім часом, стають все більш освічені, сприймають цю телевізійну акцію не інакше як гумористичну передачу з одними й тими ж по-

літичними дійовими особами. Підбір на телешоу людей і водночас соціально формальних дріб'язковостей, які добре відомі глядачеві, тож він уже сам їх доводить до логічної абсурдності і як наслідок, сприймає «мудрі» заяви політичних завсідників як жарт. Як тут не згадати думку Гете, в якій він наголошує про те, що «ніщо не проявляє характер людей так, як те, що вони знаходять смішним». Але саме цей характер необхідно вгледіти. Саме народ, який нині рекрутується з масового населення, піднявся в мудрості своїй до такого рівень, що вбачає в промовах, діалогах та діях багатьох політичних діячів клоунаду.

При цьому не варто відкидати соціальну роль сміху в різноманітному за формою та змістом спілкуванні, як розваги, відпочинку, критики негараздів в мистецтві, літературі, побуті, в професійній діяльності. На жаль, сьогодні сміх в так званих шоу — проектах, перетворився в карликувате зубоскальство, на гумор «нижче пояса», розрахованого на убогого глядача і слухача. Але часи О. Вишні, А. Райкіна, А. Сови ще й сьогодні закарбовані в історичній пам'яті народу.

В сучасному суспільстві існують досить обґрунтовані учення про соціальну силу сміху. А філософія сміху досить аргументовано розкриває зміст, сутність, мотиви, дієвість та наслідки його в суспільних відносинах. Адже ще з античних часів відомо, «з усіх живих істот тільки людині притаманний сміх» (Аристотеля). Саме тому сміх є не тільки вищим духовним привілеєм людини, але й засобом життя і спілкування, своєрідним інструментарієм функціонування світогляду і людської культури, а головне, він дає змогу само стверджувати і захищати свою особисту свободу. Адже сміх дієво долає страх, закладає основи перемоги над цим гнітючим явищем.

Відомо, що створити систему соціального управління за принципами страху значно легше, ніж збудувати соціальний простір для нормального сміху як виявлення психосоматичного стану вільної людини. В той же час легко створюється ідеологія страху, («не від великого ума» — народна мудрість), яка спирається, як правило, на реальну або очікувану систему тоталітарного насильства. Така ідеологія детермінує практичну, політичну і навіть побутову сфери як модель поведінки правоохоронних (частіше каральних) органів. Ці органи, на основі майже безконтрольного, з боку суспільства, насильства, вивільняють тваринні інстинкти і спрямовують знуцання

над слабкими. Адже сьогодні відомо, що різним диктаторам дозволено ігнорування закону або просто використання злочинців для нових злочинів. Найбільший ефект досягається використанням «романтики» для виправдань злочинів: боротьба за першість «своїї релігії», «своїх ідеалів», «захист інтересів трудящих» тощо. Саме тут виникає можливість масштабно використовувати «народну» мораль, як засіб прояву злочинів в ім'я вищих інтересів народу. В цьому соціально-політичному просторі-часі складаються необмежені обставини для поширення страху серед простого люду.

Звідси, одержуючи перемогу над страхом, людина прояснює свій світогляд і розкриває для себе світ в нових вимірах. Проте перемога сміху інколи буває ефемерною, тільки в площині особистої духовності. І тоді, як наслідок, за вікторією знову плинуть суворі будні страху і особистісного поневолення. Але ці «пробоїни», на кшталт того, як це буває в кораблі, який торпедує могутнім народним сміхом стару і ненависну систему страху приводить кінець кінцем до її неминучого сконання. Отож, сміх стає тією дзвоною пересторогою, яка сповіщає про кінець, старої влади, її ідеології, політики і взагалі епохи насильства. А якщо це так, то політична наука не може ухилитися від вивчення феномену сміху, також як і феномену страху.

Таким чином, на основі аналізу категорій страху і сміху приходимо висновку про те що сміх в політиці, мистецтві, повсякденному житті здійснює багато взаємопов'язаних функцій:

— сміх засуджує і розважає, дає надію і засмучує, рятує і очищає, примирює з життям і відкидає його тіньові сторони;

— це складне соціальне явище, суперечливе, багатогранне, емоційно насичене. Одночасно він має ефект солідаризації в розумінні світу і вироблення стратегії дій. До того часу, поки людство і людина будуть знаходити смішне в старому, перспектива свободи не згасне.

— сміх — це демонстрація свободи людини і свободи вибору способу мислення і людської діяльності. Якщо зникає сміх, в суспільстві і сім'ї все визначено: зникає зміст і ціль спільного існування, зникає свобода мислення, дій, пошуку шляхів взаєморозуміння.

Страх — це втрата свободи, в першу чергу свободи вибору, це спосіб позбавлення людського в людині. Це страшний, антигуманний засіб нищення в людині людяного.

ФІЛОСОФІЯ ГЕРОЇЗМУ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

(Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2011. — Вип. 29 (33). — С. 157–168).

Зростання інтересу до проблем героїзму значною мірою зумовлено тими істотними змінами, які переживає сьогодні наше суспільство на двадцятому році незалежного розвитку. Тому нині актуальною проблемою виступає формування нової методології до аналізу сучасних проблем в умовах глобалізаційних відносин. Саме в цьому сенсі, поза межами досліджень залишаються невирішеними такі питання виокремлено проблеми, як структура і динамізм філософії героїзму, системний підхід в пізнання цього вельми цікавого явища, його роль і місце в окремих складових суспільного розвитку. То мета дослідження якраз і полягає у з'ясуванні сутності самого феномену впливу філософії героїзму в його гармонійному поєднанні з нагальними проблемами сучасного соціального управління. Оскільки саме від філософської рефлексії цієї конче актуальної проблеми багато в чому залежить сталий розвиток нашого суспільства

Нинішня ситуація в країні така, що активні політичні лідери часто експлуатують історичні ідеї і навіть благородні патріотичні інстинкти, на кшталт Фермопільських героїв, для яких були притаманні: свідомо дисципліна, служіння громаді міста-полісу, вірність клятві, самопожертва в ім'я держави. До речі для полеглих 300 спартанців під Фермопілами, які зупинили персидську рать, народ установив пам'ятну Стеллу з найкрасивішою з коли-небудь складених епітафій, яка містила нічого, окрім безсмертних слів: «Подорожанин, передай лакедемонянам, що ми лежимо тут, слухняні їх наказу». Як все просто, виразно і обворожливо, немовби геометрична аксіома, яку слід застосувати і все стане на своє місце. Але на яке саме геройство і заради кого та з якою метою потрібен величний вчинок. Питання відкрите!?

Природно, що для пояснення великих діянь людство завжди потребувало філософської ідеї про високе призначення людини, що перевершує звичайну міру людських сил і відваги. Згадаймо, як міфологічне мислення переносило здійснення такої величі в сферу надлюдського. Адже всіх героїв Гесіод вперше називає напів-

богами. В класичну епоху героїв стали називати також борців за свободу, талановитих полководців (Леонід, Брасид та інші). Культ героїв був часто пов'язаний з їх гробницями і носив хтоничний характер, а жертви приносилися вечором або в ночі, причому, тварини мали бути чорного забарвлення тощо. Згідно віруванням греків, герої продовжували жити в гробницях і впливали на долю людей і полісів.

Герої могли бути і небезпечними, якщо їх не поважали. Від героїв виводили свій рід знатні сім'ї Греції і Рима (від Ахілла, Геракл, Юлій Цезар та інші). Гробниці героїв і їх останки вважалися такими, які мали чудодійну силу і тому були об'єктом культу. Культ героїв впливав на обожнювання елліністичних царів і римських імператорів. Шерегу рис і функцій героїв християнство перенесло пізніше на святих. Але ще в період розквіту Еллади термін «герой» перейшов на простих смертних людей, які загинули заради вітчизни. Проте це були завжди вже мертві. Культ мертвих був атрибутом героїчної ідеї. Термін «герой» завжди стояв поряд з поняттям «покійний». Лише згодом і тільки риторично, це поняття розповсюджувалося і на деяких живих історичних особистостей.

У християнському вченні філософія героїзму повинна була потускніти перед ідеєю святості. Аристократичний образ життя в епоху феодалізму підпорядковувався поняттю рицарства, зв'язавши благородне служіння сюзерену і вірність християнському обов'язку, як героїзм. З приходом Ренесансу в європейській думці виникає нове уявлення про звитягу людини. Увага тепер переноситься головним чином на якості розуму і впливової поведінки в світських колах. Мужність, яка була раніше притаманна, головним чинником, філософії героїзму, тепер є лише однією з багатьох чеснот, а самопожертва не є героїчною прикметою людини, оскільки за головне в особистості вважається успіх.

Бальтасар Грасіан привласнив в XVII столітті ім'я «герой» концепції особи жвавої, енергій, яка ще відображала добу Ренесансу, але вже сповіщала епоху Стендаля. А ось французька трагедія представляла риси героїчного у фігурі трагічного звитяжця. У той же самий час політика Людовіка XIV вводить в моду поклоніння героям гіпертрофічного національно складу, що додає поетичному мотиву фанфаронство і топить героїчне в маєтності, помпезних торжествах і пишномовних титулах.

У XVIII столітті висхідна демократія знаходить приклад свого впливового філософського ідеалу в древніх фігурах римської цивільної чесноти. Дух освіти, науки і гуманізму знаходить прояв ідеалу в генії, який несе в собі риси героїчного, але дещо з іншим відтінком, ніж ренесансний *virtuoso*. Яскрава, дотепер, мужність не фігурує в понятті генія в площині привабливого дійства. Але романтизм, що ледве-ледве з'являється, відкриває новий образ героя, який займає нішу духовної цінності і покорає впливовою чарівністю європейський дух. Таким чином, філософія впливу героїчного ідеалу поступово розшаровується на театральний, історико-політичний, філософсько-літературний і поетично-фантастичний види.

Впродовж всього XIX століття вплив філософії героїчного був лише в обмеженому варіанті на кшталт імітації. У міру того як образ рицарського героя все більше ставав предметом історичних спогадів, заклик до героїчних поступів, виголошувався все рідше і рідше. Дух XIX століття, яким він виявився в утилітаризмі, буржуазній і економічній свободі, демократії і лібералізмі, був мало схильний до встановлення надзвичайної людської поведінки. Проте, ідея філософії героїзму отримала подальший розвиток, а саме в англосакській формі, але це уже спостерігалось після шаленої романтичної бурі байронізму.

Це був культурний, оптимістичний, елегантний філософічний ідеал впливу, котрий вельми охоче сполучався з поняттями прогресу і гуманізму. Культ героя навряд чи можна було назвати пристрасною проповіддю або спорудженням вівтаря героєві. У англосакському мистецтві життя, було досить місця для героїчного ідеалу, що бував у сфері високої елітарної культури, на добропристойній дистанції від вимог практичного життя.

Через деякий проміжок часу філософія впливу героїзму заповонила терени Росії у формі боротьби за «благополучну долю народу», за соціальну справедливість і рівність тощо. В якості героїв виступали вожді пролетаріату, герої-полководці революційних подій, потім з'явилися герої соціалістичної праці, а згодом герої Великої вітчизняної війни, герої освоєння цілинних земель і космосу. В останній час, на теренах України появилася така кількість формальних Героїв України, що стало майже неможливо розпізнати героя від рядового громадянина країни. Тож ідеал, який виник в атмосфері людської доблесті і звитяжності залишив далеко позаду

себе все, що називається героїзмом. І тут є щось трагічне в тому, що нинішнє виродження звияжницького ідеалу бере свій початок з невизначеності духовних цінностей нинішнього суспільства.

Безперечним є думка про те, що всі ми народжуємося з тим або іншим талантом, якщо розуміємо його, як сукупність певних природних задатків. Більшість людей потрапляє, а інша частина сама створює такі соціальні обставини, які сприяють подальшому розвитку первородних здібностей. Проте вирішальний момент розвитку таланту настає пізніше, коли суспільство визнає таку претензію на винятковість або, навпаки, відмовляється від неї або ж індиферентно відноситься до неї в системі соціальних відносин. Тож, щоб стати особистості затребуваною суспільством в якості талановитого суб'єкта, треба мати шанувальників, прихильників, послідовників тощо. Щоб зробитися пророком, потрібно, щоб були віруючі. Щоб уславитися відомим художником, необхідні цінителі, звеличники і любителі витонченого мистецтва. Щоб мати певну вагу в суспільстві, достоїнства людини мають бути визнані громадськістю. Саме тут діють соціальні механізми відбору, що піднімають окремих індивідів до статусу харизматичних особистостей і водночас відмовляють в цій функціональності більшості. В історико-філософській літературі традиційно склалися чотири основних доказів вагомості філософського феномену впливової особи на соціальне, культурне і духовне життя суспільства.

Перший доказ спирається на факти із життєдіяльності видатних особистостей (учені і винахідники в різноманітних галузях науки, діячі мистецтва і літератури), які отримали визнання лише після смерті. Правда, трапляється і так, що їх досягнення приписуються тим, хто жив пізніше і лише дотично мав відношення до них. Проте, якби там не було, всі вони явно передбачали прийдешню епоху на декілька кроків раніше від людського загалу і тому сучасники не були в змозі збагнути і оцінити їх велетенський інтелект по достоїнству за умов їх життя. Згадаймо хоча б таких учених як: Галілей, Гаус, Лобачевський, Чижевський, композиторів Мусоргського і Римського-Корсакова, Руже де Лілля, художників Ван Гога, Тулуз-Лотрека, поетів Гейне і Стуса, філософів Оуена і Фур'є які померли в убогості і безвісності, а отримали всесвітнє визнання лише десятки років опісля.

А ось другий доказ, вагомості і соціального феномену харизматичної особистості, предтечі філософії впливу героїзму, в деякому

розумінні, протилежний першому. Тут навпаки, сприятливий соціальний контекст не лише сприяє визнанню досягнень, але і всіляко спонукає до максимального розкриття таланту. Всім нині добре відомі, наприклад, багаточисельні наукові відкриття, зроблені тоді, коли наукові співтовариства були налаштовані до цього. Образно кажучи, наукова атмосфера була вкрай насичена емпіричним матеріалом, своєрідною атмосферою, тож залишалось тільки «включити» виняткову інтелектуальну напругу, щоб звести в систему фактичні даності раніше невідомим методом. Саме ці мужні (саме мужні) поступки здійснили такі вчені, як: Ньютон і Лейбніц, Резерфорд Генрі, Морзе, Стенлі, Уїнстон і Кук, Крос і Едісон, Ейнштейн, Курчатов, Корольов, Богомолець, Амосов, Алфьоров і др. Схоже, що таке число прикладів зростає, у міру вступу науки в глобалістичний простір, де вона не знає державних кордонів. Тож, розвиток фундаментальної науки в цілому підпорядкований світовій тенденції, що робить можливим відкриття певних типів винаходів безконечним. А це означає, що роль і місце для мужньої, героїчно філософічної звитяги в царині наукового пізнання абсолютно нескінченна.

Третій тип доказу вагомості соціального феномену філософського впливу особи на соціальне і духовне життя суспільства має свою унікальну особливість, яка полягає в тому, що існують цілі епохи насичені великою кількістю харизматичних лідерів. Такі цивілізаційні часи інколи називають «золотим століттям». Згадаймо Грецію в V ст. до н. е., цивілізацію майя, італійський Ренесанс в XV ст., французький Ренесанс в XVI ст. Мимоволі виникає питання, чому так багато геніальних людей народилися саме в цей час і саме в цих країнах? Напевно єдиним поясненням цього феномену може слугувати соціально-історичний контекст, що склався на той час в цих країнах, а звідси, він максимально сприяв розквіту творчих можливостей особистостей тих історичних діб. Але чому склалися саме такі обставини і чому саме в конкретній країні і в певний час? Питання залишається відкритим до цих пір.

Останній доказ, важливості філософії впливу видатної історичної особи на суспільний розвиток, слід шукати в нерівному представництві харизматичних особистостей серед чоловіків і жінок, різних рас і етнічних спільностей. Відомо, що більшість політичних лідерів, монархів, президентів, військовиках героїв складають переважно чоловіки. Така ж картина серед тих, що досягли вершини

слави в науці і мистецтві. Нобелівські премії з літератури отримали 86 чоловіків і лише 7 жінок, з хімії — відповідно 97 і 4. Безумовно, що немає ніяких підстав говорити про природжену генетичну перевагу чоловіків з точки зору їх схильності до евристичного мислення, креативного відношення до дійсності, новацій і взагалі до творчості. Єдине пояснення цього феномену, на наш погляд, полягає в тому, що традиційно укорінені соціальні забобони і дискримінація, неоднаковий розподіл ресурсів і уваги до дійсного успіху. Наприклад, доступ до публікацій, засобів формування думок, суспільної популярності тощо. Аналогічні чинники можна навести і з приводу представництва расових, національних та етнічних меншин. Тут має явне місце негативного соціального відбору, який блокує певні категорії людей щодо можливості паритетного визнання їх видатних досягнень.

В цьому контексті варто відмітити і те, що основи легітимації сильно варіюють в залежності від сфери різноманітної діяльності і досягнень. Так в релігії, політиці і військовій сфері, які виростили велику частку історичних героїв, найбільш ранішнім і загальним критерієм була їх індивідуальна харизма. Такій якості припасовується надприродна властивість, тобто знак своєрідної божественної милості. Звідси, харизма може суб'єктивно розкриватися її носіями, створюючи передчуття надзвичайної потужності, завзятості і, безумовно, може чуттєво сприйматися людським загалом. Цікавим в цій історичній ході є те, що одне відчуття підсилює і доповнює інше, і потім разом вони народжують харизматичну героїчну постать.

Щоб перемогти своїх конкурентів, ці люди часто йшли на крайні заходи. Так, на самому початку свого імперського шляху Олександр Македонський ледве не був убитий супротивником, коли відчайдушно форсував, першим серед своїх вояків, річку. Він так помітно виділявся блиском одягу і пишністю зброї, що в нім негайно пізнали царя і зачали смертельне полювання на нього. Але завдяки своїй сміливості і віртуозності охоронців він залишився неушкодженим. Цікаво, а що було б, якби Олександр загинув на самому початку свого імперського шляху? Або якби Цезар загинув у полоні піратів? Тоді, швидше за все, був би інший список героїв і другий ланцюг подій і поступ історії.

Але ці неординарні особистості і багато подібних до них ризикували, тому що це було необхідно для досягнення особистого успіху. Тож, смертельний ризик став додатковою умовою сходження на

олімп слави. Вони перспективно презентували свій виклик дійсності, як ті, що потенційно здатні перемагати і вони дійсно завжди одержимо перемагали.

Нагадаймо, що поняття «харизми», ще з часів античності присутнє в релігійному контексті. З наукових же позицій до питання харизми першим підійшов Макс Вебер. Він розглядав це явище як одну із підстав легітимної влади і впливу її на політичну, військову, релігійну та інтелектуальну сфери. Тож харизматичним авторитетом володіють творчі, ініціативні, енергійні особи такі як: політичні лідери, пророки, воїни та ін., що визнаються своїми послідовниками або підданими. Вважається, що вони володіють сильним динамічним філософічно впливовим потенціалом, необхідним для здійснення соціальних змін.

Для Вебера «харизматичний авторитет завжди революційний». Тоді, як традиційні і легально-раціональні авторитети схильні до рутинної або конформістської поведінки, харизматичні авторитети генерують свою соціально впливову силу іманентно, незалежно від соціальних інститутів. Харизматичні особи, і ті, хто спілкується з ними і вірять в них, прагнуть завжди до вагомих соціально-політичних перетворень. Вони, частіш за все, намагаються зламати структури рутинних дій і замінити їх конструктивами, наповненими новими якостями або станами оновленої суспільної свідомості, які спроможні визначати людське життя. Вони схильні до екстраординарних дій, які пов'язані з тим, щоб продемонструвати свою особливу владу, надприродні людські можливості. Наприклад, Мао перепливав Янцзи; Володимир Путін, керував в польоті авіаційним винищувачем; протилежний цьому приклад того, як Шарль Де-Голль вирощував велетенські врожаї капусти. Харизматичні особи фанатично віддаються реалізації власних проєктів і не потерпають критики на свою адресу і цим самим цілеспрямовано і ефективно об'єднують довкола себе полум'яних прихильників, шанувальників і обожнювачів. Саме останні, в повсякденному спілкуванні в різноманітних аудиторіях і на майданах, створюють феномен «загальної впливової думки», яка полягає в переконаності про їх героїчних улюбленців і їх соціальну непогрішимість, політичну всемогутність та філософічну проникливість.

Загальновизнано, що філософська впливовість яскравої харизматичної легітиматії посилюється в періоди соціальних криз, коли

рушаться узвичаєні норми, правила і закони, дискредитується правлячі можновладці і відкидаються культурні та ігноруються духовні традиції. У таких ситуаціях люди, як правило, вірять тільки тим, хто не причетний до деградуючого державного ладу. А оскільки походження харизматичної особи, як ми відзначали вище, таїться в надприродних джерелах, остільки вона краще всього відповідає цій соціальній і культурній потребі. Звідси, виникає необхідність харизматичного впливу на широкі верстви населення в умовах кризи. Тож, всезагальна методологія впливу каузально посиляється на філософію психології з притаманними їй, щонайменше, трьома важливими чинниками.

По-перше, люди завжди потребують дієвого спілкування в системі відчуття безпеки, яку обіцяє і в більшості випадків вміє забезпечити впливова особа. Адже людина з харизматичними здібностями бере на себе місію повелівати і управляти людьми щодня і щогодини, забезпечуючи їм відносний соціальний спокій тощо. По-друге, люди завжди намагаються відшкодувати власні невдачі та негаразди, свою не адаптованість до складних соціальних суперечностей, а інколи і емоційну та інтелектуальну скруту, ідентифікуючи себе з великим героєм. Більше того, вони пишаються тим, що знаходять в його діяннях величність і героїзм, спрямованих на піклування про їх долю і цим самим проявляють самоповагу до себе через обожнювання героя. В сучасній соціальній психології і філософії психології це явище називається «героїзацією». По-третє, та чи не найперше, слабкі люди завжди жадали впливу сильних і жорстоких героїв, які б дозволяли їм виживати. Взамін же героям вони платять визнанням і поклонінням пов'язаних з творінням ідолів, які існують і понині. Останні отримують владу, як вищу форму людських устремлінь. З цього приводу, дослідник глибин людської поведінки, Альфред Адлер в цікавій праці «Соціальний інтерес: заклик до дії» афористично оцінював головну життєву потребу сильної людини як: «жадаю переваги, вдосконалення і влади». Немає сумніву, що ця «спрага» є головною мотивуючою силою всіх устремлінь людини протягом всього періоду еволюції її розвитку. Але, правда і в тому, що поряд з цим непогасним, закладеним природою бажанням, в людини є і мотиви людиноцентричного спрямування.

У країнах, де населення інтенсивно трансформується в народ, як правило, на передній план шикуються інші якості, тому культурна

і філософська впливовість харизматичних особистостей значно слабшає. Слід зауважити, що в різних царинах соціального і культурного життя практикуються власні критерії особистісної винятковості та достеменного авторитету. Так наприклад, у мистецтві підставою для визначення харизматичної особистості є її уміння презентувати композиційні рішення в гармонії зі змістом та формою; у науці, це інтелектуальна енергія, ерудиція, наукове винахідництво; у техніці — раціональність, оптимальна функціональність, економічність та екологічна безпека тощо.

І все-таки, яку б ми не взяли основу для поділу харизматичних особистостей, дійсна велич не в гучному проголошенні величності як такої. Адже, зазвичай про свій маєстат репетують люди невдахи, які не змогли реалізувати себе за наявності «великих» амбіцій. Дійсна велич, як ми її сповідуємо, полягає у відданій праці на благо інших, при цьому (і це найголовніше) не чекаючи вдячності і слави, почесностей і публічного визнання. Все це дрібниці спотворених уявлень, нав'язаних людям можновладцями, щоб отьмарити їм уявлення хибними ідеалами, до яких якраз і не потрібно прагнути. Оскільки суть людської величчч полягає у повносілій відповідальності за кожен свій вчинок і діяння, відповідальність за тих, хто від тебе залежить і хто на тебе покладає надію!

Скажемо на єдиному подиху, нам дуже прикро бачити тих людей, які мають прекрасні природні здібності, але спираючись на помилкові соціальні і духовні орієнтири, стають маріонетками в руках чиновників різних рівнів. І найприкріше враження в спілкуванні з ними полягає в тому, що на пропозицію допомогти їм звільнитися від шаленого контролю сумнівних впливових структур, такі люди найчастіше відгукуються відмовою. Дуже, вже ж не хочеться їм зрікатися «трону», на який їх звели ці самі чиновники. Для них насолода ілюзією набагато краща сутужної праці в ім'я ще невідомого чогось! А тут на «троні», ти вже і Бог, і цар, і герой, і обов'язково *корупціонер* «під впливовим дахом». А там, ще не зовсім відома перспектива і, звісно, потрібно «мізкувати», вирішувати виникаючі понадміру складні проблеми, інколи навіть ризикувати своїм життям і здоров'ям. А головне, що стримує прагматично налаштовану людину так це те, що ще невідомо, чи вистачить на все це власного життя. А якщо це так, то вони майже ніколи не повертаються до свого «первородного» таланту і призначеної культурної харизматичності,

а суспільство втрачає талановитих учених, мислителів, літераторів, лікарів, митців та ін.

Дотично до цього слід нагадати і те, що в суспільстві високо цінується поетичний і художній зміст, який властивий поняттю філософії впливу героїзму. До подібних дій можна віднести стоїчні випробування самооцінки літературних проб Джека Лондона. Героїчна врівноваженість письменника-початківця дозволила йому зберегти міцну віру в себе тоді, коли жоден, навіть маленький третє сортний журнал, не висловлював бажання опублікувати оповідання заповзятливого американця. Але жадання повноцінного життя незмінно примушувало його рухатися вперед. До речі, деякі з них пізніше були визнані кращими шедеврами американської літератури. Але навіть після шести сотень відмов різних редакцій Джек Лондон був здатний писати приголомшливі глибиною твори. Що ж стосується відмов, то вони ніяк не вплинули ні на його сприйняття власної творчості, а ні на стиль, який був властивий виключно лише йому. А головне, він не ображався на тих, хто йому відмовляв в будь-чому. Ображатися він міг на одну лише категорію письменників, яким хотілося, щоб він указав їм щонайліпший шлях до успіху. В таких випадках він їм говорив, що людина яка мріє оволодіти майстерністю і вважає, що хтось зобов'язаний шліфувати її талант, ця людина приречена на елементарну прозаїчну посередність. «Тільки не кажи мені про те, як подобається тобі те, що ти зробив, не кажи мені, що твої твори не гірше, ніж у других. Роби їх в сто разів краще, і тоді у тебе не буде часу, ні охоти порівнювати їх з посередньою роботою другого».

Філософія впливу героїзму завжди просякнута впливовою енергетикою по відношенню до спокійного тепличного місця існування звичайної людини. Це постійний виклик і мужність, величезний ризик, але він чітко виділяє особистість з її неординарною поведінкою в просторі суспільних відносин. Так, коли всіма знаний митець Роден запропонував на суд громадськості реалістичні за формою і змістом свої скульптури, він натрапив на шалений супротив художньої критики. Але він був готовий до такого суспільного враження цінителів. Адже його скульптура увірвалася в свідомість людей, шалено знищуючи звичні старі уявлення про форму і зміст. Але це тільки здається, оскільки героїзм оцінюється завжди відносно до конкретного соціального простору-часу. Що ж стосується творчості Родена, то

Йому знадобився не один десяток років для визнання його всесвітньо відомим скульптором. Тож, його художня неординарна новизна, підкріплена потужним інтелектом і одержимою волею, викликають захоплення і благоговіння всіх поколінь до тепер.

Таким чином, філософію впливу, що реалізується через дієвий героїзм і яка пов'язана з великими історичними постатями, можна умовно поділити на дві форми. Відповідно до цих форм, Сідней Хук розрізняє і два типи особистостей: «подієві особи», і «особи, утворюючі події». Величність філософії впливу перших не залежить від того, що вони зробили насправді. Їм зовсім не потрібно проявляти неймовірну мудрість, фантазію або джерельну чистоту чеснот, адже вони просто опиняються в потрібному часовому просторі і коректно використовують реальні можливості, які перед ними раптово відкриваються. Тож, ті історичні наслідки впливових дій, що витікають із певного простору-часу справедливо приписуються саме їм. Так, наприклад, Михайло Горбачов, хороший комбайнер, а потім секретар районної партійної організації КППС, стає за короткий проміжок часу Генеральним секретарем цієї ж партії, а згодом першим і останнім Президентом СРСР. Такі дієві особистості творять ситуації при позитивному збігу обставин, коли їх дії, так само як і ухилення від них, є вирішальними і мають глобальний впливовий характер. І що саме цікаве в діях таких і подібних до них героїв так це те, що такі, вельми впливові, люди спочатку навіть не здогадуються про історико-філософське значення і виняткову місію своїх вчинків для соціально-політичної світобудови, але це аніскільки не принижує їх величі.

А ось те, що стосується другої категорії філософії впливу героїзму, то це дійсно величні історичні постаті, що володіють екстраординарними властивостями такими як: здоровий глузд, витончений інтелект, сутнісний характер проникнення в зміст явищ і подій, потужний темперамент в досягненні цілей. Саме із їх числа з'являються харизматичні лідери, а головне, вони самі відчувають свою впливову винятковість, а тому не випадково, що більшість людей визнають їх харизму. Рідкісна особливість дій таких людей полягає не лише у майстерному використанні виникаючих обставин, а навпаки, домінанта їх дій спрямована на створення унікального соціально-просторового середовища, яке не існувало до них. Тому майже кожного дня ми дізнаємося, що комусь із них удалося зро-

бити щось неймовірне, таке, що ще вчора вважалося за неможливе. Ось тут-то і виникають міфи і легенди розраховані на слабких, щоб вразити їх і змусити рухатися в своєму бажанні, бути схожими на казкових героїв. Але їх філософська впливовість і виховна дієвість досягає лише часткового успіху, адже ті, для кого вони призначаються, частіш за все, бувають дуже слабкі, щоб зробити замах на місце серед велетнів. Хто ж зумів наблизитися до свого ідеалу, несподівано сам стає для решти світу героєм, залишаючись при цьому людиною відносно самозреченою, самовідданою, одержимою плодотворним за змістом і прекрасним за формою помислом.

Слід зазначити, що поділ на два типи героїв: «подієві особи», і «особи, утворюючі події», безперечно умовний і це явно помічається на значних відзнаках лідерів одного від одного. Адже, поза всяким сумнівом, Наполеон, це не те ж саме що Гітлер, або Сталін — це не те ж саме що Деголь. Так само не всі «подієві особи» схожі один на одного: Дж. Ф. Кеннеді або М. Хрущов — це зовсім не те ж саме, що прем'єр-міністр Радянського Союзу Косигін О.М і прем'єр-міністр нинішньої України.

Якщо прослідкувати в цьому контексті хід історії, то не важко помітити, що саме без втручання філософії впливу героїчного не було б ні Росії в її теперішніх територіальних межах, ні України як держави з її духовними і матеріальними цінностями, ні великої перемоги у Великій Вітчизняній війні, ні польоту Юрія Гагаріна, ні висадки американських космонавтів на Місяць тощо. Тож головне у філософії впливу героїзму на розвиток суспільних відносин полягає у тому, хто саме втручається в поступ історії, в який спосіб і в ім'я кого і чого спрямовані активні дії звитяжців.

Таким чином, наша епоха, в якій чільне місце займає Україна, потребує своєрідного тонізуючого засобу, оскільки вона ослаблена з точки зору позитивних філософічно впливових дій в напрямку поліпшення соціальних відносин, розвиваючих у людей людяність. Звідси, потреба в культурі героїчного сама по собі є свідченням духовної кризи в будь-якій країні. Тож, сотні «героїв», які отримали формальне визнання у вузькому колі можновладців і водночас незнані в народі, не мають достатньої філософської, моральнісної впливової сили, щоб стимулювати енергію суспільства. Навпаки, вони дискредитували саме поняття філософії героїзму, зганьбили карбовану, витончену формула героїчного, спаплюжили засоби її досягнення

і головне, скомпрометували джерельно чистий в моральнісному відношенні кодекс честі достеменного Героя.

Якщо це так, то необхідно певний час, щоб відновити змістовність героїзму і заодно підсилити його моральність до рівня філософії героїзму. Остання ж має значення лише тоді, коли люди усвідомлять себе не об'єктом, а суб'єктом суспільного розвитку, цілеспрямовано розвиваючи в собі екзистенціальний потенціал до рівня, його величності, народ. Саме в такому середовищі «визрівають» справжні герої. Але на шляху до героїзму у цієї когорти людей виникають безліч перешкод як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Нагадаємо декілька головних перепон.

Як засвідчує наша майже двадцятип'ятирічна історія країни, часто-густо не стають справжніми героями ті суб'єкти, які переоцінюють свої можливості щодо управління соціальними та іншими визначними історичними обставинами. У таких випадках вони найчастіше презентують себе «всемогутніми» особами, а в дійсності потрапляють персонажами в простір комічних народних анекдотів. Доволі часто спіткає доля потенційних героїв на невдачу з причини того, що вони в своїх міркуваннях та діях не в змозі подолати класичне формально логічне дихотомічне коло «або-або». Як наслідок, вони ігнорують комплексний характер соціальних-економічних ситуацій, а також поліваріантність їх можливого розвитку. Потенційні герої, частіш за все, не враховують зміст масової реакції людей, посилаючись на емоційну форму їх протесту, як наслідок, хибно визначають суспільний настрій і помилково інтерпретують популярні, серед широких верст населення, цілі і надії. Потенційні герої частіше не в змозі адекватно оцінити свої дійсні можливості, коректно визначити наявність історичних альтернатив в конкретному просторі-часі, в результаті, приймають довгоочікуване за реальне. Інколи ці люди нехтують вірогідними, на перший погляд, другорядними непередбаченими подіями, особливо тими, які їм здаються далекою перспективою, а вони, немовби помста, застають їх зненацька та ще й з негативними наслідками.

Отож, незалежно від способів отримання статусу героя і критеріїв, згідно яких визначається цей статус, перед особистістю, що отримала соціальне визнання, відкриваються масштабні можливості впливу на історичний процес. Проте реалізація таких реальних можливостей вимагає наступних умов. По-перше, для героя повинна

скластися духовна, культурна, соціально-політична, економічна ситуація, яка потребує негайного і нестандартного рішення. Іншими словами, повинна утворитися історична ситуація з притаманними альтернативними можливостями розвитку. Це і є попередньою передумовою смислосначуючих героїчних дій. У таких «біфуркаційних точках» інколи незначні чинники можуть спричинити несподівано серйозні наслідки. Історія час від часу залежить від найдрібніших деталей, у тому числі від рішень, прийнятих однією людиною. Яскравим прикладом цьому може слугувати наказ Президента США Д. Буша про віроломний напад на Ірак, або ініціатива Президента Франції М. Сарказі про повітряне вторгнення на територію суверенної Лівії тощо. Отже, щоб мати шанс зіграти достовірно історичну роль, потенційний герой повинен жити у надзвичайний час. У цьому сенсі героїв формує героїчний час, а герої своїми помислами і діями формують унікальні соціально-культурні реалії. Афористично цю думку можна висловити в такий спосіб: Яка епоха, такі й герої; які герої, така й епоха.

Таким чином, приходимо висновку, що герої формуються в героїчній обстановці, тобто, коли в них включені великі маси людей. Адже ніхто поодинці, лише власними зусиллями, не в змозі трансформувати історичні обставини. Звитяжці мають бути здатними спонукати до дії маси людей, мобілізувати їх або ж чинити опір їм, спокушати впливовими ідеями, захоплювати емоціями і вести за собою, тобто надавати поштовх, щоб вивести їх з інерційної соціальної рутини і застою. Інакше кажучи, активні маси мають бути постійно «під рукою», як своєрідний покірливий інструмент на кшталт того, як генералові необхідно військо, революційному гегемону — зловливе юрмище, пророкові — віруючі, які з надією чекають благої вісті, а нашим президентам (шкода але це так) — безмовні, покірливі громадяни. Таким чином, дієва філософія впливу героїзму полягає в наявності значних людських ресурсів, що легко і невимушено піддаються масовій мобілізації з одночасним філософічно майстерним управлінням ними «героєм-диригентом».

PRO ET CONTRA У ФІЛОСОФІЇ РЕФЛЕКСИВНОГО ТА НЕРЕФЛЕКСИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

(Філософія і сучасність: Науково-теоретичний і практичний журнал / За ред. професора С.М. Пазиніча. — Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2012. — № 7).

У кожної людини час від часу з'являється філософська година самотності, коли вона, аналізуючи прожитий день, помічає, що від бесіди з колегою на тему «ні про що», у неї залишився неприємний осад і, навпаки, від спілкування з іншим почувається подарунок позитивного настрою. Тож спілкування між людьми — це велике мистецтво. Звідси, одні уміло володіють ним, притягуючи співбесідників пейзажем душевної теплоти інші ж, навпаки, відштовхують від себе своїми колочими словами і негативною, холодною як лід, енергетикою. І це не випадково, адже які та як людина висловлює думки, таку енергетику вона випромінює, оскільки слова не бувають індиферентними у відношенні до їхньої цілісної психосоматичної системи. Тому коло осіб, які спитують сьогодні потребу в удосконаленні своїх комунікативних навичок, вельми широке. Це перш за все ті, хто зазнає труднощі в організації свого спілкування в колективі, а також ті, для кого спілкування є елементом їх професійної діяльності: лікарі, педагоги, працівники сфери обслуговування і соціальних служб і, звичайно ж, керівники різних систем управління. Тож дослідження цієї теми визначається не лише потребами теоретичного характеру, але і має яскраво виражену прикладну спрямованість, оскільки люди прагнуть задовольнити свою допитливість, вони шукають відповідь на питання: Як свідомо влаштовувати спілкування щонайліпшим чином, щоб створювати здорове психологічне та розумове середовище?

Слід зауважити, що філософії спілкування присвячено прямо чи побічно немало робіт, що свідчить не тільки про інтерес вчених до цієї суттєвої сфери наукових знань, а й про безперечну актуальність цієї проблеми у вирішенні складних питань сьогоденного суспільства.

Варто нагадати, що нині та і в минулому зустрічаємо різні погляди на предмет та методи дослідження зазначеної проблеми. Насамперед це найшло вираз в роботах: Ананьєва Б.Г., Аристотеля, Бахтіна М.І,

Виготського Л.С., Гегеля В., Дідро Д., Кременя В.Г., Кудіна В.О., Конверського А.Є., Ліхачова Д.С., Лозового В.О., Лосєва А.Ф., Пазиніча С.М., Пономарьова О.С., Ручки А.О., Швейцера А. та інших.

Відзначимо, що потреба в цілісному аналізі й творчому розвитку філософського підходу до заявленої проблеми є вкрай необхідною також і у зв'язку з реаліями українського суспільства, соціальними умовами і потребами його суттєвої культурної модернізації.

В той же час, поза межами досліджень залишаються невирішеними такі питання проблеми: динамізм феномену рефлексивного і нерелфлексивного спілкування в системі загальнолюдської культури; позитивні та заперечливі наслідки цього унікального типу спілкування; особливості цієї комунікації та вплив її на розвиток індивідуальності і, перш за все, на моральнісне та естетичне виховання сучасної молоді. Тож, мета дослідження саме і полягає у з'ясуванні сутності самого феномену рефлексивного й нерелфлексивного спілкування в гармонійному поєднанні їх з нагальними проблемами пов'язаних з соціальними та моральнісними подіями, які відбуваються на теренах нашої країни. Адже саме від філософського розуміння та коректного вирішення цієї, конче актуальної проблеми, багато в чому залежить сталий розвиток суспільства на субоснові взаємного розуміння та пошанування до конститутивної монади суспільних відносин — Особистості.

Передусім поставимо питання: що ж необхідно для встановлення і підтримки щонайліпших міжособистісних стосунків в професійній сфері та за її межами? Поза всяким сумнівом, для цього варто володіти певною системою навичок, знань і умінь, тобто владати мистецтвом комунікативного спілкування. А це означає, що необхідно майстерно володіти: досвідом розуміння індивіда в системі діалогічної комунікації, вщерть знати емоційний стан партнерів з якими доля спіткала спілкуватися; досконало використовувати правила поведінки в різноманітних комунікативних обставинах; філігранно добирати адекватні форми контактування в залежності від мети і цілі спілкування.

Для ефективного спілкування можна виокремити таку базову рису, як суб'єктивну активність, що означає зацікавленість того, хто спілкується; його інтелектуальний потенціал, а також психологічну увагу і пошану відносно співбесідника. Проте, оцінюючи, уточнюючи або аналізуючи те, що нам віщають інші, більшість людей (скаже-

мо відверто) приділяють більше уваги своїм думкам, ніж тому, що їм повідомляють. Ще гірше, коли вони час від часу в спілкуванні перебувають один одного. Безумовно, такий діалог не тільки спотворює зміст повідомлення, але порушує динаміку і смислослазначимість спілкування, не кажучи вже про світський етикет.

Саме тут варто наголосити про те, що існують різноманітні типи комунікативних відносин. Ми ж будемо намагатися презентувати лише точку зору відносно рефлексивного та нереллексивного спілкування в якості важливого, а інколи навіть означального інгредієнта ефективної комунікації.

Отже, розпочнемо з того, що за сутністю рефлексивне спілкування є зворотним зв'язком із співбесідником і використовується як надійний контроль коректного сприйняття один одного. Інколи ці прийоми називають «активним спілкуванням», адже слухаючий співбесідник більш активно використовує вербальну форму для розуміння повідомлення того, хто сповіщає ту чи ту інформацію. Тому що «слухати» на відміну від «чути» за сутністю є активним процесом. Застосовуючи прийоми рефлексивного спілкування, ми відкриваємо простір розуміння почутого для аналізу і коригування подальшої бесіди. Це забезпечує надійну точність інформації та адекватне розуміння співбесідника.

Основні рекомендації і методики рефлексивного спілкування на перший погляд здаються вельми простими, але як тільки ними починають послуговуватися, виявляється, що коректно використовувати їх не так-то й легко. Тому, щоб навчитися рефлексивному спілкуванню простим природним чином, потрібна значна практика і солідний особистий досвід. Саме багатолітній досвід педагогічної діяльності, дає мені змогу висловити, на мій погляд, основні принципи рефлексивного спілкування.

Слід зауважити, що уміння спілкуватися рефлексивно, пов'язано з подоланням певних труднощів, що виникають в процесі діалогу. Розглянемо деякі з них. Перше, що найчастіше зустрічається в діалогах, це поліваріантність значення більшості термінів, понять. Так для 700 найбільш використовуваних в українській мові слів є 16 000 різних їх прочитань, тобто в середньому приблизно 23 значення на одне слово. Тому інколи буває важко встановити, що саме мав на увазі той, хто використовував те чи те поняття. Доволі часто, наприклад, ми запитуємо кого-небудь: «Що конкретно Ви маєте

на увазі, кажучи, це?» А хіба це ж питання не доводиться ставити самому собі? А як важко часом знайти потрібне слово, яке точно відображало б те, що ми хотіли б достеменно повідомити. Причина цього явища ховається в тому, що конкретне значення слова виникає в голові співбесідника, але не міститься незмінним, в канонічному значенні в ньому самому.

Друга причина, що заважає розкутому рефлексивному спілкуванню полягає в тому, що ми мимоволі суб'єктивно «кодуємо» значення більшості повідомлень. Звідси слід не забувати про те, що ми повідомляємо один одному, має певний сенс тільки для нас самих, саме те смислове значення, яке ми самі в це повідомлення вкладаємо. Це, перш за все, наші ідеї, мотиви, установки, і навіть естетичні почуття. Передаючи їх значення за допомогою загальноприйнятих вербально емоційних засобів, ми їх «кодуємо», користуючись розкішною змістовністю одного й того ж слова. Щоб співбесідника не образити, ми ретельно віддаємо перевагу словам, які носять толерантний, нейтральний характер. Тому часто не вдається виразити думку так, щоб співбесідник її правильно зрозумів. Саме для «розшифровки» повідомлення і виявлення прихованого в ньому сенсу, той, хто слухає повинен, без всякої сором'язливості але делікатно, використовувати зворотний зв'язок.

Третя трудність зосереджена у щирому самовираженні співбесідника. Це означає, що із-за прийнятих світських умовностей і потреб в схваленні, люди часто розпочинають свій виклад зі своєїрідної «увертюри», з якої ще не видно дійсного наміру співбесідника. Відверто кажучи, шкода дорогоцінного часу, який витрачається на подібні беззмістовні «увертюри» в різноманітних діалогах, особливо в політичних дискусіях тощо. Наприклад, ми часто є свідками того, як той або той «нардеп» Верховної Ради, зазвичай починає розповідь із простору якоїсь проблеми, яка рідко буває його головною турботою. І тільки у міру того, як він починає відчувати себе в політичній безпеці він розкриває свої більш значущі проблеми але час його виступу сплинув. Не він ні ті хто його слухали, так і не збагнули, що ж хотів достеменно сказати «нардеп» колегам. Він лише «пропіарився» на екранах телевізорів і крапка.

Та що там гріха таїти інколи і ми в повсякденних розмовах допускаємо в свою систему спілкування такі собі вступні промовини. У таких ситуаціях немовби «зондуєш атмосферу», перш ніж зану-

ритись великим емоційним зарядом в тему. Підмічена педагогами, політиками, дипломатами та іншими представниками сфери професійного спілкування закономірність, чим менше упевнена в собі людина, тим більше вона блукає навколо проблеми перш ніж змістовно і сутнісно порушити головне питання в спілкуванні.

І нарешті, відверто суб'єктивні чинники можуть вельми заперечливо впливати на спілкування. Людей інколи полонять певні установки, хвилюючі емоції, надбаний в певних соціальних сферах особистий досвід, який вони досягли спілкуючись з різними людьми («ідоли майданів» Ф. Бекон). Саме цей «торований» досвід змушує їх дотримуватися одних видів поведінки заперечуючи інші. Такий підхід неволить людину в розмові, і вона змушує себе кодувати свої ж повідомлення і як наслідок, «фільтрує» окремі моменти в процесі діалогічного спілкування. Все це говорить про необхідність уміння рефлексивно спілкуватися, тобто розшифровувати сенс повідомлень, з'ясувати їх реальний зміст і сутнісне значення.

Щоб майстерно володіти філософією рефлексивного спілкування в процесі діалогу, полеміки та інших формах комунікативних стосунків бажано, на наш погляд, володіти мистецтвом: відображення відчуттів, з'ясуванням суті проблеми, тактом перефразовування, а головне — умінням резюмувати підсумок конкретного за темою спілкування.

Почнемо з незначного, на перший погляд, моменту в процесі бесіди, а саме з розкриття відчуттів учасників діалогу. Тут робиться акцент не на змісті повідомлення, а на віддзеркаленні відчуттів співбесідником, його установок, мотивів і емоційного стану. Звичайно, відмінність між відчуттями і змістом повідомлення в певному значенні релятивні, тому їх не завжди легко помітити. Проте саме ця ледь помітна різниця часто набуває вирішального значення у вагомості результатів діалогу. Засвідчимо собі, нам іноді буває приємно в спілкуванні, коли хтось розуміє наші хвилювання і розділяє наші почуття, не звертаючи особливої уваги на зміст нашої думки, суть якої подекуди набуває другорядного значення.

Безумовно, рефлексія в своєму єстві допомагає співбесідникові повніше усвідомити свій емоційний стан. Адже ми живемо в соціальному просторі, який вимагає від нас контролювати свої почуття. Тож спілкування багато в чому залежить не лише від фактичної інформації, а й від почуттів, установок і емоційної реакції, тобто від

того, що для людей значуще. Інколи важливіше не те, що співбесідник віщав, а те, що при цьому він відчував, в якому емоційному просторі-часі він перебував повідомляючи ту чи ту інформацію.

Відтворюючи відчуття співбесідника, ми показуємо йому, що розуміємо його психологічний стан. І в такій ситуації для поліпшення рефлексії відображення відчуттів бажано користуватися певними вступними фразами, на кшталт: «Мені здається, що Ви відчуваєте...»; «Чи не відчуваєте Ви себе в дискомфортному стані...» тощо.

Не менш важливим моментом в системі діалогічного спілкування має бути і з'ясування, тобто звернення до співбесідника за різними уточненнями. Співбесідник може запитати орієнтовно так: «Чи в цьому полягає проблема, як Ви її розумієте?»; «Шкода але я не розумію, що Ви маєте на увазі»; «Будь ласка, поясніть ще раз свою точку зору...?» тощо. Слід звернути увагу на те, що ті або ті з'ясування повинні фокусуватися виключно на інформації співбесідника і в жодному разі, як це часто буває, в політичних дебатах, на особі учасника дискусії. Адже, якщо учасник діалогу звертає увагу, наприклад, на недоліки поведінки, або ще гірше на фізичну ваду співбесідника, то це змушує останнього, плинути в глухий кут і цим самим вибудовувати труднощі в рефлексійному спілкуванні.

Щоб уточнити той або той аспект дискусійної проблеми учасники діалогу інколи використовують форму «відкритих» питань. Ці питання примушують співбесідника розширити або звузити своє первинне повідомлення. Правда, для цих цілей можна користуватися також і «закритими» питаннями, які вимагають простих відповідей «так або ні». Проте, згідно нашому розумінню, закриті питання слід тримати в резерві, оскільки вони можуть порушити хід думок одного із співбесідників. Думається, що кожен з нас частенько потрапляв в ситуації, коли розмова припинялася саме такими каверзними питаннями. Це зумовлюється тим, що «закриті» питання переключають фокус спілкування з того, котрий інформує на того, хто слухає, примушуючи посліднього захищатися. Тому зазвичай, частіше за все, перевагу у рефлексивному спілкуванні віддають відкритим питанням.

Корисно також послуговуватися і неодмінно коректно й толерантно простими заявами, які чітко декларують суть спілкування, наприклад: «Я не розумію, що Ви маєте на увазі». У такому разі той із співбесідників, що слухає проявляє готовність зберігати «нейтралітет» і чекає точної передачі інформації. Але це відбувається тільки в ре-

зультаті шанобливого ставлення до співбесідника після постановки роз'яснювальних питань. Тобто, замість негативної реакції у відношенні до учасника діалогу слід використовувати роз'яснювальні питання, уточнюючі, повідомлення співбесідника до тих пір, поки точно не буде встановлений сенс його інформації.

Щоб майстерно володіти методикою рефлексивного спілкування в процесі діалогу, полеміки та інших формах комунікативних стосунків слід, філігранно володіти мистецтвом перефразовування думки співбесідника. Це означає, що необхідно уміло формулювати ту ж думку за змістом але інакшою за формою. Тобто, в бесіді перефразовування має функцію передачі співбесідникові його ж інформації, але розумінням того, хто його слухає. Проте перефразовування, як не дивно, корисно саме тоді, коли мова співбесідника здається нам зрозумілою. Але чи зрозуміла вона нам насправді, ось в чому головне питання всіх дискусій. Тому зовсім не зайвим буде використати перефразовування наступними словами: «Як я зрозумів Вас...»; «Ви можете поправити мене, якщо я помиляюся, але...»; «Іншими словами, Ви вважаєте...» тощо. Перефраз у такому разі виконує функції, аналогічні функціям логічної акцентуації в мові, і відповідно забезпечує сутність та структурування процесу комунікативних відносин.

Слід зауважити, що найпоширенішою помилкою в перефразованні, а отже і перешкодою ефективності рефлексивного спілкування є буквальне повторення слів співбесідника. Це може також збити співбесідника з пантелики і у нього, природно, виникне питання, чи слухають його насправді. І нарешті, прийом перефраз в системі рефлексивного спілкування може з успіхом застосовуватися і для поліпшення запам'ятовування різнобічної, як то кажуть, побічної, дотичної інформації.

Резюмування, один із важливих чинників філософії рефлексивного спілкування, дозволяє дати емне сприймання системи поглядів учасників дискусії і додає наступному обговоренню теми тієї або тієї наукової конференції більш цілеспрямованого дійства. Адже резюмуючі фази діалогу завжди впорядковують основні ідеї і відчуття співбесідників. Цей прийом застосовується в довготривалих бесідах, тобто там, де перефразовування і відображення використовуються відносно рідко. Узагальнюючі вислови допомагають з'єднати фрагменти діалогу, дискусій в певну смислосначимому систему. Тож не завадило б резюме формулювати вступними фразами на кшталт:

«Те, що Ви в даний момент сказали, може означать...»; «Вашими основними ідеями, як я зрозумів, являються...»; «Якщо тепер підсумувати сказане Вами, то...» тощо.

Резюмування особливо доречно в ситуаціях, які виникають при обговоренні розбіжностей, врегулюванні конфліктів, розгляді претензій або в таких ситуаціях, де необхідно вирішувати негайно невідкладні проблеми. Без резюмуючих висловів, наприклад, Вчена рада якого-небудь вищого навчального закладу може витратити багато часу, реагуючи на поверхневі, відволікаючі репліки співбесідників замість обговорення головного змісту і сутності наукової проблеми. Резюмування також корисно в кінці телефонної розмови, особливо якщо діалог стосується різноманітних аспектів проблеми або передбачає яку-небудь конкретну дію з боку одного з учасників переговорного процесу.

Моя особиста практика засвідчує, що керівникові теоретичного семінару або секретареві якої-небудь комісії, слід обов'язково резюмувати підсумки заходу в кінці засідання і тим самим показати свій авторитет в розумінні обговорюваної проблеми. Як відзначав свого часу. Кант — «перемагає в обговоренні проблеми той, хто прорікає останнім». Але суть тут зовсім не в якійсь меркантильності, хоча і вона має значення в переговорних процесах. Цей прийом використовується для того, щоб не лише перевірити точність того, що було виголошено під час засідання, але й допомогти учасникам семінару або членам комісії пригадати логічну послідовність ходу обговорення проблеми. Це особливо корисно для тих викладачів кафедри, яким до наступного засідання необхідно залучитися до реалізації конкретних навчальних чи наукових дій.

Рефлексивний підхід означає постійну готовність вислухати точку зору інших і прагнення залучати їх у власний простір розуміння проблеми. А для такого плідного спілкування необхідні, на наш погляд, наступні установки: схвалення, самохвалення і емпатія.

Слід зазначити, що схвалення в даному контексті означає більше, ніж проста згода. Тут схвалення розуміється як установка, що виражає позитивне відношення до іншої людини. Респектабельно виглядає схвалення, коли воно в естві своєму відображає нашу іманентну установку, тобто, схвалення — це позитивна оцінка іншої людини як індивідуальності зі всіма її недоліками і достоїнствами. Парадоксально звучить, але чим менше ми судимо того, хто інфор-

мує, тим більше він стає самокритичним, виражаючи свої думки і відчуття відкрито і чесно, чим тоді, коли він відчуває над собою строгий контролюючий авторитет. А якщо це так, то ми завжди повинні прагнути, на рівні категоричного імперативу, до подібного ідеалу в спілкуванні, якщо ми дійсно маємо намір досягти ефективного результату від діалогу.

З приводу цього, слід звернути увагу на вельми істотну деталь в рефлексивному спілкуванні, а саме на те, що причиною труднощів в схваленні інших є відсутність внутрішньої згоди з самим собою, тобто, іманентного схвалення. Добре відома аксіома, чим ми менше погоджуємося з чим-небудь внутрішньо, тим менше ми схвалюємо це явище в інших. Більше того, чим більше ми приходимо до внутрішньої психосоматичної гармонії з самим собою, з Я-простором, тим щиросердніше ми схвалюємо інших. В цьому випадку наша думка добре кореспондується з міркуванням Епікура, який влучно відмітив, що та людина, яка не навчилася розуміти і поважати себе, ніколи не зрозуміє інших. У подібних ситуаціях на допомогу приходять мистецтво емпатії, яке означає розуміння будь-якого відчуття — гніву, печалі, радості, яке переживається іншою людиною, і трансформується у відповідне відображення свого розуміння цих відчуттів. Отже, емпатія або співпереживання, означає розуміння відчуттів іншої людини, виражає розуміння цих відчуттів відповідно до його внутрішніх переживань, тобто це чуйність до інших. Емпатія, на наше глибоке переконання, ймовірно є найважливішою установкою для вдосконалення нашого уміння рефлексивно спілкуватися і покращувати ділові, творчі стосунки з колегами та різного роду учасниками комунікативних стосунків. Особливо емпатичне спілкування необхідне в ситуаціях з високою емоційною напругою, як, наприклад, при улаштуванні конфліктів в творчих колективах, або у вирішенні проблем чи проведенні важливих ділових переговорів.

Отже, емпатія робить нашу поведінку соціальною. Той, хто патологічно позбавлений відчуттів емпатії, на наше глибоке переконання, завжди зайнятий невідкладним задоволенням тільки своїх потреб і байдужий до потреб і переживань інших. І навпаки, люди, які володіють надмірною емпатією, ризикують поставити під загрозу своє буття, беручи на себе заважкий тягар турбот інших людей. Як правило ця особливість притаманна різного роду альтруїстам-фанатикам. Більшість же людей знаходяться в просторі між цими

психологічними акцентуаціями, тобто в межах соціального простору нормальності.

Таким чином, проаналізувавши деякі проблеми рефлексивного спілкування, приходимо висновку: по-перше, рефлексивне спілкування є основою плідного пізнання дійсності в різноманітних його вимірах; по-друге, використання ефективних прийомів гарантовано не приведуть до успіху, якщо до цього попередньо не будуть сформовані відповідні установки в просторі філософії спілкування; по-третє, варто постійно звертати увагу на багаторівневий інтелектуальний потенціал співбесідників; по-четверте, конче важливо в обговоренні творчих проблем, бути, а не здаватися щирим у вираженні відчуттів і не поспішати з висловом різких оцінок на адресу співбесідників. Більше того, категорично забороняється в рефлексивному спілкуванні підміняти тези теми і переносити їх на індивідуальні риси характеру співбесідника; по-п'яте, щоб отримати користь від рефлексного спілкування необхідно вести діалог в руслі взаємних інтересів співбесідників.

Стосовно ж філософії нерефлексивного спілкування, то вона також має свої *pro et contra* в системі комунікативних відносин. Почнемо з того, що нерефлексивне спілкування є по суті простим прийомом і полягає в умінні уважно німувати, тобто не втручаючись в промову співбесідника своїми суб'єктивними коментарями. Такий діалог можна назвати умовно пасивним. Але це тільки на перший погляд він так сприймається інертним. Якщо ж більш уважно проникнути в сутність «умовчання» в діалозі, то це активно дієвий процес, що вимагає від суб'єкта контактування в сфері інтелектуальної і психологічної уваги, і взагалі, витонченої загально людської культури. Адже залежно від ситуації в ході нерефлексивного спілкуванні може бути виражене щиросердне розуміння, схвалення і підтримка співбесідника. Часом нерефлексивне спілкування є чи не єдиною можливістю, для співбесідника, особливо якщо він емоційно збуджений або навпаки, зазнає труднощі у формулюванні своїх помислів, врешті-решт, бути просто на просто почутим. Адже промовити співбесіднику найстаріші за віком і найкоротші слова в світі «так» чи «ні» вимагають від особистості глибокої філософської рефлексії. Саме від цих неймовірно коротких і філософічно ємних слів багато чого залежало і залежить в історії людського суспільства. Від цих слів розпочиналися війни і приймалися пакти про мир, від них за-

лежало бути чи не бути життю видатних постатей людства і їхнім науковим теоріям, бути чи не бути такій країні як Радянський Союз, Югославія, ГДР, Лівійська Джамахірія та ін. Та врешті-решт саме від цих коротеньких за формою слів залежала наша особиста поява в цьому буремному і дивовижному світі.

Ось якраз в цій ситуації знадобляться на перший погляд нейтральні за сутністю малозначні фрази із «арсеналу» нерелексивного спілкування, на кшталт «Так!», «Предобре розумію Вас», «У Вас вид щасливої людини», «Продовжуйте, будь ласка», тощо. Цей мінімальний інструментарій дозволяє розкрити широкий діапазон змістовної бесіди. Такі відповіді-схвалення є правдивим запрошенням співбесідника висловити свої думки вільно і невимушено. Інколи такі схвалення допомагають пізнати глибинний інтерес і розуміння протилежної сторони в діалозі.

Безумовно, існують й інші прийоми, які підтримують якісну процедуру діалогу. Важливо, щоб відповіді виникали невимушено і завжди були нейтральними, приміром: «Це вельми цікаво, продовжуйте, будь ласка», «Я раніше навіть і не здогадувався про це...», тощо. Як показує мій сорокалітній педагогічний досвід, подібні репліки сприяють розвитку бесіди, особливо в самому її початку. Такі відверто щирі слова надихають того, хто з нами спілкується, знімають напругу, яка часто-густо виникає з причини остраху бути не зрозумілим або, ще гірше, дістати мовчазну відмову на актуальний запит. Ось тому-то, гнітюча, мовчазна незгода часто тлумачиться хибно, тобто як незацікавленість, індиферентність до співрозмовника.

Слід звернути увагу і на те, що інколи в ході спілкування короткі відповіді можна зрозуміти і як примусові. В такому разі вони будуть явною перешкодою в діалозі. В таких ситуаціях, суб'єкта спілкування безцеремонно і незграбно примушують відповідати на питання типу: «Це чому ж Ви дозволяєте собі так глумитися над дійсністю?», «Приведіть мені хоч одну на це причину», «Нікчемні у Вас аргументи», «Ну осягніть в кінці-кінців просту істину», тощо. Такі зухвалі фрази суттєво псують настрій людині і зводять унівець мету діалогу. Кінець кінцем ці вислови, найімовірніше, приведуть до того, що змусять суб'єкта спілкування говорити те, чого він і не хотів сповіщати до початку бесіди.

Оскільки існують люди, які схильні більше говорити, чим слухати, то можна уявити собі, які безмежні можливості відкриваються для

нерефлексивного спілкування. Не важко помітити тих, хто постійно і майстерно користуються самобутньою технологією нерефлексивного спілкування. Але слід зазначити, що нерефлексивний діалог не завжди є доречним. Скажемо відверто, визначити це заздалегідь не так то й просто, оскільки все залежить, головним чином, від реального стану речей, від темпераменту та характеру особистості, соціальної ієрархії суб'єктів діалогу, а головне, від цілі їх спілкування. Звідси, нерефлексивне спілкування особливо благотворне тоді, коли співрозмовець проявляє такі глибокі відчуття, як гнів або горе і потребує лише коректної, щиросердної відповіді. Частіш за все такі ситуації виникають, коли людина щиро бажає висловити свою точку зору стосовно аксіологічної проблематики або своє відношення до соціальних чи наукових проблем сьогодення.

З точки зору нашого комунікативного досвіду, особливо корисно застосовувати цей прийом в ході співбесіди з абітурієнтами, під час іспиту чи заліку у студентів, (безумовно, якщо вистачає у викладача еротетикоемпатичної культури) тобто, коли від співбесідника намагаються дізнатися якомога більше різноманітної інформації. Нерефлексивне спілкування також корисно для розуміння точки зору співрозмовця або з'ясування того, що є утаємниченого в його пропозиції або ремствуванні. В таких ситуаціях варто діяти обачно, тому що в протилежному разі може скластися так, що промовець буде висловлювати людям те, що їх взагалі не цікавить, або ж буде відповідати на свої особисті питання, які співрозмовників зовсім не приваблюють. Яскравий приклад простежується в діях деяких викладачів, коли вони на консультації перед іспитами не дослуховуються до запитань студентів і розповідають щось своє у відриві від інтересу аудиторії. А студенти, як студенти, вагаються запитати у педагога, боячись видати своє нерозуміння тієї чи іншої проблеми, бо саме такий «препод.» (цей студентський термін свідчить про неповагу до вчителя) й візьме на замітку рівень знань такого студента на екзамені з відповідними наслідками. Або скажімо, за ситуації, коли студент приходять на першу індивідуальну консультацію до «препода», який з самого початку буде стрекотати ірраціональними термінами і погрожуватиме іспитом. А ще гірше, коли людина попадає на прийом до «лікаря, який з першого ж слова діалогу буде лякати «букетом» захворювань і швидким наступом тяжких ускладнень і драматичних наслідків зі станом здоров'я. Зазвичай кабінет такого

«препода», «начальника», «лікаря» приголомшує людину хаотичною розкішшю. Перед очима відвідувачів постають якісь незрозумілі для них блискотливі дрібнички. Але найголовніше у всієї цієї мішури є неодмінний її атрибут — двері. Вони обов'язково прикрашені позолоченою табличкою з неймовірним на ній списком регалій. Такий «фахівець» відверто пресує своїм формальним авторитетом, повчає речам, що далеко виходять за рамки його компетенції. При цьому він не забуде принизити співрозмовника. Мета таких «добродіїв» завжди одна — залякати, зламати особистісне Я співбесідника. Як правило, за подібною вербальною облудою ховається елементарне невігластво. Використовуючи помисливість співрозмовців, такі «професіонали» завжди досягають своєї мети, а саме студент або пацієнт погоджуються платити великого хабара (чим більший страх, тим більший хабар) за «професійні послуги».

В таких ситуаціях я, як і мій колега професор Пономарьов О.С., завжди уникаємо вітатися через рукоштовнання з тими «преподами» руки яких засмальцьовані студентськими та магістерськими хабарами. Своїми діями вони деформують традиційні досягнення вищої школи України, які були напрацьовані на протязі багатьох десятиліть. Ми розцінюємо їх «педагогічну діяльність» не інакше як зраду найлюдянішій професії в світі, а ще точніше, як зухвалу, нахабну кримінальщину.

Нерефлексивне спілкування проявляється в рутинних випадок, коли людина бідкається над вирішенням своєї проблеми і відчуває себе скривдженою і, як часто це буває, висловлюється надмірно експресивно і неточно, бо вона емоційно збуджена. В результаті, створюється враження, що вона нападає на співрозмовця, чого немає насправді. У відповідь, співбесідник починає захищатися, реагує теж емоційно і упускає сенс того, що йому говорять, якщо тільки взагалі слухає. Це можна пояснити тим, що в емоційному запалі у людини блокується ліва півкуля мозку, як наслідок, деформується структура коректного мислення і дії. То чи не вірніше буде зупинити спілкування на першому етапі непорозуміння до пори, коли вщухнуть пристрасті, а можливо і взагалі перенести перемовини на більш пізніший термін. Варто зазначити, що в будь-якій конфліктній ситуації сторонні споглядачі більш схильні визнавати правоту тієї людини, яка зберігає витримку і не відповідає грубістю на грубість. Доречним тут буде згадати один із моральнісних принципів філософії

Л.М. Толстого: «Непротивление злу насилием». Отож, ввічливість не лише приваблює до людини симпатії вихованих, тактовних людей, але і дозволяє зберегти відчуття власної честі та гідності при зіткненні з хамством. Саме в цьому і полягає одна із важливих особливостей філософії нереклексивного спілкування.

Люди старшого покоління добре пам'ятають свої випробування занепокоєнням, страхом, розчаруванням, біллю, обуренням і колосальним згн'ябленням людської чесноти та самоповаги. В подібних випадках необхідно розважливо, практично не втручаючись в промову співбесідника, охопленого сильними прочуттями, надати йому шанс висловитися і виразити все те відчуття, що накопичилося в ньому за певний невимовний вакуум. В такому разі, варто підключити механізм емпатичного взаємного розуміння, про що мова йшла вище.

Назавжди запам'яталася мені порада мого декана філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, знаменитого філософа світового масштабу, директора інституту філософії СРСР Павла Васильовича Копніна, яку він рекомендував нам, майбутнім педагогам, використовувати в професійній діяльності: «З пошануванням давайте можливість студентам висловлювати свої думки!». З часом, зрозумів, що в цих словах була свята правда. Пізніше, нерідко переконувався, що студенти випробовували необхідність у прояві своїх сакраментальних відчуттів. І коли у них виникала можливість висловити те, що скупчилося на душі, то це давало молодим людям емоційне полегшення, вони променіли щасливим почуттям. Такі миттєвості допомагають будь-кому, не лише педагогу, краще розуміти і з'ясовувати проблеми своїх співрозмовників. Таким чином, нереклексивне спілкування дозволяє мінімально втручатися в промову суб'єкта діалогу, тим самим полегшуючи йому особисте самовираження. А якщо це так, то зайве втручання в розмову, а то й гірше, демонстрування суб'єктивних вражень-повчань являються перепонами на шляху до взаєморозуміння і поваги один до одного в спілкуванні.

Досвідчені педагоги — це своєрідні священики (шкода, що на територіях вузів майже немає своїх церков), до яких плинуть студенти з непідробленою щирістю, джерельною чистотою своєї душі. І ось тут мають значення не лише слова, але і очі співрозмовця. Погляд співбесідника має бути прямим і щирим. «Бігаючий» або нудгуючий погляд може змусити сумніватися в щирості слів людини,

тоді складеться враження, що співрозмовець лукавить, тобто говорите не те, що думаєте. Навпаки, коли педагог щирий в душевності своїй, то таке спілкування, взаємовідношення стає надбанням тільки двох, на кшталт того, як це відбувається у церкві на сповіді. Тому, якщо педагог відчуває, що його слова не проникли такою ж «джерельною» чистотою відчуттів, як у студента, то краще не вступати в діалог з юним, довірливим, добрим студентським серцем, інакше це виллється в лицемірство і навіть наругу над студентом, з одного боку, розчарування і втратою пошани до педагога з іншої.

Часто доводиться спостерігати, коли люди не наважуються відверто висловити свою думку перед своїм начальством із-за побоювання зіпсувати стосунки з ним або піддати ризику місце своєї роботи. Шкода, але особи, які займають високу посаду, зазвичай, відчувають себе вільніше в ході розмови і часто-густо перебивають співбесідника саме по суті справи. Вони, володіючи необмеженою владою, схильні домінувати і в діалозі, більше говорити і частіше перебивати співрозмовця. В результаті таке спілкування виглядає убогодухим, а «ієрархи», чують лише те, що їм хочеться почути, а не те, що їм необхідно було б слухати. В протилежність таким «ієрархам співбесідникам», майстрами нереклексивного (і рефлексивного в рівній мірі) спілкування були у мене професори: В.Ф. Асмус, П.В. Копнін, В.І. Шинкарук, А.Д. Залевський, О.О. Зінов'єв, О.М. Равеський, В.К. Танчер та ін. Із нинішніх, можна виокремити професорів своєї справи: В.Г. Кременя, Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, Л.В. Губерського, В.М. Бабаєва А.С. Конверського, А.О. Ручку, А.К. М'ялицю, Л.М. Тищенко, В.І. Ковтуна, М.М. Гуревичова, О.С. Пономарьова, С.О. Заветного і багато інших.

Особливо хочеться звернути увагу в цій плеяді на талановитого вченого, педагога, керівника від Бога, великого людинолюбця Леоніда Леонідовича ТОВАЖНЯНСЬКОГО. Це людина, яка поєднала в собі: насагу до бурхливого за соціальним змістом та естетичною формою життя, невідкупність, щиросердний патріотичний дух, розуміння і повагу до культур різних народів і дбайливе ставлення до кожного працівника інституту від прибиральниці, лаборанта, студента і до професора. В наш буремний соціальний-політичний час, коли в абсолютної більшості керівників різного рангу «не вистачає» часу проявити увагу до монадної субстанції суспільства — ОСОБИСТОСТІ, така риса, притаманна Леоніду Леонідовичу, є без перебільшення,

перлиною в системі аксіологічних відносин ХХІ століття. Ця людина не тільки коректно, а й з естетичним смаком володіє філософією рефлексивного і нерефлексивного спілкуванням і в той же час, перманентно навчається новітнім методам і методикам діалогічної комунікації. То ж і не дивно, що дисципліна і моральнісний дух значно вище саме в тих колективах, де керівник-лідер від щирого серця зацікавлює до себе співрозмовників не залежно від їх статусу. Це не означає, що він менше піклується про навчання в університеті. Просто він більш орієнтований на іманентну потужність своїх студентів і педагогів. Звідси, студенти в таких колективах добиваються досить вагомих показників у навчанні, ніж у тих, де керівництво орієнтовано головним чином на абстрактні звіти для різноманітних департаментів.

Цікавим, з точки зору мого власного педагогічного дослідження, є те що соромливі, невпевнені в собі люди вільно спілкуються з емпатично налаштованими і моральнісно вихованими співбесідниками. Такі реалії можна виразно помітити серед студентів, які на заняттях в аудиторії постійно мовчать, але це не обов'язково означає, що вони менше здібні інших. Часом, навпаки, вони проявляють високі здібності, але більше інших стримані в обговоренні тих чи інших проблем. Пов'язано це з тим, що вони, з вини педагога, байдужого до мистецтва нерефлексивного спілкування, не спроможні самостійно прилучитися до прилюдної дискусії. До цього слід додати також те, що деякі люди відчувають себе вільніше з речами, чим з людьми. Так більшість людей, що постійно працюють біля мольберта або пов'язані зі складною сучасною технікою, не завжди уміють вільно і коректно спілкуватися публічно.

Зауважимо, що нерефлексивним спілкуванням слід користуватися вельми обачно, тобто, професійно. Адже нерідко недосвідчений педагог на півсвідомому рівні знімає з себе відповідальність перед студентом, удаючись до нерефлексивного діалогу тоді, коли там потрібно було б включити активні методики рефлексивного спілкування. Крім того, мовчазна пауза, після якої звучить ні до чого не зобов'язуюча репліка, може збити з пантелики навіть обізнаного співбесідника, не кажучи вже про студента. Тож надмірно тривалі паузи незалежно від того, чиняться вони навмисно або не усвідомлено, (в даному разі йдеться мова не про театральні паузи, але й там є міра) часто виявляють незацікавленість або елементарну незгоду.

Всім знайомі ще з дитинства потужної сили моральнісні «бойкоти», користуючись котрим люди, вимушені жити або працювати разом в атмосфері соціально-комунікативного дискомфорту. Тому нагадаємо ще раз про те, що нереклексивне спілкування потребує високої майстерності, толерантності, шляхетності й щиросердної поваги до співбесідника.

Згідно нашому розумінню, філософія нереклексивного спілкування є не доречною в деяких конкретних ситуаціях. Так, приміром, коли у людини відсутнє бажання спілкуватися. У таких випадках нереклексивна співбесіда не тільки не до речі, але й неможлива, оскільки примушення до спілкування свідчить про відсутність світського етикету і низького рівня загальної культури у співбесідників. Адже люди бажать повідомити нам щось тоді, коли це зручно їм, але цей момент може виявитися незручним для нас. Висновок напрошується сам собою.

Іноколи нереклексивне спілкування помилково інтерпретують як просту згоду слухати, але це є схожість лише за формою і нічого немає спільного зі змістом. В подібних ситуаціях формальну емпатію тлумачать як наше співчуття, а розуміння, як порозуміння з проблемою презентованою співбесідником. Тому, коли ми увійшли в душевне поле співбесідника, щоб співчутливо зрозуміти його настрій, але в цей же час не згодні зі змістом того, що він промовляє, то краще, на наш погляд, висловити це чесно і відверто в світській, коректній формі. Практика свідчить про те, що коли ми не зробимо це вчасно, то неминуче ризикуємо зіткнутися пізніше але ще з більш негативними моральнісними наслідками.

Нереклексивне спілкування є недоречним і тоді, коли воно суперечить прихильностям співрозмовника і заважає співбесіднику займатися своїми невідкладними справами. В такій пригоді існує небезпека того, що нереклексивним спілкуванням можуть зловживати надмірно балакучі люди, особливо бездушні, безцеремонні особи, а також ті, котрі прагнуть своєю балаканиною контролювати настрій і дії стриманої особистості. Тому зовсім неприйнятне в діалозі постійне скарження і докір всім і вся про щось, що не владнує в особистому житті співбесідника. Мінйай сам вади життя і ти станеш сильнішим і мудрішим! Я помітив, хто більше всього випрохує безкінечність порад, той, як правило, безвідповідальна, безініціативна, немічна людина як в сім'ї, так і в трудовому колективі. Але така

людина завжди нахабно, примушує своїх знайомих і колег вислуховувати її власну безпомічність. У таких скрутних обставинах було б краще твердо сказати безвладному пустодзвоніві: «Я зараз зайнятий» або запитати його: «Так що ж головного у Вашій двогодинній промові?». В цьому випадку можна скоріше почути чітку відповідь, а потім елегантно, вишукано поладнати своє ставлення до так званого співбесідника. *Tertium non datur!*

Таким чином, проаналізувавши деякі особливості нереклексивного спілкування, приходимо висновку: по-перше, нереклексивне спілкування є одним із основних чинників плідного взаємного пізнання і порозуміння співбесідників в комунікативних відносинах;

по-друге, як і в будь-якому мистецтві, для досягнення високого результату необхідно притримуватися певних правил. Але використання ефективних прийомів нереклексивного спілкування автоматично не гарантує жаданого успіху, якщо до цього попередньо не будуть сформовані відповідні еротетико-емпатичні установки в просторі філософії спілкування;

по-третє, варто постійно звертати увагу на багаторівневий інтелектуальний потенціал своїх співбесідників;

по-четверте, конче важливо в обговоренні творчих проблем, бути, а не здаватися щирим у вираженні відчуттів і не поспішати з висловом різких оцінок на адресу співбесідників. Більш того, категорично забороняється в рефлексивному спілкуванні підмінити тези теми і переносити їх на індивідуальні особливості характеру співрозмовника;

по-п'яте, переваги нереклексивного спілкування значно переважають його деякі вади. Але досвід і мистецтво спілкування вказують на доцільність використання цього методу комунікативних відносин не тотально, а лише у відповідних конкретних визначених ситуаціях;

по-шосте, якщо прийоми нереклексивного спілкування не влаштовують з тієї чи тієї причини, то можна вдатися до цікавого і змістовного інструментарію рефлексивного спілкування, а ще краще, використовувати їх в діалектичному поєднанню;

по-сьоме, люди майже все життя навчаються коректно прорікати, втім як філософія нереклексивного спілкування ґрунтується на мистецтві вдалого психологічного та моральнісного умовчання.

ФІЛОСОФІЯ МОДИ І ЇЇ ВПЛИВ В ЦАРИНІ СПІЛКУВАННЯ

(Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2010. — Вип. 28 (32). — С. 170–180).

Дискусії про моду, початі відразу ж після її народження ще в сиву давнину, продовжуються і дотепер. Як і раніше, на сторінках газет та ілюстрованих глянсових журналів, задається питання: що ж таке мода? У чому секрет її краси, що так хвилює і приваблює до неї впродовж всієї історії культури? Чому саме в ній так стрімко і своєрідно, а ще й кожного разу по-новому, позначається матеріальне і духовне життя людей і навіть цілих епох? Що означають і філософічно виражають ці загадкові символи, знаки, образи, композиції, ритми її генези, що так потужно впливають на думи і дії людей?

Відповіді на ці питання, що постійно виникали, завжди чекали ті, хто впритул чи побіжно дотикався до такого чарівного і утаємниченого явища, як мода. У всі часи, хто зустрічається з модою, а це, перш за все, філософи, психологи, художники, помічали важливість вирішення цих проблем для ефективного і різнобічного розвитку суспільства. Адже ця художньо-гуманітарна плеяда призвана всім своїм єством не тільки відображати меркантильний попит людей але й формувати витончений, згідно сутнісної сторони особистості, світський етикет в гармонії з витонченим естетичним смаком. І саме головне, не робити на моді шаленого бізнесу, а звертати пильніше увагу на піклування про національно специфічний напрямок у розвитку такого важливого соціального явища, як мода. Варто звернути увагу на те, що сьогодні не існує єдиного методологічного підходу до розуміння цієї нагальної філософської проблеми сучасності. І взагалі цій проблемі не виявлено респекту на сторінках філософської енциклопедії та філософських словників. А в «Большой советской энциклопедии» їй, взагалі, виділено чотири коротеньких речення. Проте в літературі, безумовно не філософського спрямування, є різні погляди на предмет і дослідження окремих її аспектів, в яких де прямо, а де опосередковано зачіпаються, відносно загальні, питання моди. Це перш за все роботи: Гілмана Р.А., Буткевича Л.М., Поровської Г.А., Соколової Т.М., Кирсанової Р.М., Омелчинко О.М. В цей же час, поза межами наукового дослідження залишаються питання

процесу системного пізнання, цього вкрай складного соціально-філософського та естетичного поняття. На узбіччі залишається і проблема про роль і місце її в окремих складових системи управління соціальним розвитком тощо.

Тож мета дослідження полягає в тому, щоб допомогти всім тим, хто цікавиться вітчизняною літературою XIX — початку XXI століття, наблизитися до філософського розуміння тих смислових і стилістичних відтінків, символів, якими був наділений костюм у творах російських та українських письменників. Адже у літературі були зафіксовані всі примхи моди, всі етапи розвитку текстильного мистецтва тієї пори. Причому кожна назва костюму включала певний історико-культурний сенс, що допомагає нам сьогоднішнім глибше зрозуміти особливості авторської стилістики, психологічну та філософську сутність змальовуваних ним персонажів і на цьому фоні спостерігати характер спілкування і дій людей історичних епох.

Слід зауважити, що мода — це досить складне і вельми впливове соціальне і художньо-естетичне явище, що відображає стиль, манеру поведінки людини, прояв її естетичного смаку, цінностей і, взагалі, її іманентну культуру. Саме за цими чинниками і причетністю до неї, у нас часто складається перше, але не останнє враження про особистість одягнену в ту чи ту сукню, капелюх, кашкет пальто тощо.

Термін «мода» веде своє походження від латинського *modus*, яке перекладається як «міра, спосіб, правило» нетривале панування певного смаку в будь якій сфері життя або культури в цілому; у свою чергу латинський варіант — від санскритського *mādh* (міряти, примірятися). Латинське поняття «*modus*» використовувалося філософією XVII–XVIII століть, як перехідна, перманентна властивість матерії (предмету). У російській мові поняття «мода» з'являється в епоху Петра I і фіксується в перших російських словниках. В цілому, таке розуміння цього явища збереглося і до цих пір, в усякому разі, воно складає частку сучасного поняття моди.

На відміну від поняття стиль, мода характеризує більш короточасні і поверхневі зміни зовнішніх форм побутових предметів і художніх виробів. У вузькому сенсі модою позначають зміну форм і зразків одягу, котра відбувається протягом порівняно короткого проміжку часу. Це слововживання (бути одягненим «згідно моди», *a la mode*) бере початок в XVII ст., коли французька придворна мода

стала зразком для всіх європейських країн. Саме в такому тлумаченні моди і піде у нас мова про її соціально-естетичне значення в просторі національної культури.

Розвиваючись за певними законами, мода швидко і точно, а інколи жорстко впливає на всі події в житті суспільства, адже людина не може жити поза модою, особливо це стосується міських верств населення. Навіть та людина, яка нехтує чи то заперечує її вплив на себе, вона цим самим виражає своє відношення до неї і, отже, викаже проявів до певних соціальних аспектів життя. Це пояснюється тим, що людина одягнута в ту чи ту сукню, частіш за все, виявляє свою поведінку, інколи навіть сутність свого характеру і, безумовно, соціальний стан. З цього приводу А.П. Чехов писав, «щоб підкреслити бідність прохачки, не потрібно витрачати багато слів, не потрібно говорити про її жалюгідний нещасний вигляд, а слід тільки побіжно сказати, що вона була в рудій тальмі»

Читачі, сучасники письменника, без зусиль могли зрозуміти, що таїться за «рудною тальмою» і чому «рудною» виявилася саме тальма, а не ротонда або сак. Ось чому так легко було уявити собі не лише пластичну зовнішність персонажу, але і зрозуміти, які мінливості долі приховані за спомином про костюм або тканину, з якої він був зшитий. Опис зовнішнього вигляду жінки знаходив в душі читачів певний емоційний відгук, адже кожен предмет, аксесуар мав для них не лише конкретну форму, але приховував смислове впливове значення в своєму силуеті.

Як правило, при дослідженні моди, об'єктом уваги є характер «модності», тобто тенденції в одязі або в іншій сфері людського життя. Модними стають явища, коли вони викликають досить жвавий масовий вплив і позитивну оцінку з боку багаточисельних споживачів. Тож, мода робить свій вплив не лише на якісні зміни, які відбуваються тут і тепер, але зачіпає окремі аспекти ідеології, економіки, політики та естетичних і моральнісних цінностей суспільства. Наприклад, періодично виникає мода на певні філософські концепції, теорії, твори поетів, художників, створюючи їм штучну, скороминушу популярність. Так, на пам'яті багатьох людей середнього і старшого віку, ще жевріють спогади про роман А. Рибаківа «Діти Арбата», творчість, якого, в той час, деякі критики порівнювали з величчю самого Л. Толстой. Але пройшов невеликий проміжок часу, і життя все поставила на свої місця. Л.М. Толстой залишився

генієм, як і сотню років потому, а А. Рибаківа сьогодні майже ніхто, навіть, не згадує.

І дійсно, мода тимчасове, швидкоплинне, суперечливе, а від цього дискусійне явище в нашому буремному житті. Не дарма ж багато істориків, етнографів присвятили моді значну кількість своїх праць, намагаючись пояснити, зрозуміти сутність цього загадкового і конче впливового соціально-філософського і художнього явища в суспільстві.

Так, наприклад, англійський філософ кінця XVII — початку XVIII століть Шефтсбері Ентоні Ешлі Купер, в своїй знаменитій праці «*Sensus Communis*, або Досвід про свободу допитливого розуму і незалежного настрою» нагадував про те, що свого часу люди почали вважати за пристойність для себе переінакшувати свій зовнішній вигляд, а свою розумову неповторність приводити до масової одноманітності. Таким чином, «власні передавали свої повноваження новим кравцям, а ті, в свою чергу, наряджали людей так, як вони на те заслуговували в очах інших».

Драматизм цього явища полягав в тому, що ні власні, ні костюмери не могли вирішити, яка ж із різноманітних мод повинна бути достеменно вірною і впливовою на поведінку людей. Вони повинні були пристосовувати свою міну до своїх сорочок відповідно до правильної моди, адже в обігу знаходилися тисячі зразків і моделей одягу, і вони мінялися знову і знову, при кожній слушній нагоді, відповідно до звичок, духу часу і бізнесу. Людей з усіх боків почали переслідувати за їх не пристойний зовнішній вигляд і не характерні для їх соціального стану риси поведінки. Філософ звертав увагу на ту деспотичну владу, якої мода набула над людьми, на те, як спотворює вона час від часу дійсну людську сутність, природну зовнішність людей. Проте, Шефтсбері визнавав і благотворний вплив моди, називаючи модними панями тих, кому природний геній або сила шляхетного виховання додавали відчуття витонченості та пристойності в притаманній їм формі.

В цьому сенсі вельми цікавими є роздуми про моду німецького філософа Еммануїла Канта в його творі «Про смак, що відповідає моді». Він дає, чи не найперше, визначення моди: «Закон цього наслідування (прагнення) здаватися не менш значним, чим інші, і саме в цьому, причому не береться до уваги яка-небудь користь, називається модою». У моді немає внутрішньої мети, як наголошував Кант,

відносячи її до «рубрики пихатості». Далі він розмірковує про те, що мода «відноситься і до рубрики дурості», оскільки в ній є деякий впливовий примус — поступати в рабській залежності виключно від прикладу, який дає нам в суспільстві більшість людей. І завершує свою думку так: «Всяка мода вже по своєму поняттю є непостійним способом життя». Отже, він не бачив в моді яких-небудь достоїнств чи негативних впливів, які б відображалися суттєво на житті людини.

А ось Гегель в «Філософії духу» відзначав, що мода благодушно впливає на вдачі, і, ясна річ, брав її під свій філософічний захист. Звідси він приходив висновку про те, що: «відвіку французам ставили в докір легковажність, а також пихатість і прагнення подобатися. Але саме завдяки цьому прагненню подобатися, вони досягли вищої тонкості у світській поведінці і цим самим з особливим успіхом піднесли над грубим самолюбством первісної людини. Адже впливова повага полягає якраз в тому, щоб за своїми особистими прихильностями не забувати інтереси іншої людини. Таким чином, «витончене мистецтво моди виконує зі свого боку те ж, що й філософія, — очищення духу від стану несвободи».

В іншій ситуації опиняється більшість наших сучасників, читаючи твори російської та української художньої літератури XIX — початку XX століття. Адже все, що пов'язане з костюмами минулих століть, давно пішло з нашого повсякденного життя. Зникли з ужитку навіть слова, що позначали старовинні костюми і тканини. І це тоді, коли костюм презентується настільки промовистими деталями, що вони виявляють не лише пластичну зовнішність персонажів, але й внутрішній їх світ, характеризують позицію самого автора літературного твору. Бо все це закладено в самій природі костюма. Звідси він став не лише засобом захисту від негоди, але і певним символічним знаком впливу на поведінку людей. Одяг указував на національну і стану приналежність людини, його майнове положення, вік тощо. Так, коли мова йшла про вік дівчини, то можна було дізнатися через її аксесуари чи досягла вона шлюбного віку, чи посватана, чи може вже перебуває в шлюбі. Саме в ту історичну епоху костюм міг розповісти тим, хто не знали її сім'ї, чи є у жінки навіть діти. Але прочитати, розшифрувати без зусиль всі ці знаки, оскільки вони засвоювалися в процесі повсякденного життя, могли лише ті, хто належав до цієї

спільності людей. Тому що у кожного народу, в кожній історичній добі формувалися свої відмітні знаки і символи. Вони постійно мінялися в ритмі швидкоплинного часу. Цікаво те, що якби інтенсивно не мінялися культурні контакти народу, технічне вдосконалення ткацтва, культурні традиції, розширення сировинної бази тощо, то все-таки незмінною залишалася сутність, форма, зміст і особлива мова етнонаціонального костюма.

Проте слід зауважити, що в деталях костюма все відбувається незвичайно швидко і поривчасто. Наприклад, ледве дійшли до Росії відомості про визвольну боротьбу в Латинській Америці початку XIX століття, як у великих і малих містах країни раптово з'явилися люди, що носили капелюхи болівар, виражаючи, тим самим, свої політичні симпатії до тих подій. Здобули популярності впливові твори Вальтера Скотта — всі причетні до літературних новинок зуміли прудко застосувати в своєму одязі новий орнамент. Стали популярні картаті тканини, що нагадували про національний одяг шотландців. Згадаймо про те, як Тетяна Ларіна з пушкінського роману «Євгеній Онегін» демонструвала свою обізнаність про творчість Річардсона капелюшком помела. Або візьмемо червону сорочку Джузеппе Гарібальді, яка в одну мить знайшла прихильників серед російської студентської молоді. Що ще цікаво так це те, що гарібальдійку носили хлопці і дівчата. Прямо-таки на кшталт нинішньої моди, не відрізняючи фасону сорочки, одного для всіх. Ще не закінчилася російсько-турецька війна 1877–1878 рр., а на вулицях російських міст з'явилися пані в манто Скобелев і водночас в костюмах Деніс.

Або ще один типовий приклад в цьому ж контексті. Росію відвідала популярна французька актриса Сара Бернар. Відразу ж російсько-український костюм збагатився кроєм Сара (манто), подібно тому, як чоловічий гардероб включив в свою колекцію пальто Тальоні (пальто) на честь французької танцівниці М. Тальоні.

Зазначимо, що скрупульозні описи одягу літературних персонажів були пов'язані з тим, що точний вибір деталей або якоїсь ознаки костюма був продиктований необхідністю повного розкриття образу і безумовно впливу на характер спілкування людей в певному соціально-просторовому середовищі. Таким чином, можна констатувати, те, що достеменно і художньо виразно сформулював відносно моди А. Чехов, під кінець XIX століття, було уже добре,

як ми усвідомилися на декількох прикладах, зрозумілим його попередникам.

З основних впливових подій в історії ткацтва і костюма XIX–XX століття хотілося б відзначити дві, на наш погляд, найважливіші віхи в житті суспільства. У 1808 році стрімко поширилася машина, що отримала в Росії назву жаккардовой (звідси жаккардові тканини), — по імені винахідника, уродженця французького міста Ліона, ткача Жозефа Марі Жаккара. Його верстат механізував виготовлення тканин з будь-якими переплетеннями ниток і з будь-яким найскладнішим орнаментом. З'явилася можливість різко здешевити масове виробництво текстилю, зробити його доступним для широких верств населення. Вдячні ліонці так високо оцінили досягнення свого співвітчизника, що поставили Ж. Жаккару пам'ятник роботи скульптора Фелотье на міському майдані. Але велика кількість тканин збільшила і способи суперечливих стосунків між різними соціальними верствами Європи і зокрема російського суспільства.

Друга вельми впливова подія в розвитку моди була пов'язана з творінням Ісака Зінгера — швацькою машинкою і американця А. Вільсона, який удосконалив зінгерівське творіння, пристосувавши його для отримання двійних швів. Ці два епізоди з історії техніки зробили найпряміший вплив на мистецтво костюма. З'явилося промислове виробництво готового одягу, а це означало, що при зовнішній демократизації поглибилися відмінності між тими, хто шив у кращих кравців, і тими, хто повинен був задовольнятися готовим одягом. Про ці впливові революційні події в техніці і побіжно в моді А.І. Герцен в «Оповіданнях про сімейну драму» наголошував, що загальні для всіх плаття, «до певної міри пасують, всім людям однакового росту і водночас непристойно одягають кожного окремо».

Про вплив соціально-політичних подій на моду звернімося до одного із елементів її — головного убору. Всі пам'ятають ще з шкільної програми про те, як «Надівши широкий болівар, Онегін вийшов на бульвар». Вище згадувалося про шляпу-циліндр з широкими полями, яка була розповсюджена в Європі на початку 20-х рр. XIX століття і що отримала свою назву на ім'я лідера визвольного руху в Латинській Америці Сімона Болівара. Це був час найвищої популярності капелюха такого типа. Розміри полів болівара були

настільки великі, що неможливо було розминутися у вузьких дверях, не знімаючи з голови капелюха. Головний убір міг бути своєрідною формою вираження політичних симпатій і навіть протесту проти існуючих соціально-політичних порядків. До такого висновку можна прийти саме тому, що так сприймали капелюх-болівар сучасники О.С. Пушкіна. Але відомо також і те, що люди інших, ніж герой роману О.С. Пушкіна, настроїв носили капелюхи з вузькими полями — «Морільо», названі на ім'я політичного супротивника Болівара. Ці події, того часу, яскраво описані в романі В. Гюго «Знедолені».

Головний убір використовувався впродовж всього ХІХ століття як невід'ємний елемент костюма, що відображав політичні симпатії володаря. Приміром, до таких головних уборів можна віднести шапку-мурмолку, що увійшла до моди під впливом слав'янофільських ідей.

А ось у другій половині ХІХ століття увійшов до моди калабрез. Це був широкополий м'який капелюх з високою тулією, особливо впливовим він був в студентському середовищі, а також в деяких прошарках художньої інтелігенції. Відомо, що частка добровольців в армії Гарібальді була родом з Калабрії, тому Capello a Calabreza називали інколи гарібальдійкою, хоча назва капелюху такої форми була привласнена помилково. Саме про це нагадував А. І. Герцен в «Былое и думы»: «...носити калабрійский капелюх або трибарвну кокарду було австрійським злочином».

З іменами політичних і громадських діячів або історичними подіями зв'язані такі головні убори, як, двох кутовий капелюх Веллінгтон — за іменем англійського військового діяча, популярного в Росії на початку ХІХ століття, лорда А. Веллінгтона (1769–1852). А ось ще один капелюх — Пальмерстон. Назва походить від імені англійського діяча Генрі Джона Пальмерстона (1784–1865). До речі, в Росії згадка про Пальмерстона була пов'язана з іронічним відношенням, бо позиція його під час Кримської війни визивала патріотичні обурення в країні. Ще один популярний головний убір — Дагер, це шляпа з невеликими полями і низькою тулією і пов'язана з ім'ям винахідника дагеротипа Л.-Ж. Дагера (1787–1851). Трагічна історія жіночого капелюшок з розеткою — шарлотта на ім'я Ш. Корде. (1768–1793), яка буквально зарізала відомого французького революціонера Марата — Друга народу. Убивця була зовсім молодою

дівчиною, належала до агентури роялістів і одночасно до опальних вожаків Жиронди. Вона підкреслено демонстративно приїхала для цього в Париж. Злодійка навіть не намагалася зникнути. Тому народ ледве не розірвав її по дорозі до в'язниці. Тож, безперечно, такий капелюшок носили прибічниці монархії та її послідовниці. Франциск, це берет, прикрашений пір'ям, на честь французького короля династії Валуа Франциска I.

Захоплення деталями історичного костюма було помітно ще в першому десятилітті XIX століття, задовго до появи теорій історизму цього явища, що зробило вплив на розвиток культури декількох десятиліть потому.

Події Кримської війни (1853–1856), зокрема військові дії поблизу Балаклави, дали назву «Балаклава» для в'язаної шапки, схожої на сучасний в'язаний шлем, яка набула поширення в деяких європейських арміях.

Отже, навіть фрагментарне знайомство з головним убором дає нам можливість дійти висновку про те, що в ньому зосереджені настільки виразні, яскраві та впливові деталі, що помітно виявляють не лише пластичну зовнішність персонажів, але і внутрішній їх світ. Більше того, визначають позицію самого автора літературного твору та епохи в якій він життєдіяв

Капелюх чітко указував на національну і станову приналежність людини, її майнове положення, професію, вік тощо. З часом збільшувалося число понять, які можна було віднести до тих, що відзначаються кольором і якістю тканини, орнаментом і формою капелюха, наявністю або відсутністю якихось деталей тощо і все це опосередковано чи то дотично впливало на етнічну культуру, на характер спілкування в певних соціальних сферах.

Не менший вплив на філософію моди робила і література XIX століття. В той час особливо популярним був жіночий капелюшок «Памела» з високою тулією, увитою гірляндами кольорів, на честь героїні однойменного роману С. Річардсона (1689–1751). Маленький жіночий капелюшок-берет «ромео» нагадував про героїню трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєта».

В даному контексті буде великим упущенням, якщо не згадати принаймні побіжно про такий атрибут моди XIX століття, як пальто. Пальто — в сучасному уявленні це одяг, призначений для прохолодної погоди і, ясна річ, його носять за межами оселі. До початку

40-х рр. XIX століття ці функції в чоловічому і жіночому одязі виконували інші типи костюмів. Так І.О. Гончаров, звертаючись в спогадах до періоду свого студентства в Московському університеті, писав, що у ті роки, звичайного тепер, пальто ніхто не носив. Проте до середини XIX ст. пальто поширилося і часто зустрічалося при описі зовнішнього вигляду літературних персонажів. А в другій половині XIX ст. появилось багато типів пальто, назви яких були зв'язані чи з місцевістю, з якої поширилися вони по країнах, або з ім'ям суспільних і політичних діячів, акторів, які сприяли поширенню нової моди, інколи, навіть випадково, не ставлячи перед собою такої конкретної мети.

Серед типів пальто, відомих в XIX ст. найбільшою популярністю користувалися: пальто-сак. Довжина пальто-сака ледве досягала колін. Такий крій, після раніше приталеного одягу, виглядав мішкувато, звідси і походить назва sack — мішок. У середині XIX ст. пальто-саки були дуже модним видом чоловічого одягу. Франти, хизуючись, поєднували такі пальто з капелюхом Дагер або Болівар. Про цю потужну хвилю моди на пальто-сак, яка витіснила згодом всі інші типи чоловічого плечового одягу, яскраво відображено дружиною російського поета М. Некрасова, російською письменницею А.Я. Панаєвої в її «Спогадах».

Нагадаємо ще декілька популярних фасонів тодішнього пальто. Лалла рук — пальто з білого або світлих тонів сукна, широке, з рукавами, що розширюються донизу, не довге і прикрашене накладними орнаментами контрастних темних кольорів у східному стилі. Назва походить від змісту романтичної «східної» поеми «Лалла Рук», відомого англійського поета Томаса Мура. А було це так. На одному із святкових вечорів в Берліні в ролі індійської принцеси виступила принцеса Шарлотта, згодом російська імператриця Александра Федорівна. На цю подію жваво відгукнувся своїм віршем, (позашлюбний син поміщика О.І. Буніна і полоненої турчанки Сальхі), вчитель О.С. Пушкіна, видатний російський поет В.А. Жуковський. Це ім'я також згадується О.С. Пушкіним в поемі «Євгеній Онегін»: «Подібно до лілії крилатої, коливаючись, входить Лалла Рук». Тож, незважаючи на шалений вплив Парижа і Лондона, відчувається інтерес до вітчизняної словесності, що відобразилося в моді, яка використовувала патріотичні девізи в темах російської і української художньої літератури.

Пальто Тальоні — назване за іменем французької танцівниці, італійки, Марії Тальоні. Довжина його ледве досягала колін і воно мало вузькі рукава та бархатний комір. Таке пальто оброблялося шнурами за мотивами національної італійської вишивки. Носили його тільки чоловіки. А головне в цьому напрямку моди було те, що наші вітчизняні модельєри завжди привносили свої національні елементи у вишивку. Пальто Ольстер — двобортне пальто з товстого, дебелого сукна, досить довге. Його часто носили з поясом. Назва говорить сама про себе — похідне від первинного місця виробництва досить цупких сукон у місті Північної Ірландії — Ольстер. Пальто Габардин — просторе пальто з дуже широкими рукавами. Його носили як чоловіки, так і жінки. Назва пов'язана з найменуванням тканини — габа. Ця тканина представляла цупке сукно, головним чином, білого кольору. Однією із різновидностей габи вважають шерстяну чи бавовняну тканину габардин, яка згодом пропитувалася спеціальним розчином для виготовлення із неї непромокальної сукні. Пальто служило дощовиком і, частіш за все, використовувалося для подорожей.

Пальто Честерфільд названо на ім'я лорда Честерфільда, віцекороля Індії (1781–1855). Однобортне чоловіче пальто з бархатним коміром і прорізними кишнями, яке шили тільки з дуже тонких сукон найвищої якості. Пальто дипломат — з'явилося вже під кінець XIX — на початку XX століття. Воно нагадувало по крою пальто Честерфільд, тобто досить довге, з оксамитовим коміром і прорізними кишнями, але двобортне.

Пальто Помпадур — це літнє дамське пальто, що з'явилося в другій половині XIX ст. і назване на ім'я маркізи Помпадур. Такі пальто шили з візерунчастих тканин, популярних за часів торжества фаворитки французького короля Людовика XV.

Багатьом і сьогодні відоме пальто Реглан, пов'язано з ім'ям відомого англійського генерала Ф. Реглана, який в одній з битв втратив руку. Ось тоді, спеціально для нього, був сконструйований особливий крій рукава. У подальшому ця модель широко і досить впливово розповсюдилася в просторі-часі, на різні види чоловічого і жіночого одягу і є насушною в сьогоденні на теренах Росії та України.

Отже, пальто, капелюх і взагалі костюм використовувалися: як важлива художня деталь і стилістичний прийом; як засіб вираження авторського відношення до соціальної дійсності; як спосіб зв'язку

літературного твору зі всіма проблемами культурного і літературного життя певної історичної доби; в порівнянні з іншими видами мистецтва костюм володіє такою важливою впливовою перевагою, як миттєве реагування на всі події, що відбуваються в суспільстві, не залежно від національних і державних кордонів.

У XIX і на початку XX століття Україна залучилася до загальноєвропейського типу одягу. Чи означало це, що зникла знакова вітчизняна символіка костюма? Однозначної відповіді на це закрите питання не може бути. І ось чому. В цей час з'явилися інші форми прояву багатьох понять. Ці форми в XX столітті були не так прямолінійні, як в XVIII столітті. В цей час, на теренах України європейський костюм указував, майже без винятку, на приналежність людини до існуючих владних соціальних структур. І саме одяг, в більшості випадків, чітко виокремлював таку людину серед інших. А ось після смерті імператора Павла I, всі, хто мав відповідний статок, одягнулися в заборонені до цього фраки, жилети, виражаючи тим самим відношення до існуючих заборон. Але і тут «демократія» мала свої кордони. Так, краї фракка, сорт тканини, з якої він був зшитий, узор на жилеті, давали можливість визначити всі якнайтонші відтінки соціального положення людини в системі суспільної ієрархії. Тобто, вважалося непристойним, а інколи і комічним, бути одягнутим в костюм невідповідного соціального статусу.

Слід зауважити, що на початок XX століття форми вираження соціального і майнового стану людей були неймовірно витончені. Скрупульозні описи одягу літературних персонажів були пов'язані з тим, що точний набір деталей або якоїсь ознаки костюма були продиктовані необхідністю для повного розкриття образу і впливу його на філософічні думки людей, їх естетичні смаки і відповідні дії.

Таким чином, обмежений простором статті аналіз заявленої теми, дає все-таки можливість прийти висновку про те що, поперше, найбільш істотні сторони процесу виникнення і розвитку моди в східнослов'янській і світовій культурі пов'язані між собою різноманітними факторами як соціально-політичного, так і філософського та естетичного характеру; по-друге, серйозна увага приділялася проблемі специфіки моди як мистецтва, її художній образності, пов'язаній з особливим типом мислення, яким володіла особистість в період її формування і розвитку; по-третє, саме це й допомагало виявляти єдине смислове, філософське коріння цього мистецтва,

універсальні соціальні мотиви і композиції, чинники її структурної бази, а також закономірні етапи розвитку її в контексті будь-якої культури, що має ідентичні прояви; по-четверте, все це наводить на думку про створення необхідної сучасної теоретичної основи для вивчення історії моди як єдиного процесу в культурі, спираючись на її світоглядне підґрунтя, духовну сутність. Її історія, цим самим, отримала б струнке, іманентне, логічне обґрунтування, в конкретних візуальних проявах, а найголовніше, прослідкувала б її філософську закономірність і соціально-естетичну доцільність.

І на останок. Таке філософське, перш за все, методологічне розуміння природи, специфіки та історії моди, на наше глибоке переконання, конче необхідне практикуючому філософу, соціологу, психологу, художнику для того, щоб свідомо підійти до процесу реального творіння моди. Більше того, відчутти причетність до тисячолітньої традиції існування цього великого мистецтва, свою відповідальність перед цією традицією, заперечуючи прагматичне, формальне до неї відношення. Спростовувати помилкові установки швидкоплинної сучасної моди, тимчасового захоплення соціально вульгарними її цінностями. Це, у свою чергу, спонукатиме до істинно плідної творчості, створення цілком певних художніх цінностей, які безперечно можуть збагатити скарбницю національних культур слов'янських народів.

ЕТИКА НАУКА ПРО МОРАЛЬ І МОРАЛЬНІСТЬ

(Філософія. Логіка. Етика. Естетика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. — Харків: Право, 2009. — 578 с.)

Основні етичні вчення в історії філософської думки

Існує спеціальний розділ філософії — етика, — у рамках якого проблема добра й зла розглядається в деталях. Термін «етика» Аристотель утворив від грецького слова «етос», що українською означає «звичай», «характер». Сучасна етика знає багато концепцій, головними з них є етика чесноти, етика обов'язку й етика цінностей тощо.

Основні ідеї етики чеснот розробив Аристотель. Під чеснотами розуміються такі якості особистості, реалізуючи які, людина здійснює добро. Взагалі, доброю слід вважати не ту людину, яка робить добро, а ту, яка не здатна творити зла. Хоча й вважається, що, діючи у відповідності зі своїми чеснотами, людина неминуче виявляє себе моральною. Зло ж звичайно пов'язане з убогістю чеснот. У відповідності з поглядами Аристотеля, головними чеснотами є наступні: мудрість, розважливність, мужність, справедливність. Знаменитий англійський математик і філософ Б. Рассел пропонував свій список чеснот: оптимізм, хоробрість (уміння відстоювати свої переконання), інтелігентність. Новітні автори (вони величають себе неаристотельянами) особливо часто вказують на такі чесноти, як розумність, толерантність, комунікабельність, справедливність, волелюбність.

Свого часу, на противагу етиці чеснот, І. Кант скристалізував етику обов'язку. Згідно з положеннями теорії І. Канта, ідеал чесноти, безумовно, може вести до добра, але він інколи приводить і до зла — коли ним розпоряджається той, у жилах якого тече «холодна кров лиходія». Чому це відбувається саме так? Тому що в чеснотах добро знайшло свої часткові й відносно неповні прояви. Вирішальним, основним критерієм добра може бути лише те, що є добром без будь-яких застережень і обмежень. Критеріями добра слугують моральні закони, максими типу «Не вбий», «Не бреш», «Не використовуй людину як засіб», «Не кради» та інші. Найвірнішою гарантією від злого вчинку є не чесноти, а загальний, універсальний, обов'язковий, апіорний і трансцендентальний характер моральних

максим, які усвідомлюються людиною й сприймаються нею на рівні власних переконань і моральнісних норм.

Етика обов'язку має й у наші дні численних прихильників, проте багато хто критикують її за деяку відстороненість від реального життя й схильність до певних догм. У зв'язку з цим була розвинена етика цінностей, відповідно до якої існують тільки відносні цінності, відносне добро. І до того ж, цінності треба підраховувати, калькулювати, тільки так можна уникнути етичних химер. Найбільш значними різновидами етики цінностей є англійський утилітаризм і американський прагматизм.

Англійський утилітаризм був розвинений А. Смітом, І. Бентамом, Дж. С. Міллем. Латинський термін «utilitas» означає користь, вигоду. У рамках утилітаризму найважливішим критерієм добра виявляється досягнення користі у відповідності зі знаменитою формулою І. Бентама: «Найбільше щастя для найбільшого числа людей». Саму корисність І. Бентам розумів як насолоду при відсутності страждань.

В американському прагматизмі (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьюї та інші) моральне благо розуміється як досягнення успіху, що погоджується з вирішенням конкретної проблемної ситуації, з відповідними практичними методиками. Прагматисти більш виразно, ніж утилітаристи, наполягають на тому, що цінності є результатом діяльності людини.

Як бачимо, кожній з цих трьох етичних теорій притаманні як недоліки, так і достоїнства. Етика чеснот концентрується на розумінні морального вигляду окремої особистості, етика обов'язку ставить на перше місце загальні моральні закони, етика цінностей розглядає буття людини у світі. І перше, і друге, і третє є досить актуальним. Тому оптимальним буде варіант, що задовольнить більшість із нас, якщо ми синтезуємо ці три етики, тобто об'єднаємо їхні сильні сторони.

Люди все частіше помічають, що сучасність із її кризовими симптомами ставить перед етикою досить нелегкі завдання. З одного боку, ці симптоми явно свідчать про втрату вирішальної ланки, якою, згідно з думкою знаменитого гуманіста А. Швейцера, є етичний початок. З іншого боку, є філософи, у тому числі й знамениті, наприклад М. Хайдеггер і Ж.-Ф. Ліотар, які схильні протиставити етиці естетичну безпосередність. Так на думку Ж.-Ф. Ліотара, сучасний світ роздроблений, фрагментарний, багатозначний, отже

пошук етичної єдності неминуче приведе всіх нас до нового тоталітаризму. А тому на зміну старомодним етичним інтуїціям приходиться піднесене, справді етичне. До цих міркувань варто додати ще й те, що для нашої української дійсності характерним є якесь особливо неухвалне, інколи навіть індіферентне відношення до етики. Шкода, але ще нерідко етику вважають прерогативою хіба що вчителів і священників, але ніяк не харизматичних політичних лідерів, тим більш всього населення.

Однак чи дійсно етика є чимось старомодним? Звичайно ж ні. До речі, теза про старомодність етики в розвинених країнах Заходу культивувалася ще в 20–30 роки ХХ ст., але аж ніяк не енергійно. Нині ж проблеми етики розробляють найавторитетніші філософи й учені. Справа, якою вони займаються, вважається в західному суспільстві актуальною і шляхетною. Сьогодні там набуває поширення відносно нова її гілка, що отримала назву етики бізнесу і визначає його соціальну відповідальність.

Можливо, взагалі однією з сучасних і популярних етичних ідей є проблема, пов'язана із співвідношенням волі й відповідальності особистості. Обумовлено це тим, що техногенна цивілізація уже не дозволяє більше ігнорувати тезу «людина може зробити більше, ніж вона має право». Нагальним стоїть питання нині про саму виживаність людства. Отже й виходить, що необхідно поєднувати волю й відповідальність в один континуум, в єдине нероздільне ціле.

З історичних літописів, матеріалів епохи буржуазних революцій XVII–XVIII ст. пам'ятаємо гасло волі: «Не заважайте діяти». Шлях до нього проклала критика розмаїтості феодалної регламентації. Саме з того часу воля стала інтерпретуватися як основна цінність буржуазно-ліберального суспільства. Досить показова в цьому відношенні позиція французького екзистенціаліста Ж.-П. Сартра, який не робив розбіжностей між буттям людини та її волею. «Бути вільним, — писав він, — значить бути проклятим для буття-волі». Йому ж належить знаменитий вислів: «Ми приречені до волі». Згідно з Ж.-П. Сартром, людина перебуває в певній ситуації, у рамках якої вона повинна зробити відповідний вибір. Усякого роду примус ззовні не скасовує волю людини, тому що вона завжди має певне поле можливостей для свого вибору. Для Ж.-П. Сартра воля є абсолютною цінністю. Ця позиція була досить популярною, особливо в середовищі інтелігенції аж до останньої чверті ХХ ст.

Основним принципом сучасної етики є поняття відповідальності, яке стало інтенсивно поширюватися саме протягом останньої чверті ХХ ст. Виділимо дві концепції відповідальності: класичну й неklasичну. Відповідно до класичної концепції суб'єкт дії відповідає за її наслідки. Як носій відповідальності, суб'єкт повинен бути самостійним і вільним; ми ще раз переконуємося, що воля й відповідальність взаємозалежні. Суб'єкт дії повинен бути в змозі передбачити можливі наслідки своїх дій, а це можливо лише тоді, коли він діє самостійно, а не в якості «маріонетки». Нарешті, суб'єкт дії повинен відповідати перед кимось: перед судом, колегами, товаришами, Богом, зрештою перед своєю власною совістю. Відповісти (звідси термін «відповідальність») доводиться за вчинене, за наслідки дій, які ставлять її суб'єкта в положення обвинувачуваного. Етика відповідальності — це етика вчинку; якщо вчинок не відбувся, немає й відповідальності. Етику відповідальності можна також назвати етикою конструктивності, оскільки суб'єкт самостійно конструює свої дії, зміст і характер цих дій не задані споконвічно.

Там, де суб'єкт виступає учасником певної групи, де через поділ функцій у принципі неможливо передбачити безпосередні наслідки своїх дій, необхідна нова, неklasична концепція відповідальності, тому що в описаній ситуації, а вона зустрічається в технічній цивілізації на кожному кроці, класична концепція втрачає свою застосовність через те, що умови її правомірності не виконуються. Суб'єкт дії відповідальний тепер споконвічно не за невдачі своїх дій у рамках заданої організаційної структури, а за доручену справу, за її успіх. Незважаючи на всі невизначеності, суб'єкт вирішує завдання правильної організації справи, керування ходом її здійснення. Якщо так, то відповідальність тепер пов'язана не з абсолютною волею людини, а з нормами і функціями демократичного суспільства. Не буде перебільшенням констатувати, що класичній концепції відповідальності відповідає поняття абсолютної волі автономного суб'єкта. Неklasична концепція відповідальності має своєю паралеллю вільне суспільство, з вимогами якого доводиться рахуватися кожній особистості без винятку.

Було б необачливо стверджувати, що неklasична концепція відповідальності розроблена з граничною мірою ясності. Навпаки, вона насичена проблемними аспектами, які ще очікують свого вирішення. Одна з них — проблема поділу відповідальності. Уявіть

собі, що група людей робить спільну справу. Як визначити ступінь відповідальності кожного окремого суб'єкта дії? Над цим багато філософів, юристів потужно міркують в пошуку своєрідної ієрархії відповідальності. Всі вони розуміють, що в сучасному суспільстві з його високим рівнем ризиків неможливо заощаджувати зусилля на розвиток актуальної відповідальності.

Сутність, специфіка та функції моралі

Підсумовуючи вище викладений за темою аналітичний матеріал, зробимо деякі висновки. Отже: Мораль — це спосіб практично-духовного освоєння дійсності, пов'язаний з використанням ідеальних зразків (норм) для загальних оцінок поведінки на основі історично канонізованого уявлення про розбіжності добра й зла. Саме на базі норм і нормативних ідей, які склалися у моральній свідомості суспільства з приводу окремих вчинків, виносяться моральні судження, спрямовані на корекцію поведінки людини і, як наслідок, забезпечується стабілізація умов громадського життя. Тепер залишається тільки одне — з'ясувати зміст ідеальних зразків-норм поведінки.

Ідеальні зразки — це стійкі форми комунікації та взаємодії. Вони забезпечують надійність нашим очікуванням реакції іншого на наші дії й наші запити. Наприклад, якщо я запитую когось із перехожих, як пройти до найближчої станції метро, то очікую одержати правильну відповідь і не розраховую, що буду обдуреним, тим більше — не очікую, що у відповідь на моє питання у відношенні мене буде виявлена якась агресія.

Варто враховувати й ту обставину, що самі ці норми моралі складаються стихійно. Суб'єкт нормотворчості та об'єкт дії моральних норм звичайно збігаються. Саме це, в першу чергу, відрізняє мораль від права, норми якого розробляються управлінськими органами держави й вводяться в дію відповідними рішеннями законодавчої влади. Проте норми права більш формалізовані, так би мовити, більш штучні, у порівнянні з нормами моралі в якості регулятора вчинків і поведінки людей.

Функції моралі більше диференційовані у порівнянні з функціями права. У той час, як право виконує, в основному, функцію узгодження вже розвинених інтересів людей, мораль активно впливає й на формування самих цих інтересів. В етиці обговорюються пи-

тання про сенс життя, долю і призначення людини тощо, що безпосередньо впливає на мету і цілеспрямованість особистого буття.

Вище ми згадували різноманітні функції моралі: регулятивна, соціально-критична, ідеально спрямовуюча, функція трансляції культури. У деяких своїх функціях мораль безсумнівно поєднується з іншими феноменами культури, наприклад зі звичаями, традиціями (функція трансляції культури), у деяких інших функціях вона демонструє незалежність від них (соціально-критична функція). У певному ключі специфіка моралі може бути розкрита на основі розуміння специфіки засобів впливу на поведінку особистості.

Зауважимо, що норми й вимоги моралі, безсумнівно, мають відмінності від інших суспільних норм. Вони відображаються в наступному:

неінституційний характер норм моралі. Інакше кажучи, санкції моральних норм носять ідеальний характер. Їхнє виконання — в основному не регламентується діяльністю спеціальних інститутів. Принаймні, мораль може існувати й без таких інститутів;

конфлікт належного й суцього. Мораль звичайно пред'являє особистості завищені вимоги, які не можуть бути повною мірою реалізовані в дійсності. Звідси виникає бажання зміни людину й змінити навколишнє її суспільство;

свобода вибору. Людина вільна у виборі між підкоренням чи ігноруванням відносно приписів моралі. Хоча в реальній дійсності наш вибір залежить від суспільної думки. Скажемо відверто, у найбільш глибокому розумінні моральна людина залишається моральною навіть тоді, коли наші дії здійснюються поза всяким зовнішнім контролем;

загальність прояву морального обов'язку. Це означає, що моральна вимога пред'являється всім людям Землі, незалежно від їх національної, расової чи соціальної приналежності. Ідеали особистого життя формуються етичною думкою, вважаються принципово доступними для наслідування, такими, які мають бути реалізовані в життєвій практиці будь-якої людини;

належний, обов'язковий характер. Свобода вибору як теоретичний засновок розуміння моралі і як емоційно-психологічний фактор не означає, проте, відсутності імперативності вимоги. Без таких формалізованих засобів поведінки духовно-практичне відображення дійсності принципово неможливо. Пояснюється це тим, що сама

штучно створювана реальність мусить мати засоби власного відтворення, що забезпечує їй усталеність якості буття, що задається в ній.

Крім норм, які являють собою найбільш сталі й формально фіксовані вимоги, що відносяться до більш-менш типової ситуації дії, у моралі велику роль відіграють також принципи поведінки. Вони виражають узагальнені уявлення про типи взаємодій особистості й суспільства. Наприклад, принцип колективізму, принцип індивідуалізму, принцип гуманізму, принцип невторчання у приватне життя тощо. На останок слід звернути увагу на те, що у захисті своїх принципів кожна система моралі звичайно розраховує на дієву підтримку державного права.

І нарешті звернемося до практичної функції філософії. Існує стара-престара омана, що немає нічого більш непрактичного, ніж філософія. Однак життя свідчить про те, що виключення філософії зі сфери практики — справа марна. Не випадково ж етику часто називають практичною філософією або етикою вчинку. Без етики не може обійтися ні окрема особистість, ні людство в цілому. До речі, як для жінки, так і для чоловіка немає нічого більше шляхетного, аніж бути моральнісною, джерельною особистістю. До етики найчастіше звертається той, хто діє. На жаль, багато хто у своїй практичній діяльності використовує сурогати філософії. І справа тут не в практичній слабкості філософії, а в очевидних недоглядах самих суб'єктів дій. Скількох трагедій і драм могли б уникнути люди, звернувшись до потужної, в практичності своїй, філософії. Ось декілька висловлювань славетних філософів з приводу моральнісних настанов. «Життя злих людей повне неспокою» (Д. Дідро); «Заздрість — отрута для серця» (Ф. Вольтер); «Наука про людину — це наука мудрих» (К. Гельвецій); «Мораль — це розум волі» (Г. Гегель); «Заздрість — це початок чвар серед людей» (Демокрит); «Сильні люди завжди прості (Л. Толстой); «Шляхетна поведінка зростає з глибини серця» (І. Гете).

РОЗДУМИ СТОСОВНО ФІЛОСОФІЇ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

(Філософія спілкування. — 2013. — № 6).

Сьогодні зустрічаються педагоги, що працюють багато років у вищих навчальних закладах і до цього часу не опанували основи педагогічної майстерності. У них, як правило, на лекціях кепська дисципліна, вони часто підвищують голос на студентів, постійно роблять зауваження їм, багатослівні в поясненні матеріалу. Студенти у них вчаться, чому-небудь і абияк, матеріал засвоюють з величезною натугою, але при цьому отримують гарні і відмінні оцінки. Парадокс полягає в тому, що ці оцінки не відповідають дійсному засвоєнню навчального матеріалу. Тому ці *преподи* (так їх називають студенти) не користуються повагою у студентів. Безумовно, таким преподам працювати в сучасних умовах важко, проте вони звикаються зі своїми вадами і навіть не помічають їх, продовжуючи інколи стомлювати себе і завжди виснажувати студентів.

Для преподав характерна відсутність педагогічної спрямованості, байдуже ставлення до зацікавленості студентів, а отже невміння і не бажання бачити в кожному студентові виняткової особистості. Їх думки про студентів поверхневі і статичні, вони не помічають їх кола інтересів і цілеспрямованого розвитку. Адже препода ходить на роботу (раб) і виконує її формально. Він якось пояснює матеріал, але жорстко питає під час іспитів чи заліків, ставить потрібні оцінки залежно від суми хабара, яку він «чуйно» декретує. Він мало проявляє винахідливість в просторі своєї навчальної дисципліни. У нього недобре розвинена педагогічна уява і особливо кульгає коректність мислення, згідно вимогам класичної логіки. Безумовно, професійна діяльність для таких преподав не є джерелом нових знань, бо причини своїх невдач вони шукають не в іманентності своїй, а в несумлінних студентах. Тому вони приходять на роботу виключно як на якусь повинність і не бачать перспектив своєї діяльності. Звідси, обридливе видовище спостерігаємо з одного боку, а з іншого, відзначаємо сумні наслідки від такої роботи на долях студентських.

Правда, є й інша когорта викладачів, звичайно це молоді, ще недосвідчені, які бажать поліпшити свою педагогічну діяльність, але не знаходять достатньої організації у вищому навчальному закладі,

а самостійно опанувати майстерність не вистачає часу і тієї ж самої організованості. Що ж з цього виходить?

На мій погляд, необхідно окрім філософії включити повсюдно в навчальні програми логіку і психологію, а також ввести державний, а ще краще кандидатський іспит з психології і педагогіки вищої школи для аспірантів. Але тут виникає ще одна проблема — брак професійно освічених педагогів здатних кваліфіковано викладати цей предмет. Отже, потрібно подумати, як не перетворити добре мотивовану справу на рядовий захід і тим самим перекрутити добротну її сутність.

Слід зауважити, що заняття філософією, логікою і психологією не лише сприяють становленню і розвитку комунікативних здібностей людини, але і сприяють формуванню та розвитку неабияких моральнісних якостей особистості як педагога, так і студента. Отже, кожен з тих, хто цікавиться педагогічною майстерністю активно і мимоволі займається розширенням свого культурного кругозору за рахунок глибокого знайомства з філософією спілкування. Адже відвіку прийнято вважати, що наука панує в просторі знання, релігія царює в просторі віри, а мистецтво насолоджується в просторі індивідуального уміння. Як стверджували філософи античної доби, хто перестає читати, той перестає мислити, а той, хто хибно говорить, той невірно обмислює і вельми слабо міркує в складних життєвих ситуаціях. Тож будемо плекати надію на те, що філософія спілкування в системі вищої освіти займе своє законне, необхідне і як наслідок почесне місце.

Зазначимо, що філософія педагогічного спілкування є одночасно як наука так і мистецтво. Вона покликана і може ефективно впливати одночасно на всебічний розвиток інтелекту та на почуттєву культуру педагога, студента, аспіранта. Можливо, в цій її дивній подвійності і полягає певна таємничість і загадковність цього чарівного мистецтва. Тому педагогові потрібно налаштуватися на те, що, сходзячи на кафедру, щоб словом запалювати серця молодих людей, одночасно використовувати цей дорогоцінний час для розвитку своїх позитивних творчих можливостей. Але для цього необхідно постійно поповнювати, збагачувати і удосконалювати свої знання, уміння і навички, підвищувати власний культурний і професійний рівень у повсякденній важкій, нерідко непомітній для аудиторії підготовчій праці, без якої не буває Педагога.

Поставимо злободенне, відверте питання про те, кому потрібне мистецтво філософії спілкування? Перш за все, тим, хто щиро бажає навчитися дощенту, лапідарно і барвисто виражати свої думки. Думається, що уміння спілкуватися українською добірною мовою необхідне нині всім, але особливо діловим людям: депутатам, міністрам, ученим, журналістам і перш за все педагогам, студентам і нарешті, просто співбесідникам. Нині немає жодної галузі людських знань, людської діяльності, для яких нікчемна заплутана, нетямуща і багатослівна професійна або побутова мова була б благом для них. Всі ми помічаємо, що мова, яка не містить в собі нових думок, нових співвідношень між старими і сьогоденними знаннями, яка наповнена старезними сентенціями, а ще гірше, коли вона нерідко взагалі не містить в собі ніяких думок, вона розтривожує, а часто бентежить нас. І саме таку мову ми чуємо не лише на вулиці, а й з екранів TV — при трансляції роботи Верховної Ради! На жаль це явище проникло в аудиторії із стін, яких вийшли нинішні можновладці і державні чиновники. А якщо уважно прислухатися, то можна зустрітися з тим, що українець, що народився за кордоном в третьому — четвертому поколінні, мислить і спілкується краще українською мовою, ніж якийсь слуга народу.

У мене виникла, на перший погляд, парадоксальна думка, але згодом з достатнім ступенем упевненості мушу стверджувати, що якби весь загал педагогів і студентів всіх навчальних закладів України хоч би в малому ступені опанував філософію і мистецтво спілкування, то загальний показник культури в країні піднявся б, на значний європейський рівень. Це не уповільнило б позначитися на логічності та коректності мислення всіх людей, на їх еротетичному мистецтві спілкування, на емпатії в комунікативних стосунках, на загальному світоглядному кругозорі та, як наслідок, на патріотичних почуттях людей нашого сучасного суспільства.

А між тим, варто нагадати, що філософія спілкування, як характерологічний предмет сьогодні широко вивчається за кордоном. Так, в Європі та Америці сучасні напрями опанування мистецтвом спілкування зіходять до класичної практичної філософії і педагогіки, претендуючи безспідставно навіть на роль спільної методології гуманітарних знань.

Спільна практика оволодіння навичками спілкування поступово стає у всьому світі невід'ємним елементом підготовки фа-

хівців практично будь-якого природничо-наукового і гуманітарного профілю. І тому природно, що у кожної людини, що закінчила такі факультативи, думка в спілкуванні завжди пов'язана безпосередньо з конкретним змістом обговорюваного предмета чи явища. Тож, якщо у людини немає думок, то певно не знайдеться і адекватних слів, які змогли б відобразити сенс теми бесіди. А якщо слова все-таки виникають, то це будуть порожні слова, звуки, які в народі називаються базіканням. А в'явимо коли це промова лектора в студентській аудиторії, то тема лекції не буде розкрита і студенти не збагнуть її понятійну, категоріальну структуру, а отже, не зрозуміють суть лекційного матеріалу ради чого вони прийшли на лекцію.

Але біда полягає в тому, що сьогодні, далеко не всі педагоги (тут преподів ми не маємо на увазі, бо у них немає взагалі питань) усвідомили думку про необхідність поліпшення свого професіоналізму. Не для всіх ця проблема стала повною мірою очевидною і необхідною. Сподіватимемося, що становлення цієї ідеї в розумах наших педагогів здійсниться з такою швидкістю, з якою б всім нам це хотілося, бо саме від професіоналізму всіх нас залежить духовне і матеріальне благополуччя українського народу.

Відвіку ретельна і тривала підготовка до публічного виступу приводила до цілковитої популярності педагога в народі. Тому, наприклад, в Древній Греції юнаки, яким виповнювалось вісімнадцять років, поступали в школи, в яких вивчали філософію, логіку, мистецтва та інші науки, злободенні для того часу. Такі школи називалися «ефебіями», учні — «ефебами», і лише після закінчення обов'язкового навчання, розрахованого на два роки, вони ставали повноправними громадянами Греції. Особливо поширені були такі школи в Афінах і в Спарті. Для античності існував свій мовний ідеал, виразниками якого були Гомер, Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон та інші. Інакшим був філософський ідеал раннього християнства, зафіксований, наприклад, в Біблії, в Нагірній Проповіді, де виділені як зразок для наслідування лагідність, щирість, толерантність, прагнення полюбити свого ближнього тощо.

Не зайве наголосити, що і у сучасних досвідчених педагогів є своєрідний філософський алгоритм: «уміння тримати тему», тобто не збиватися з домінантного питання на другорядні питання, які не відносяться до теми, не загубитися в прикладах, забувши базисні

питання теми. Це також і уміння бути логічним, коректним в структурності мислення, стриманим, шанобливим і доброзичливим у відношенні до студентів, а також толерантним до різних наукових точок зору в інтерпретації теми позначеної в аудиторії.

Проте деяких педагогів, на жаль, відрізняє невміння вести серйозне і професійно організоване спілкування на задану тему. У логіці таке явище називається «паралогізмом», під яким розуміється поява другої, паралельної, лінії міркування, бесіди, що все більш віддаляється від головної логічної канви. Слід наголосити, що здолати паралогізм можна лише тривалою і копіткою роботою спрямованою на підвищення філософської понятійної, категоріальної культури і педагогічної та психологічної майстерності педагога.

Інша помилка педагогів, що часто зустрічається, в методиці філософічного спілкування в студентській аудиторії — це невміння педагога вести коректну бесіду на задану тему. У логіці це явище називається «софістикою» або «софізмом». Під ним мається на увазі прагнення педагога вийти із простору наукового обґрунтування проблеми і перейти прямо або побічно до елементарних, а ще гірше, помилкових висновків, в розумінні складних питань, що виникають в ході спілкування. Це яскраво простежується на двозначності понять, на виокремленні часткових сторін даного явища з втратою, в цій ситуації, цілісності обговорюваної теми.

Не зашкодить відзначити, в позначеній темі нашого дослідження, значущість філософської, методологічної ерудиції педагога. До речі, в українській мові немає такого адекватного слова, яке могло б повною мірою відповідати цьому терміну, настільки воно об'ємне і всеосяжне. Тому завжди користуються описовими конструкціями. Так наприклад, характеризуючи людину, що знає великий діапазон інформації і вмє системно володіти цим матеріалом та водночас досягла на шляху пізнання видатних успіхів, називають ерудованою особистістю.

Саме ерудиція педагога сприяє йому, демонструвати аудиторії свою загальну і естетичну культуру та світорозуміння, аксіологічне ставлення до світу, а також презентувати знання домінантних положення в спеціальній теорії і вміння користуватися ними на практиці. Куди гірше, якщо педагог розпочинає мовити, а ерудиція у нього не лише відсутня, а навіть випадково, до нього не заходила в гості.

Такий пригнічений стан стає зрозумілим аудиторії з перших мовленевих акордів його лекції,

Педагог, на нашу думку, мусить повністю усвідомлювати, що тезу яка є структурним елементом лекції, необхідно аргументовано довести чи спростувати. Але часто буває так, що він не знає, або ігнорує це положення філософії спілкування і як наслідок, не доводить свої думки, а тільки оголошує їх. Тому нерідко виступ такого педагога, мало підготовленого в мистецтві комунікативних відносин, зводиться до повідомлення окремих думок, навіть слів тощо. Отже, за відсутності спроб обґрунтувати, довести і логічно підвести слухачів до необхідних, в даному випадку, висновків в аудиторії лунають інтелектуально пусті звуки. Ще гірше, коли відбувається елементарне, бездарне читання тексту із арсеналу чужих думок, що не сприймається студентською аудиторією, адже вони прийшли з надією почути власні думки ерудованого професіонала своєї справи. Ось в таких випадках в аудиторіях панує недовіра до педагога, правда, частіше за все, в такій ролі виступає саме препод. Звідси напрошується висновок про те, що педагог, який не володіє механізмами аргументації власних тез, не може вважатися педагогом, грамотним з точки зору теорії і практики не лише свого фаху, але і методології, логіки, етики та естетики.

Щоб подібних ситуацій не виникало в аудиторіях бажано кожному, без винятку, педагогу досконало володіти знаннями певних розділів логіки, які складають основу філософії педагогічного спілкування. Це перш за все, закони: тотожності, несуперечності, виключення третього, достатньої підстави; форми мислення — поняття, судження і умовиводи; логічний квадрат як норма стосунків між судженнями; висновки на основі дедукції, індукції, абдукції та аналогії; питання аргументації, доведення, еротетики; поняття гіпотези. Цей список можна легко продовжити, перегортаючи підручник формальної логіки. Очевидно також і те, що логічність думок педагога стає доступною слухачам тільки після того, як він почне віщати навчальний матеріал. Отже, логічність мислення справжнього педагога виявляється тільки в мовній діяльності, де явно виявляється зв'язок між логікою і філософією педагогічного спілкування як абсолютний, постійний і конче необхідний.

Для володіння філігранним мистецтвом філософського спілкування в студентській аудиторії необхідно непідготовленому педагогу

навчитися не менш майстерно читати тексти художньої літератури і особливо філософські, де жорстко все підпорядковане принципам логіки. На перший погляд, уміння читати не викликає ніяких проблем у дорослої людини, але це обмежене судження. Насправді, читати уміючи, це велике мистецтво. В дійсності людина читає то повільно, затаївши подих, то швидко не відчуваючи почуттів автора і слідкує лише за подіями, то прискіпливо, впроваджуючись в глибинні пласти розуміння цілісної ідеї тексту, то якориться на деталях і константах наукового твору тощо.

Є ще один вид читання, який пов'язаний з пошуком. Це коли читачеві потрібно знайти фрагмент в тексті, який зацікавив його при поверхневому читанні, а тепер виникла потреба перечитати його ще раз.

Варто навчитися ділити текст на смислові структури, які відповідають провідним його ідеям. Якщо потрібно занотувати статтю, то краще не переписувати її, а згрупувати відповідний матеріал довкола основних питань. Це допоможе молодому педагогу осмислити для себе логіку розвитку головної ідеї, скажімо філософського тексту. Бажано привчити себе до звички, не жалкувати часу на уточнення незрозумілих слів, термінів, понять із різноманітних словникових джерел і неодмінно занотувати у власний словничок інтелігентної людини. Всі ці види читання об'єднуються тим, що людина читає не лише про себе, але і для себе, для своєї власної потреби. А інколи вона прочитане залишає надовго в собі, як своєрідну іманентну скарбницю, нікому про неї не повідомляючи.

А ось реферативне читання (найбільш типове для студентів) — це відверто аналітична форма, яка вимагає зміст прочитаного розповісти студентам і педагогу в аудиторії. Тут немає і не може бути показника швидкості і відсотка розуміння. Перед студентом поставлена інша мета: вибрати із статті, книги головне, підсумовувати основне, щоб повідомити про це студентам в логічному, лапідарному викладі. І ось тут настає ірраціональне відчуження у відношенні до студентства. Більшість педагогів ці реферати сприймає формально, тобто, студент скачав із Інтернету матеріал з указаної теми, прочитав в аудиторії текст, не піднімаючи голови, часто не розуміючи його сутність, отримав бали і на цьому реферативна процедура закінчилась. Спілкування як такого не відбулося. Обговорення, дискусії, опанування навичками комунікативних відносин і діалогічної

культури, студенти не дочекалися. Чи є резон говорити в такій ситуації про майстерність філософії педагогічного спілкування та ефективності навчального процесу взагалі!?

Треба відзначити, що найкращої подяки заслуговує той педагог, який не залежно від того, яку навчальну дисципліну викладає студентам, з необхідністю піднімає їх інтелектуальний рівень. З кожною лекцією, чи то практичними заняттями вони стають помітно розумнішими. Адже ПЕДАГОГ — митець філософії спілкування, окрім насолоди творчості, окрім форм для вираження думок і відчуттів, щедро ділиться зі студентами формулами думок і відчуттів. Тому вагомі результати сумісної розумової студентської лабораторії стають спільним надбанням. А велична креативна постать ПЕДАГОГА постійно вабить і підрівнює до себе всіх і веде їх в країну витонченого відображення суперечливої дійсності.

Отож, людина, яка вибрала раз і назавжди праведний шлях — педагогічну діяльність, завжди розмірковує про важливість того, що необхідно безперервно розвивати уміння висловлюватися красномовно в аналізі найскладніших проблем сучасності. Але перлини красномовства, уміння говорити витончено і смислославно освоюються і формуються постійно і послідовно протягом всього педагогічного життя. Адже педагог це образ на все життя, не тільки в стінах вищих навчальних закладів, він відрізняється моральнісних, естетичних і загально культурних цінностей в суспільстві в цілому.

Саме тут виникла можливість залучити маленьку за формою, але змістовну в своєму значенні, для розуміння педагогічного спілкування, філософську думку. Сутність її полягає в тому, що які б ідеали не сповідав педагог, він не може не зважати на те, що такі поняття, як «пропонент», «опонент», «суперечка», «обговорення», «згода», «консенсус» тощо, слід зі студентами зацікавлено обговорювати, брати їх до уваги, прагнути обґрунтувати в цих питаннях свою точку зору.

Зупинимось в даному разі лише на поняттях суперечка і обговорення тому, що вони частіше за все зустрічаються в студентських аудиторіях. В цілому різниця між суперечкою і обговоренням полягає в тому, що при суперечці виявляється переможець в словесному змаганні, в цьому і полягає кінцева мета суперечки — чого б там не вартувало, отримати перемогу над супротивником. А в обговоренні проблеми чи то питання, учасники прагнуть відшукати

істину як кінцеву мету всього обговорення питання. Ось саме в таких скрутних ситуаціях педагог повинен спрямовувати дискусію в річище толерантного пошуку істини, а в деяких випадках, в русло компромісної справедливості. Тому святий обов'язок педагога полягає в тому, щоб навчати студентів моральнісним, естетичним нормам ведення дискусій, обговорення злободенних питань тощо. Адже майже кожного дня на екранах телевізорів маємо нагоду спостерігати неосвічених слуг народу, які щоденно дають майстер клас того, як не варто спілкуватися, як не потрібно обговорювати і приймати консенсусом сумнівні рішення для успішного розвитку державних справ. Ще раз варто нагадати! У «спорі» істина не стільки народжується, скільки вироджується, в спорі один з учасників бере перемогу не тому, що говорить розумніше, переконливіше, а тому, що кричить голосніше, поводить себе агресивніше, зухвало продавляє свій прагматичний, меркантильний егоцентризм. В той час, коли істина повною мірою народжується в обговоренні. Суперечку не можна вести на понижених тонах, а обговорення допускає неголосні мови як пропонента, так і опонента, які проголошують свої та інші точки зору в обговоренні теми чи проблемної ситуації різного рівня складності.

Де факто, в наші дні жоден педагог неспроможний однаково успішно читати лекції, виступати з науковими доповідями з будь-якого питання, та ще й з високим знанням справи. Але з тієї тематики, за яку педагог узявся, він повинен в її просторі вельми успішно панувати і будь-яке питання професійно презентувати так, щоб це було цікавим і зрозумілим для студентської аудиторії. Уміла прикраса лекторської мови дозволяє йому зробити виступ не лише корисним, пізнавальним, але і насиченим елементами естетики та моральності. Йому необхідно зробити так, щоб перетворити лекцію на задоволення, випробуване слухачами навіть в тому випадку, якщо тема лекції була цілком серйозною в галузі теоретичних проблем науки, філософії, мистецтва тощо, пам'ятаючи про те, що «важких наук немає, а є тільки важкі виклади». (Герцен О.І.)

Таким чином, справжній педагог є той, хто будь-яке питання викладає зі знанням справи, чітко і витончено, а головне, з достоїнством. Остання риса характеру повинна бути притаманною педагогу як атрибут професійної творчої діяльності. Шкода, але часто педагоги сьогодення не в ладах з цією вимогою філософії педагогічного

спілкування. Часто доводиться бачити і чути, як невміння говорити лапідарно і витончено зв'язана з моральною стороною у виступі педагога: він невічливий, непривітний, агресивний та ще й хабарник. Можливо, що при читанні цих рядків читач зможе назвати сам для себе прізвиська таких *преподів*, поєднуючи їх мовлення з діями, з переконаннями та ганебними їх вчинками.

Мистецтво спілкування, як і живопис не має незламних законів, канонів, принципів, всі вони орієнтовані в залежності від стану суспільства та особистісного таланту педагога. І це мабуть таки добре для всього роду людського, що всі люди віщають порізно. Добре, що філософи, художники, музиканти, представники інженерно-технічної інтелігенції, не схожі один на одного, що саме педагоги є всією можливою гаммою від чіткого і витонченого, до оцінок, прямо протилежних за всіма показниками комунікативних відносин.

Однією із родзинок, що прикрашає лекцію в студентській аудиторії є гумор і дотепність. Різниця між ними полягає в тому, що гумористичні моменти, в лекторському виступі, можна і потрібно готувати заздалегідь. В процесі підготовки слід знайти фразу, чи порівняння, які могли б відповідним чином позитивно впливати на студентів. А ось дотепність неможливо заготовити заздалегідь, яскраві іскорки цієї найважливішої властивості людського інтелекту виявляються спонтанно, несподівано, нерідко немовби мимо волі педагога. Важко рекомендувати для цієї мети конкретне поєднання з відповідним сюжетом. Цей прийом залишається за самим педагогом у відповідності до його типу нервової системи та притаманними йому рисами характеру. Але прислів'я і приказки можна рекомендувати кожному педагогу. Принаймні мати якийсь набір українських та іноземних зразків народної творчості, склавши для себе своєрідний їх список, оновлюючи його час від часу. А потім, при нагоді, цілеспрямовано використати, витончено вставити в свою мову українське прислів'я або приказку припасувати її до місця, та ще й таку, яка не дуже і відома в широкій аудиторії. Отож, дотепність, смак, уміння користуватися приказками, прислів'ями, прийомами соціальної комунікації — перша ознака педагога, грамотного в методах і методиках філософії педагогічного спілкування

Таким чином, творчий процес підготовки педагога до передбачуваного усного виступу пов'язаний з обмірковуванням як самих

пунктів плану, так і всієї сукупності його розділів, підрозділів тощо, можливих питань аудиторії, передбачуваних відповідей на ці питання. Іншими словами, науково-теоретична підготовленість лектора до виступу в аудиторії передбачає, копітку підготовку до акту виступу найкращим, з можливих для нього, варіантом. В такому разі, він повинен поміркувати про обґрунтованість кожного слова в грядущій лекції. Переосмислити кожен нову думку умотивовану раніше. Пережити почуття упевненості в істинності кожного з помислів, що будуть презентовані в студентській аудиторії. Нарешті, справжній педагог обов'язково подумає про те, щоб його, лекція була мовно нарядною, на кшталт того, як живописна картина буває «одягнена» в притаманну тільки їй раму.

Нарешті, залишається порадити кожному, хто не уявляє своє повноцінне життя без творчої, натхненної педагогічної діяльності: «Завжди радійте!» Ці слова із Біблії мабуть найкоротші за формою, ємно втілюють біблейську мудрість, яку не важко запам'ятати, та постійно уречевлювати в праведну, Богом нам дану, педагогічну діяльність.

ФІЛОСОФІЯ ХРИСТИЯНСЬКОГО ГУМАНІЗМУ В ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ М.І. ПИРОГОВА

(Новий колегіум. — 2012. — № 4. До 200-річчя від дня народження)

Останнім часом питання вивчення досвіду релігійного виховання привертає особливу увагу педагогів, які прагнуть відродити багатий духовний потенціал релігії. Безумовно, це важливі і конче необхідні творчі кроки в житті нашого суспільства, оскільки протягом тривалого часу панування ідеології атеїзму православна педагогічна традиція практично не вивчалася, а традиції духовно-християнського виховання відверто ігнорувалися. Та і церква, за великим рахунком, не розробляла теоретичної педагогіки в сучасному її розумінні, проте нею розроблялися ґрунтовні духовно-моральні принципи виховання людини.

Утім, десь з кінця 80-х — початку 90-х років учені повертаються до цієї, конче важливої, в усіх її вимірах, проблеми. Тож з цього часу питання релігійного виховання й освіти стають об'єктом низки педагогічних досліджень Т.А. Ільїної, О.Б. Канівської, О.Е. Кошелевої, Т.В. Склярова та інших дослідників.

Учені констатують, що визначальною рисою православної християнсько-філософської свідомості було те, що поряд з визнанням функції людського мозку не меншого значення в продукуванні людської думки належить душі та серцю. «Душевній», щирій мудрості протиставлялося «зовнішнє», розумове пізнання. Звідси, з «зовнішньою» і «внутрішньою» суттю людини тісно пов'язані, «зовнішні» і «внутрішні» науки, що врешті-решт це визначило два типи навчання — «зовнішнє» і «внутрішнє». Саме останньому на Русі віддавалася перевага.

Гуманістична суть християнської педагогічної традиції, з погляду вчених (О.Е. Кошелева, Н.Б. Ромаєва), полягає в тому, що вона створила ідеологію всезагальної людяності, відповідно до якої будь-яка людина є самостійною унікальною цінністю з рівночасною іманентною властивістю божественного начала. Саме тому в людині, створеній по образу і подобі Божій, постійно перебуває Бог. Ісус Христос не дарма звертається до кожного: «Отже, будьте досконалі, як досконалий Батько ваш Небесний».

У дослідженнях з історії педагогіки в Україні автори відзначають особливий вплив християнської віри і релігії на національну куль-

туру, побут і психологію українського народу, а також на пов'язані з цим педагогічні традиції (М.Б. Евтух, Т.А. Ільїна, О.Б. Канівська та ін.). Учені відзначають, що українським виховним взірцем завжди був євангельський ідеал — виховання щирого християнина, виховання «нових, богоподібних людських істот». Т.А. Ільїна, розкриваючи роль і функції церкви в житті народу, звертає увагу на те, що церква була не тільки місцем молебнів і релігійного життя, вона була також центром християнського виховання мирян, центром і меценатом культури, науки і літератури. І дійсно, провідними тенденціями вітчизняної педагогіки були гуманістична, колективістська християнсько-релігійна. Такий підхід дієво сприяв формуванню специфічного соціокультурного ідеалу — носія християнських якостей особистості: милосердя, щиросердності, співчуття, безкорисливої допомоги тощо. Архієпископ Рівненський та Острозький Серафим вважав, що християнське виховання у своїй суті є вихованням християнських чеснот — терпіння, любові, смиренності тощо.

Слід зауважити, що видатні вітчизняні педагоги ХІХ ст. М.І. Пирогов, К.Д. Ушинський, В.М. Бахтерев, О.М. Демков та інші вважали християнську релігію єдиним для всіх духовним життям людини, що аніяк не заважає всебічному розвитку кожної особистості. Адже християнська релігія вказує духовно чистий шлях у житті, водночас об'єднуючи людей в один цілісний, злагоджений організм. Тож дотримуючись в житті тих норм, які пропонує людині Євангеліє, людина спроможна стати вільною, а результатом свободи буде щира моральність вільної людської особистості.

Тож, мета дослідження заявленої теми полягає в аналізі світогляду М.І. Пирогова, якого питання віри цікавили як найважливіші «питання життя». Дослідити, на скільки це можливо в форматі статті, його багатий життєвий досвід, тернистий шлях до віри, який він прокладав через усвідомлення релігійних основ виховання.

Відомо, що у дитинстві М.І. Пирогов виховувався під сильним впливом релігійно-етичних ідей православ'я, адже його родина була глибоко набожною. Діти нарівні з дорослими повинні були суворо виконувати всі церковні вимоги. М.І. Пирогов згадував, що це була «найщиріша і глибока повага до всіх таїнств віри і непідробне шанування Бога».

Уже в дорослому віці, М.І. Пирогов відзначав недостатній вплив лише зовнішнього шанування Бога для формування дитячої мораль-

ності. «Я вранці й увечері гаряче молився перед образами, доземно уклонявся і просив спасіння від лукавого і в той же день я міг захоплено слухати огидні, мерзенні, оповідання писаря Огаркова і бридкі пісні кучера Семена».

Пізніше, в роки навчання в Московському університеті М.І. Пирогов потрапив під вплив студентів, більшість з яких були вихідцями із духівництва. З їхніх розповідей він дізнався «такого про попів, богослужіння, обряди, таїнства і загалом про релігію», що це значно ослабило його віру в авторитет і святість церкви. Більше того, у нього лишилися достопам'ятні почуття огидності до церковних отців. І хоча М.І. Пирогов продовжував відвідувати церкву, дотримувався постів, обрядів, але кожного разу в бесідах з матір'ю і домочадцями про святість зовнішнього Богошанування, висловлював незгоду з церковними порядками. Значно пізніше, згадуючи про це відношення до церкви, він характеризував свою поведінку як низькопробне резонерство, вияв юнацького максималізму і недосвідченості: «Як тільки я відчув свободу від дому і зблизився з університетською молоддю, — одразу ж давай слухати, засуджувати і просторікувати про вищу матерію. Це було б безглуздям при моєму розумі, моєму вихованні, у моєму віці ламати сформований світогляд після вступу в університет. Спочатку я став потихеньку змінювати мої сходи з верхніх поверхів, але викидати сміття не смів. Обрядовість і зовнішнє Богошанування збереглися у мені частково за звичкою, частково від страху». Пирогов згадував, що під час навчання в Московському університеті, а потім уже працюючи в Дерпті (Тарту) в його душі з'явилася повна зневіра і вульгарний атеїзм. В цей час у нього не було ні позитивної релігії; ні провідного ідеалу. Світогляд, за свідченням Пирогова, «сильно тяжів до матеріалізму і, звичайно, найбільш вульгарному внаслідок поверховості знань про матерію». І тільки в останні роки викладання у Дерпті, а потім в Медико-хірургічній академії Петербурга вчений відрікається від вульгарного юнацького максималізму і свідомо переосмислює людські цінності. Такий рішучий крок у своєму світорозумінні не був випадковим явищем у його житті, ця безповоротність була зумовлено багатьма чинниками.

Цілковитим занурений у науку, безкінечні досліди, М.І. Пирогов, став усвідомлювати, що лише матеріалістичний світогляд не забезпечує душевної міцності та стійкості в різних життєвих ситуаціях. Це від-

чувалося, хоча і не усвідомлювалося ним. Відчувалося, що перше ж лихо, перший серйозний іспит усе зруйнує вщент.

Так воно і скоїлося. Тяжка хвороба М.І. Пирогова у Дерпті, неможливість очолити кафедру в Московському університеті, життя разом з матір'ю і сестрами, а також смерть його першої дружини, серйозне занепокоєння з приводу виховання дітей — усе це схилило вченого звернутися до Біблії та Євангелія, шукати саме там відповіді на життєві питання у вірі в Бога. Проте його водночас турбувало і питанням віри серед науковців. Адже рано чи пізно перед ними неминуче постає запитання: «чи узгоджуються їхні вірування з науково сформованими переконаннями?».

Проникаючи свідомо в цю проблематику він дійшов висновку, що за релігійними переконаннями науковців їх можна поділити на три категорії. Перші, це вчені, що «у науці — скептики, у справі віри — щиро віруючі парафіяни церков», такі є і серед католиків, і протестантів, і православних. Другі, це вчені, що прагнуть примирити свої наукові переконання з релігійними. Треті — це ті що не вірують у Бога. До цієї категорії, за свідченням М.І. Пирогова, часто потрапляла молодь, яка щойно закінчила школу. Якщо пильно прослідкувати життєвий шлях вченого, то помітимо, що М.І. Пирогов пройшов випробування через усі три категорії і врешті-решт остаточно і свідомо прийшов до віри. Про себе він відверто писав, що «зробився щиро віруючим», не втративши аніскільки своїх наукових, «думкою і досвідом придбаних», переконань. Більше того, з погляду М.І. Пирогова, кожний учений, зобов'язаний щиросердно відповісти на «головне життєве питання»: у що він вірує і що визнає. Відповідаючи на це запитання, варто бути відвертим із самим собою. Він нагадує, що «хисткість, нерішучість неодмінно призведуть «до неузгодженості дій і переконань, докорів сумління і до самогубства — моральнісного і фізичного».

Досконало світоглядною є думка вченого про те, що будь-який тиск церкви чи держави не може сприяти однозначному рішенню співвідношення наукових і релігійних поглядів. Ні нав'язування релігійного фанатизму, ні утвердження ідеології вульгарного атеїзму, не зажене творчу людську думку в прокрустове ложе «чистої науки» або «чистої релігії». Мудрий педагог був глибоко переконаний, що «церква — паству, а держава — сучасне суспільство повинні на рівні категоричного імперативу оберігати від надлишків і зловживань вільнодумства виключно моральнісними заходами».

Особливе місце в духовній трансформації М.І. Пирогова належить статті «Питання життя». Ця стаття стала своєрідним філософським і педагогічним маніфестом 46-літнього професора. В цій фундаментальній праці яскраво просліджується підсумок життєвих шукань автора. Це були філософічні заповітні роздуми М.І. Пирогова про суть і призначення людини, про мету і зміст людського життя. Слід зважати і на те, що це були думки людини, яка ближче, а ніж хто-небудь інший спостерігав смерть: в операційній і в боях, людина, яка повною мірою усвідомлювала крихкість людського буття. Тому, читаючи цю своєрідну сповідь, мимоволі переймаєшся довірою до розмислів автора в яких яскраво відображена його духовна еволюція на шляху до його витонченого морально-релігійного світогляду.

В цьому контексті є цікавою думка автора про те, що в людині співіснують два начала: «зоологічне» і моральнісне. Внутрішнє, моральнісне, духовне — це все те, що творить в людині Людину і виокремлює її з тваринного світу. Звідси М.І. Пирогов приходить висновку про те, що віра є істотним атрибутом духовної натури людини, є «такою психічною якістю, що найбільше відрізняє її від тварин». А якщо це так, то формування і розвиток «внутрішньої» людини є головною метою виховання. І це неухильно важливо! Оскільки більшість людей у суспільстві, як правило, інертні, вони рухаються у визначеному стереотипному напрямку, зауважував видатний мислитель. Отже, завдання людини полягає в тому, щоб, живучи в суспільстві, залишатися «самим собою й у самому собі», не розгублювати цінностей своєї особистості, не принижувати своєї людської честі і гідності, не позбуватися поваги до себе і до тих, хто оточує тебе. Щоб не потрапити під шалений тиск інертного натовпу, необхідно навчитися заглиблюватися в себе — «з ранку і до запізньої ночі риючись у схованках душі, спостерігаючи всі миті моральної свободи, змусити себе розв'язувати життєві питання, вступивши в боротьбу із собою і з оточенням». Особистість повинна постійно усвідомлювати, перш за все, як вона живе, чого прагне, замислюватися над питаннями життя і в цьому пошуку завжди буде в нагоді філософія самотності.

М.І. Пирогов високо цінував людської якості особистості, які спрямовувались на переборювання особистістю своїх слабостей та вад. Але для подолання духовного недугу необхідно віднайти в собі, шляхом копіткого самоаналізу, прогалини в своєму характері та витримати нерівний бій зі спокусами навколишнього меркантильного

суспільства. Але все-таки на шляху становлення індивідуальності самопізнання є домінантою. Педагог був переконаний у тім, що особистість, яка збагне свою гідність і свою відповідальність перед суспільством, яка оберігатиме свою честь, цінуватиме свою свободу — такою духовно багатою особистістю людина має стати самостійно, через самовиховання і самопізнання. Тут доречно і повчально звучать ці думки в контексті розвитку сучасного суспільства і особливо для сьогоденної молоді спрямованої на моральнісне вдосконалення. Але для цього не досить лише самопізнання, конче потрібно пізнання Одкровення, оскільки людині варто пізнати себе для того, щоб відкрити в собі віру. Це допоможе їй у боротьбі зі своєю «двоїстістю», суперечністю матеріального і духовного, добра і зла в собі. Подібне самопізнання М.І. Пирогов вважав «метою всього життя», прямим призначенням людини на Землі.

Своєрідним підсумок своїх релігійних шукань вчений підводить в своєму творі — «Щоденник літнього лікаря», де він розкриває іманентну сутність особистості. «Наш внутрішній світ, наголошує автор, складений із постійних відчуттів, привнесених до нас зсередини і ззовні, які свідомо і підсвідомо безупинно коливаються і хвилюють нас». Ця низка відчуттів і є нашим «Я» протягом усього нашого земного буття. «Що таке наше «Я» без цих відчуттів — цього ми не можемо собі уявити, але і не можемо припустити можливості існування начал без відчуттів. Одне «Я» засноване на досвіді, інше — на логіці; є і третє — засноване на віруванні».

Слід зауважити, що для М.І. Пирогова питання віри — справа досить інтимна, він сам свідчив про те, що уникав говорити про свої релігійні переконання навіть із близькими людьми. Більш того, він нікому не нав'язував своїх переконань. Адже віросповідання це особиста справа людини вважав Микола Іванович. А звідси, і ставлення до тієї чи іншої релігії не може слугувати критерієм оцінювання особистості або причиною дискримінації людей.

Віру М.І. Пирогов усвідомлював як сукупність двох начал: раціонального та ірраціонального. Раціональне зерно віри — це переконання, засноване на умовиводі та знанні у тім, що Бог існує. Питання про визнання існування Бога вчений тлумачив однозначно: «існування верховного розуму, а отже, і верховної творчої волі, я вважаю за необхідне, і неминучою (фатальною) вимогою (постулатом) мого власного розуму».

Цікавою є думка М.І. Пирогова про те, що віра не може бути невідмінною протилежністю звання; більш того, він вважав, що «віра позитивна (догматична) навіть вимагає його». Проте первісні основи віри і знання поза всяким сумнівом різні. Невпевненість, вважав учений, зароджується в основі знання, а в основі віри лежить безсумнівна віра в обраний ідеал. Він був глибоко переконаний у тому, що знання і віра, незважаючи на різні вихідні джерела, можуть і повинні «уживатися» в одній душі. «Здатність пізнавати, заснована на сумніві, не допускає віри, але віра не обмежується знанням і йде своїм шляхом. Отже, віру і знання М.І. Пирогов як і І.Кант, діалектично поєднує в палкому бажанні пізнати істину.

Ученого не влаштовувала далека і безлика істина, йому необхідний був ідеал більш наближений до реально існуючої людини. Деїзм — це ще не віра, а доктрина, оскільки він все-таки заснований на висновках розуму. Тож ідеалом М.І. Пирогова виступала Боголюдина. Зокрема він наголошував: «Це співчуваюче всьому людству і більш ніж знайоме зі всіма нашими слабостями, потребами, печаллями і радощами є початок так властивий нам, що уособлення його робиться неминуче потребою нашого духу».

Першорядним в ідеалі Боголюдини, згідно погляду М.І. Пирогова, є її моральнісна суть, яку не можна зіставляти з повсякденною мораллю. Адже «Світська мораль залежить від удач, а удачі не завжди постійні». Християнський же моральний ідеал пережив «цілі століття пільми, пристрастей і шаленства». Християнська всеосяжна любов — ось що відрізняє ідеал віри від буденної моралі.

Таким чином, навіть побіжний аналіз релігійних уявлень і шукань Миколи Івановича Пирогова дає підставу свідчити, що християнським поглядам були найважливішою частиною світогляду вченого. Він був глибоко віруючою людиною і з повною щирістю завжди сповідав свою віру, був проповідником християнського гуманізму. Зважаючи на те, що погляди вченого спиралися на його гуманістичний світогляд, а його моральні принципи та ідеали базувалися на релігійній основі, ми аподиктично приходимо висновку про те, що вони в діалектичному взаємозв'язку слугували основою його гуманістичних педагогічних поглядів.

Саме така педагогічна система М.І. Пирогова дає йому змогу відзначити, що на відміну від наукової освіти, коли учням передаються знання, здобуті шляхом досвіду і логічного аналізу, релігійна освіта

учням передає знання здобуті шляхом віри. Тому призначення релігійного виховання — виробити стійкі моральні переконання; виховувати духовність у дітях; навчити молоду людину заглиблюватися у свій «іманентний світ». Тож педагог бачив у вірі не одну тільки мораль, а й світорозуміння, усвідомлення сенсу життя, усі щиросердні надбання, що складаються тільки частково з наукового знання, а головним чином із усього того, що входить у нашу свідомість «шляхами, що йдуть від реального спостереження». Логіка нам підказує, що завдання педагога у християнській педагогічній традиції полягає в тому, щоб навчити людину долати свою гріховну сутність, постійно дбати про удосконалення свого унікального іманентного світу.

Привабливими і корисними для сучасності є педагогічні погляди М.І. Пирогова в яких він засуджує релігійне виховання, як служницю політики. Віра, релігійне виховання мислилося вченим як важлива складова частина «загальнонародської освіти». Релігійне виховання дитини, як правило, розпочинається в ранньому віці в родині. Дитина прилучається до церковних таїнств і обрядів, ознайомлюється з церковним календарем і святами. Це період першого ознайомлення зі змістом Біблії, виучування перших молитов. Тому домашнє виховання, на його думку, покликане розбудити в дитині любов до Бога, Богошанування, усвідомлення страху Господнього.

Для того, щоб релігійне виховання справді мало моральну силу, необхідно, щоб Закон Божий викладали люди чуйні, які добре розуміють дитячу природу і які могли б донести до дітей глибокий зміст Біблії. При цьому не варто змушувати дітей заучувати без розуміння текст Біблії, за винятком молитов. Закон Божий має сприйматися «не вустами», серцем і душею учнів.

Одним із найважливіших завдань школи, вважав М.І. Пирогов, є виховання в людині здатності до самопізнання, самовдосконалення смиренномудрості, цнотливості, терпіння, любові, працьовитості, віри, правдивості тощо. Звідси, самовиховання, самопізнання розглядається як неодмінний етап безперервного процесу виховання й освіти людини, що не завершується з випуском студента зі стін навчального закладу, а неперервно продовжується все життя до скону. Тому не випадково вчений-гуманіст відмовився від неосмисленого плазування перед буквою писання. Він хотів бути християнином і вважав за необхідно виховувати християн по духу, тому головною цінністю для вченого є виховання свідомої віри в кожній дитячій

душі. Більше того, це є святим правом кожної людини мати свою внутрішню віру в Бога. Саме це і є головним у вірі. Наукові знання і релігійні теж, мають пройти через душу дитини і через його розум для того, щоб сформувані стійкі моральні переконання, до того ж «у кожного свої, на якому б рівні зрілості не були ці переконання» — наголошував М.І. Пирогов. Він пишався своєю внутрішньою вірою, цінував і охороняв свою особисту віру, відокремлював її від віри церковно-догматичної. У людях він також цінував особисту віру: «Кожна особа — Я у світі, а світ у мені. Усе в ньому своєрідно. У кожному з цих світів є свій Бог, який попи, на жаль, ігнорують, нав'язуючи всім світам свій».

Тому не випадково, що ідея смиренності як головна християнська чеснота не могла бути цілком сприйнята педагогом-гуманістом, адже смиренність протистоїть поняттю свободи. Навпаки, вчений вважав, що вчитель зобов'язаний розвивати в дітях не смиренність, а допитливість, зацікавленість, самостійність, активізувати всі природні здібності учня. Тож релігійне виховання, в його системі, чітко окреслене як важливий чинник загальнонародської освіти, проте в православному християнському вихованні мудрість пізнання представлена меншою мірою в порівнянні з мудрістю смиренності й любові до Бога. Такий аналіз і порівняння двох форм навчання дали змогу вченому дійти висновку про те, що винятково християнський напрям освіти і виховання не є ефективним, тому що не вдовольняє цілком реальних запитів суспільного життя, «вирішальним чинником у нашому вихованні є індивідуальність і життя», а не релігія сама по собі.

Характеризуючи гуманістичну спрямованість педагогічних поглядів М.І. Пирогова і зокрема його філософію християнського гуманізму приходимо висновку:

по-перше, віру вчений вважав найважливішою сферою духовного життя людини. Для його світогляду було притаманне визнання людини «внутрішньої», моральної, духовної. Звідси він висував і головну мету виховання і освіти — виховання «внутрішньої» людини. Йому була близькою спрямованість християнського вчення до совісті, самосвідомості, до душі людини.

по-друге, М.І. Пирогов доценту розділяв фундаментальні принципи християнської моралі, ядром яких є Десять Заповідей Христових і Золоте Правило, а Одкровення він називав «основною книгою

нашого морального буття». Саме вони покликані, багато в чому, регулювати взаємні стосунки між людьми.

по-третьє, вчений був активним проповідником християнського гуманізму, адже для нього гуманний зміст християнської релігії був головним у вірі. Саме тому своє переконання він реалізував і в житті, і у своїй унікальній педагогічній концепції. Гуманізм християнської релігії, у розумінні вченого, найбільше виражений в ідеї всеосяжної любові. Це зумовлено тим, що в кожній людині живе образ Божий, Ідеал. В християнстві М.І. Пирогов презентував релігію любові, милосердя і жалю, тому тільки милосердя спроможне утримати світ на краю прірви.

по-четверте, релігійне виховання М.І. Пирогов вважав необхідною частиною процесу виховання особистості. Проте він не визнавав поняття про Бога, як «спеціальність мудреців століття», а вважає невід'ємною і найдорожчою власністю кожної мислячої людини.

по-п'яте, на основі свого власного життєвого досвіду, своїх релігійно-філософських досліджень він не тільки висував «абстрактні» теоретичні положення гуманістичного виховання, не тільки сформував унікальну педагогічну концепцію, а практично довів, як варто здійснювати філософію християнського гуманізму на практиці.

по-шосте і найважливіше для всіх часів, М.І. Пирогов все своє життя пропагував гуманне ставлення до особистості педагога, якому держава повинна постійно створювати сприятливі матеріальні і духовні умови для формування і розвитку унікальної індивідуальності.

Таким чином, час показав, що гуманістичні ідеї М.І. Пирогова про «загальнолюдську освіту», про наступність і неперервність освіти, про індивідуалізацію освіти, гуманістичне розуміння світського і релігійного виховання є не скороминущими, а добродійними для розвитку вітчизняної філософії освіти XXI століття.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ПЕДАГОГА — АТРИБУТИВНА ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ ІННОВАЦІЙНОЇ ДОБИ

(Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи: IV Міжн. наук. конф. — Харків: ХДАДМ, 2013. — С. 20–27).

Складність філософської категорії духовність для багатьох простих людей полягає в тому, що вона не покорається вираженню в конкретних численнях. Насправді, як відчутно і зримо окреслити собі, це нематеріальне, унікальне планетарне поняття? І що в ньому є такого суттєвого, що ми його виокремлюємо серед інших категорій? Ця складність питань зумовлює те, що нині чіткого, раз назавжди і для всього загалу, визначення поняття духовності не існує. Більше того, беремо на себе сміливість заявити, що його в остаточних вимірах ніколи і не буде. Тому, що кожна кінцева дефініція буде вельми обмежувати багатоякісність цього унікального цивілізаційного явища. Проте сьогодні не має жодної людини у всьому світі, яка б не відчувала відсутність чи навпаки, активну дію цього унікального феномену на її особисте життя чи відчутний вплив його на соціальну дієздатність сучасного суспільства. Тому кожна людина в більшій чи меншій мірі турбується про свій духовний комфорт і цілеспрямовану життєдіяльність. Проте найбільша відповідальність, а водночас і честь, в створенні атмосфери духовності в суспільстві і, перш за все, у навчальних закладах, припадає на величальну долю Педагога.

Але, коли викладач репрезентує в стінах навчального закладу інформацію як таку, то він не спроможний усвідомити сутнісну мету науки, оскільки тільки духовний рух відкриває шлях прогресу в науці. На підкріплення нашої тези приведемо відому думку Аристотеля про те, що «хто рухається вперед в науках, але відстає в моральності та в духовності, той більше йде назад, ніж вперед. Звідси, студент, споживаючи в стінах навчального закладу тільки інформацію і позбавлений дієвої практики втілення її, не добуває одухотвореного знання, а отримує лише диплом про напіввищу освіту, як не дає йому можливості влаштуватися на роботу згідно фаху. Що ж, в кінцевому результаті, отримує студент від таких, методологічно спустошених навчальних дисциплін? Марно, беззмістовно, потрачені студентські роки життя, та ще й травмовану молоду душу заповнену нігілізмом з відомими моральними наслідками.

І це в той час, коли духовні почуття завжди були своєрідним еталоном культури нації і завжди цінувалися в розвинутих країнах. А можливо ці країни і стали успішними, оскільки розбудовували себе на принципах, єдиного в різноманітті етнонаціонального народного духу. Адже в цих країнах шануються культури всіх етносів, кожної окремої людини, як першоджерела розвитку унікального духовного соціуму. А головне в цих країнах те, що там існує повага до всіх трудівників незалежно від галузі виробництва в якій вони задіяні. А головне, що там особливим респектом користуються інтелектуали різноманітних сфер праці, які пройшли вишкіл (в доброму розумінні цього слова) в духовній атмосфері істинного УЧИТЕЛЯ-ПЕДАГОГА!

Таким чином, в епоху швидкоплинних змін виробничих технологій, структур професійної діяльності, стандартів споживання та форм спілкування і дозвілля, педагогу не досить давати студентам лише кінцеву інформацію. І зумовлюється це тим, що, невимірними, більш насиченими і різноманітними стають інформаційно-практичні людські зв'язки. Тому неймовірно зростає потреба людей в знаннях, але в той же час і актуалізується проблема володіння і оперування ними, загострюється інтерес до культури інтелектуальної діяльності. Тож, істотного значення набуває проблема співвідношення між практичними і духовними потребами особи, що постійно розвиваються та тією суспільною системою норм і вимог, яка регулює життєдіяльність індивідуума.

Ось саме такий швидкоплинний перебіг подій в соціально-культурному просторі детермінує дієвий перегляд теорій і методологій в системі вищої освіти з метою значного підвищення духовної культури суспільства, оскільки першоджерельним носієм останньої завжди був і назавжди залишиться Педагог-Учитель. В зв'язку з цим зупинимось тільки-но на окремих складностях, які сьогодні є перепонами в процесі виховання моральнісного, естетичного та патріотичного духу студентської молоді

Одну з цих труднощів створює, наприклад, обсяг засвоєваних знань. У сучасній вищій школі існує тенденція до зростання цього об'єму. Причому це зростання, інколи значно перевищує не тільки психосоматичні можливості засвоєння, але й усвідомлені потреби студента. Поза всяким сумнівом, такий підхід продукує спрощену схематизацію знань з метою засвоєння цього інформаційного ком-

пендіуму. Це, в свою чергу, зумовлює відрив знань від людської дієвої основи, від тих злободенних, практичних або теоретичних запитів, які змусили людський розум здобути визначені знання. Сьогоднішні знання-формули, знання-схеми відокремлюються від живого процесу пізнавальної діяльності. Такий схематичний, сумарний набір інформації, (а не знань) не вимагає від студента особистих зусиль для оцінки та відповідності їх конкретним життєвим ситуаціям. Отже, з навчання силоміццю витісняється ефект і ефективність паритетної співпраці людей, їх безпосередньої причетності до здобутку знань методом дослідження тих чи тих явищ дійсності.

Паралельно з цими процесами, у вищій школі, помітно ускладнюються навчальні дисципліни через акумуляцію в них вузько-професійної термінології там, де вона зовсім не доречна. Звідси, студент, окрім аудиторних занять, часто примушений задовольнятися інформацією, відомостями із різноманітних джерел і, перш за все, з Інтернету. Нічого дивного чи негативного в цих діях не має, навіть у відносному сенсі похвально, коли молода людина звертається до різноманітних інформаційних джерел. Вивільняється значний час для розумової енергії спрямованої на плідну творчість в сфері професійної діяльності. Але все повинно бути в межах певної міри. Оскільки форма отримання готової, штучної інформації (а не знань) таїть в собі ризик споживацького способу задоволення духовних потреб без особистої затрати розумових і вольових зусиль. Такі інтелектуальні лінощі особливо небезпечні тому, що притупляють інтерес до самостійного пошуку і відкриття нового, сіють духовну всеїдність, безпристрасність до найважливіших духовних запитів часу. Інформаційно-споживацьке утриманство поширюється найчастіше в просторі загальної культури особистості студента. А згодом це обов'язково відбивається на його вульгарних аксіологічних оцінках дійсності й, врешті-решт, на його духовному спустошенні.

Отже, в таких умовах студент не добуває знання (аналогічно, як і свободу), а отримує інформацію і децю та абияк використовує її, а найчастіше, переповідає готові формули, поняття, визначення, схеми тощо, не занурюючись в їх сутність. Звідси, знання втрачає свою гносеологічну субстанціональну смислосназначимість, тобто сенс причетності конкретної особи до предметно-практичної пізнавальної діяльності. В такому випадку, студент не вбачає, а вірніше поза-

свідомо уникає, від сенсу і насолоди людського цілеспрямованого способу співпраці.

Безперечно, багато чого тут залежить від педагога, який може і повинен відновити і показати людяний, світоглядний сенс знання, його відповідність певним духовним цінностям спільної діяльності людей. В ідеалі так і повинно бити! Проте педагог часто не в змозі зробити це, оскільки об'єм, і диференціація матеріалу, що вивчається, майже повністю перекривають шлях до виявлення його соціального виміру і аксіологічного сенсу. У зв'язку з цим у студента закріплюється уявлення про межі свого (індивідуального) і зовнішнього (соціального) життєвого досвіду. У нього виробляються різні духовні мірки для себе й іншого, різне відношення до інших, як прийдешніх. А якщо взяти до уваги ще й проблему дієвого використання знання, накопиченого в стінах вищого навчального закладу, то виникне ціла низка питань соціально-політичного та економічного характеру на які не можливо докладно відповісти в межах заявленої теми. Можемо лише акцентувати, що неузгодженість отриманих знань і неможливістю їх дієвого використання, безумовно негативно впливає на духовний стан як індивідуума, так і суспільства зокрема. Вельми помітно знижується авторитет майже всезагальної по формі і посередньої за змістом вищої освіти, що суттєво впливає на духовний стан суспільства.

Треба відзначити і те, що за останній час в навчальних закладах міцно прижилася предметна роздробленість. Зокрема, явно простежується недостатнє світоглядне і методологічне забезпечення науково-природничого, технічного і навіть соціально-гуманітарного знання. Відверто заявляє про себе слабка активізація особистих мотивованих ресурсів студентів. Звідси, кволе виховання у них здібностей і потреб до самостійної, усвідомленої постановки та творчого дослідження теоретичних і нагальних практичних проблем соціуму.

В зв'язку з цим, нам уявляється, що виховний процес повинен здійснюватися, перш за все, самою логікою і філософією освіти, логікою не ізольованою від духовної культури народу. Такий ефективний результат можливий за умови цілісної навчальної програми та монолітної єдності навчального колективу, що відповідає за кожен пункт освіти і виховання майбутніх фахівців. Але поки що в цій царині слабо просліджуються зв'язки раціональних структур пізнання

з динамікою духовного життя студента, з мотивацією розвитку його особистості, з орієнтацією його на взаєморозуміння і взаємодії з іншими людьми. І це тоді, коли українська суперечлива дійсність конче потребує інтелігентну людину, яка б з розумінням і пошануванням відносилась до іншої людини з її різнобічними мотиваційними бажаннями і потребами. Це і є безмежний у можливостях і доконче необхідний оптимальний соціально-естетичний простір духовного життя суспільства і окремої людини зокрема. Потенційно ВНЗ може і повинен бути своєрідною фабрикою по вирощуванню рафінованих інтелігентів для ефективного їх використання в різноманітних галузях вітчизняного виробництва і особливо в державних управлінських структурах.

А поки що звернемо увагу на усвідомлене відношення особистості до світу речей як одного із важливих компонентів духовності. Наша цікавість до цієї проблеми пов'язана з тим, що навчивши студента здібності поєднувати предмети і образи предметів, ми цим самим, як наслідок, виявляємо у нього грань іншої здатності. Приміром, аналізувати себе крізь призму різних предметних і людських зв'язків, співвідносити свій Я-простір з позиціями інших Я. Адже, включаючись в логіку речей, вносячи зміни до їх ладу, людина ніколи не замикається тільки в коло речей. Вона виходить з певного причинно-наслідкового зв'язку речей, встановленого людьми. А проникаючи у зв'язок речей, зумовлений певними вчинками і стосунками, людина, поза всяким сумнівом, фіксує взаємообумовленість свого відношення до речей, до самої себе і до інших людей. За великим рахунком і, безумовно, бажанням (все залежить від рівня культури особистості) у кожному предметі ми постійно виявляємо явну або приховану «присутність» інших людей, оскільки кожен предмет зосереджує в собі сотні, тисячі людських доль. Адже, сама можливість уявити себе, виразити своє «Я», виникає тільки у відношенні до відмінних позицій різних людей, предметних умов і змісту їх діяльності. І ця здатність виявляється гранню спроможності людини ставити себе в позиційність іншого та з іншої точки зору оцінювати сенс своєї дії або вчинку. Ось саме цю здатність можна охарактеризувати як моральнісну, оскільки вона зв'язує логіку речей з діями особистості, яка освоює речі сьогочасні і опредмечує речі на майбутнє. А за цими діями розкривається повномасштабний зв'язок вчинків людини з життям і діяльністю інших людей, і вона,

таким чином, природно включається в реальний світ духовності. Логіка, як колись наголошував всесвітньовідомий психолог Ж. Піаже, стає «мораллю думки». І це не тому, що вона зовнішнім чином накладається на мислення, а тому, що у зв'язку речей просліджується зв'язок між людьми, визначений логікою людської діяльності. Ось саме в цій діалектичній логіці і криються перлини духовності та майстерності педагогічної діяльності.

Тому, глибоко проникаючи в світ речей, а, отже, в світ моральнісних людських стосунків, навряд чи у кого-небудь підійметься рука, щоб зруйнувати матеріально-художні цінності створені іншими людьми і епохами. Тож, побутовий вандалізм і його різновиди, які заповнили терени нашої країни, свідчить про низький рівень культури суспільства і, перш за все, про деградуючу духовність соціуму. Адже сучасний троглодит свідомо знищуючи речовий світ, як наслідок, з презирством та байдужістю відноситься і до людей, що створили це соціально-просторове, художньо виразне середовище. Правда, не тільки побутові вандали помітні в зневазі до соціального світу речей. Значна частина населення країни, маючи скромний рівень духовної культури, страждає індиферентизмом у відношенні до родового речового світу, сприймаючи його як мотлох. Часто можна спостерігати, як люди, розчавлюють, спалюють речі в яких втілені людські душі. Інколи, бачачи все це варварство, хочеться закричати — не спалюйте душі людські в речах, ви навіки вбиваєте свій родовід і національну пам'ять!!!! .... Адже цим речам можна продовжити дієве життя в музеях, театрах, в профільних інститутах, в збірках справжніх колекціонерів тощо. Я глибоко переконаний і хочу наголосити, що соціально-художній простір речей ніколи не буває нейтральним у відношенні до людини. Він або об'єднує людей в монолітний, гармонійний соціум, виховуючи їх в душі моральнісних і естетичних взаємовідносин, або роз'єднує, розбещуючи їх, а ось байдужим, індиферентним до особистості він ніколи не буває. Тож, справжній педагог зобов'язаний надихати простір свого родоводу, виховувати у молоді шанобливе відношення до світу речей Отчого краю, до себе, як представника уславленого народу України.

Отже, вступаючи в спілкування в певному соціальному просторі розподілу праці, людина тим самим бере своєрідні зобов'язання перед партнером за якісні взаємодії і цим укріплює подальші взаєморозуміння і духовні стосунки. Якщо це так, то єдність і взаємозалежність

логічної (пізнавальної) і психічної координаті свідомості є тим компендіумом духовної культури, без якого особа не може повноцінно жити, співробітничати з іншими людьми, знаходити в них життєву опору й орієнтири в розвитку своєї іманентної сутності. Тут слід зауважити, що мова йде не про якийсь культурний шаблон, а про здатність людини в динаміці суспільного і особистого життя знаходити духовні вектори для порівняння свого Я-простору з поліваріантністю інших Я-просторів. Саме в цій просторово-часовій формі стосунків, акцентуація зосереджується не на фізичному, речовому, а на соціальному вимірі взаємодій між особистостями, перш за все, в сфері їх духовності. Ця просторово-часова форм людських взаємодій створює субоснову стосунків людини зі світом, на якій в подальшому, на наш погляд, і виявляється неповторний образ особистості, в даному випадку студента. Тому накопичення знання, як такого, втрачає колишню цінність. На перший план приходять здатність особи до мотивованого оновлення цих знань, методологічне і світоглядне їх осмислення. Саме розвиток цієї здатності робить особистісний (людський) чинник вирішальною умовою і дієвим джерелом освоєння і поновлення сучасних технологій, оскільки ця здатність перебудовує логіку живої людської діяльності на принципах взаєморозуміння, людяності та високого рівня духовної культури.

Сьогодні увага педагогів сфокусована переважно на результатах діяльності в просторі своєї навчальної дисципліни. І це добре але навчальний процес має бути безперервним в його єдності розмаїтості. Тому якщо перший педагог порушує цілісність всезагальної програми, то наступному доводиться фундувати все спочатку. Начебто і є педагогічний колектив і колективність праці, і особиста зацікавленість, а людський сенс діяльності вислизає. І навіть тоді, коли педагог, успішно працює в своїй науковій сфері, має вдалі результати, проте це сприймається як особиста справа. Безумовно, подібна ситуація позначається на технологічній стороні навчального процесу та на його якості. Бо якщо із педагогічної діяльності випадають її людські, соціальні, моральні зв'язки, це неминуче позначається на умовах, засобах, якості підготовки фахівців для різноманітних сфер виробництва та державного управління, а особливо в галузі гуманітарного і художнього спрямування. Якщо ж педагог перебуває в доброзичливих колективних взаємовідносинах, то він не буде фанатично занурюватись в кіпу міністерських (і місцевих у тому числі)

паперів, всіляких абстрактних норм і оцінок, а займеться усвідомлено і відповідально за якість власної діяльності. Оскільки в коло його самозвітності буде входити все більше моральнісних ситуацій і все більше прозорих науково-професійних зв'язків саме в духовному спрямуванні.

Без сумніву, це постійно стимулюватиме оновлення його наукових знань, підвищення кваліфікації, розширення реальної філософської методології. А головне, приохочуватиме взаємне розуміння педагогами один одного з метою виявлення повної активізації їх індивідуальних ресурсів. В таких умовах, розвиток особи педагога перестас бути його приватною справою, стає найважливішим моральнісним імперативом. Така або подібна атмосфера довірливих стосунків обов'язково трансформуватиметься в студентське середовище, і позитивно відбиватиметься на предметно-практичній і соціальній світі в цілому. Глибоко переконаний в тому, що таке моральнісне (навіть естетичне, адже естетичне, як я його розумію, є кульмінацією моральнісного) відношення до іншої людини стане, врешті-решт, мірою відношення до речей і навпаки. Відношення до світу речей стане мірилом відношення до людей. *Tertium non datur* для повноцінної життєдіяльності сучасного цивілізаційного суспільства!

Ситуацію, що склалася в системі вищої школи, можна, багато в чому змінити, якщо науково-методична діяльність одного педагога (або кафедри) своєчасно буде створювати оптимальні умови і засоби діяльності іншому (або іншим кафедрам). Розуміється, що ця взаємозалежність буде підкріплена хорошою якістю їх творчої співпраці на принципах безкорисливості та щирої педагогічної поваги один до одного. Моральнісна орієнтація педагога, при такому повороті справи, опиниться тісно пов'язаною з самим змістом його діяльності, а його науково-методичні турботи — з соціальними орієнтаціями, направленими на зміст і форму творчості його колег з метою взаємозбагачення їх інтелектуального і духовного рівнів. Такий плідний зв'язок в науково-педагогічній діяльності може і повинний набути природного, моральнісного характеру. Ефективна педагогічна діяльність визначатиметься не лише тим, що педагоги об'єднуються спільним простором (кафедрою) діяльності або спільним (системно узагальненим) кінцевим результатом. В таких, відверто щирих, стосунках, вони створюватимуть умови один одному для вивільнення індивідуальних

божих іскор, умінь, методологічних орієнтирів, невичерпної педагогічної майстерності. І цим самим самостійно будуть змінювати свої раціональні установки, схеми, моделі діяльності, тобто, власноручно розбудовуватимуть собі комфортне духовне середовище.

Такий підхід природно приведе до переорієнтації векторів освіти та виховання особистості студента. Оскільки він природно вливається в педагогічний колектив як атрибут єдиної цілеспрямованої мети — науково-практичного досягнення кафедри, інституту в конкретних галузях соціально-технічного прогресу. Студент стане не на папері, а в дійсності, найголовнішою «монадою», оскільки всі зовнішні форми можуть реалізуватися тільки через його самодіяльність, самоосвіту, самовиховання, самодетермінацію і цілеспрямовану мотивацію усвідомленого життя. Ці практичні перспективи дають цілком нове висвітлення духовності людини, нове розуміння її ролі й значення у функціонуванні розвинутого суспільства. Аргументувати мою думку можна тим, що духовність народжується в самій соціальній реальності як її означальний компонент, оскільки Педагог виявляється творцем своєї життєдіяльності, суб'єктом, що створює нові форми, засоби і умови професійної діяльності. Тож, духовність формується не під впливом міністерських і місцевих владних інструкцій і вказівок, а під впливом престижного вузівського реального діяння. Звідси, вона стає засобом різнобічного розвитку особи як суб'єкта суспільного життя, зростання творчого і морального потенціалу індивідуума, його високої культури інтелектуального життя. Звідси, духовність виявляє потенції індивідуального розвитку як студента, так і педагога, адже це єдиний своєрідний континуум. Оскільки в ході активного, мотивованого освоєння студентом реальних, а не паперових можливостей (курсівих проєктів тощо), він перебудовується як цілеспрямована система з усвідомленими координатами життєдіяльності.

Завдяки такому підходу, цілісність внутрішнього світу особистості забезпечується тепер не її замкнутістю, а її відвертістю до практики, до діяльності інших людей, до взаємного, універсального спілкування і правдомовного порозуміння один одного. Така спрямованість духу забезпечує інтенсивність і динамізм іманентного життя людини. В такому творчому середовищі все внутрішнє, повернено зовні, і як влучно наголошував в таких ситуаціях М.М. Бахтін воно «діалогізовано». Іншими словами, кожне внутрішнє переживання

Я виявляється на кордоні, зустрічаючись з іншим винятковими Я, і в цій обопільно зацікавленій філософічно мотивованій комунікації презентується, як ми уявляємо собі, вся їхня духовність й водночас власна іманентна сутність. Це саме той унікальний взаємно і безкорисливо та ініціативно створюваний педагогами комунікативний простір, якого так не вистачає в сучасній системі вищої школи для творіння новітньої архітекτονіки мислення.

Таким чином, прискорення перегляду стандартів (вбачаю в них умовність і відносність) вищої школи повинно відреагувати не тільки на сфери технології навчального процесу (адже 50% випускників і працедавців в 2012 році не назвала жодного ВНЗ, що відповідає, міжнародним університетським стандартам), але й на сфери мислення, на духовне відношення людини до людини й до соціальної та предметно-практичної їх діяльності. Тому рішуча організаційна перебудова системи освіти на основі інноваційних технологій, оптимальної структури і управління, стимулювання педагогічної діяльності має не лише економічний, але й глибокий моральнісний та духовний сенс. Аргументується це тим, що духовна атмосфера, особистісний настрій студентів і педагогів, спрямований на самодостатність особистості не додаток до навчання, а має бути атрибутом навчання, освіти і виховання через постійне оновлення їх змісту, форм і усвідомленої світоглядної орієнтації. Звідси, духовність це той субстанційних стрижень від якого залежить майбутнє нашої країни, суспільства, Отчого краю і кожного із нас, громадян нашої Батьківщини. Адже духовність не є конкретною константою, вона є діалектичний процес взаєморозуміння, еротетикоемпатичного спілкування, високої аксіологічної культури, патріотичних почуттів і поваги до культур народів інших країн. Проте, саме головне, це самоповага до себе як самодостатньої субстанції і представника *Homo Sapiens* та пошани до співвітчизників різних національних культур та релігійних конфесій. Саме в цих методологічних, світоглядних, аксіологічних та моральнісних просторах не можливо повік-віків нічим і ніким замінити справжнього ПЕДАГОГА — головного диригента у формуванні та розвитку духовності особистості, який є совістю і дієвим харизматичним лідером розбудови нашої країни.

Таким чином, розглянувши конче обмежену кількість аспектів духовності у творчій діяльності педагога, приходимо висновку про те, що:

по-перше, духовність, як ми її розуміємо в нашому контексті, — це об'єднуюча субстанція соціуму, яка втілюється в життя у вигляді сконцентрованих моральнісних цінностей, які водночас проявляються на індивідуальному рівні свідомості у вигляді совісті, а совість — це тисячі невидимих свідків, в момент перебування Я на одинці з самим собою;

по-друге, якщо це так, то одухотвореність — це перебування Я в стані піднесеності, наснаги всіх його психічних, морально-естетичних можливостей, тобто в стані акме (незалежно від віку індивідуума), який прямо чи побіжно пов'язаний з цінностями і смислотною діяльністю особистості, спрямованою виключно на діяння добра в естві прекрасного;

по-третє, категоричний імператив педагога спрямовує його науково-педагогічну діяльність (за будь яких соціально-політичних колізій) в річище натхненності, оптимістичності, добродійності та щиросердності у відношенні з колегами та студентами. Тож бути нині натхненним, культурно одухотвореним в'язнем сурової сьогоденної дійсності, не соромно, навпаки, почесно, бо кожний крок ПЕДАГОГА пробуджує совість у величезної маси людей і цим дійством він піднімається ще вище в своїй одухотвореності. А що ще може бути вище за цей стан цікавий і цінний за змістом і привабливий своєю естетичною формою;

по-четверте, головний показник якісного розвитку суспільства, згідно нашого переконання, полягає в рівні та часі духовного стану його індивідумів. Отже, соціальний прогрес, значною мірою, визначається якістю простору-часу в якому перебувають одухотворені люди в процесі активної смислотної життєдіяльності в естві прекрасного.

НАЦІОНАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ЯК СУБОСНОВА КУЛЬТУРИ І САМОСВІДОМОСТІ НАРОДУ

(Естетичні ідеали культурної спадщини народу. Монографія. — Харків: ООО «РАРИТЕТИ УКРАЇНИ», 2012. — 268 с.).

В кінці попереднього розділу ми торкнулись питання важливості філософського світогляду людини сучасності та особливо художника. Адже такий підхід до питання забезпечує стабільність соціуму, що дозволяє його членам жити в соціальному просторі впевненості й передбачуваності. Звідси випливає нагальна необхідність залучення найбільш інтегруючих і як наслідок, ефективних методів управління соціальними і природними системами. Саме філософія, займаючись граничними й всезагальними основами людського буття, виробляє найбільш ємні сенси життя людини й суспільства. А якщо це так, то її понятійно-категоріальний інструментарій дає змогу методологічно корегувати часткові і загальні види управління складними системами — природа-суспільство, суспільство — культура-особистість. Адже ще в сиву давнину Сенека звертав увагу на можливість філософії в просторі управління, зокрема він зауважував: «Без філософії немає в житті безстрашності й упевненості». А значно пізніше, славетні філософи німецької класичної філософії означували не менш ємну думку про сутність філософії. Так Г.В. Гегель характеризував філософію як добу осягнену в думці. А останній космополітичний і перший національний філософ І. Кант наголошував на те, що філософія є наука про стосунки будь-якого знання до суттєвих цілей людського розуму. І якщо продовжити логічний ланцюжок думок філософа, то приходимо висновку, що дійсний, креативно мислячий філософ є не віртуоз знання, а законодавець людського розуму в конкретному соціальному просторі-часі.

Адже філософія поєднує знання в структурно-системну цілісність. Саме на цю особливість філософії звертав увагу Демокрит, роблячи акцент на те, що систематизовані знання, які спроможна синтезувати філософія, це і є не що інше як мудрість. Через віки з цією думкою перекликається ще одне не менш стисле і філігранне за формою й глибоке за змістом міркування Жермен де Сталь — «філософія — це і є розум, зведений у систему».

Отже, орієнтованість на осмислення і вивчення дихотомії буття і свідомості, всієї сукупності суб'єктно-об'єктних відносин і складає специфічну межу, видову відмінність філософської думки від інших. В цьому контексті стає зрозумілим, чому філософія не може обмежуватися осмисленням і узагальнюючим аналізом досягнень тільки наукового знання, чому вона з необхідністю повинна базуватися також на життєвій школі людської історії в цілому і різноманітних сторонах суспільного буття і свідомості. Тому філософія вимушена ґрунтуватися на мудрощах всесвітньо-історичної практики людства, враховуючи принципи етики, естети і всієї взагалі системи соціально-гуманітарних цінностей.

Відзначимо, що специфічність філософії як особливої форми суспільної свідомості, разом з тим пояснює її іманентний зв'язок з світоглядною проблематикою. Адже всі сторони світосприймання як окремої людини, так і суспільних громад в своїй основі визначаються різними суб'єктно-об'єктними відносинами: людина — природа, людина — суспільство, суспільство — природа, пізнання — предмет пізнання — людина, суспільство — культура, мистецтво, історія тощо. Таким чином, філософські погляди, врешті-решт, виступають ядром світогляду людини як складної системи поглядів, ціннісних установок, соціальних орієнтирів, стимулів творчої художньої діяльності тощо.

Отож значення філософського аналізу сучасних явищ важко переоцінити, воно не потребує особливих аргументів і коментарів. Більш того, є шереха «вічних» питань філософії, які ніколи не втрачають своєї фундаментальності, а тільки постійно переосмислюються в світлі накопичених проблем і виникаючих потреб суспільної практики.

Саме до таких проблем належить і комплекс питань про природу і специфіку національного філософського знання, як засобу філософського осмислення і прогнозування та естетичного освоєння дійсності. У сучасних умовах особлива актуальність і не скороминуща значущість цих питань обумовлюється подальшим поглибленням глобалізаційних процесів. Отже, питання про місце і роль національної філософії в системі наукового знання стає нині предметом все більш напружених дискусій серед науковців.

Нас завжди цікавлять ті сліди, які залишає людина в безпосередньому міркуванні, тобто зв'язок власних думок з іманентною сут-

ністю особистості. Адже ми добре розуміємо, що всезагального для всіх і назавжди універсалізму як такого в людському мисленні не існує. Універсальне повсякчас виявляється в конкретному і постійно має якусь локальну розмірність. На це, свого часу, акцентував увагу фундатор класифікації культурно-історичних типів цивілізації М.Я. Данилевський у сформульованій ним сентенції: «До універсального ми сходимо тільки через конкретне, національні особливості, через приналежність до культури. Чи означає це те, що існує стільки філософій, скільки народів, культур, цивілізацій»? І тут же ствердно відповідав на своє запитання.

В цьому контексті слід зауважити про те, що українська філософія спочатку свого існування виявляла себе через літературно-художній характер, тобто була філософічною літературою! Саме в отакому проекті вона так спромоглася реалізувати себе, що її інтелектуального ресурсу, на наш погляд, вистачить ще на багато століть. Тільки ми «чомусь» відносилися та певною мірою дехто відносяться і нині до цього ресурсу, лише як до літератури до мистецтва, забуваючи, що наша література — це унікальна філософія. Поза всяким сумнівом, у нас була і спеціальна філософська література. Але найвидатніші українські філософи це перш за все літератори. Григорій Сковорода це літератор, Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш — літератори, Іван Франко — літератор. А як вони філософічно і емко писали, які проблеми ставили! Що вартує літературно-філософський стиль мови М. Костомарова!

Всі ці та багато інших видатних постатей дають нам підстави дійти висновку про те, що українське філософське мислення має свою особливість, яка полягає в уявленні про те, що істина пов'язана з образом і що істину швидше можна побачити чим помислити. Такого роду уявлення безперечно обмежують можливості абстрактного понятійного мислення, яке не супроводжується спогляданням. Ось ця, на наш погляд, «панорамність», «живописність» українського дискурсу робить його близьким літературі, мистецтву і одночасно відносно віддаленим від класичної термінологічної культури філософії.

Таким чином, українська філософія виникає і впродовж століть існує переважно як вид літератури і мистецтва. І в цьому сенсі вона віддає перевагу мові розповіді і зображенню, тоді як європейська класична філософія створюється у формі науки, орієнтованої

на мову дослідження. Опис картини світу, того чи іншого явища в українській філософії виступає на перший план, а термінологічне розрізнення подається другим планом. Звідси її мислення не підпорядковане жорстко канонам класичної рефлексії. Тому воно є по перевазі змістовним. І саме в цьому сенсі воно нестійке, знаходиться безперервно в динаміці і в постійному намаганні делікатно обійти строгий понятійно-категоріальний полон. Уникнути подекуди змертвілих спорожнілих понять колись і кимось сформульованих і вимовлених з приводу конкретних ситуацій.

Тепер поставимо питання дещо інакше: чи повинна українська філософія оперативно відповідати на виклики часу?

Безумовно, ми всі б цього хотіли. Але в такому разі повинен змінитися статус нашої філософії в суспільстві. Це означає, що наша країна повинна прагнути знати, що думають її філософи про динамічну багатоякісну культуру новочасної доби. З цього приводу слід зауважити, що на Заході збереглися залишки такої культури. Що ж стосується нашої країни, то наше населення навіть потреби такої немає. Більшість наших людей хвилює, що думає і як думає з того чи іншого приводу яка-небудь попсова співачка, чи якийсь вщент зангажований політолог. Скажемо відверто, що це є жахлива масова культура, більше того огидна традиція. І це тоді, коли філософ повинен говорити з всезагальних українських позицій про те, що відбувається тут і зараз, екстраполюючи події в майбутнє, адже перед нами не народні маси минулого (такий собі еластичний матеріал), а індивіди, які усвідомлюють свою активну дієву участь у здійсненні грандіозних проєктів. Шкода але інколи ми спостерігаємо, що дехто із філософів так і залишився в минулому просторі-часі.

Саме тільки за умов новітньої методології зміниться культура тих же політологів, у котрих, за рідким виключенням, вона майже нульова, а як наслідок, такий і стан соціально-політичної свідомості і загальної культури у переважній більшості населення країни. Ось скажімо був Шинкарук Володимир Іларіонович. Чи часто цій світлій і мудрій людині, філософу від Бога давали ефірний телевізійний час? Або візьмемо сучасних талановитих філософів В.Г. Кремень, В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський, А.Є. Конверський та інших. Хіба у них владарі запитували: «Філософи, скажіть народові у відкритому ефірі, що ви думаєте з приводу сучасності і майбутнього України?». А вони мали раніше і зараз мають потужний інтелекту-

альний потенціал спроможний продукувати цікаві думки щодо сьогодення і нашого прийдешнього. Можновладці їх думками не цікавилися як раніше, так і тепер, а шкода! Адже ми пам'ятаємо вислів знаменитого на весь світ філософа і економіста про те, що ідеї, які оволодівають масами перетворюються в потужну матеріальну силу.

Думки сучасних філософів особливо актуальні в умовах, коли сьогоденна Європа потрапила в безвихідь. І це треба філософічно і відверто признати, що вона знаходиться на роздоріжжі між традиційною, в минулому надійною, культурою та ірраціональним, і дещо соціально суперечливим сучасним модерном. Її терени заселяють люди, які розуміють, що багатогранне життя — це не логічний процес, підпорядкований лінійній залежності і що соціальна нерівність невикорінна, що, як свого часу, наголошував М.Бердяєв «в нерівності корениться джерело життя. Свобода це привілей небагатьох, а коли свобода стає привілеєм всіх, вона перестає бути свободою». Тож спрямованість Європи у напрямку створення всім тим, хто потужним плином вливається в цей союз соціальної рівності й справедливості, на наше безперечне переконання, призведе її до духовного спустошення, а як наслідок і до соціально-економічних потрясінь. Першою ластівкою в цьому процесі з'явилася Греція, на черзі Італія, Португалія. Тож, в найближчий час, якщо нічого не зміниться в європейській політиці, то ми матимемо справу з симулякром, імітацією, муляжем «європейської могутності і всезагальної соціальної рівності». Європа поступово буде вироджуватися на основі власних домінант всезагальної соціальної і культурної рівності для всіх.

В зв'язку з цим виникає умотивоване питання: чи є така вже необхідність принизливо, інакше і не скажеш, впрошуватися в таку Європу, існуючи в географічному центрі цієї ж самої Європи. Хай західноєвропейці вирішують свої проблеми, як вважають за потрібне. А нам не має необхідності самим ставати, в котрий вже раз, експериментальним полем, переймати їх практику і будувати щось таке, що буде потребувати ломки людських доль і навіть їх жертв. Чи не пора перепочити від цих чужоземних експериментів над соціальним тілом народу. Чи не краще нам сконцентрувавшись в силі і мудрості та розбудовувати власну, з великими культурними традиціями, (не нехтуючи передовим світовим досвідом) самостійну, могутню власну державу. Саме сильну, монолітну за духом державу, бо міжконфесійна, між кланова роздробленість, людська байдужість

для України означає небуття. Через те ми, як громадяни не можемо дозволити собі бути соціально-економічно і культурно слабкими. Звідси, велику, а можливо і визначальну роль в становленні і розвитку потужної держави повинна відіграти національна за духом і змістом філософія. Тому повернення сьогодні до національних витоків у розв'язанні нагальних питань значною мірою може вплинути на подальший соціально-економічний, духовно-культурний, художньо-естетичний розвиток нашої країни, на соціально-психологічну ситуацію в суспільстві.

В контексті роздумів на заявлену тему, ми ставимо за мету аподиктично довести, що поняття «Отчий край» мусить стати одним із ключових у розвитку української філософської, етичної, естетичної і духовної культури. Саме такий методологічний підхід дає змогу оптимально, а в моральнісному відношенні навіть патріотично, обґрунтовувати необхідність розвитку національної філософії як атрибуту самостійного розвитку української культури і поза всяким сумнівом державності.

В поняття Отчий край кожна наука вкладає свій зміст і смисл. Так, філософія, на відміну від інших наук, віднаходить підставу, яка робить це поняття загальним, інтеграційним. Вона шукає в етнонаціональній культурі загальне, характерне для всього людства, а в загальнолюдському — етнонаціональне, тобто одичичне. У цьому полягає сутність філософської творчості і її методологічного змісту. Таким чином, філософія узагальнює духовний, інтелектуальний, етнокультурний досвід і потенціал у різних його зрізах. Тому поняття Отчого краю, яке існує сотні років, відображає цей сукупний життєвий досвід усього народу, конкретних націй. Народна мудрість по краплинах збирала і «фільтрувала» безліч таких специфічних рис, які в сукупності відмежовували українську націю від інших соціально-просторових утворень, тобто ідентифікувала її.

Досвід народу виробляв своєрідний світоглядний орієнтир розвитку нації, що характеризується мовою, психікою, традиціями, мистецтвом, предметами побутового вжитку, культурою, особливостями віри у просторі однієї й тієї ж релігії, наприклад, у християнстві. Філософській еліті залишалось лише правдиво, інтегрувати і цим самим відобразити глибинні шари реальних національних відносин, духовний світ та ті матеріальні базисні відносини, на яких виникали й розвивалися специфічні традиції. Однак, зробити це можливо

лише за умови адекватного віддзеркалення реальної дійсності. А це означає, що поняття і категорії повинні виникати і розвиватися із тих характерних рис, які найбільш властиві такій спільності людей, як нація, та її атрибуту Отчого краю.

Якщо ж при створенні філософської теорії поняттєво-категоріальний апарат використовується зі стороннього національного простору-часу (що виношений в утробі іншої культури), така теорія являє собою не що інше, як метафізичний сурогат, у якому перекручена національна ментальність, конкретно-історична і філософська сутність дійсності.

Інакше кажучи, така абстрактна, відчужена теорія не тільки не відображає ментальність нації, а суб'єктивно спотворює суть об'єктивних процесів. Як наслідок, її теоретичні висновки, позиції, орієнтовані на матеріальну й духовну практику, досить негативно позначаються на якості освіти, на моральному вихованні, політичній культурі, мистецтві й літературі, економіці та інших аспектах буття і свідомості нації.

Аналіз ретроспективи розвитку незалежної України свідчить, що в ньому відсутня чітка, ясна для всіх, інтегративна світоглядна концепція. Це зумовлено, на наш погляд, відсутністю в Україні національної за духом і змістом чітко вираженої філософської концепції розвитку. Подібно тій філософії, що існує в США, Німеччині, Франції, Японії тощо. Адже за великим рахунком і на жаль, ми не є виробниками власної, в повному розумінні цього слова, національної філософії, більш за все ми є споживачами закордонних мудростей, вульгарно вмонтованих в абстрактні суб'єктивні концепти. І це відбувається в той час, коли протейстична філософія конче потребує порівняння себе з майбутнім, тобто ще з не оформленими явищами, які знаходяться в початковій, поточній стадії їх розвитку, коли вони більше провіщають і знаменують, чим існують у власному розумінні. Як наголошує В.Г. Кремень «протейзм має справу з початками, а не із серединами і кінцями, і в будь-яких явищах відкриває їх «ранність», ескізність, попередність, властиві початку».

Чи не в тому причина того, що країни, які мають свою національну за формою і протейстичну за змістом філософію є одночасно і високорозвиненими у всіх векторах життєдіяльності суспільства? Адже саме через філософію у концентрованому вигляді відбиваються докорінні сутнісні інтереси нації: політична свідомість, правова

і етико-естетична культура, патріотизм, гуманізм, велич, а часом і драматизм її духовного стану.

Однією з головних причин нинішнього роздоріжжя, на якому з волі історії виявилася філософська, етична думка України, є те, що абсолютна більшість з нас відразу вийшли з одного поняттєво-категоріального полону і потрапили в інший. І якщо перший (марксистський), як би то не було, все-таки був прив'язаний до реальних соціально-просторових і організаційних структур соціуму й ефективно сприяв інтеграції націй у єдину спільність — радянський народ, то інший, старий як світ, (євро-американський прагматизм, раціоналізм, постпозитивізм тощо), штучно вмонтовуючись у соціально-філософські теорії, на практиці сприяє більше не інтеграції, а дезінтеграції українського народу.

Не випадково в головах частини інтелігенції і особливо штучно політизованого населення відбувається шумування суперечливих поглядів і дій, спрямованих на миттєву реконструкцію й модернізацію економіки та національної ментальності на якийсь іноземний зразок. Природно, подібні ситуації приводять до політичних смут і політичного протистояння мільйонних мас (саме мас) населення. Драматизм цих протистоянь полягає в тому, що ці маси виступають здебільшого маріонетками і не вирішують свої насущні злободенні питання матеріального і духовного життя в естві прекрасного. У цій ситуації їм підкидаються ідеологами можновладців утопічні політичні теорії, практичні поради, як у найкоротший період досягти ідилічного щастя для всього українського народу. Такий вал утопій пояснюється відсутністю своєї чіткої філософської, етичної, політичної, національно-духовної позиції. На наш погляд, для більшості сучасних філософських концепцій характерна втрата магістральної орієнтації розвитку, загального, універсального принципу аналізу реальних соціально-політичних, економічних, морально-естетичних, духовно-художніх, релігійних та етнодемографічних проблем сучасної України.

Тому, якщо філософська методологія не посилається на народний (багатогранний у своїй основі) дух, на своєрідність і унікальність його парадигми, вона втрачає свої національні джерела. А якщо це так, то вона не в змозі створити коректну гносеологію і не може бути надійним компасом соціально-прогресивного життя власного народу.

Світ ХХІ століття у його глобалістичному вимірі такий, що нації, не спираючись на власні людські й природні ресурси, на життєдайні корені етносів і власну філософську школу, не можуть розраховувати на самодостатній ефективний розвиток. Філософія може відіграти тут не тільки роль самоусвідомлення нацією своєї ідентифікації, а й сприяти природному, вільному об'єднанню багатьох етносів у єдину, монолітну спільність — український народ. Нині це — найбільш злободенна проблема соціально-культурного характеру, яка конче потребує вирішення як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

У роздумах про національну морально-етичну теорію, літературно-художню культуру, світоглядну свідомість і філософію в цілому, можна дійти висновку, що вихідною позицією їх розвитку має стати поняття «Отчого краю». Саме такий методологічний і світоглядний підхід дає змогу крок за кроком пізнавати ті унікальні елементи морального духу народу (різних регіонів України), через який розкривається специфіка національного любомудрія. Недотримання ж цього принципу, призведе до жонглювання абстрактними, пустими, як ми відмічали вище, поняттями. Такий океан слів, перебиває повітря, простір для мислення. І тоді ми спостерігаємо не самостійні цікаві за змістом думки, а тільки лавину інтерпретацій. Складається враження, що за цією плутаниною слів людина нічого свого не має. І дійсно, живе в світі така людина витоки якої десь загубилися в її душі. А вона постійно жонглює словами, якимись художніми образами, видаючи це дійство за мудрість. Безумовно, такі логічні та образні ігри корисні для розуму й проти цього навряд чи хто-небудь буде заперечувати. Однак будь-яка теорія, що претендує на об'єктивність і ефективну дієвість, має виходити (прямо чи побічно) із реально існуючих речей і подій, і замикатися неодмінно (безпосередньо або опосередковано) на соціально-економічну і морально-естетичну практику народу. Нам конче варто сьогодні увійти в сучасний культурно технологічний світ, бо в протилежному разі ми можемо залишитись аборигенами в географічному центрі Європи.

Отже, смне поняття «Отчий край» дозволить більш конкретно сформулювати світоглядну, морально-естетичну і соціально-культурну національну ідею крізь призму обчислювальних і мислячих машин, які зростають в повсякчас в геометричній прогресії. У цьому випадку, як стверджує В.Г. Кремень, по-новому, поста-

ють роль і значення особистості, яку повинен осмислити людиноцентризм.

Без філософської національної культурної ідеї, як ми бачимо на прикладі нинішньої ситуації в Україні, не відбувається бажане інтенсивне взаємопроникнення регіональних культур, взаєморозуміння і толерантна взаємоповага релігійних вірувань навіть в межах християнства, у межах єдиного національного, державного простору України.

З позицій нашої глибокої впевненості, «філософія Отчого краю» сприятиме глибинному розкриттю існуючих проблем місцевого, регіонального і загальнонаціонального рівнів; призвичить людину мислити так, щоб вона благоговійно ставилася до таємниць людського життя. Адже людина з'являється на світ саме в Отчому краї, у конкретному соціально-просторовому середовищі, у певному біоенергетичному полі, що залишає помітний слід у її фізичному й духовному розвитку. Дуже важливим положенням для розуміння цієї проблеми може слугувати думка І. Канта про те, що часті переїзди й особливо тривала відсутність у місці свого народження згубно впливають на здоров'я й довголіття людини. Зазначимо, що саме І. Кант безвиїзно прожив все своє 80-літнє життя у Кенігсберзі. Прикладом свого довголітнього життя він довів правоту цієї концепції. Сучасні антропологи і геронтологи, науково довели справедливість філософської здогадки І. Канта.

Нас завжди, особливо у зрілих літах, немов магічною силою тягне до Отчого краю. Край, де відбулось велике диво нашого народження; де вперше з подивом ми відчули свій «Я-простір»; де вперше задали собі питання про світоустрій, де зародилися перші акорди індивідуального любомудрія тощо. Дарма деякі теоретики вважають, що наш народ зовсім не причетний до філософської, морально-естетичної та культурної мудрості. Якщо він і не причетний, то тільки до філософії різноманітних імпортих «ізмів». Це природно, тому що ці філософські школи формувались в іншому просторі-часі і, безумовно, мають право на існування. Однак вони визначають собою лише один із варіантів філософського світорозуміння, кожен з яких виникає в конкретному соціально-політичному, етнічному й еколого-культурному просторі. Проблеми, притаманні цим географічним і соціокультурним середовищам — це проблеми народів, що мешкають на цих територіях, і вони вирішують їх сво-

їми методами і засобами. І дай їм Бог успішно досягти всього того про що вони мріють і до чого прагнуть.

У нас же є своя унікальна ментальність. А якщо це так, то повинні бути і свої морально-етичні та естетичні цінності, своя філософія. І для такого твердження існують всі підстави. Досить згадати, що наша філософія, на відміну від античної, починалася не з натурфілософії, а з антропології. І в цьому її особливість і відмінність від інших напрямків у філософії. Вона зароджувалася як філософія серця. Сутність її полягала не стільки у пізнанні буття, скільки у подиві існуючому буттю. А тому, якщо головне в людині — це серце, то й основою основ людини є глибоко проникнуте світовідчуття, світосприймання, світоуявлення, світорозуміння і світогляд. Саме це положення є відправною точкою в любомудрих міркуваннях українських мислителів, та й взагалі нашого народу.

Хто читає з належною увагою слово Боже, тому не важко помітити, що в усіх без винятку священних книгах серце людське розглядається як осередок всього тілесного й духовного життя людини. «Серце, як відзначає український філософ у книзі «Філософія серця» П.Д. Юркевич, є найсуттєвішим органом всіх сил, відправлень, рухів, бажань, відчуттів і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками».

Попередник Юркевича, великий український мораліст, мислитель Г.С. Сковорода, зосереджував увагу на пошук щастя, самопізнання людини. Саме це шукання й було центральним у його філософії. І хоча, на відміну від Юркевича, Сковорода не написав спеціального твору про серце, однак до нього філософ постійно звертається як до субоснови, розглядаючи будь-які моральні колізії й проблеми, що виникають у суспільстві. Наприклад, в «Дружеском разговорі о душевном мире» він наголошує про те, що глибоке серце — сутність і зерно наше, і сила, у якій суть життя, що мислення, дух, серце — це і є людина. Саме така антропологічна тенденція, що виникає з глибинних шарів народної мудрості, була характерна для філософських поглядів П. Куліша, М. Гоголя, М. Костомарова, І. Франка, Д. Чижевського, В. Вернадського та інших.

Духовно проникаючи у таїнства Отчого краю, ми безпосередньо торкаємося джерел буття. Це пояснюється просто. Адже він привертає (з раннього дитинства) наше серце до щирого, найчастіше інтуїтивного, пізнання себе у світі та світу у собі. Найближче, рідне,

унікальне національно специфічне зосереджує в собі увесь багатогранний, баготоякісний світ явищ. Саме в цьому куточку української землі людина формує святі почуття духу, добра, достоїнства, совісті, честі, любові до чудового, унікального місця на нашій планеті.

Сам дух Отчого краю сприяє вихованню належним чином майбутніх політиків, формує у них прагнення діяти в інтересах своєї країни та її народу. Тому дисонансом, відчуженням відносно до Отчого краю є дії переважної частини сучасних наших політиків, які дбають лише про власні корисливі інтереси, а не про розквітання рідного краю.

І тут недоречно наполягати на тому, щоб людина виражала свої унікальні почуття буття тільки за допомогою єдиної для всіх мови. Адже Отчий край не може бути одним для всіх, у кожного він єдиний і неповторний, від того й існує колосальна безліч діалектів, відтінків, які й дозволяють виразити цю гаму почуттів, емоцій, морально-естетичних переживань, нав'язаних унікальним колоритом рідного краю. Можна впевнено стверджувати, що як розмовляє народ у конкретному соціально-етнічному, культурному просторі, так говорить і саме Буття цього простору і навпаки.

Тому, використовуючи ментальний потенціал Отчого краю, ми прилучаємося до вершини суспільної свідомості тих, хто живе в ньому. Цим самим ми укореняємо наш дух і думки народу, художньо осягаємо те таємниче в ньому так, що ніяким абстрактним метафізичним конструкціям це не під силу. Тому що людина живе не в абстрактному, а в реальному просторі-часі свого унікального Отчого краю.

Треба підкреслити, що простір як феномен, відмінний від території, ніколи не буває індиферентним стосовно людини. Його вплив позначається як на рівні статичного простору, так і на архітектонічному творенні його. Іншими словами, простір або виховує людину, прищеплюючи їй певні морально-естетичні цінності, або розбещує її смак. Нейтральним, індиферентним, стосовно людини, простір ніколи не буває.

Однією з інтенцій Отчого краю є виразна спрямованість людини на подолання дуалізму сьогодення і майбутнього. Така спрямованість пов'язана з тим, що людина шукає сенс і сутність буття в природному, реальному світі. А якщо це так, то вона розраховує на власні сили переважно визначеному просторово-часовому середо-

вищі рідного краю і не сподівається на умоглядне світле майбутнє, а будує реальний світ свого унікального буття.

Споконвіку український народ свято ставився до своєї землі. Тож для переважної більшості земля — це не тільки сільськогосподарські угіддя або сфера економіки й рекреації. Земля для нас українців овіяна історичним, міфічним, моральним, художньо-естетичним і філософським духовним змістом. В цьому відношенні Отчий край своєю іманентною сутністю сприяє цілительству душ наших співвітчизників.

Доволі часто виникає дивна закономірність. Людина, будучи відчуженою (з будь-якої причини) від національного духу, завжди попадає у загальнолюдське середовище як сторонній елемент. Чужа серед своїх, вона попадає в культурний-художній вакуум і поступово зникає як особистість, як історичний персонаж Буття у всіх її вимірах. У цьому драма й трагедія людей, які не пройшли через своєрідну філософську школу Отчого краю. А коли це явище стає масовим, це вже велика драма нації.

Тому значна частина «народних депутатів» так віддалена від народу, оскільки вона втратила дух Отчого краю. Тому й не дивно, що практична діяльність цих політиків відчужена від нагальних проблем та глибинних інтересів народу і рідної країни.

Філософія ж Отчого краю максимально сприяє формуванню й розвитку гами святих патріотичних почуттів. Адже любов — це потужне джерело й рушійна сила розвитку не тільки почуттєвого світу людини, але і його успішного раціонального пізнання. У зв'язку з цим, доречною уявляється мудра думка Августина Блаженного в його «Сповіді» про те, що ми пізнаємо лише настільки, наскільки любимо. Рідні пенати разом з обізнаним педагогом саме й сприяють цьому навчанню через багаторівневу систему предметно-практичного споглядання і дієве творення в естві шляхетного і прекрасного. У цьому святодійстві пробуджується в людині лицарська честь і совість Батьківщини. Тому по праву логіки можна назвати Отчий край ядром національної свідомості, вихідною позицією філософських міркувань, у яких яскраво відбиваються конститутивні сторони Буття українського народу.

Отже, включаючи в свій арсенал найважливіші елементи різноманітних сфер прояву як інтелекту людини, так і світу її емоцій, національна філософія повинна активно розмірковувати про дієві про-

тиваги двом крайнощам нейрокосмосу: повної екстеріоризації мозку та інтеріоризації бажання, наслідком яких стає тотальний контроль над думкою і тотальна ілюзорність насолоди. «Людиноцентризм — один із дієвих засобів вироблення такої противаги».

Звідси, національна філософія може ефективно розвиватися, і заявляти про себе на міжнародному рівні як специфічна школа, напрямок або плин тільки тоді, коли вона набуде протейстичного характеру, тобто ставши провісницею розвитку країни. Іншими словами, вона має стати широким полем сфер самосвідомості де, за влучним висловом В.Г. Кременя, «сам суб'єкт сприймає себе як віддалений прообраз якогось невідомого майбутнього, і його ставлення до себе перейнято духом ембріології й археології. Якщо це так, то ми є своєрідні ембріони майбутніх цивілізацій і одночасно їхні найдавніші релікти». А це можливо за умов, коли філософія буде ґрунтуватися у своїх загальних висновках на реальному Бутті свого народу. У протилежному випадку ми будемо брати «в оренду» філософські системи Заходу і Сходу, але не зможемо усвідомити сутнісні сторони власного Буття. Як наслідок, ми не зможемо чітко визначити стратегічний шлях власного економічного, соціально-культурного й морально-естетичного розвитку. Саме в такій ситуації нині перебуває країна.

Таким чином, узагальнюючи розмисли і проникаючись патріотичними почуттями, можна відзначити, що тільки через власну національну філософію як теоретичну основу світогляду та ідеологічну форму суспільної свідомості. Але справжня національна культура як і філософія можуть виникнути лише за умов, коли в народі (саме в народі, а не в натовпі, народних масах тощо) з'являться свіжі сили, сповнені кипучим життям, непідкупною щирістю, достоїнством, благородством, гордощами за унікальну культуру та рідний край.

Оптимістично міркуючи, ми можна спрогнозувати, що це відбудеться в межах недалекого майбутнього, коли країна може усвідомити себе як цілісний, самодостатній соціально-просторовий, культурний організм в системі високорозвинених країн сучасного світу. А поки що необхідно інтенсивно максимально працювати у всіх сферах життєдіяльності суспільства і особливо в галузі національної культури і мистецтва.

ФІЛОСОФІЯ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ — СУБСТАНЦІОНАЛЬНІСТЬ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

(Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи. III Міжн. наук. конф.: Зб. матер. — Харків: Міськдрук, 2011).

Споконвіків відомо, що високий рівень знань і мудрості людей, їх витончені почуття, цікаві ідеї і спільна мова дозволяють їм розуміти один одного без будь-яких ускладнень в просторі культурного середовища. Проте мало знати про культуру, треба бути залученим в неї повним еством своїм, тобто стати творчим носієм певної культури. Психологи помітили, що в подібних ситуаціях у індивідуумів неодмінно виникають бажання вчитися в інших, не вважаючи обов'язковим, в що б то не стало, керуватися їх вказівками чи то настановами.

Зауважимо, якщо освіта поширена відносно рівномірно в суспільстві, то вона породжує більшу соціальну рівність у різновидах виробництва, а звідси — в маєтності. В свою чергу відносна рівність заможності неминуче сприяє рівності повноцінної освіти, яка надає можливість людям вступати у систему виробничих і розподільчих стосунків на паритетних відносинах. Нарешті, коректно, державницькому, тобто в інтересах всього народу, керована освіта пом'якшує природну нерівність здібностей людей і не допускає її зміцнення, на кшталт того, як коректні закони послабляють природну нерівність в розподілі засобів існування. Історія засвідчує, що в суспільствах в яких державницькі установи утверджують між людьми відносну рівність, свобода, хоча й підлегла конституції, все ж буде ширшою, повнішою, ніж за відсутності більш-менш пропорційних обмежувальних законів. Адже абстрактної свободи, як й інших абстракцій, в природі не існує. Якщо це так, то, як стверджував Герберт Спенсер, «ніхто не може бути абсолютно вільним, поки всі не стануть вільними». Ми ж розуміємо свободу в більш вузькому сенсі, а саме, як умову реалізації власного природного потенціалу особистості.

Таким чином, у міру того як людство здійснюватиме свій шанс отримання більш широкої і ґрунтовної освіти, а сьогоденність наполегливо вимагає цього, воно зможе користуватися більш повною свободою і все більш буде наближатися до моменту, коли зможе охопити все те, що достеменно складає сутність людського щастя. І тоді кожна

людина, а це при масовому і особливо педагогічному натхненні реально, з гордістю і честю виголосить — *I liberty ergo sum!!!*

Але щоб досягти цього бажаного результату, майже всіма верствами населення країни, необхідно в такій же мірі усвідомлено і наполегливо вчитися. А щоб ця мрія здійснилася і в якомога коротший термін, треба мати талановитих, національно усвідомлених вчителів. Пояснюється це тим, що більшість людей може всебічно розвиватися лише за допомогою цілеспрямованої та соціально відповідальної дії більш розвиненої меншини, ядром якої є, безумовно, загал педагогів. Звідси, культурно розвинена меншість, яка індиферентна, а ще гірше, знеохочена до духовного й моральнісного лідерства, безперечно несе тотальну відповідальність за всі матеріальні і духовні страждання сучасних співвітчизників, а ще в більшій мірі за долі прийдешніх поколінь.

Прикро, але сьогоденна культурна меншина, обмежується роллю лише представника і своєрідного охоронця «рафінованої» культури. Як наслідок, вона дуже далека від того, щоб узяти на себе тяжку, відповідальну, патріотичну ношу за дієве розповсюдження і впровадження достеменної культури в життя населення з метою трансформації його в повноцінний український народ.

Отже, соціальний прогрес залежить від виробництва і ефективності впровадження культури в широкі верстви населення. Це конче важливо для розквіту суспільства. Саме в тих країнах, де просвітництво досягає високого рівня, там максимальна кількість людей долучається до самоуправління власною долею і не дозволяє бути підданою масою для задоволення інтересів можновладців. Адже, коли народ володіє багатством знань, то ним майже неможливо безмежно воліти. Але досягнення бажаного, в свою чергу, можливе тільки за наявності високого рівня мистецтва навчання. Тому поступ суспільства і кожної окремої людини залежать переважно від вдосконалення методу пізнання і методу навчання.

Якщо це так, то різнорівнева викладацька діяльність може бути однією з найбільш безкорисливих, а можливо і конче негативною справою, на що акцентував увагу Л.М. Толстой, якщо за неї беруться люди не обізнані, а ще гірше, нехтуючи педагогічну майстерність. Більше того, в університетах, де працюють такі «педагоги», наголошував Л.М. Толстой, з людиною роблять щось дивне: вона стає чужою культурі власного народу. На ці ж суперечності між народною

культурою і шкільною стандартною європеїзованою освітою звертав увагу, свого часу, і видатний педагог К.Д. Ушинський.

Тож не випадково, що ми маємо високий вал відмінних і добрих оцінок, а допитливих, кмітливих особистостей спроможних конкурувати на міжнародній арені XXI століття, обмаль. Часто милуємося високим внутрішнім рейтингом українських вищих навчальних закладів і водночас дивуємося відсутністю їх в списку щонайперших на теренах Європи і світу. А ще вражаємося тим, що студенти із розвинених країн чомусь не їдуть навчатися до наших ВНЗ. Можливо вони вдумливо вчитуються в змістовний вислів Ф. Кюрі, який акцентував увагу на те, що країна, яка не вкладає достатні кошти в розвиток науки і культури перетворюється в колонію.

В цьому контексті можна злегка спростувати гостроту проблеми, показавши, що в деяких ВНЗ країни студенти отримують напіввищу освіту. А саме ця напівосвіта і є хворобою, яка органічно вражає всю систему освіти, «напівосвіченність, згідно Йохану Хейзінгі, — смертельний ворог особи. Завдяки своїй чисельності та однорідності, вона душить в ґрунті культури зерна індивідуальності».

Звідси, на наше глибоке переконання, для того, щоб освіта була повноцінною, необхідні духовно інтелектуальні лідери в усіх навчальних закладах і в освітньому центрі України. Вони на кшталт камертону життя, що повсякчасно оновлюються, повинні виступати домінантою, яка умотивовує і утримує в стабільному розвитку національну систему освіти за формою і змістовним світовим рівнем. «Конвеєр» же кандидатських і докторських дисертацій в галузі педагогіки, як і в сфері економіки, який видає «на гора» тисячі «наукових» творів, які продивляються чотирма чи від сили десятка читачами, майже не відображається позитивно на практиці змін в царині реформування цих напрямків. Адже в творчу основу цих «творинь» закладені зовсім інші суб'єктивні мотиви, цілі і кінцеві результати.

Тож поставимо питання: яким саме бачиться викладач вищої школи сьогодні, у чому полягає його місія, які вимоги висуває суспільство до нього? Не претендуючи на розгорнуту і завершену відповідь на поставлене питання, все ж в межах простору доповіді, спробуємо дати декілька суб'єктивних міркувань на майже сформульовану проблему.

Отже, безперечним, атрибутом ВНЗ був, є і буде педагог-вихователь. Нині неможливо уявити особистість викладача вищого навчального закладу без ключових моральнісних чеснот, без педаго-

гічних достоїнств, якими він повинен філігранно володіти. Тому, на деяких рисах педагога, в контексті сучасних вимог суспільства до нього, зосередимо увагу.

Найголовніша вимога суспільства до викладача — бути Особистістю. При аналізі його якостей та атрибутів варто виходити з розуміння особистості як цілісного витвору з багаторівневою структурою. Серед цих відносних рівнів головними є: базовий, тобто психосоматичний, який визначається провідними ознаками його нервової системи; верхній, або емоційно-оцінний, який складається з мотивів, потреб, інтересів, оцінки і самооцінки особистості; проміжний, або поведінковий рівень.

Виходячи з цього, однією з визначальних якостей викладача має бути його висока професійна компетентність. Ніякий кругозір, жодна загальна культура і навіть бездоганний світський етикет і моральність не допоможуть викладачеві завоювати авторитет у студентів, якщо він не владарює у просторі професійної царини, як мудра сучасна людина. В зв'язку з цим можна поставити прозаїчне питання: «А чи має право моральнісна людина-педагог дозволити собі некомпетентність у викладанні навчальної дисципліни?».

Таким чином, професіоналізм викладача — це не просто високий рівень знань і умінь, а певна системна організації його психології і свідомості, обумовленої ерудицією і особистісними якостями в справі мудрого тлумачення всіляких подій і явищ. Це ще й висока місія розвитку в людині людяності. З цього приводу М.О. Бердяєв наголошував, що «цінність особистості є вища ієрархічна цінність духовного порядку». Філософічно цю думку можна висловити ще й так — особистість є унікальним мікрокосмом, а звідси і відношення до неї повинно бути відповідним, особливо щодо процесу її навчання. Звідси, однією з визначальних умов самосвідомості педагога мусить бути високий рівень його іманентної культури, тобто джерельна чистота помислів його душі й практичних дій.

Відомо, що інтелігентність не дається разом з дипломом, а формується в процесі самовиховання і є вельми складною і одночасно конче необхідною якістю викладача. Повноцінна інтелігентність включає, перш за все: адекватну історичній добі парадигму мислення; евристику і креативну спрямованість інтелектуального пошуку; культуру мавтики і еротетики в спілкуванні; емпатичну і комплементарну культуру; уміння створювати і насолоджуватися художньо-просторовим

середовищем; духовно-моральнісну і етичну культуру; орієнтацію в фундаментальних тенденціях розвитку суспільних відносин, а також розуміння сучасних напрямків науки, світової культури і мистецтва.

Саме в цьому контексті, на наше глибоке переконання, справжнім викладачем може стати тільки та людина, яка дійсно закохана в педагогічну діяльність і яка поважає студентів зі всіма їх вадами на кшталт, недбальства, юнацького максималізму тощо, які вона своєю діяльністю і любов'язністю прагне спрямувати в річище світської культури. Згідно Я.А. Коменського всі навчальні заклади повинні стати «майстернями гуманності». Тож, чи винен студент в своїй особистісній «невиразності», а можливо такий стан особистості залежить від безпристрасного, автобіографічного погляду педагога спрямованого на нього?

Цілком природно, що не тільки професійна діяльність, а й характер спілкування, а відтак і психологічний клімат стосунків між студентами і педагогом істотною мірою визначаються рівнем духовної культури кожного учасника навчально-виховного процесу. Тому такого великого значення набуває мовленнєва практика майбутніх фахівців в процесі їх професійної освіти. Більше того, вона має розглядатись як один з невід'ємних чинників професійної компетенції сучасного фахівця, особливо, коли йдеться мова про гуманітарно-технічну еліту країни.

Як наслідок, педагоги, які бездоганно володіють законами, принципами формами логічної культури завжди користуються повагою у студентів. Згідно нашої впевненості, стиль мислення в якому максимально реалізується самосвідомість особи педагога, покликаний впливати на загальний розвиток культури мови й практики мовлення студентів.

Отож, логіка традиційно займає особливе місце в наукових побудовах, світоглядних філософських системах і професійній культурі взагалі. Вона не тільки детермінує точність і зумовлює дисципліну суджень, але надає можливість педагогу лапідарно викласти сутнісну сторону наукової концепції і водночас свою світоглядну мудрість. А мудрість — це здатність осягнення людиною ціннісного смислу життєвих явищ і дій в системно-структурному варіанті. Чим ширший і глибший цей ціннісний смисл, тим потужніша і масштабніша мудрість. У цьому аспекті мудрість мотивує і спрямовує внутрішні змісти людини (душу, серце), які формують практичну мудрість. Такого роду педагогічна спрямованість до глибин людської душі виявляє ті можливості людського розуму, які співмірні з моральнісною відповідальністю особистості».

В такому разі, слід звернути увагу на доконче важливе питання про те, що моральнісна відповідальність педагога зумовлена ще й тим, що значна частина людей є безвідповідальними не тільки перед загалом, а й у відношенні до самих себе. Такий стан речей не свідчить про те, що вони такими є від природи, сутність полягає в тому, що вони досконало не обізнані з іманентною природою моральнісної відповідальності, психологічними та естетичними наслідками її дії на особистість. Тому педагог зобов'язаний сам стати взірцем особистісних чеснот, високої шляхетної людяності, привабливої мудрості, щоб виховувати у студентів почуття честі і високої гідності за свої вчинки і неодмінно в формі прекрасного. Саме такі визначальні світові тенденції сучасного розвитку науки і освіти диктують нові вимоги до особистості педагога. В цьому ланцюжку своєрідних канонів, однією з найголовніших вимог до викладача є глибоке усвідомлення ним самоцінності особистості кожного студента, люб'язне, трепетне відношення до його Я-простору, до його утаємниченої душі.

Виходячи з цих міркувань, сучасний педагог вищого навчального закладу мусить на рівні категоричного імперативу виступати одночасно як викладач, як дослідник, як інноваційний технолог, як вихователь і як виняткова високообдарована індивідуальність. Справжній педагог-професіонал — це Особистість з великої літери, яка одержима пошуком нових знань і повною мірою бажаннями ділитися результатами своїх досліджень зі студентами і колегами. Адже віддавши деяку частку знань у суб'єкта неодмінно виникає настрої постійно її поповнювати. Звідси, той хто перманентно ділиться своїми знаннями є їх господарем, в супротивному ж разі, він залишається рабом обмежених, замкнутих на себе, знань і врешті-решт поступово зникає в просторі освітянської культури.

Колективи кафедр ВНЗ завжди виступали основою випробувань новітніх наукових ідей, теорій і водночас впровадженням їх в багатогранну практику. Адже знання мають статус достеменних лише за умов їх реалізації в багатовекторному житті. В протилежному разі це будуть, в кращому випадку, знеособлені, хаотично зібрана інформація і не більше. Тож, освіта, яка не умотивована і практично не використовується, перетворюється в напівосвіту. У такому вигляді вона стає суспільно небезпечною, адже вона в такому стані може існувати лише напівморальнісною, а це вже свідчить про очевидний симптом соціального і духовного розладу суспільства.

З цього приводу звернемо увагу на те, що за останні роки у вищих навчальних закладах катастрофічно зникають такі форми удосконалення викладання навчальних дисциплін, як показові та відкриті лекції, дієві взаємні відвідування викладачами лекцій і практичних занять (проте на папері вони фігурують для різноманітних комісій) з подальшим глибоким аналізом і доброзичливою оцінкою їх науково-методичного, методологічного та світоглядного рівня. А між тим такий підхід до навчального процесу згуртовує колектив у єдиний соціально-культурний організм, в якому спілкування не тільки примножує знання викладачів, а й спонукає їх до таких чеснот, як моральність, порядність, співчутливість і навіть естетичне задоволення від культури спілкування. Такі колективи утворюються і діють за принципами прозорих, моральнісних відносин, тому на таких кафедрах ніколи не виникає і не проростає потужним корінням таке ганебне явище, як корупція. Оскільки на деяких кафедрах і в деканатах багатьох вузів, на скільки нам відомо, створені могутні бізнес групи зі складними структурами і не менш вишуканими технологіями «викачки» коштів зі студентів. А що ж студенти? Шкода, але абсолютну більшість такий стан справ влаштовує. Деякі із них навіть відкрито хизуються своїми відмінними оцінками та вчасно отриманими стипендіями. Про рівень знань, в таких випадках, питання скромно втується. Таку «освіту» можна «здобути», «дістати», «прикупити», але вона замішана на аморальнісному імперативі. Тобто, яка «освіта», таке виховання, така мораль моральність особистості.

В цьому контексті буде доречним нагадати про те, що у багатьох європейських країнах склалися давніші традиції навчання на кшталт своєрідних освітянських національних парадигм. Так, наприклад, в Англії головна увага відводиться не освіті, а строгому, інколи навіть, з нашої точки зору, суворому вихованню. При цьому передбачається, що вихована людина не дозволить собі бути неосвіченою особистістю. Отже, у виховання закладається мотиватор до самоосвіти. А ось у Німеччині (автор цих рядків був і вивчав їх педагогічний досвід) ніхто не турбується про виховання. Тут освіта здобула статусу строгої системи знань з педантичною особливістю німецької ментальності. Тож не береться під сумнів те, що фундаментально ерудована людина (а не наполовину, чи чверть) не може дозволити собі бути невихованою, тобто неграмотною у відношенні до чеснот, шляхетності, патріотичності, естетичних цінностей тощо. У Франції ж традиційно

склалося так, що педагогічна культура не проявляла належного за-
взяття ні до виховання, ні до освіти. Педагогічна діяльність спрямо-
вується на формування і розвиток культури спілкування як особливої
аксіологічної реальності, яка тільки і можлива за умови витончених
власних відчуттів і побудові коректних суджень згідно власної ар-
хітектоники мислення. Тож, щоб спілкуватися в середовищі освіче-
них людей, треба фундаментально знати історію, світову літературу
і мистецтво, соціально-гуманітарну обізнаність, сучасні досягнення
науки-техніки, а також уміти музикувати, так само як і танцювати та
мати правильно поставлений голос, щоб грамотно співати. Тож не ви-
падково, що великий Антуан де Сент-Екзюпері висловив у короткому
афоризмі думку про особливість і значення комунікативних відносин
між людьми. «Єдина повноцінна розкіш — це розкіш людського спіл-
кування». Мимоволі виникає питання, чи може дозволити собі підго-
товлена до спілкування людина бути невихованою або неосвіченою?

В США освіта спрямовано передусім в напрямку досягнення
якнайшвидших позитивних знань для впровадження їх в особисту
практику з метою максимального задоволення меркантильних по-
треб. Тобто, знання набуваються з певною прагматичною особистіс-
ною доцільністю. Звідси, навіть істинність знань визначається через
критерій особистої корисності. Тож у кожного народу традиційно,
з погляду на свою ментальність, вироблені свої державницькі докт-
рини просвіти. А що ж у нас щодо цієї проблеми? На це питання
важко відповісти однозначно, спираючись на якусь одну концепцію,
адже їх було і є багато, але немає єдиної національно визначеної па-
радигми, як скажімо в інших високорозвинених країнах. А можливо
ці країни завдяки чітко визначеній освітянській доктрині і досягли
високого рівня розвитку у всіх сферах життєдіяльності?

Тож, залишається один вихід на нашому освітянському роздо-
ржжі — спиратися на свій власний досвід, посилаючись на педаго-
гічні перлини національної культури в яких променіє душа народна.
А це означає, що педагог своєю діяльністю, своїм відношенням до
професії і науки має здійснювати позитивний освітній і виховний
вплив на студентів, майбутню гуманітарно-технічну еліту країни.

Адже, коли педагог захоплено працює, видає наукові праці, під-
ручники, навчальні посібники, організовує науково-теоретичні кон-
ференції, дієво приймає участь в роботі міжнародних конгресів тощо,
то студенти все це спостерігають і намагаються наслідувати праце-

любності свого улюбленого педагога. Вони завжди віддають перевагу всебічно освіченим, цікавим особистостям і підсвідомо вірять, що навчання дасть змогу їм стати такими ж привабливими, змістовними як і їх взірцевий вчитель. Ось тому вони прагнуть швидше і глибше опанувати знання і навіть манери своїх авторитетних педагогів, щоб бути не тільки знаними людьми, а й унікально мудрими особистостями.

І навпаки, викладач, який постійно повчає, докоряє студентів в їх «інтелектуальній слабкості» і при цьому не знайомить їх з наслідками особистих досягнень у науково-методичній роботі (у нього вони ледь жевріють), такий педагог скривджує саму суть навчання і виховання у вищій школі. Як тут не згадати думку О.І. Герцена про те, що «важких наук немає, а є тільки важке викладання, тобто таке, що виявляється непереварюваним». В цьому ж контексті можна послатися на перлини думок античних філософів у яких наголошується про те, що тільки Особистість може виховати Особистість. Тому і не дивно, що педагог, як взірць для наслідування залишається в пам'яті багатьох студентів на все життя.

Таким чином, сучасна гуманістична педагогіка вимагає відповідного образу педагога. Він зобов'язаний занурюватися в існуюче національне і глобалістичне культурне середовище через опанування знань в галузі природознавства, історії науки і техніки, філософії, економіки, психології, літератури і мистецтва тощо. Отже, людиноцентризм в діяльності фахівця полягає саме у тому, що дієві постулати гуманізму затверджуються в свідомості студента. Вони надають йому можливість усвідомити свою мету і цілі, свої права і обов'язки, а також моральнісну відповідальність за наслідки своїх дій в трьох модулях простору-часу. Адже студент працює (навчання передусім — це копітка праця) у просторі справжнього педагога у якого доба не поділяється на робочий і вільний проміжок часу, тому він має можливість реально спостерігати, як розум і серце вчителя, прямо чи дотично, заповнені перманентним самовдосконаленням. Отже, повноцінний педагог майже ніколи не виходить зі свого образу, лише його припасовує чи то до вулиці, чи то до сім'ї, чи то до навчального закладу тощо.

Зауважимо, що кожна людина завжди ревно і гордовито відноситься до своїх дій, в які вкладений її унікальний творчий потенціал. Саме останній відмежовує її від інших індивідуумів. І навпаки, вона завжди засмучується, якщо її здібностей не потребує суспільство, або її здібності попросту ігноруються через їх примітивізм. Такай,

своєрідний остракізм згубно позначається на психіці людини і зрештою на психосоматичному стані її здоров'я. А хвора людина, як відомо, завжди соціально пасивна і не зручна на всіх рівнях життєдіяльності суспільства. Фігуруючи незадоволеною і як наслідок роздратованою в своїй недосконалої людина автоматично вибуває із процесу створення як соціально-просторового середовища так, природно, і простору-часу власного повноцінного існування.

Якщо поглянути на цю проблему в контексті соціального прогресу, то не важко помітити, що в історії та і нині, частіш за все культурно-мистецька, меншина, яка завжди пишалася своєю витонченою культурною винятковістю і цивілізаційністю, конче мало прикладає зусиль для її розповсюдження серед населення з метою допомогти йому стати народом. Проте ми зустрічаємо в історії та й нині талановитих, інтелегентних, в повному розумінні цього слова, осіб, які в повну силу піклувалися і дбали про розширення різноманітної сфери знань в роді людському. Зазначимо, що ще менше число знаходимо ревнителів «рафінованої» культури, які б самовіддано дбали про пошук, а головне, впровадження оптимальних соціально-просторових моделей організації суспільства. Тому ми є свідками того, як доволі багато успішних цивілізацій заплатили своєю загибеллю за невміння пов'язати зі своїм існуванням інтерес широких верств населення країни. Правда, завжди були, як виняток, особистості, які визнавали певний ступінь суспільного розвитку за непогрішимий ідеал. Як наслідок вони обурювалися проти всіякого критичного відношення до соціально-політичної канонізації цього соціального ладу, тобто консервували його, не допускаючи спроби розповсюдити благо культури на широкий загал своїх співвітчизників. Результат завжди був соціально негативний. Але, якби там не було нині прогрес в Україні, хоча і незначний, все-таки простежується і безумовно залежить, перш за все, від критично мислячих особистостей. Оскільки ці особистості вважають себе і мають на це право, значитися всебічно розвиненими, і оскільки за їх-то освітній і виховний розвиток заплачена досить велика ціна народна, то моральнісний обов'язок розплачуватися за сучасний стан соціальних подій і негараздів в країні лежить саме на них же.

Ця сплата є посилене розповсюдження доцільного і моральнісно-го розвитку на більшість населення країни; впровадження в систему суспільних відносин необхідності перебудови соціуму за принципами

сучасної економічної цивілізації в адекватних соціально-просторових формах. В протилежному ж разі особа, більш за всіх політична персона, яка галасливо репетує про свою любов до соціального прогресу, а на ділі не бажає аналітично розміркувати про умови його здійснення, в своєму естві до прогресу ніколи не прагнула, та й не була навіть ніколи в змозі щиро бажати його. В іншому випадку, коли особистість професійно знайома з умовами прогресу і водночас пасивно очікує його в надії, що він здійсниться сам собою, то вона є безморальнісною і водночас виступає помітною перешкодою на шляху до нього. Частіш за всіх, до таких «розумників» відносяться скаржники про розпущеність часу, про нікчемність людей, про обскурантські рухи, про слабкість і мало чисельність рушійних сил, про вороже середовище тощо. Такі «культурні» меншини разом з засобами масової інформації збуджують у людей апатію, зневіру у власні сили і кінець кінцем деморалізують суспільство. Мимоволі згадується, всім відомий, приклад, коли, на перший погляд, доцільні наміри політичних діячів, виконавців волі олігархів, упроваджуючись визивали до життя огидні соціальні результати від яких чахнув багатостраждальний народ. І навпаки, незначущий, з першого погляду намір і одухотворена, цілеспрямована дія меншин розросталася в колосальні позитивні наслідки для народу і суспільства в цілому.

В цій титанічній діяльності меншин (по створенню Я-простору і просторів соціуму) людина могла б не виживати як сьогодні, а жити і насолоджуватися повноцінним у всіх вимірах життям. Оскільки щаслива та людина, яка постійно осягає і створює власний Я-простір, самостверджує себе в безмежних можливостях реальної дійсності. А це і є, врешті-решт смислосзначиме (в естві прекрасного) життя кожної людини.

Підсумовуючи власні розмисли з приводу лише декількох складників соціального прогресу і його невід'ємної основи — цілісної, всебічно розвиненої особистості педагога, атрибута культурної меншини приходимо висновку про те, що соціальний поступ, простір культурного середовища та умови соціально можливої рівності, не можуть існувати без обдарованих, одержимих, сумлінних, мудрих, далекоглядних, безкорисливих, патріотично відданих Педагогів. Для останніх вищий навчальний заклад — це не є робота (раб, робот тощо), а середовище для творчої смислосзначимої діяльності і повноцінного, багатогранного за своєю сутністю, прекрасного життя.

ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ ІДЕАЛУ ПРЕКРАСНОГО І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ В ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

(Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2009. — Вип. 21 (25).

Інтересу до проблем естетичного ідеалу прекрасного значною мірою зумовлений тими визначальними змінами, які переживає сьгодні суспільство. Тому наразі, актуальним питанням виступає формування нового підходу до аналізу проблем в умовах глобалізаційних відносин. Слід зауважити, що проблемі естетичного ідеалу присвячено, в тому чи іншому аспекті, немало робіт, що свідчить не тільки про інтерес вчених до цієї суттєво цікавої сфери наукових знань, а й про безперечну актуальність цього напрямку у вирішенні складних питань сьгоденного розвитку суспільства. Це дає нам вагомий підстави вважати, що без глибокої філософської рефлексії проблем, пов'язаних з соціально-політичними подіями в історії людського суспільства, які у великій мірі зумовлюють ідеал прекрасного, неможливо чітко визначити нові стратегічні цілі які б максимальною мірою відповідали потребам сучасного соціуму та його всебічного розвитку в перспективі.

Варто зазначити, що сьгодні не існує єдиного підходу до розуміння цієї нагальної проблеми сучасності. Нині та і в минулому ми зустрічаємо різні погляди на предмет та методи і форми дослідження окремих її напрямків, які містяться у роботах: Ананьєва Б.Г., Андрєєва Г.М., Аристотеля, Бахтіна М.І, Виготського Л.С., Гегеля В., Данема Б., Дідро Д., Кременя В.Г., Кудіна В.О., Левчук Л.О., Ліфшиця М., Канарського А.С., Ліхачова Д.С., Лосєва А.Ф., Швейцера А. та інших.

В той же час, поза межами досліджень залишаються невирішеними такі питання проблеми, як динамізм процесу системного пізнання; моделі естетичної людини в її максимальному наближенні до реальної особистості певної історичної доби; роль і місце естетичного ідеалу в окремих складових системи суспільного розвитку й, перш за все, в естетичному вихованні та освіті широкого загалу людей сучасного суспільства. Тож, мета дослідження саме і полягає у з'ясуванні сутності самого феномену естетичного ідеалу пре-

красного та пізнання його в гармонійному поєднанні з нагальними проблемами пов'язаних з соціально-політичними подіями в історії людського суспільства. Адже саме від філософського розуміння та коректного вирішення цієї конче актуальної проблеми багато в чому залежить сталий розвиток суспільства на теренах України, а якщо за великим рахунком то цивілізації в цілому.

Якщо подивитися в глибину історії, то помітимо, що в численних життєписах приводяться цінні ілюстрації, в яких часто віддзеркалюються риси естетичного ідеалу згаданих епох. В цьому випадку показова, наприклад, розповідь Плутарха, про те, як одного разу перед Олександром Македонським у присутності послів з Афін прибулий звідкись гонець за звичкою впав ниць і як демократичні афіняни цьому вельми здивувалися і почали сміятися, а Олександр Македонський зніяковів і люто вилаяв гінця за таке відверте поклоніння. Але згодом це стає особливо виразним порівняно з пізньою епохою Діоклетіана, коли вже офіційно приписувалося падати ниць перед «священною» персоною імператора.

Проте поки що залишимо цей цікавий історичний факт і на початку аналізу проблеми звернемо увагу на декілька суттєвих методологічних моментів. А саме на те, що в історії мистецтва традиційно людина зображується в її цілісності і багатогранності, тобто мистецтво намагається презентувати нам історію всебічного розвитку естетичної людини. Однак, мистецтво відображає людину не зовсім об'єктивно, заломлює її через призму світосприймання і естетичного смаку художника. А це означає, що ми постійно повинні робити поправки на об'єктивність чинників його змісту. Завдання ще більш ускладнюється необхідністю весь час робити й іншу поправку на суб'єктивність самого дослідника предмету. Адже суб'єктивна точка зору і естетичний смак цілком можуть внести свої «обурення» до об'єктивно існуючих естетичних фактів. Тому аналізуючи історичні події в контексті нашої теми ми постійно враховуватимемо ці дві суттєві поправки, що дасть нам змогу коректно відобразити в динаміці естетичний розвиток людини в її генезі.

Простір статті не дозволяє глибоко розглянути в конкретних деталях розвиток естетичного ідеалу, проте використовуючи метод історичного і логічного, ми основний акцент зосередимо в логічній площині. Іншими словами, спробуємо прослідкувати логіку естетичного розвитку людини в класичній історії людського суспільства.

Відмітимо, що ранні періоди історії, не дають нам достатньої якості фактів для безперечного умовиводу про естетичні особливості людей того часу. Хоча до нас і дійшли досить численні пам'ятники мистецтва минулих епох, проте, людина як об'єкт естетичного відношення відбивається в них слабо, та й естетичне відношення там не виділилося остаточно зі сфери утилітарності. Про це красномовно свідчать зображення людини в палеолітичному мистецтві, особливо це проявилось в зображення жінки. Вона відтворюється з перебільшеними грудьми, стегнами, животом, які різко контрастують з примітивною передачею ніг нижче колін. Художник всю характеристику жіночого тіла зводить до надмірно перебільшеної тазової частини з «сильно роздутим округлим сідничним виступом». Безумовно, це утилітарні ознаки і якщо вони і носять інформаційний, знаковий характер, то знаковість їх відноситься переважно до знакучерчі, що, втім, можна сказати і про самі зображення як такі. Первісний художник якщо і перебільшує статеві ознаки жінки, то робить так тільки тому, що для нього це і є найголовніше в об'єкті, що зображується ним. Можемо припустити, що цей об'єкт для нього ще не особистість, а швидше особа протилежної статі. Тому і відповідні ознаки мають значення саме тому, чим вони є для нього насправді. Це, напевно, говорить про те, що людина, що зображена, на зорі її людської історії, функціонувала і сприймалася поки що тільки як людина практична.

Первіснообщинний устрій ґрунтувався на загальній власності і через відсутність розподілу праці не мав суперечностей, що вже само по собі дає можливість судити про людину, як про члена громадського колективу. Ці чоловіки і жінки досконалі не тільки духовно, але і фізично, що можна бачити на прикладі народів, що зберегли родовий лад до недавнього часу. Такі якості могли розвиватися тільки в суспільстві, де особисте і суспільне ще не протистояли одне одному. Про ступінь такої єдності красномовно свідчить той факт, що навіть до часу Моргану у північноамериканських індіанців зберігався звичай одноголосності при прийнятті того чи іншого рішення. В умовах такої системи в принципі не могло виникнути колізії між бажанням і обов'язком, правом і моральністю, тому що воля громади сприймалася кожним членом цього колективу як його власна воля.

Можна припустити, що людина первіснообщинного устрою була на вершині естетичної функції і відповідала категорії прекрасного.

Звичайно, вона знаходилася на самому початку соціального прогресу в цілому, і тому гармонійність людини цього часу була ще дуже простою за змістом і примітивною за формою виразу.

Подібні естетичні якості людей цієї епохи виразно виступають в міфології, і особливо яскраво в античній. Ще Гегель відзначав, що «грецький народ усвідомив в особі богів в плотській, споглядаючій, уявній формі і дав цим богам за допомогою мистецтва існування, абсолютно відповідне дійсному змісту». У грецькій міфології, наприклад, дуже чітко малюється антропоморфізований бог-герой, переможець всіх чудовиськ, які переслідували людину і загрожували її життю. Характерно, що відносини між богами, відрізняються людяністю, а відносинам людей притаманна божественність. Олімп перетворюється на обитель мудрості, веселості і блаженного спокою. Свобода і необхідність для індивіда по суті своїй одне і те ж, над ним не висить ще дамоклів меч державної самоочевидної покірності. Особа і суспільство знаходяться в єдності. Саме, ця цілісність зумовлює дивовижну гармонію тіла і духу, яка визначає красу людям і людиноподібним богам, що населяють античну міфологію.

Ці етико-естетичні властивості людини родового суспільства яскраво наголошуються у героїв «Іліади». Варто пригадати епізоди, коли Ахілл і Патрокл самі готують собі їжу на обід, а царська дочка Навзікая з «Одіссеї» пере білизну. Образи людей дивовижно цілісні і гармонійні. У зв'язку з цим Гегель відзначав, що гомерівський індивід вільний і над ним не тяжіє машина державного примушення.

Стає, проте, поступово помітним соціальне розшарування, що веде до змін і в естетичному ідеалі. Це видно при порівнянні героїв «Іліади» з Одісеєм. Якщо перші ще цілісні і гармонійні, а в інших випадках навіть піднесені, то Одісей вже відносно індивідуалістичний, хитрий і спритний, він не гребує іноді обманом і навіть не проти зрадити своїй Пенелопі з першою німфою, що попалася на його шляху.

Подальше руйнування родового ладу добре описане у поета Гесіода у вигляді легенди. Зокрема наголошується на те, що після золотого, срібного і бронзового століть прийде століття залізне. От як поет характеризує наступаючі сумні часи, коли землю заселять «залізні люди»: «Швидше нахабі і лиходієві стане шана відплачуватися. Де сила, там буде і право. Сором пропаде. До вічних богів піднесуться тоді, відлетівши від смертних. Совість і Сором. Лише одні

жорстокі, тяжкі біди людям залишаться в житті. Від зла позбавлення не буде».

Ці вражаючі пророцтва Гесіода повністю збулися з остаточною руйнацією громадського ладу. Тепер людина переслідує свої приватні цілі і перш за все: наживу, багатство, гроші, які на той час знаходять широке розповсюдження. Саме в цей час отримує широку популярність афоризм: «Людина — це гроші». Колишні вожді родового ладу, перетворюються на родову аристократію, а їх діти, золота аристократична молодь, та і вони самі, вдаються до розпусти з вакханками, супроводжуючи свої оргії виспівуванням анакреонтичних пісень. На різні лади оспівуються вино і любов. (як це яскраво перекликається зі сьогоденням!). Анакреонт, поет того часу проголошує, що «без золотої Афродіти яке нам життя або радість? Я б хотів померти, якщо перестануть вабити мене тасмничі зустрічі в палких обіймах і пристрасному ложе». Любов була настільки безпристрасна і бездуховна, що, за словами Енгельса, для них байдужою була навіть стать улюбленої особи.

Природно, що такий меркантильний, просякнутий плотською насолодою, спосіб життя аристократів викликав соціальні вибухи і політичні перевороти. Опорними пунктами в боротьбі за демократію стають міста, що розвиваються. Демос поступово приходить до соціальної і політичної влади. Проте це була диктатура рабовласницької демократії, спрямована, перш за все, проти родової аристократії і створення рабовласницької держави.

Як і попередній історичний період, новий етап розвитку людського суспільства починається закономірно з трагічного і піднесеного. Встановлення тиранії в грецьких містах нерідко супроводжувалося трагічними ситуаціями: у боротьбі гинули як самі тирані, так і представники демосу, що підтримували їх. Варто пригадати знамениті реформи Солона, які супроводжувалися напруженою боротьбою. Поступово формується тип тирана, в якому виразно виявляється і естетичний ідеал людини того часу. Як відзначав Арістотель: «Тиран в очах своїх підданих повинен бути не тираном, а домоправителем і царем, не узурпатором, а опікуном; тиран повинен вести скромний спосіб життя і не дозволяти собі надмірності».

Поволі в Афінах упроваджуються і офіційно підтримуються об'єднуючі тенденції в духовній культурі, зокрема в релігії і мистецтві, культивується ідеал героїчної людини з суворим і піднесеним

духом. Як відзначає Арістотель поняття «тиранія» не мало ще свого негативного відтінку, хоча підстави для цього подекуди з'являються. Вже сини тиранів оточують себе розкішшю і втрачають традиційну для тирана високу етичну привабливість. Поступово тиранія набирає негативного забарвлення і в зв'язку з цими подіями в Афінах приймається закон про остракізм, спрямований на захист юної демократичної республіки від скомпрометованої тиранічної форми правління. Так закінчується період становлення давньогрецької рабовласницької демократії і настає епоха її розквіту.

Відповідно цим подіям і в естетичному ідеалі здійснюється повільний перехід від піднесеного до знаменитої калокагатії, тобто до гармонійної людини, пов'язаної з естетичною категорією прекрасного. Адже грецький поліс виховував вільного, свідомого громадянина, сповненого високого патріотизму і готовності померти в ім'я свого міста. Слід наголосити, що тривала і важка героїчна боротьба велася одночасно за демократичну республіку і етнічну незалежність.

Аналізуючи період розквіту демократичного міста-держави, слід мати на увазі, що це було рабовласницьке суспільство. І якщо відбувалася якась боротьба, то лише усередині привілейованої меншини, на сучасній мові між олігархами, тоді як величезна маса населення, раби, слугували лише п'єдесталом для цих борців. Нагадаємо, що раз на рік діяв і закон остракізму, про який згадувалося вище, згідно якому всякий незалежно від посади і положення в суспільстві міг бути вигнаний з Афін строком на десять років. Причина? Щонайменша підозра в прагненні до тиранії (поняття «тиранія» набуває негативного сенсу, що зберігається і понині). Природно, що в подібних умовах загальне і особливе в людині, його громадський обов'язок і особисті інтереси зливалися в гармонійній єдності, і Гегель був прав, коли, писав: «Субстанція державного життя була така ж занурена в індивідів, як і останні, шукали свою власну свободу тільки в загальних завданнях цілого».

Прекрасне відчуття цієї щасливої гармонії, її дух і сенс пронизують всі ті твори, в яких грецька свобода усвідомила саму себе і уявляла собі свою суть. Це чудово усвідомлював і сам Перікл, що прагнув виховувати афінських громадян у дусі тієї самої калокагатії, тобто в гармонійній єдності фізичної досконалості і духовного добродіяння. Фізичні якості цінувалися не менше, про що свідчить

та шана, якою оточувалися переможці на олімпійських іграх, і той культ досконалого тіла, який був властивий мистецтву цієї епохи.

Але все це, з погляду історії, була тільки прекрасна мить, яку в інший час марно намагався зупинити Фауст. Адже Перікл перебував при владі якихось п'ятнадцять років, але вже за його життя починають позначатися внутрішні суперечності у владних, (як на теперішній спосіб), структурах.

Чим пояснюється така швидкоплинність соціальної гармонії? Напевно, наявністю потенційної суперечності між вільними і рабами (згодом саме ця суперечність «вибухом» зруйнує всю рабовласницьку епоху). Можливо і тому, що в Греції не існувало ще етичних понять, таких як людяність і гуманізм, адже майже всі відносини зводилися до егоцентричної зацікавленості, цікавості навіть не греків як таких, а лише свого поліса. Афіняни дивилися на себе як на рятівників Греції від варварів і на цій підставі дозволяли собі втручатися у внутрішні справи союзників і розпоряджатися їх матеріальними ресурсами, проводячи, по суті, великодержавну політику на кшталт сьогоденних США. Щось подібне спостерігалося і усередині афінського поліса. Дешева рабська праця, створювала надмірні матеріальні цінності, які привласнювалися рабовласниками. Кажучи сучасною мовою, відбувалася невідповідність між мірою праці і мірою споживання, внаслідок чого серед вільного населення відбувалося різке соціальне розшарування. Бурхливий розвиток лихварства і спекуляції, супроводжується стрімким збагаченням багатих і убогістю пограбованих бідних. Багачі-нувориші бачать свою вітчизну не в державі, а в майні. Афінська демократія піддається тиску з боку олігархів, і справа кінчається переворотом і встановленням, так званої тиранії тридцяти, після якої грецька демократія вже ніколи не змогла піднятися до першоджерельних висот. Колишня волелюбність греків зникла як дим, говорив Демосфен, самопожертвування, хоробрість, патріотизм змінилися розбещеністю і індивідуалізмом, все стало предметом меркантильного і огидного торгу.

Відповідні зміни зазнавав і грецький естетичний ідеал людини. З розпадом суспільних зв'язків між людьми порушується його цілісність і гармонійність: з категорії прекрасного він переходить в категорію комічного. Не випадково до цього часу в грецькому театрі панував жанр комедії, і на перший план в людині висувається чуттєвість. «Простір фарсу, як в «Лізістраті» Арістофана, — відзначає

Л.С. Виготський, — дуже легко і охоче має справу з еротикою і травленням. Тваринність людини — ось з чим грає весь час фарс...». Все це характерно також і для скульптури. Тут майже суцільно царює нагота, похитливе жіноче тіло і знижене тіло чоловіче.

Щось подібне можна бачити і у філософії того часу. У ній малюється ідеал мудреця, що віддалився від суспільства і піклується тільки про особисте щастя, змістом якого, згідно Епікура, є — уникнення від страждань. І якщо плотський індивідуалізм у нього носить ще відносно спокійний і урівноважений характер, то у представника школи кінників Діогена Сінопського, ми бачимо цілком усвідомлений заклик до тваринного стану. Комічне явно переходить в категорію низовинного.

Аналогічна, але трохи пізніше, ситуація повториться і в Римі царського періоду з тією лише різницею, що момент, відповідний категорії прекрасного, виявився тут ще більш короткотрасним. Історичні матеріали говорять про те, що майнові відмінності у той час були ще незначні, спосіб життя патриціїв відрізнявся простотою і Рим продовжував зберігати межі селянського міста. Легенди, як правило, підкреслюють суворі моральні норми і звичаї предків, що закладали основи Риму як держави. Подібні риси були властиві і раннім республіканцям. У міру демократизації римського суспільства патриції і плебеї користувалися однаковими правами. Суворий стоїчний ідеал поступово лагідніє і наближається до деякої гармонії, хоча і не досягає того ступеня цілісності, як це було в Греції. Про це красномовно свідчить доля демократичних реформ братів Гракхів, які так і не були по-справжньому проведені в життя. Зазначений період, ймовірно, і був вищою точкою розквіту давньоримської республіки, а відповідно і її естетичного ідеалу. Цей ідеал, згідно нашому переконанню, не стільки реалізує в собі прекрасне, скільки прагне до нього. Брати Гракхи і їх прихильники тяжіли до прекрасного, але їх особисті долі були швидше трагічними. Якщо Марій ще спирався на широкі демократичні маси і десь в чомусь наближався за своїм характером до Гракхів, то Сулла вже представляв нобілітет, тобто, верхівки суспільства. Цезар ще соромливо відводить рукою від своєї голови запропоновану друзями імператорську діядему. І навіть Цезар Октавіан, ставши фактично вже імператором відмовлявся прийняти офіційний титул. А ось вже Діоклетіан рішуче пориває з останніми залишками конституційного ладу і встановлює режим необмеженої

монархічної диктатури, відомої в історії під назвою домінанта. Кажучи сучасною мовою, відбувається колосальне розшарування суспільства. Накопичуються величезні багатства вгорі і катастрофічне зuboжіння соціальних низів. І на «верху» і в «низу» спостерігається поступове падіння моральності та характерних для республіки піднесених естетичних смаків.

Повсталих рабів, а в рівній мірі й непротивленців-християн, що непохитно стояли на своїх етично-ідейних позиціях, страчували одним і тим же способом — розп'яттям на хресті. Все це давало ясний і страхотливий матеріал для реалізації категорії трагічного. Нагадаємо, що ранньому християнству властиві були спільність майна, сумісні трапези, презирство до багатства і розкоші, ідея братерства людей, рабів і вільних. У «Посланні до колоссян» святого апостола Павла, наголошується «Немає ні Елліна, ні Іудея, ні обрізання, ні не обрізання, варвара, Скіфа, раба, вільного, але все і у всьому Христос. Відкладайте все: гнів, лють, злість, лихослів'я з уст ваших». Це відбивалося і на естетичних поняттях і нормативах. Так в «Першому соборному посланні», святого апостола Петра акцентується: «Та буде прикрасою ваше не зовнішнє плетіння волосся, не золоті убори або нарядність в одязі, а сокровенний серця чоловік в нетлінній красі покірливого і мовчазного духу, дорогоцінного перед Богом. Нарешті (будьте) всі одностудцями, жалісливими, братолюбивими, милосердними, доброзичливими, смиренномудрими». Перед нами строгий, аскетичний, піднесений ідеал людини принципово нової епохи. Духовність як категоричний імператив ставиться на перше місце, тілесність і чуттєвість нехтується. Справа доходить навіть до конкретних рекомендацій не тільки відносно одягу, але і тіла як такого. «Та будуть уста твої бліді, а не червоні; та не буде лице твоє рожевим, а блідим. Тіло твоє зберігай худорлявим, а не гладким», — настійно радить невідомий автор трактату «Про хороший образ життя». Втім, подібна типологія людини зустрічається і поза релігійною тематикою.

Зі встановленням і зміцненням феодальних відносин цей тип переходить в категорію піднесеного. Як пише А.Я. Гуревич, повідинка, наприклад, лицаря «впливає з вимог, що пред'являються до нього заданою роллю; він вважатиме за краще потрапити в полон, але не поспішатиме, покидаючи поле битви, щоб ніхто не запідозрив його в боягузстві». Лицар часів раннього середньовіччя — це сильний, піднесений характер, який слугує своєму сеньйорові і королеві,

а в особі їх і всьому суспільству. Адже багатство не є самоціллю в лицарському житті. Основна доблесть феодала в його благородній щедрості. Тому навколо лицарської голови можна було ще виразно бачити сяйво ореолу піднесеності. Слід зазначити, що перехід від піднесеного до прекрасного в середньовіччі формується з набагато більшими труднощами, ніж це було в Греції.

Якщо богослови попереднього часу підкреслювали значення однієї лише душі в людині, то філософи XIII століття звертають особливу увагу на нерозривну «єдність душі і тіла яке і створює особу». Перехід від піднесеного до прекрасного в мистецтві спостерігається цілком виразно. Наприклад, в скульптурі, особливо рельєфах Собору Паризької богоматері перед нами виступають цілком гармонійні людські образи, такий же і знаменитий вершник з Бамберзького собору тощо. Проте, незабаром гармонійна етико-естетична вершина, втрачається і починається, в котрій уже раз в історії, рух по низхідній. Так, людина періоду середньовіччя, була багато в чому прекрасною, але то було, немов швидкоплинна мить, зупинити яку навіть Мефістофелю було б не під силу, бо то був хід самої історії.

А особливістю цього періоду історії було те, що в ній висхідна і низхідна лінії розвитку не плавно переходять одна в іншу, а немов перехрещуються, перетворюючи її на якусь історичну мить. Дійсно, в ранньому періоді ми виразно бачимо піднесений тип людини, в якій, виражаючись мовою того часу, дух панує над тілом. Образ цей, ставши офіційно визнаним і закріпленим релігією ідеалом, продовжує існувати навіть в період занепаду, хоча реальна людина стає до цього часу зовсім іншою як за світоглядом, так і за естетичним ідеалом.

Треба сказати, що тип людини, висунутий християнством, настільки ідеалізувався і навіть містифікувався, що він не міг утілитися в житті. Тому-то фаза стрімкого підйому середньовічної людини в порівнянні з її античним попередником майже без паузи переходить в низхідну лінію соціального і естетичного розвитку. Благородний колись лицар перетворюється на гульця і бонівана. Розцвітає емоційна поезія міннезінгерів і трубадурів, з часом вона переходить в грубу поезію вагантів, демонструючи еволюцію естетичного ідеалу, що починається, від комічного до низовинного.

Одні заголовки цих творів самі за себе досить красномовно говорять: «Філософія в будуарі», «Сто двадцять днів Содому» тощо.

Герої де Сада розуміють систему соціальних норм поведінки, як змову слабких проти сильних. Адже сильна істота — це той, хто сам собі створює систему моральних норм. А якщо так, то жоден вчинок не може бути злочином, швидше навпаки, те, що суспільство називає злочином, для героя де Сада складає сенс людського існування. Якби це не було написано в середині вісімнадцятого століття, то можна було б запідозрити де Сада в плагиаті у авторів сучасних фільмів, що заповнили екрани кінотеатрів і TV.

Але справа тут навіть і не у випадковому збігу, а, очевидно, в історичній повторюваності стадій розвитку різних за формою, але майже ідентичних за змістом соціальних явищ. Характерно, що навіть церква, у той час, починає мінятися частково в тому ж напрямку. Ось що, наприклад, писав безпутний абат Галіані, в листі до мадам д'Епіне: «Навіщо бути героїнею, якщо погано себе при цьому відчувати? Я Вам раджу: майте стільки чесноти, скільки її потрібно для Вашого задоволення і зручностей». Так виглядає естетичний ідеал середньовічної людини і таким його викине на узбіччя історії Французька буржуазна революція, носійка новітніх соціальних відносин і неодмінно естетичного ідеалу.

Треба відмітити, що ця нова система буржуазних відносин, вступає на історичну арену набагато раніше ніж сама бурхлива і жорстока буржуазна революція. Французький «третій соціальний стан» через особливі умови набагато спізнився в своєму розвитку, а тому під час його політичного торжества ми легко виявляємо в естетичних ідеалах і трагічне і піднесене.

Ідеал цей знаходить своє втілення в таких видатних і типових для століття особистостях як Мартін Лютер і Томас Мюнцер. Цей же ідеал осяяв собою учених-гуманістів Еразма Роттердамського, Ульріха фон Гуттена і Іоганна Рейхліна. Припускаємо, що подібні риси були характерні і для простих людей, що здійснювали соціальний переворот. Подібні соціальні явища можна спостерігати і в італійських містах-республіках. Взагалі процес становлення буржуазного суспільства йде дуже нерівномірно, тому лінії історичного і логічного розвитку не співпадають так гармонійно і блаженно, як це ми бачили на прикладі античної Греції. Проте, всупереч розмаїттю подій, епоха становлення буржуазного суспільства має загальні риси, які дозволяють характеризувати її в естетичному відношенні з погляду категорії піднесеного, а на самому початку цього процесу і трагіч-

ного. По суті, весь рух Реформації несе на собі відтінок трагічного, оскільки йому довелося витримати важку боротьбу з феодальною реакцією, що виступила під ім'ям контрреформації.

Так, епоха французької буржуазної революції (ФБР), що висунула великі гасла свободи, рівності й братерства, дала зразки піднесеного громадянського героїзму, що утілювався в таких особах, як Мірабо, Марат, Сен-Жюст, Робесп'єр та інші. Ця героїка знайшла художнє втілення в картинах Давида і симфоніях Бетховена. Проте, незабаром, ця епоха при Наполеоні швидко переорієнтовується на низхідну лінію розвитку, майже минувши стадію гармонійного умиротворіння. Вона красномовно ілюструється особистою долею Наполеона, яку він часто підкріплював своєю улюбленою приказкою: «Від великого до смішного один тільки крок».

І все-таки мить прекрасного була і у цієї епохи. Вона доводиться на італійське Високе Відродження, де перед нами виникає, але шкода, незабаром, тьмяніє ідеал прекрасної, гармонійної людини. Та все ж цю скороминущість встигли зафіксувати в своїх творіннях поети і художники того часу. Ми бачимо цю яскраву історичну мить на полотнах Леонардо, Рафаеля і Тиціана, ми відчуваємо її дух в сонетах Петрарки і новелах Боккаччо тощо. І нехай ці художники, можливо, перебільшували естетичний ідеал прекрасного, фокусуючи його своїх творах, але ми можемо припускати, що матеріал для цих сюжетів був у реальному житті людей тієї цікавої епохи.

Епоха, яка вимагала, згідно Енгельсу, титанів і породила титанів по силі думки, по пристрасності і характеру, по різносторонності й ученості. У цих титанах і утілювалася категорія прекрасного в такій мірі, в якій вона могла утілитися, осяявши своїм світлом не тільки людину, але і мистецтво і всю культуру того великого і на диво цікавого часу.

Але як і все, раніше терміну народжене, гармонійний ідеал Відродження виявляється дуже недовговічним і швидко починає хилитися до занепаду. Згідно О.Ф. Лосеву, «в історії дуже часто попадаються приклади того, як деякі розвиненіші форми явища виникають набагато раніше за менш розвинені форми, оскільки історія предмету немає ще логіки і часто переставляє логічні моменти предмету в такому, на перший погляд, випадковому порядку, який цілком протилежний чисто логічній послідовності». Так колишня цілісна людина епохи Відродження, яка уміла поєднувати особисті інтереси з громадськи-

ми, а ще раніше і жертвувати особистим ради суспільного, перероджується в жуїра-індивідуаліста. Характеризуючи історію французького «третього соціального стану», історик Ж. Мішле відзначає, що буржуазія вийшла з надр народу, досягла багато чого завдяки своїй минулій енергії і активності, але раптово, в самий розпал свого триумфу, одряхліла і деградувала. Вона втратила свою гнучкість, скостеніла і стала класом вже не героїчним, а часто смішним. Таким собі вирожденцем вона потрапляє в «Людську комедію» Бальзака і твори інших авторів, які реалістично відобразили цю епоху.

Через деякий час, з'являється на арені, але тепер вже на сході Європи, в Росії, нова соціально-політична сила в особі російських революціонерів демократів. У цій країні визвольний рух носив ще інтенсивніший і масштабніший характер, оскільки він включав не тільки соціальний протест робітничого класу, але і боротьбу широких революційно-демократичних верств селянства із залишками феодального ладу. Все це додає естетичному ідеалу нової людини характерні риси трагічного героїзму.

Ті ж піднесено-героїчні риси суворості та аскетичності відбиваються в художній літературі і мистецтві: це і самовідданий Рахметов у Чернишевського, і романтичний Сокіл, який гинучи не здається, у Горького, і трагічні герої революційних пісень тощо. Трагізм цей був активно-життєстверджуючим, тому перед ним відкривалася перспектива подальшого переходу в категорію піднесеного. Так, з перемогою революції героїка революційних боїв і громадянської війни перетворюється на піднесену героїку будівництва нового суспільства.

Це підтверджується романтикою будівництва Дніпрогесу і Магнітогорська, героїкою підкорення Арктики і наддалекими, на ті часи, авіа перельотами. Це яскраво й ідеологічно жорстко відбивається в мистецтві, де герой зображується крізь призму того ж піднесеного ідеалу. Така сувора самовідданість Павки Корчагіна у Миколи Островського, такий і трибунний монументалізм ліричного героя Володимира Маяковського. Піднесеність ідеалу соціалістичної людини поступово лагідніє, втрачає ту напруженість, яка пов'язувала його з попереднім, трагічним станом, і набуває великої цілісності, що наближає його, здавалося б, вже до прекрасного. Але виникає парадоксальна ситуація. Державний апарат, заснований на квазіпартійній структурі, пропагуючи через свій могутній ідеологічний апарат

ідеал всебічно розвиненої особи, одночасно знищує інтелектуальну і духовну еліту суспільства. Це, майже в подробицях нагадує яacobінську диктатуру у Франції, коли революція «пожирала своїх дітей». Як бачимо, історія повторюється, але, на жаль, вона мало кого учить і мало хто з політиків бажає вчитися у неї і сьогодні.

Властива тому часу соціальна та політична суворість і аскетичність, як би там не було, знаходяться ще в межах категорії піднесеного. Радянська людина відрізняється відвертим переважанням суспільного над особистим, обов'язку над бажанням, необхідності над свободою. Ці якості яскраво виявилися під час Великої Вітчизняної війни, коли весь народ піднявся на захист Батьківщини, рухомий свідомістю громадянського обов'язку, не зважаючи на своє особисте благополуччя. Цей героїзм знайшов яскраве віддзеркалення в різних видах мистецтва це: герої «Ленінградської поеми» О.Ф. Берггольц, «Дні і ночі» К. Сімонова, «Повість про справжню людину» Б. Польового, «Люди з чистою совістю» П. Вершигори і багато інших шедеврів літератури. Сотні художників на фронті й тилу прославляли героїзм радянського народу.

А як же прекрасне? Адже категорія ця, як ми вже бачили, повинна в принципі вінчати собою кожне суспільство, що досягло апогею свого розквіту. Саме на цій стадії його розвитку і формована ним людина також стає гармонійною і, отже, прекрасною. Адже історія, як ми переконалися з короткого екскурсу, показує, що у минулому це блаженний стан був дійсно тільки миттю, а в інший час і зовсім не досягався. Чи був такий період в радянському суспільстві? Згідно нашому переконанню, цей період принципово не відрізнявся як за тривалістю, так і за етико-естетичним змістом від тих історичних миттєвостей «царювання» ідеалу прекрасного. За часом це був період середини шістдесятих і кінця сімдесятих років минулого століття. Після цього періоду наступив час іманентного виродження соціально-економічного ладу і природно, появи категорій трагічного.

Треба відмітити, що епоха буржуазних відносин, що наступила, на теренах Радянського Союзу жевріла на історичній арені раніше, ніж з'являються самостійні держави на пострадянському просторі. Тому під час політичного торжества, своєрідних парадів державних суверенітетів ми легко виявляємо в естетичних ідеалах трагічне і піднесене. Але по мірках історії цей період, що так і не досяг іде-

алу прекрасного, тривав всього якусь, з точки зору історії, мікромиттевість.

Чим пояснюється така швидкоплинність соціальної гармонії? Ми бачили раніше, що суб'єктом революційного перетворення в країні виступив не якийсь особливий клас, як це майже завжди було в історії, а лише, група людей, цього разу, представники партійної верхівки, але від імені всього суспільства. Але якого суспільства?! Мабуть, швидкоплинність соціальної гармонії пояснюється ще і тим, що дешева праця створила в короткий час надмірні матеріальні цінності, які привласнювалися партійною номенклатурою. Автор цих рядків був свідком тих дійств, коли за декілька місяців представники партійно державної верхівки ставали мільонерами, а мільонні маси людей, в тому ж ритмі скочувалися до злиденного стану. Як наслідок, виникла гостра суперечність між миттєво спеченими олігархами-казнокрадами (а по-іншому і не могло бути; тут історія декому пішла в пуття) і колосальною масою людей доведених до зубожіння. Можливо ще й тому, що такі якості як людяність і гуманізм, за умов історичної раптовості для абсолютної більшості людей, не встигли сформуватися в душах людей, затьмарилися егоцентричними інтересами. Іншими словами, відбулася класична невідповідність між мірою праці і мірою споживання, внаслідок чого серед населення відбулося контрарне соціальне розшарування. Це нагадує епоху Демосфена коли, самопожертвування, хоробрість, патріотизм змінилися розбещеністю і індивідуалізмом, все стало предметом меркантильного і огидливого торгу. Бурхливе накопичення капіталу за рахунок пограбування народу супроводжується і понині стрімким падінням моральності і низьким рівнем естетичного смаку.

Тепер олігархи-казнокради вбачають свою вітчизну не в державі, а в майні. Батьківщина у них тепер там, де їх капітал, а останній встиг розташуватися в багатьох країнах світу і «працює» на благо тих народів, а не на благоденство нашого народу. Тому ми нині живемо ще в умовах першої стадії трагікомедії, а попереду ще друга і третя і тільки потім наступить етап в історії українського суспільства насичений для більшості людей духом героїзму і патріотизму в плоті прекрасного. Проте це відбудеться нескоро, бо швидкими темпами неможливо подолати колосальну економічну, соціально-політичну і релігійну роздробленість українського соціуму. Більш того, в країні відсутня духовна еліта нової генерації і природно, харизматичні

лідери, що мусили б виразити, на цьому короткому проміжку часу, інтереси переважної більшості людей сучасного суспільства.

Таким чином, історія суспільства з її естетичним ідеалом не зовсім схожа, в конкретних подіях, на ту логічну лінію суспільного розвитку, за якою ми рухалися в своєму дослідженні. Проте, такий підхід дозволив нам зафіксувати верхні екстрими короткочасної гармонійної рівноваги суспільства в системі естетичного ідеалу. Це дає нам підставу припускати, що людина в умовах глобалізації, не тільки буде здатна виправдати своє ім'я людини розумної, але виявиться гідною і назви людини прекрасної. Проте це буде темою нашого подальшого і докладного дослідження шляхом екстраполяції естетичного ідеалу прекрасного в осяжне майбутнє.

Отже, короткий аналіз теми дає нам підставу дійти висновку:

по-перше, унаслідок філософського підходу до об'єкту дослідження ціною, проте, абстрагування від конкретних рис і деталей історичного процесу можна виділити в ньому своєрідні естетичні координати розвитку історичної особистості як: трагічне, героїчне, піднесене прекрасне і трагікомічне;

по-друге, особистість, фігуруючи втіленням конкретно історичної соціально-просторової організації, володіє власною достатньо складною багаторівневою структурою, в якій відбивається її естетична цінність;

по-третє, стан естетичного ідеалу людини детермінується конкретним етапом історії людського розвитку, але і розвиток людства, не в меншій мірі, залежить від епохального естетичного ідеалу;

по-четверте, більшість сучасних політиків в якості політичних лідерів соціуму, відверто ігнорують історичний досвід, але останній, в такій же мірі, бумерангом ігнорує їхні долі;

по-п'яте, безумовно, що певні країни і суспільство в цілому, рано чи пізно проходять в своєму розвитку етапи трагічного і, на жаль, комічного (що ми і спостерігаємо в сьогоденні), але суть проблеми полягає в тривалості цього процесу;

по-шосте, якщо в минулому ми спостерігали динаміку трагічного прекрасного на прикладах конкретних країн, то нині цей процес наклав своєю хвилею одночасно весь світ. Тому, без єдності в діях усіх країн у подоланні трагічного, криза буде тривати, для багатьох країн, досить тривалий час, а можливо, що деякі держав ніколи не перейдуть в стан піднесеного та прекрасного.

ФОРМИ ПОЧУТТЄВОГО І РАЦІОНАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

(Логіка для інженерів: Підручник. — Харків: ХНАМГ, 2007. — 531 с.).

Пізнання являє собою вид духовної діяльності людини, спрямованої на відтворення в суб'єктивній формі світу речей, предметів, станів, процесів, явищ тощо; їх систематизацію та збереження. Пізнання, а згодом і адаптація людини до навколишнього середовища починаються за допомогою органів чуття. Предмети і явища, впливаючи на органи чуття, викликають відчуття. Відчуття — це почуттєвий образ якихось властивостей предметів і явищ, що виникає у людини внаслідок їх дії на один з органів чуття. В результаті взаємодії органів чуття і навколишнього світу виявляються загально біологічна властивість, характерна для всієї живої матерії, чутливість. Саме за допомогою органів чуття (рецепторів) організм встановлює взаємозв'язок з навколишньою дійсністю (рис. 13).

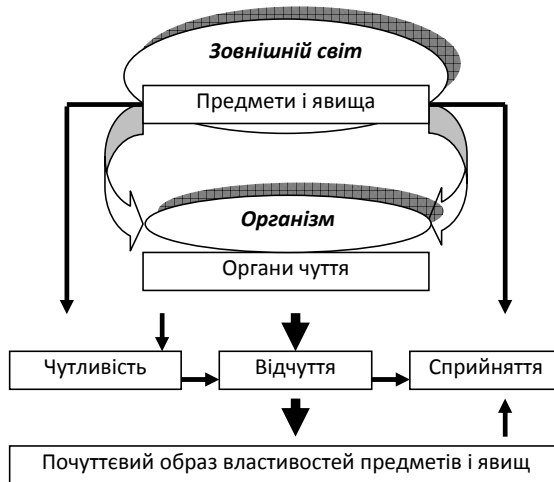

Рис. 13. Формування взаємозв'язку організму із зовнішнім світом

Відчуття людини є різноманітними і визначаються тим, які органи чуття беруть участь в їх утворенні. Слід зауважити, що відчуття не тільки дають людині первинну інформацію про навколишнє се-

редовище, а й виступають для неї невід'ємним джерелом для утворення і повноцінного функціонування інших почуттєвих образів: сприйняття та уявлень.

Сприйняттям (перцепцією) називається почуттєвий образ предмета або явища в його цілісній визначеності. Будь-яке сприйняття включає безліч різноманітних відчуттів, проте воно не є якоюсь арифметичною сумою даних, одержаних від наших органів чуття. І дійсно, коли ми беремо в руки мобільний телефон, нам здається на перший погляд, що він і є якийсь набір характеристик. Це плоский, гладкий предмет, що світиться, має певну форму, колір, розмір і видає якісь звуки.

Проте такі ж властивості притаманні й іншим предметам речового світу, однак ми їх не називаємо телефоном. Отже, сприйняття не складається тільки із елементарних відчуттів, воно саме є відчуттям, якому притаманна набагато складніша структура. Ми ж не сприймаємо, наприклад, спочатку цифри, а потім телефон, спочатку чуємо ноти, а потім — мелодію. Адже перш за все ми сприймаємо цілісність телефону чи мелодії. Більш того, органи чуття, маючи колосальний банк даних, не використовують їх повною мірою сприйняттям. Якщо уважно розглянути умови сприйняття, слід визнати, що ми завжди сприймаємо лише те, що потрапляє в поле нашого інтересу. У цьому легко переконатися на прикладах елементарного сприйняття предметів реальної дійсності.

У такому сенсі сприйняття пов'язане з певною дією людини. Так, сприйняти телефон означає можливість поговорити за його допомогою з кимось; сприйняти включений персональний комп'ютер означає розпочати чи завершити якусь операцію; сприйняти телескоп означає приготуватися подивитися у нескінченний зоряний світ.

Таким чином, сприйняття у людини включає усвідомлення предмета з урахуванням її попереднього досвіду. Найхарактернішими і важливими особливостями сприйняття є: наочність, цілісність, структурність, константність (відносна постійність), свідомість та інші риси. На основі сприйняття виникають уявлення (рис. 14).

Уявлення є узагальненим почуттєво-наочним образом предметів і явищ, що впливали на органи чуття людини десь у минулому, але не сприймаються безпосередньо в даний момент. Це своєрідна згадка про минуле сприйняття, в основі якої лежить попередній почуттєвий досвід людини. Виходячи з цього, констатуємо, що людина, яка ніколи не бачила певний предмет, ніколи не зможе уявити його

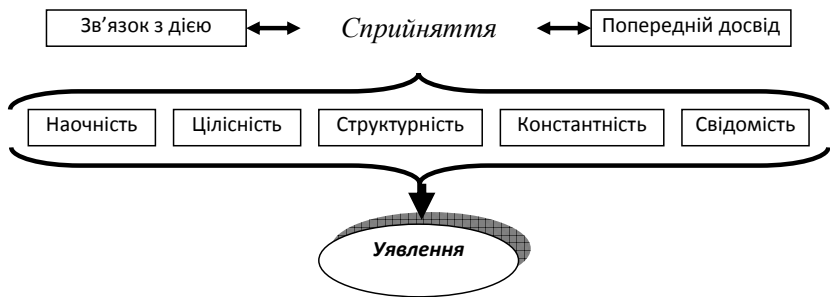

Рис. 14. Сприйняття як джерело уявлення

у своєрідній сукупності його властивостей та унікальній, тільки йому притаманній структурі.

Уявлення — вища форма психічної діяльності людини, ніж відчуття і сприйняття. Вони містять елементи узагальнення предметів і явищ, що сприймалися, не тільки одночасно, а й у різних координатах простору-часу. І хоча в уявленні є елементи узагальнення, проте все-таки вони являють собою образи, які не розкривають внутрішні (іманентні) характеристики і взаємозв'язки предметів і явищ. Як би ми не намагалися, наприклад, уявити «нескінченність», вона завжди буде образно конкретно скінченністю. Як би ми не намагалися, наприклад, уявити «точку» в космічному просторі і навіть всі «крапки над і», вона у нас завжди буде образно конкретно.

Отже, уявлення завжди мають вигляд своєрідної образної картини, почуттєво-наочного образу, в якому узагальнення і абстрагування не відображують сутнісні сторони і зв'язки світу предметів і явищ. Це звичайно усереднений, нечіткий образ предметів, однак саме через нього здійснюється елементарне узагальнення з виокремленням деяких загальних ознак і одночасним відкиданням неістотних, другорядних, нехарактерних для даного явища властивостей.

Розглянуті форми почуттєвого пізнання і перетворення дійсності (відчуття, сприйняття, уявлення) мають притаманні їм характерні риси, наведені на рис. 15). Це перш за все:

- безпосередність чи невіддільність суб'єкта від предмета пізнання;
- наочність чи образність;
- конкретність, тобто одиничність;

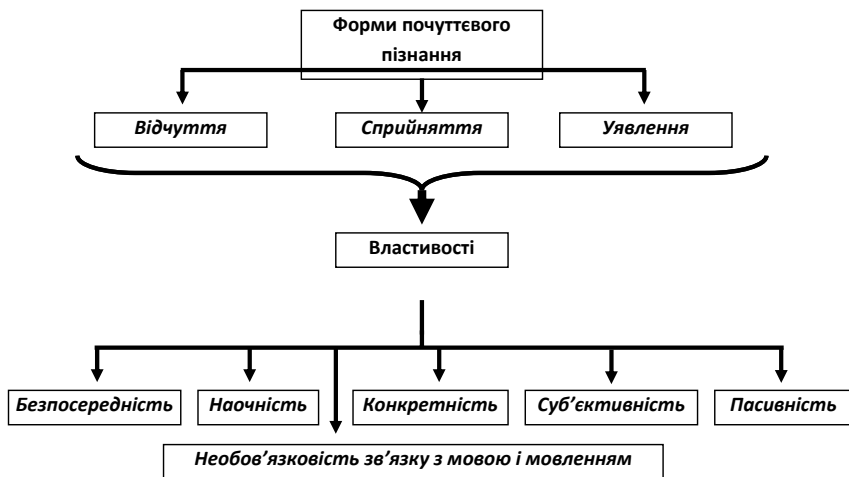

Рис. 15. Форми почуттєвого пізнання та їх властивості

— суб'єктивність, тобто вони є надбанням певного суб'єкта, який має індивідуальні антропологічні особливості сприйняття і психіки, зокрема його минулого особистого досвіду;

— пасивність віддзеркалення дійсності: індивідуум одержує почуттєву інформацію незалежно від бажань, бо вона є його генетичним спадком;

— необов'язковість зв'язку почуттєвого пізнання з мовою і мовленням.

Якою б значною не була роль почуттєвих форм пізнання (адже вони є первинною, висхідною позицією в пізнанні), його завдання полягає в тому, щоб виявити загальне, необхідне, істотне у світі предметів і явищ. Ця мета досягається на другому, більш високому рівні пізнання — на рівні мислення. Цей рівень називається також раціональним пізнанням (від лат. *ratio* — розум). Мислення виникає на підставі даних почуттєвого пізнання, без яких міркування позбавлене будь-якого змістовного сенсу. Уважний аналіз переходу від почуттєвого до раціонального пізнання свідчить, як почуттєві дані фіксуються в словах і словосполученнях. Саме у цей момент відбувається трансформація почуттєвих даних, їх перетворення, яке можна назвати їх усвідомленням людиною. Так, одержавши певний почуттєвий образ, людина повідомляє іншим у словесній формі: «трансформатор», «маг-

ніт» або «красивий захід Сонця». Так людина усвідомлює своє сприйняття, тобто підводить конкретний предмет чи явище, сприйняте нею, під загальне знання про всі подібні предмети і явища певного класу.

Отже, почуттєві форми пізнання немов би «делегують» матеріал для мислення, яке, у свою чергу, активно його перероблює і трансформує в досвід людської діяльності.

Раціональне пізнання найповніше і щонайбільш адекватно відображує дійсність у мисленні. Мислення — це здійснюваний в процесі практики цілеспрямований, усвідомлений процес узагальненого і опосередкованого відображення світу. У ньому людина на основі почуттєвих даних розкриває закономірні зв'язки, які фіксує в таких формах, як поняття, думка, висновок, теорія (рис. 16).

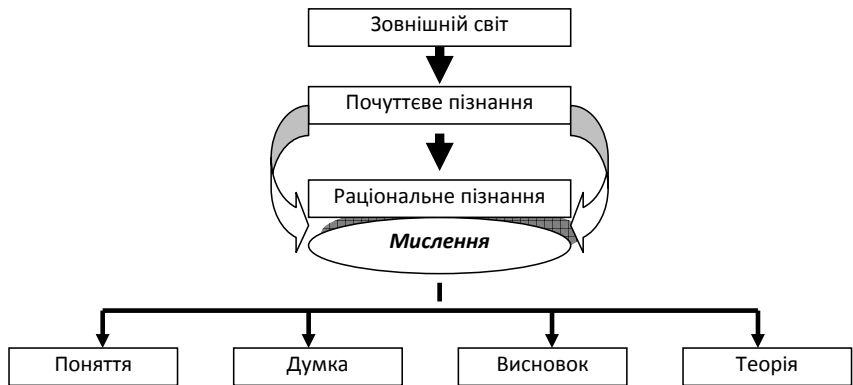

Рис. 16. Зв'язок почуттєвих форм пізнання і мислення

Вони є особливими, необхідними мовними формами вираження людських знань, оскільки за допомогою мовних виразів як матеріальної оболонки думки людина об'єктивує свої міркування. Проте головне в цьому процесі полягає в тому, що людина за допомогою цих мовних форм може зафіксувати, зберегти і передати іншим свої думки для взаєморозуміння з ними. Тому слід визнати, що мова є основним засобом формування думок, засобом їх вираження і передавання.

В той час, як почуттєві образи постійно несуть на собі відбиток суб'єктивності за своїм змістом та існуванням, думки, будучи матеріалізованими, у словах втрачають цю суб'єктивність за змістом. Так, думки якогось Петренка, за великим рахунком, належать більше со-

ціуму, ніж йому самому, бо він увібрав культуру середовища, в якому протікала вся його життєдіяльність до теперішнього часу. Якщо він використав слово, наприклад «мінерал», то зрозуміло, що при цьому йдеться про певного представника класу природних неорганічних хімічних речовин, що входять до складу земної кори. Це знання не обтяжене ніякими подробицями і частковостями суб'єктивного почуттєвого образу мінералу.

Характерною особливістю мислення є також те, що воно є пізнанням світу в абстракціях. *Абстрагування* — це процес позбавлення від випадкового, неістотного, другорядного і одночасне виділення необхідного, атрибутивного, загального, істотного. Наприклад, загальна ідея «аудиторії» — ідея абстрактна, адже в дійсності ми завжди бачимо ту чи іншу конкретну аудиторію: певного розміру, з характерною матеріально-просторовою організацією та унікальним інтер'єром. Абстрактна ж ідея припускає лише загальні найбільш характерні особливості подібних соціально-просторових структур і організацій, призначених для виконання певних функцій. Одержуючи з почуттєвого досвіду знання про предмети і явища навколишнього середовища, ми виявляємо, що в одних властивостях вони є схожими і навіть тотожними, тоді як в інших розрізняються, а деколи і взагалі виступають абсолютно протилежними.

Ми часто не помічаємо, як мимоволі порівнюємо ці предмети і об'єднуємо їх у класи на підставі якихось певних властивостей, котрі уявляються нам істотними для практичної діяльності або для розвитку якоїсь теорії. Розрізняють абстракцію — просто як звичайну (тривіальну) ідею і сутність — ідею, якій притаманна реальність. Наприклад, поняття «наднаціональна сутність або справедливість» являє собою ідеал, що реально існує в душі кожної без винятку людини.

Таким чином, *абстрактне* — це щось ізольоване, що розглядається окремо як певна цілісність. Абстракції є скороченнями, своєрідними інформаційними ущільненнями, в яких ми охоплюємо згідно з їх загальними ознаками безліч різноманітних почуттєво сприйманих речей, що оточують нас і потрапляють у формат наших потреб та інтересів.

В результаті абстрагування окремих властивостей предметів і явищ утворюються поняття, тобто загальні знання про деякі класи однорідних предметів і явищ. На підставі цього положення можна виділити ще одну особливість мислення — узагальнений характер

віддзеркалення дійсності. Це означає, що на раціональному рівні пізнання будь-яке окреме може бути пізнане тільки виключно на основі загального, вже виділених сутнісних сторін певного класу предметів і явищ. Так, про певну гідроелектростанцію щось сказати можна лише на підставі знання загальних ознак усіх видів електростанцій взагалі та всіх гідроелектростанцій зокрема.

Характерною особливістю мислення є й те, що воно — опосередковане пізнання. Тобто за допомогою мислення людина має можливість пізнавати те, що неможливо безпосередньо сприймати. Більш того, вона може пізнавати і те, що ніколи не потрапляло в безпосереднє поле її індивідуального сприйняття. Левову частку інформації про світ речей і явищ людина одержує з банку даних і знань за допомогою висновків. Розглянемо це на простому прикладі. Відомо, що:

- 1) коло не може перетинатися прямою більш ніж у двох точках;
- 2) еліпс не може перетинатися прямою більш ніж у двох точках;
- 3) парабола не може перетинатися прямою більш ніж у двох точках;
- 4) гіпербола не може перетинатися прямою більш ніж у двох точках;
- 5) коло, еліпс, парабола і гіпербола — різні види конічних перетинів.

Зіставляючи ці знання, *ми доходимо висновку про те, що конічні перетини не можуть перетинатися прямою лінією більш ніж у двох точках.*

Або інший приклад. Якщо ми знаємо, що дана речовина — натрій, і що спектр його вогнистої пари дає яскраву жовту лінію, то, спостерігаючи за спектром розжареної пари невідомої нам речовини, спектр якої не дає яскравої жовтої лінії, ми дійдемо висновку, що ця речовина не є натрієм.

Ще одна особливість процесу пізнання на рівні мислення — свідомо цілепокладальна, креативна діяльність людини. Якщо на рівні почуттєвого пізнання ми, незалежно від бажання, чуємо якусь приємну або неприємну мелодію, бачимо промені сонця, що сходять, або вдихаємо який-небудь запах, то на рівні мислення ми в змозі блокувати процес пізнання. Іншими словами, ми можемо у будь-який момент припинити вирішення якогось питання або взагалі, як мовиться, не бачити проблеми і навіть не бачити сенсу в її постановці, взагалі не думати про неї.

Основні властивості раціонального пізнання наведено на рис. 17.

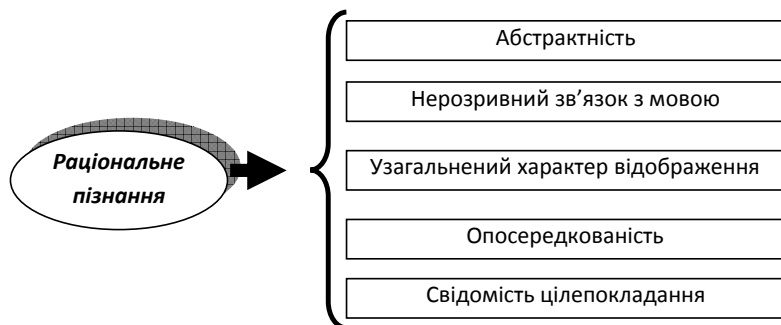

Рис. 17. Основні властивості раціонального пізнання

Їх аналіз дозволяє дійти висновку, що характерними ознаками раціонального пізнання є абстрактність, нерозривність зв'язку з мовою і мовленням, узагальненість характеру відображення, опосередкованість, свідомість цілепокладання.

Поняття про логічну форму

Як і все у світі, мислення має свої зміст і форму. Якому-небудь висловленню або ж будь-якому ряду пов'язаних між собою думок притаманна, крім унікального змісту, також конкретна, своєрідна форма самого висловлення.

Розглянемо три висловлення: «Професор В.Л. Кирпичов був засновником Харківського технологічного інституту», «Микола Амосов був видатним ученим і хірургом двадцятого століття» і «Харків був столицею України». Ми помічаємо, що у всіх цих висловах йдеться про різні предмети: у першому — про професора В.Л. Кирпичова, у другому — про Миколу Амосова і у третьому — про місто Харків, а також про різні властивості самих предметів: про засновника Харківського технологічного інституту, про видатного ученого і хірурга, про столицю. Легко помітити, що у цих висловах зміст думок відрізняється один від одного, тобто змістовно вони є різними між собою.

Проте, незважаючи на те, що у всіх цих висловах йшлося про різне, все ж таки для них є характерною одна спільна загальна особливість. У кожному з цих висловів думка відстежує належність предмету певної властивості. Дійсно, властивість засновника інсти-

туту належала В.Л. Кирпичову, такою ж мірою властивість великого ученого і хірурга належала Миколі Амосову, нарешті, властивість «столичності» стосувалася міста Харкова.

Що ми тут помітили принципове, загальне, яке об'єднує всі ці вислови? Безумовно, цією єдиною властивістю є можливість бути, яка об'єктивувалася за допомогою слова «був». Отже, слово «був» у цьому конкретному випадку показує, що всім трьом наведеним висловам притаманний один і той самий спосіб зв'язку мислимих частин змісту, тобто логічна форма зв'язку. Форма думки — це її структура, тобто те спільне, що притаманне різним за змістом думкам (рис. 18).

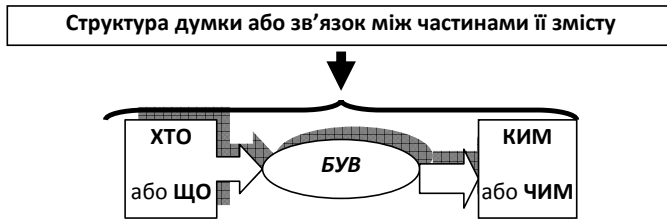

Рис. 18. Логічна форма думки у розглядуваних висловах

Саме тому, що логічні форми мислення виявляються спільними і загальними для мислення в різних галузях знання, ці форми вивчаються не окремими науками, а спеціальною наукою — логікою. Іноді її називають формальною логікою тому, що вона вивчає логічні форми мислення. Знання законів, принципів і прийомів логіки дає можливість усвідомлено підходити до процесу мислення, сприяє підвищенню культури пізнання.

Знання законів логіки допомагає спростувати хибні положення, з якими ми зустрічаємося у професійних спорах, наукових дискусіях і в повсякденній полеміці. Знання логічних форм дає нам змогу уникати неясності, непослідовності і суперечності міркувань, виявляти помилки і контролювати власну думку в процесі одержання вивідного знання, особливо при логічному доведенні чи спростуванні (рис. 19).

Історія науки багата прикладами, коли хибні результати були одержані саме через логічні помилки в процесі доведення того чи іншого теоретичного положення. Досить послатися на приклад доведення постулату Евкліда про паралельні прями. У чому полягала помилка математиків? Вони зосереджувалися на доведенні постулату про па-

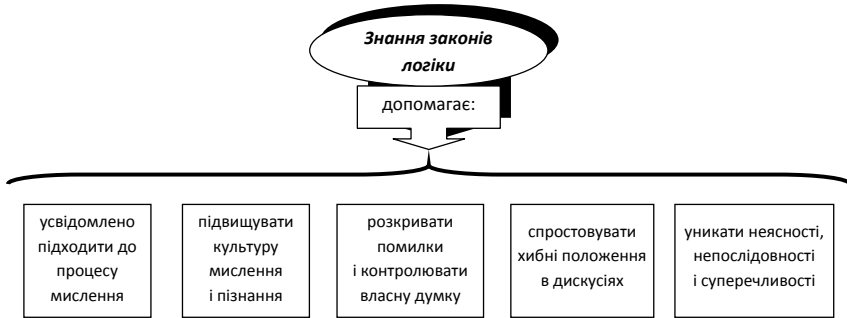

Рис. 19. Значення знання законів логіки

паралельні прями, не вдаючись до інших доведених положень, в яких прямо чи побічно використовувався цей постулат. Перебіг доведення був простий. Із «Начал» Евкліда виключали положення, в яких прямо чи побічно (тобто через інші положення) використовувався постулат про паралельні прями, і на підставі положень, що залишилися, намагалися довести його. Безумовно, ці докази були хибними, і помилка була логічною. Вона полягала в тому, що в тій або іншій частині доказу використовувалася посилка, рівнозначна тому постулату, який потрібно було довести. Цей приклад свідчить про те, що недодержання основних принципів логіки приводить, як наслідок, до невірних результатів у перебігу доведення тих чи інших положень.

Логіка вивчає різні форми вияву думки (рис. 20):

— *поняття* — думки про класи предметів, де логіка з'ясовує правила мислення, якими вона керується при визначенні понять та їх класифікації;

— *судження* — думки чи твердження або заперечення чого-небудь про що-небудь, при цьому логіка з'ясовує правила і принци-

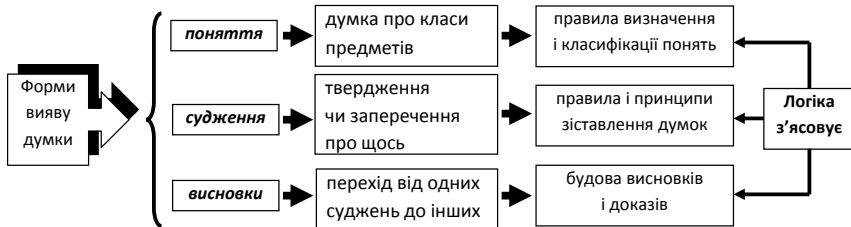

Рис. 20. Форми вияву думки та роль логіки в них

пи зіставлення думок, коли вирішуються питання про їх сумісність чи несумісність;

— *висновки* — уявні переходи від одних суджень чи думок до інших в процесі доведення чи спростування, при цьому логіка класифікує різні види висновку, з'ясовує будову правильних висновків, вивчає будову доказів, класифікує різні види доказів, досліджує передумови і будову методів науково-технічного мислення. Правила і принципи зв'язку думок у міркуваннях є одними й тими ж, незалежно від того, чи будуть це думки про соціальні явища, фізичні чи механічні процеси або природні явища. Як приклад проаналізуємо два такі прості міркування.

Перший приклад.

Кожна озерна риба буває або коропом, або карасем, або лином, або в'юном.

Дана озерна риба — лин.

Отже, дана риба не є ні коропом, ні карасем, ні в'юном.

Другий приклад.

До тригонометричних функцій відносять або синус, або косинус, або тангенс, або котангенс.

Дана тригонометрична функція є синусом.

Отже, дана тригонометрична функція не є ні косинусом, ні тангенсом, ні котангенсом.

Як бачимо, в цих міркуваннях зміст явно різний, проте їх логічна структура є схожою. Її можна виразити такою формулою:

$A \text{ є або } B, \text{ або } C, \text{ або } D, \text{ або } E.$

$A \text{ є } D.$

Отже, A не є ні B , ні C , ні E .

Тут символи A , B , C , D і E означають не конкретні предмети і не конкретні думки про них, а відношення думок взагалі, позбавлені своєї конкретності. Логічна форма у цьому разі зафіксувала те спільне, що лежить в основі зв'язків між думками в розглянутих міркуваннях, в яких відбилися реальні відносини речей.

Ці приклади свідчать, що одні й ті самі логічні форми та одні й ті самі логічні дії чи операції зустрічаються в різних науках і охоплюють різний зміст. Кожна із форм мислення відображує дійсність у різних поняттях, думках і у безлічі типів висновків. Всі вони загалом, і їх конкретні види становлять у кожному випадку предмет логіки.

Логічна форма і являє собою власне предмет вивчення логіки як теоретичної науки про *коректні* форми людського мислення.

ХРИСТИАНСКИЙ ГУМАНИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Н.И. ПИРОГОВА

К 200-летию со дня рождения

(Шестые страховские чтения: Философские проблемы понимания в культуре и науке. Матер. между. науч. конф. — Белгород: Изд-во БелГУ, 2010).

В последнее время проблемы гуманистического воспитания привлекают внимание педагогов, стремящихся возродить богатый духовный потенциал религии. Безусловно, это важные и необходимы творческие поиски в жизни нашего общества, поскольку в течение длительного времени господства идеологии атеизма православная педагогическая традиция практически не изучалась. Традиции духовного христианского воспитания откровенно игнорировались. Да и церковь, по большому счету, фундаментально не разрабатывала теоретическую педагогику в современном ее понимании. Тем не менее, церковь разрабатывала некоторые принципы духовно нравственного воспитания человека.

И все-таки с конца 80-х — началу 90-х годов ученые возвращаются к этой, очень важной, во многих ее измерениях, проблеме. Вопросы религиозного воспитания и образования становятся предметом ряда педагогических исследований Т.А. Ильиной, О.Б. Каневской, О.Е. Кошелевой, Т.В. Склярова и других ученых.

Ученые констатируют, что определяющей чертой православного — философско-христианского понимания сознания было то, что с признанием функции человеческого мозга не менее значимое место в мыслительном процессе принадлежит душе и сердцу. «Душевной», чувственной мудрости противопоставлялось «внешнее», рациональное познание. В итоге это, определило два типа образования — «внешнее» и «внутреннее». Именно последнему на Руси отдавалось предпочтение.

Гуманистическая суть христианской педагогической традиции, с точки зрения ученых (О.Е. Кошелева, Н.Б. Ромаева), заключается в том, что она создала идеологию всеобщей гуманности, в соответствии с которой любой человек является самостоятельной ценностью с одновременным имманентным свойством божественного

начала. Именно поэтому в человеке, созданном по образу и подобию Божьему, постоянно находится сам Бог. Иисус Христос недаром обращается к каждому: «Следовательно, будьте совершенные, как совершенный Отец ваш Небесный».

В исследованиях по истории педагогики в Украине, авторы отмечают особенное влияние христианской веры и религии на быт, психологию и национальную культуру украинского народа, а также на связанные с этим процессом педагогические традиции (М.Б. Евтух, Т.А. Ильина, О.Б. Каневская и др.). Ученые отмечают, что украинским воспитательным образцом всегда был евангельский идеал — воспитание искреннего христианина, воспитание «новых, богоподобных человеческих существ». Так, Т.А. Ильина, раскрывая роль и функции церкви в жизни народа, обращает внимание на то, что церковь была не только местом молебнов и религиозной жизни, она была также центром христианского воспитания мирян, центром и меценатом культуры, науки и литературы. И действительно, ведущими тенденциями отечественной педагогики были гуманистическая, коллективистская, христианско-религиозная, которые действительно споспешествовали формированию специфического социокультурного идеала. Именно этот идеал был носителем христианских качеств личности: милосердия, сочувствия, бескорыстной помощи и тому подобное. Архиепископ Ровенский и Острожский Серафим считал, что христианское воспитание по своей сути является воспитанием христианских добродетелей — терпения, любви, смиренности и тому подобное.

Следует заметить, что выдающиеся отечественные педагоги XIX ст. Н.И. Пирогов, К.Д. Ушинский, В.М. Бехтерев и другие считали христианскую религию единственной основой для всех аспектов духовной жизни человека, которая способствует всестороннему развитию каждой личности. Христианская религия указывает каждому человеку духовно чистый путь в жизни и в то же время объединяет людей в один целостный, слаженный организм. Поэтому придерживаясь в жизни тех норм, которые предлагает человеку Евангелие, человек способен стать свободным, а результатом свободы будет искренняя нравственность самодостаточной человеческой личности.

В связи с этим, анализ мировоззрения Н.И. Пирогова показывает, что вопросы веры интересовали его как важнейшие «вопро-

сы жизни», причем его собственный тернистый жизненный опыт, осознанный путь к вере, шел через постижение религиозных основ воспитания.

В детстве Н.И. Пирогов воспитывался под сильным влиянием религиозно этических идей православия, ведь его семья была набожной. Дети наравне с взрослыми должны были сурово выполнять все церковные требования. Вспоминая детские годы, Н.И. Пирогов отмечал, что это было самое «искреннее и глубокое уважение ко всем таинствам веры и непритворное почитание Бога».

Уже в зрелом возрасте, Николай Иванович обращал внимание на то, что для формирования детской нравственности недостаточно влияние лишь внешнего почитания Бога. Он вспоминает как утром и вечером горячо молился перед обедом, бил земные поклоны и просил спасения от лукавого и в тот же день я мог восторженно слушать отвратительные, мерзкие, рассказы писаря Огаркова и гадкие песни кучера Семена.

Позже, в годы учебы в Московском университете, Н.И. Пирогов попал под влияние студентов, большинство из которых были выходцами из духовенства. Из их рассказов он узнал «такого о попах, богослужениях, обрядах, таинствах, и в целом о религии», что это значительно ослабило его веру в авторитет и святость церкви. Более того, у него остались достопамятные чувства омерзительности к церковным отцам. И хотя Н.И. Пирогов продолжал посещать церковь, придерживался постов, обрядов, но каждый раз в беседах с матерью и домочадцами о святости Бог почитания, о страшном суде, муках в будущей жизни, выражал несогласие с церковными порядками. В дальнейшем, вспоминая об этом отношении к церкви, он характеризовал свое поведение как низкопробное резонерство, проявление юношеского максимализма и неопытности. И действительно, как только он почувствовал свободу от дома и сблизился с университетской молодежью, — сразу же позволял себе слушать, осуждать и «разглагольствовать» о высшей материи. Сначала он стал потихоньку сметать свою лестницу из верхних этажей, но, как он пишет, выбрасывать мусор, не смел. «Обрядность и внешнее Богочитание сохранились во мне частично по привычке, частично от страха».

Н.И. Пирогов вспоминал, что во время учебы в Московском университете, а затем, работая в Дерпте, в его душе появилось полное

разочарование и вульгарный атеизм, потому-то у него не было ни позитивной религии, ни ведущего идеала. Мировоззрение, по свидетельству ученого, «сильно тяготело к материализму и, конечно, наиболее вульгарному в результате поверхностных знаний о материи». И только в последние годы преподавания в Дерпте, а затем в Медико-хирургической академии Петербурга, ученый отрекается от вульгарного юношеского максимализма и сознательно переосмысливает человеческие ценности. Такой решительный шаг не был случайным явлением в его жизни, эта необратимость была predeterminedена многими факторами.

Полностью погруженный в науку, бесконечные опыты, Н.И. Пирогов, стал осознавать, что лишь только материалистическое мировоззрение не обеспечивает душевную прочность и стойкость в различных жизненных ситуациях. «Это чувствовалось, хотя и не осознавалось. Чувствовалось, что первая же беда, первый серьезный экзамен все разрушит вдребезги».

Так оно и произошло. Тяжелая болезнь Николая Ивановича Пирогова в Дерпте, невозможность возглавить кафедру в Московском университете, жизнь вместе с матерью и сестрами, а также смерть его первой жены, серьезная обеспокоенность по поводу воспитания детей — все это склонило ученого обратиться к чтению Библии и Евангелия. Именно в них он начал искать ответы на жизненные вопросы. В то же время его тревожили вопросам веры среди научных работников. Ведь рано или поздно перед каждым из них неминуемо возникнут такие вопросы, как: «согласовываются ли их верования с научно сформированными убеждениями?».

Проникаясь сознательно в эту проблематику, он пришел к выводу, что по религиозным убеждениям научных работников можно разделить на три категории. Первые, это ученые, которые «в науке — скептики, по делу веры — искренне верующие прихожане церквей». Такие люди есть и среди католиков, и протестантов, и православных. Вторые, это ученые, которые стремятся примирить свои научные убеждения с религиозными учениями. Третьи — это те, которые не веруют у Бога. К этой категории, по свидетельству Н.И. Пирогова, часто попадала молодежь, которая только что окончила школу. Если внимательно проследить жизненный путь ученого, то заметим, что он прошел испытание через все три категории и, в конце концов, окончательно пришел к христианской вере. О себе он откровенно

писал, что «сделался искренне верующим», не потеряв несколько своих научных, «мыслью и опытом приобретенных», убеждений. Более того, с точки зрения Н.И. Пирогова, каждый ученый, обязанный чистосердечно ответить на «главный жизненный вопрос»: во что он верует и что признает. Отвечая на этот вопрос, стоит быть откровенным с самим собой. Шаткость, нерешительность непременно приведут «к несогласованности действий и убеждений, упреков совести, и к самоубийству — нравственному и физическому».

Безукоризненной мировоззренческой мыслью ученого, является то, что никакое давление церкви или государства не может способствовать однозначному решению соотношения научных и религиозных взглядов. Ни навязывание религиозного фанатизма, ни утверждение идеологии вульгарного атеизма, не загонят творческую человеческую мысль в прокрустово ложе «чистой науки» или «чистой религии». В связи с этим мудрый педагог был глубоко убежден, что церковь — паству, а государство — современное ему общество должны на уровне категорического императива оберегать от избытков и злоупотреблений свободомыслия исключительно нравственными деяниями.

Особенное место в духовной трансформации Н.И. Пирогова занимает статья «Вопрос жизни». Эта научная работа стала своеобразным философским и педагогическим манифестом 46-летнего профессора. В этой фундаментальной статье ярко прослеживается итог жизненных исканий автора. Это были философические размышления Н.И. Пирогова о сути и назначении человека, о цели и содержании человеческой жизни. Следует учитывать и то, что это были мнения человека, который ближе, чем кто-нибудь другой наблюдал смерть: в операционной и в боях, человек, который в полной мере осознавал хрупкость человеческого бытия. Поэтому, читая эту своеобразную исповедь, поневоле проникаешься доверием к мыслям автора, в которых ярко отображена его духовная эволюция на пути к морально религиозному мировоззрению.

В этом контексте является интересным мнение автора о том, что в человеке сосуществуют два начала: «зоологический человек» и человек моральный. Внутренне, нравственный, духовный человек — это все то, что творит в человеке Человека и выделяет его из животного мира. Поэтому Николай Иванович приходит к выводу о том, что вера является существенным атрибутом духовной природы

человека, является «таким психическим качеством, которое больше всего отличает его от животных». А если это так, то формирование и развитие «внутреннего» человека является главной целью воспитания. И это важно! Поскольку большинство людей в обществе, как правило, инертны, то они движутся в определенном заданном направлении, замечал выдающийся мыслитель. Следовательно, задача человека заключается в том, чтобы, живя в обществе, оставаться «самим собой и в самом себе», не потерять ценности своей личности, не унижить свою человеческую честь и достоинство, не избавиться от уважения к себе и к тем, кто окружает тебя. Чтобы не попасть под безумное давление инертной толпы, необходимо научиться углубляться у себя — «с утра и до глубокой ночи, роясь в тайниках души, наблюдая все мгновения моральной свободы», заставить себя развязать жизненные вопросы, вступив в борьбу с собой и с окружением. «Личность должна осознавать то, как она живет, чего хочет, задумываться над вопросами жизни» и в этом поиске всегда будет полезной философия одиночества.

Николай Иванович Пирогов высоко ценил те человеческие качества личности, которые действительно ориентировались на преодоление личностью своих слабостей и ошибок. Но для преодоления духовной болезни необходимо найти в себе, путем кропотливого самоанализа, противоречия в своем характере и выдержать неравный бой с искушениями окружающего меркантильного общества. Но все-таки на пути становления индивидуальности самопознание является доминантой. Педагог был убежден в том, что личностью, которая осознает свое достоинство и свою ответственность перед обществом, которая оберегает свою честь, ценить свою свободу, — такой духовно богатой личностью человек должен стать самостоятельно, через самовоспитание и самопознание. Здесь уместно и поучительно звучат эти мысли для развития современного общества и, особенно для сегодняшней молодежи, стремящейся к нравственному совершенствованию. Но для этого не достаточно лишь самопознания, чрезвычайно необходимо познание Откровения, поскольку человеку стоит познать себя для того, чтобы открыть в себе веру. Это поможет ему в борьбе со своей «двойственностью», противоречием материального и духовного, добра и зла в себе. Подобное самопознание ученый по праву считал «целью всей жизни», атрибутивным назначением человека на Земле.

Своеобразный итог своих религиозных исканий ученый подводит в последнем своем произведении — «Дневник зрелого врача», где он раскрывает «внутренний мир» человека. Он обращает внимание на то, что наш внутренний мир, составленный из постоянных ощущений, привнесенных к нам изнутри и извне, которые сознательно и подсознательно беспрестанно колеблют и волнуют нас. Этот ряд ощущений и есть нашим «Я» в течение всего нашего земного бытия. Что такое наше «Я» без этих ощущений — этого мы не можем себе представить, но и не можем допустить возможность существования начал без ощущений. Одно «Я» основано на опыте, другое — на логике; есть и третье — основано на веровании».

Следует заметить, что для Н.И. Пирогова вопрос веры — дело достаточно интимное. Он сам свидетельствовал о том, что избегал говорить о своих религиозных убеждениях даже с близкими людьми. Более того, он никому не навязывал своих убеждений. Ведь вероисповедание это личное дело человека считал Николай Иванович. А отсюда, и отношение к той или другой религии не может служить критерием оценивания человека или причиной дискриминации людей.

Веру Н.И. Пирогов осознавал как совокупность двух начал: рационального и иррационального. Рациональное зерно веры — это убеждение, основанное на умозаключении и знании, в том, что Бог существует. Вопрос о признании существования Бога ученый объяснял однозначно. «Существование верховного ума, а, следовательно, и верховной творческой воли, я считаю необходимым, и неминуемым (фатальным) требованием (постулатом) моего собственного ума».

Интересным является мнение Н.И. Пирогова о том, что вера не может быть неизбежной противоположностью звания; более того, он считал, что «вера позитивная (догматичная) даже требует его». Однако первичные основы веры и знания, вне всякого сомнения, разные. Неуверенность, считал ученый, зарождается в основе знания, а в основе веры лежит несомненная вера в избранный идеал. Он был глубоко убежден в том, что знание и вера, невзирая на разные исходные начала, могут и должны «уживаться» в одной душе. «Способность познавать, основанная на сомнении, не допускает веру, но вера не ограничивается знанием и идет своим путем. Следовательно, веру и знание Н.И. Пирогов, как и И. Кант, совмещает в сознательном стремлении познать истину».

Ученого не устраивала далекая и безликая истина, ему необходимым был идеал, приближенный к реально существующему человеку. Согласно его взгляду деизм — это еще не вера, а доктрина, поскольку он значительно основан на выводах ума. Поэтому идеалом Н.И. Пирогова выступал Богочеловек. Это сочувствующее всему человечеству и более чем знакомое со всеми нашими слабостями, «потребностями, печальми и радостями, начало так свойственно нам, что олицетворение его делается неминуемо потребностью нашего духа». Первостепенным в идеале Богочеловека, есть его нравственная сущность, которую нельзя сопоставлять с повседневной моралью. Светская мораль зависит от удач, а удачи не всегда постоянны. Христианский же моральный идеал пережил «целые века тьмы, страстей и неистовства». Христианская всеобъемлющая любовь — вот что отличает идеал веры от будничной морали.

Таким образом, анализ религиозных представлений и исканий Николая Ивановича Пирогова дает основание свидетельствовать, что христоролюбивые взгляды были важнейшей частью его мировоззрения. Он был глубоко верующим человеком и с глубокой искренностью всегда исповедовал свою веру, был проповедником христианского гуманизма. Ввиду того, что взгляды ученого опирались на его гуманистическое мировоззрение, а его моральные принципы и идеалы базировались на религиозной основе, мы аподиктично приходим к выводу о том, что они в диалектической взаимосвязи служили основой его гуманистических педагогических взглядов.

Именно такая педагогическая система Н.И. Пирогова дала ему возможность заметить, что в отличие от научного образования, когда ученикам передаются знания, добытые путем опыта и логического анализа, религиозное образование отличается тем, что ученикам передается знание, добытое путем веры. Отсюда и назначение религиозного воспитания — выработать стойкие моральные убеждения; воспитывать духовность в детях; научить молодого человека всматриваться в свой «внутренний имманентный мир». Поэтому педагог видел в вере не одну только мораль, но и миропонимание. Ведь осознание смысла жизни — это истинное достояние, которое складывается частично из научного знания, а главным образом из всего того, что входит в наше сознание «путями, которые идут от конкретного наблюдения». Логика нам подсказывает, что задача педагога в христианской педагогической традиции заключается в том,

чтобы научить человека, преодолевать свою греховную сущность, постоянно совершенствовать свой уникальный имманентный мир.

Интересными и полезными для современности являются педагогические взгляды Н.И. Пирогова, в которых он осуждает религиозное воспитание, как служанку политики. Вера, религиозное воспитание, мыслилось ученым, как важная составная часть «общечеловеческого образования». Религиозное воспитание ребенка, как правило, начинается в раннем возрасте в семье. Ребенок приобщается к церковным таинствам и обрядам, знакомится с церковным календарем и праздниками. Это период первого ознакомления с содержанием Библии и заучиванием первых молитв. Поэтому домашнее воспитание, по его мнению, призвано разбудить у ребенка любовь к Богу, Богопочитанию, осознанию страха Господнего.

Для того чтобы религиозное воспитание действительно имело моральную силу, необходимо, чтобы Закон Божий преподавали люди чуткие, которые хорошо понимают детскую психику и которые могли бы донести детям глубокое содержание Библии. При этом не стоит вынуждать детей учить наизусть тексты Библии, конечно же, за исключением молитв. Закон Божий должен восприниматься «не устами», а сердцем и душой учеников.

Одна из важнейших задач школы, считал Н.И. Пирогов, заключается в том, чтобы воспитать в человеке способности к самопознанию, самоусовершенству, целомудрия, терпению, любви, трудолюбию, вере, правдивости и тому подобное. Отсюда, самовоспитание, самопознание, рассматривается как неперемный этап непрерывного процесса воспитания и образования человека, который не завершается с выпуском студента из стен учебного заведения, а непрерывно продолжается всю жизнь вплоть до его кончины. Поэтому неслучайно ученый-гуманист отказался от бессмысленного пресмыкательства перед буквой писания. Он хотел быть истинным христианином и считал необходимым воспитывать христиан по духу. Следовательно, главной ценностью для ученого является воспитание сознательной веры в каждой детской душе. Ведь по сути, это является святым правом каждого человека иметь свою внутреннюю веру в Бога. Собственно это и является атрибутом веры, ибо научные знания и религиозные в том числе, должны пройти через душу ребенка и через его ум для того, чтобы сформировать твердые моральные убеждения. К тому же, как утверждал ученый «у каждого они

свои, на каком бы уровне зрелости не были эти убеждения». Он гордился своей внутренней верой, ценил и охранял свою личную веру, отделял ее от веры церковно догматичной. В людях он также ценил личную веру, ведь каждое личностное Я в мире, а мир во мне. Все в нем своеобразно. «В каждом из этих миров есть свой Бог, которого попы, к сожалению, игнорируют, навязывая всем мирам свой».

Поэтому неслучайно, что идея смиренности как главной христианской добродетели не могла быть полностью воспринята педагогом-гуманистом потому, что она противостоит понятию свободы. Напротив, ученый считал, что учитель обязан развивать в детях не смиренность, а любознательность, заинтересованность, самостоятельность, активизировать все естественные способности ученика. Поэтому религиозное воспитание, в его системе, четко очерченное как важный фактор общечеловеческого образования, однако в христианском воспитании мудрость познания представлена меньшей мерой по сравнению с мудростью смиренности и любви к Богу. Такой анализ и сравнение двух форм образования дали возможность ученому прийти к выводу о том, что исключительно христианское направление образования и воспитания не является эффективным, потому что не удовлетворяет полностью реальных запросов общественной жизни. Исходным источником судьбы, в нашем воспитании является «индивидуальность и реальная жизнь», а не религия сама по себе.

Характеризуя гуманистическую направленность педагогических взглядов Н.И. Пирогова и в частности его философию христианского гуманизма, приходим к аподиктическому выводу:

во-первых, веру ученый считал важнейшей областью духовной жизни человека. Для его мировоззрения было характерным признание человека «внутренним», нравственным, духовным. Отсюда он выдвигал главную цель образования — воспитание «внутреннего» человека. Ему была близкой по духу направленность христианского учения к совести, самосознанию, к душе человеческой.

во-вторых, Н.И. Пирогов основательно разделял фундаментальные принципы христианской морали, ядром которых являются Десять Заповедей Христовых и Золотое Правило, а Откровение он называл «основной книгой нашего морального бытия». Именно они призваны, во многом, регулировать взаимные отношения между людьми.

в-третьих, ученый был активным проповедником христианского гуманизма, ведь для него гуманное содержание христианской религии было главным в вере; свое убеждение он реализовал в жизни и в своей уникальной педагогической концепции. Гуманизм христианской религии, в понимании Н.И. Пирогова, больше всего выраженный в идее всеобъемлющей любви, которая предопределялась тем, что в каждом человеке живет образ Божий, Идеал. В христианстве ученый презентовал религию любви, милосердия, и сострадания, а поэтому он пришел к выводу, что только милосердие может удержать мир на краю бездны.

в-четвертых, религиозное образование Н.И. Пирогов считал необходимой частью процесса воспитания личности. Однако он не признавал понятие о Боге, как «специальность мудрецов века», а считал неотъемлемой и самой дорогой собственностью каждого мыслящего человека».

в-пятых, на основе собственного жизненного опыта, своих религиозно философских исследований, он не только выдвигал «абстрактные» теоретические положения гуманизма, не только сформировал уникальную педагогическую концепцию, а практически показал, как необходимо осуществлять философию христианского человеколюбия на практике.

в-шестых и это очень важно для всех времен и поколений педагогов, Н.И. Пирогов всей своей жизнью пропагандировал примеры гуманного отношения к личности педагога, которому государство должно постоянно создавать благоприятные материальные и духовные условия для формирования и развития уникальной индивидуальности.

Таким образом, время показало, что гуманистические идеи Николая Ивановича Пирогова об «общечеловеческом образовании», о его индивидуализации и непрерывности, о гуманистическом понимании гражданского и религиозного воспитания, являются не преходящими, а долговременными и весьма полезными для развития отечественной философии образования XXI века.

ОСОБЛИВІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ЯК НАУКИ

(Філософія: навчальний посібник. — Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. — 380 с.).

Чи доводилось вам коли-небудь замислюватися над тим, що саме викладають педагоги (і відповідно, вивчають студенти) у вищій школі? Не поспішайте з відповіддю. Затримайтеся думкою на тому поширеному й звичному для більшості людей уявленні, що в університетах, академіях та інститутах викладають і вивчають певні науки. Безумовно, з цим твердженням можна погодитись, але тільки частково. Бо хіба такі науки, як скажімо, математику чи фізику, психологію чи економіку, фізіологію чи теорію мистецтв тощо вивчають студенти у вищих навчальних закладах? Аж ніяк. В дійсності їм викладають, а вони вивчають певну сукупність знань, здобутих, накопичених і систематизованих тими ж математикою чи фізикою, психологією чи економікою, фізіологією чи теорією мистецтв. І ця система містить далеко не всі знання відповідної галузі науки, а лише ті, що складають підґрунтя вашої фахової підготовки. Крім того, кожна конкретна наука постійно розвивається, Отже, необхідно визнати й усвідомити, що у вищій школі викладають і вивчають не науки у їх повному обсязі, а тільки окремі проблеми науки, адаптовані до цілей та умов навчального процесу. Іншими словами, між кожною конкретною наукою та відповідною навчальною дисципліною, крім спільності їх назв, існує істотна відмінність у цілях, методах і очікуваних результатах. Якщо мета наукової дисципліни полягає у подальшому пізнанні об'єктивного світу, людини чи суспільства, то мета навчальної дисципліни — у формуванні певної системи знань про той чи інший їх аспект у тих, хто навчається.

Викладена теза повною мірою стосується і філософії. Можливо навіть, що для неї це справедливо більше, ніж для інших навчальних дисциплін. Якщо при викладанні природничих або технічних наук увесь драматизм наукових пошуків може бути проігнорованим, залишаючись бажаним, але не обов'язковим для достатнього засвоєння знань, то в процесі викладання філософії це було б абсолютно неприпустимим. Відомо, що в фундаментальних природничих і технічних науках безперервно відбувається процес не тільки накопичення знань, а і його ущільнення, тобто згортання теорій

в закони, складних доведень у прості формули, йде процес відвертої заміни старих істин новими. У філософії ж процес її іманентного, тобто внутрішнього їй притаманного зростання йде своїм особливим шляхом.

Поява нової філософської ідеї — свято людського розуму. Тому у філософії нові ідеї ніколи не переписують цінності всіх попередніх її надбань, але в той же час вони і не забезпечують цим ідеям безперечну всезагальну, ідеальну, універсальну для всіх часів і народів категоричну істинність і цінність. Можна без перебільшення сказати, що кожний витвір філософської думки, як і шедевр мистецтва, претендує на статус культурного явища і вже тому заслуговує на збереження його в цілісній, унікальній неповторності, як і її творець.

У цьому відношенні у філософії багато чого спільного з мистецтвом. Уявімо собі, наприклад, що ми попадаємо в музей, в залу живопису, і бачимо картини на одну й ту ж тематику, виражені у прекрасній, одній для всіх, формі. Жах, скажете ви. Дивно, але чому більшість людей не вжахнуться своїх стереотипних, стандартних думок і шаблонних форм їх висловлення. Чому не ужахаються від своїх дій? Адже, як у людини думки, такі ж звичайно і її дії, її вчинки і лінія поведінки загалом. *Tertium non datur*, тобто третього не дано. Саме в цьому полягає найщільніший дотик, взаємне порозуміння між філософією і мистецтвом.

Часто небезпідставно стверджується про безперечні переваги, які дає людству масове поширення освіти. Однак при цьому нерідко забувають про не менш безперечні негативи, а то й просто втрачають, якими супроводжується цей масовий стандартизований процес. Йдеться насамперед про те, що часто освіченість означає просту поінформованість і не обов'язково свідчить про належний рівень культури того чи іншого індивіда, тим більше про його духовність та інтелігентність. Адже сьогодні пересічну людину не здивуєш найскладнішим питанням. Як зазначав свого часу німецький філософ М. Хайдеггер у пересічної людини на будь-яке питання є готова відповідь — відповідь-інструкція, рецепт, правило, формула. І все це починається з раннього дитинства, з батьківських коротеньких і категоричних дилем «дозволено» — «недозволено», «добре» — «недоладне, «красиве» — «потворне» тощо. Потім готові відповіді на складні питання життя дає школа. На жаль, аналогічна ситуація, принаймні з багатьох дисциплін, склалася і у вищій школі. Інколи

втрамбовують в голову студентів безліч правил, догм, стандартів тощо. А потім, після закінчення навчального закладу молодий спеціаліст раптом помічає, що в реальному житті багато чого не відповідає отриманим приписам, формулам, рекомендаціям тощо, яким його навчали в процесі загальної і професійної підготовки. Проте людина досить швидко помічає й інше: тут теж є свої приписи, правила й формули, оволодівши якими вона успішно «втиснеться в нішу» модерного соціально-просторового середовища і нового різновиду житейської мудрості та діяльності.

Але природа і тут бере своє. Людина ще з раннього дитинства стихійно чинить опір системам-табу, які їй нав'язують дорослі. Однак з часом, крок за кроком, поступово вона доходить висновку, що жити «за канонами» спокійніше, простіше, а головне — безпечніше. Тим більш, з'являється усвідомлення того, що ці приписи виконують своєрідну регулятивну роль, яка забезпечує певну узгодженість індивідуальних і суспільних цілей та інтересів. Але внутрішнє ще з дитинства «чому?» не згасає в людині остаточно. Постійну здатність дивуватися навіть найбуденнішим явищам деякі люди проносять крізь усе своє бентежне життя. Як правило це люди, які самодостатньо і вільно орієнтуються в соціально-просторовому середовищі конкретного соціуму.

Що ж стосується філософії, то вона завжди розуміла свою принципову дистанційованість від світу повсякденності. Тому засвоїти та усвідомити її зміст, застосовуючи для цього єдині, майже всеосяжні підходи буденного мислення, принципово неможливо. Оскільки філософія — це не безпосередньо і стихійно накопичене знання, а знання, зведене особливим способом чи методом у притаманну тільки їй систему. Саме в цьому і полягають зміст і сутність терміна «софії», тобто мудрості. Адже саме слово «філософія» і походить від грецьких філос — любов та софія — мудрість і означає любов до мудрості.

Характерно, що ще в часи сивої давнини античні філософи-мудреці чітко усвідомлювали необхідність певної діалогічної підготовки для бажаючих навчатися основам філософії. Адже, наголошували мудреці, філософське знання може існувати як бесіда, діалог, своєрідна поліфонія (багатоголосся). Зауважимо, що жоден з діалогів Платона не завершується перемогою когось з його учасників. Адже ніхто і ніколи не здатний перемогти іншого, оскільки пере-

можений ніколи не погодиться, принаймні, на морально емоційному рівні бути відверто переможеним.

А тепер пропонуємо вам прислухатись до сучасних діалогів (особливо політичних). Ми впевнені, що ви почувете за змістом і побачите за формою тільки монологи. Кожен з учасників «діалогу» намагається, чого б це йому не коштувало, перемогти свого співбесідника. Зрозуміло, що й ніякої користі жодному з учасників цей «діалог» не приносить. Згідно ж традиціями філософії — кожен висловлює і обґрунтовує свою думку і вслухається в аргументи співбесідника. Тому після закінчення бесіди кожен із її учасників залишається на своїх, але збагачених, завдяки діалогу, позиціях. Отже, філософське мислення, на відміну від повсякденної унітарності й догматизму, є принципово плюралістичним, толерантним, діалогічним, еротетичним і навіть естетичним за формою свого прояву.

Вважаємо доречним згадати, що ще на початку 50-х років XIX сторіччя в російських університетах було заборонено викладання філософії. Пояснюючи причини цього заходу професорам Московського університету, тодішній міністр освіти заявив: «Користь філософії ще ніким не доведена, а от шкода від неї вийти може». Така позиція багато в чому пояснює ту підозру до філософії, яка супроводжує її впродовж усього її історичного життя. Підозру, яку більшою чи меншою мірою виявляють до філософії і представники владних структур, і пересічні люди, просто собі мешканці, ладні за будь-що уникнути неспокою думки й сумління. Адже коли людина замислюється над питаннями, на які не існує простих відповідей, вона філософствує. І хто знає, яких висновків вона може дійти, оскільки відсутність відповідей часто буває зумовлена системою певних обмежень правового, моральнісного чи релігійного характеру. А вихід за традиційні обмеження завжди уявляється крамольним і тому небезпечним. Ось саме через це в суспільстві й виникає недовіра до філософії.

У творі Платона (427–347 до н. е.) «Апологія Сократа» докладно розповідається про суд над цим найвідомішим на той час філософом. Його було звинувачено в одному з найтяжчих злочинів — в нечесті. Стверджувалося, що він нехтує старими державними богами й прагне впровадити нових. Він, мовляв, сіє сумнів і непослух, бентежить розум і сумління, а отже, розбещує молодь і цим усім становить загрозу для рідного міста. Сам же Сократ у своїй промові визнав тільки те, що він справді чинить неспокій своїми бесідами й філо-

софськими розмірковуваннями й цим бентежить своїх співгромадян. Але саме в цьому вбачав він свою заслугу перед афінянами. Він навіть назвав себе гедзем, якого боги наслали людям, щоб не давати їм впасти в байдужість і лінивий спокій. Це справжнє призначення філософа, стверджував Сократ, — будити у людей духовні інтереси, допомагати їх духовним шуканням і духовному піднесенню, тобто допомагати кожній людині дбати про свою унікальну душу.

Та й справді, слова Сократа про неспокій людського духу як одвічне людське покликання повинні були сприйматися пересічними афінянами як виклик звичному для них способу життя, як осуд уста-леного соціального порядку. Але, визнавши шкідливою філософську діяльність Сократа, вони тим самим визнали одночасно справжню дієвість і соціальну значущість філософської думки взагалі.

Отже, ще коли філософська думка щойно набирала силу, вже тоді люди почали потроху усвідомлювати, яку користь вони можуть отримати від філософії. Й хоч як це парадоксально звучить, користь філософії полягає саме в тій шкоді, якої вона завдає байдужості, самовдоволеності, некритичності, бездумній, сліпій, утопічній вірі, остраху перед новим і невідомим майбутнім. Адже тим самим філософія примушує людей замислюватись над цим грядущим, активно й цілеспрямовано без моторошності входити до нього.

Щоправда, користь критичного судження, послідовного і цілеспрямованого розгляду питань, яких люди звичайно хотіли б уникнути, порушення й висвітлення проблем, які вони воліли б приховати, — користь цих та інших виявів філософської діяльності визнається людьми далеко не відразу. Частіше філософія могла розраховувати на визнання й виправдання лише з часом. Звичайно ж її долею, як і долею тих, хто висловлював нові ідеї, були якщо не переслідування з боку сучасників, то опір, якщо не опір, то підозра, якщо не підозра, то здивоване нерозуміння або відверте глузування. Досить згадати страченого Джордано Бруно, всіляко переслідуваних французьких філософів XVIII сторіччя, приречених на ізоляцію та глузування Бенедикта Спінозу й Серна Кьєркегора та інших. Навіть філософ-богослов Фома Аквінський, котрий присвятив своє життя і творчість філософському обґрунтуванню й захисту доктрини католицької церкви, а згодом по смерті був прилучений до сонму святих, за життя не дістав належної підтримки й визнання сучасників. Деякий час основні ідеї його вчення навіть перебували під заборонаю.

Але ці героїчно-стражденні, навіть мученицькі риси проступають в образі філософії тоді, коли ми прагнемо бачити в ній саме порив до нового, до вільного саморозвитку, самозростання та самозвершення свого унікального Я, незадоволеність лише суто біологічними потребами у людському бутті, віру в здатність людини бути дієвим історичним персонажем. Зазначимо, що поруч з цим філософії завжди була притаманна зовнішня цілеспрямованість на впорядкування, систематизацію та осмислення вже набутого людством знання.

Саме тому філософія передусім допомагає людям мислити, вчить проблемному, творчому підходу до дійсності яка відображена у її текстах. До речі, останні ніколи не бувають однозначним, як і сама дійсність. Філософські тексти завжди містять у собі кілька смислових «страт», тобто шарів. Але знову ж таки всі вони не є чимось безпосередньо, вочевидь «видимими», тому треба вміти «бачити», читати й шанувати всю поліфонію смислів в одному й тому ж самому тексті. І тут знов уявляється доречним зіставлення філософського тексту з картиною чи іншим твором мистецтва. Адже в останньому художник звичайно намагається передати цілу гаму своїх думок і почуттів, сприйняття яких, часто навіть відмінне від авторських, також неоднозначне і залежить від особистості глядача чи читача, від його інтелекту, його духовної культури і бодай від його настрою. Подібно до цього і філософські твори не тільки є багатоплановими, а й вимагають від читача певного уміння усвідомлювати й розуміти цю розмаїту просторовість, зміст і сутність погляду кожного задуму.

У зв'язку з цим мабуть у кожної освіченої людини виникає низка важливих питань таких, як: що станеться з духовністю, яка сьогодні перебуває під тиском прагматизму, раціоналізму й тотального наступу економічних чинників? Які цінності повинні стати пріоритетними для людини сучасного інформаційного суспільства? Яка доля чекає людину в глобалізованому світі? Чи не буде втрачена українська свобода, із такими потугами завойована в історичній боротьбі? Чи не буде індивідуальний національний розвиток віддано в жертву процесу злиття народів і націй в єдину загальнолюдську спільноту? Саме цьому вмінню і вчить людину кожний з розділів сучасної розвиненої системи філософських знань.

Наведені тут міркування мають допомогти вам, шановні читачі, усвідомити, що філософія як така принципово не може бути

цілком репрезентована в межах навчального курсу, хоча б яким обсяговим та змістовним він не був. Разом з тим все-таки зазначимо, що в системі освіти високорозвинених країн світу навчальний курс з філософії майже вп'ятеро більший за обсягом годин у порівнянні з нашими навчальними закладами. Можливо, саме тому вони і стали такими розвиненими?! Спроба ознайомити вас з усією філософською проблематикою призводить, як свідчить наш багаторічний педагогічний досвід, тільки до побудови й поширення формальних схем. Таке ознайомлення з філософським світом є чимсь на зразок вивчення великої країни з ілюмінатора літака. Зрозуміло, що в такий спосіб не побачиш нічого суттєвого, а тим паче нічого не зрозумієш у житті Отчого краю та його людей. Щоб справді побачити, почути й збагнути незнайоме тобі життя, потрібно стати на живу матінку землю, й хоч і не обійти навіть тисячної частини того, що можна було б пролетіти, але реально долучитися до того краю, сповнити серце його неповторною красою, відчути своє «Я» у щільній спорідненості з ним.

Таким чином, всі свої проблеми філософія черпає з життя й вирішує їх з єдиною метою — допомогти людині самовдосконалюватися й виробляти виразні світоглядні, морально-етичні, духовно-культурні, естетичні тощо установки, ідеали й цінності особистості, за допомогою яких можливо стійко переживати життєві негоди й домагатися успіху. Для цього філософія дає індивідові, що її вивчає, як багатий фактичний матеріал для міркувань, так і досить ефективний інструментарій для плідної розумової діяльності. Вивчення філософії — це апробована багатовіковим досвідом людства краща школа коректного мислення, що дозволяє вільно оперувати поняттями, висувати, обґрунтовувати й критикувати ті або інші судження, відокремлювати істотне від несуттєвого, розкривати взаємозв'язки між складними явищами дійсності. Отже, філософія являє собою найбільш адекватний спосіб збагнення істини, орган вияву її та ефективний шлях до неї.

Бажаю ж вам, шановні друзі, успіхів на цьому нелегкому, але надзвичайно цікавому і корисному шляху пізнання істини, пізнання світу, а головне, усвідомлення свого призначення та місця у цьому світі.

ТРАДИЦІЯ ЯК УМОВА, РЕЗУЛЬТАТ ТА МОТИВАЦІЯ ДІЇ ОСОБИСТОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ

(Естетичні ідеали культурної спадщини народу. Монографія. — Харків: ООО «РАРИТЕТИ УКРАЇНИ», 2012. — 268 с.).

Традиція одна з форм мотивованої дії, що виражає зв'язок суб'єкта з системою соціальних взаємовідносин, а також матеріальних і духовних цінностей. Традиція (від лат. *traditio* — передача; переказ, легенда), це елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються від покоління до покоління і які зберігаються в певних суспільствах, соціальних групах протягом тривалого часу. Вона охоплює об'єкти соціальної спадщини (матеріальні і духовно художні цінності), а також плин соціального спадкоємства в різноманітних модусах. В традиції історично складаються і передаються з покоління в покоління звичаї, правила, норми людської діяльності. Саме тому їй притаманна властивість, утримання і закріплення соціального досвіду. Традиція здатна своєрідно «консервувати» в собі цілісні пласти людської культурної діяльності в чітко визначеній світоглядній впливовості на особистість.

Традиція на відзнаку від ритуалу не зводиться до найбільш стереотипних своїх різновидів таких, як звичай і обряд, тому вона поширюється на багато ширшу сферу соціальних дій та явищ. Деякі традиції функціонують у всіх соціальних системах і певною мірою є необхідною умовою їх життєдіяльності, але питома вага їх в тому або іншому культурному середовищі суттєво відмінна. Традиціям підпорядковуються, в тій чи іншій мірі, різноманітні сфери суспільного життя (економіка, право, мораль, наука, мистецтво, філософія, декоративно-прикладне мистецтво, релігія тощо).

Безперечно, що соціальна диференціація істотно впливає на загальнонаціональну культурну спадщину, звідси, кожна соціальна група володіє своїми особистими традиціями. Саме тому на тлі традиційної культури часто виникає множинність і одночасно суперечність у відношення між ними. Адже кожне покоління, з необхідністю сприймаючи одночасно велику різноманітність традицій, змушена в значній мірі, здійснювати вибір тих або інших із них і в цьому сенсі воно обирає не лише своє майбутнє, але і минуле.

Слід зазначити, що тривалість існування цього феномену спонтанно не визначає сучасне значення традиції. В такому разі життє-

здатність корениться в її подальшому розвитку наступними поколіннями в нових історичних умовах. Діалектика тут проста, як і саме життя. Суспільство в цілому або окремі його суспільні групи, сприймаючи одні елементи соціальної спадщини, в той же час відкидають інші. Тому традиції можуть бути як позитивними (що і як сприймається), так і негативними (що і як заперечується). В такому разі, мимоволі виникає філософське питання: як відноситися до такого феномену, як традиція. Наша відповідь на такий запит може бути, в даному контексті, стримано відкритою. А саме, при аналізі традиції слід виходити з диференційованої оцінки її ролі в культурному середовищі суспільства. Такий методологічний підхід зумовлюється тим, що фанатичне чи догматичне благоговіння перед нею породжує консерватизм і застій суспільного життя. А якщо це так, то ідеали і догми минулих поколінь будуть немовби кошмар впливати на умови і дії живих. І навпаки, індиферентне, зневажливе відношення до соціальної спадщини приводить до порушення спадкоємності в розвитку суспільства і культури, до втрати ціннісних досягнень людства.

Традиція, ритуали, обряди тісно переплітаються, але останні, частіш за все, входять складовою, підпорядкованою частиною до першої. Розгледимо більш детально природу їх взаємозв'язку та ту своєрідну технологію чи магічну силу яка використовується для прихованого впливу на людей.

Розпочнемо з найпоширенішої традиції, яка стосується кожної людини один раз на рік, це день її народження. Правда дехто умудряється відмічати двічі на рік, посилаючись на невірний запис у паспорті, чи то на день свого ангела тощо. Традиційно ж прийнято поздоровляти іменинника, робити дарунки або, принаймні, бути поблажливим до нього в день його народження. Деякі намагаються і не безуспішно обіграти цю традицію в свою користь. Так, допустимо, особа при рішенні свого питання, частіш за все невдало, раптом як би між іншим повідомляє, що у неї сьогодні день народження. Наприклад, студент, який попав у скрутне становище під час складання іспиту в самій критичній фазі відповіді спотайна повідомляє професору, що у нього день народження. Безумовно, професору незручно засмучувати свято іменинника і тоді студент має шанси на поблажливість. Як бачимо вплив традиційної культури дня народження очевидний, і будемо відверті, мало хто із педагогів не відкликається лібералістичним відношенням до подібної ситуації зі студентами.

Останнім часом традиційно увійшло в життя обрядове хрещення. Проходить це святодійство в особливо емоційно насичених обставинах. Священик урочисто звертається до батьків з вельми впливовою традиційною промовою: «Первородний гріх дітей відпущений. Тепер ці створіння людські абсолютно чисті і безвинні. Тільки від вас, батьків, віднині залежить, якими виростуть ваші діти. Залежить це від того, будете ви їм добрим або поганим прикладом. На вас лежить величезна відповідальність. Пам'ятайте про це завжди і живіть без гріха в душі та діяннях своїх!» Виняткова урочистість обстановки, спів церковного хору (у православних), космічна музика (орган у католиків) підсилюють враження від цих слів. Доречним тут буде, в сьогоднішній період духовної розбещеності значної частини суспільства, схвально підтримати високу моральність традиційного хрещення.

Нині, кожний, хто потайки в минулому, хто пізніше, відкрито проходив через цю народно-релігійну традицію, помічав морально-емоційний вплив на стан своєї поведінки чи то своїх дітей. Цікаво, що споконвічно хрещення присвячувалося дітям, але якщо проникнутись в глибину цього свята, то помічаємо, що головний свій вплив воно адресує батькам. Вони несуть хрестити дитячко відповідно до традиції «для його блага», а отримують неперевершену долю емоційної, моральної і естетичної сугестії самі.

З давніх пір відома традиція, яка засуджує нецензурну лайку в суспільстві і навіть на одинці з самим собою. Лаяться це є великий гріх. Ми, виховані на моральнісних чеснотах, помічаємо, як більшість тих, що чують лайливий бруд, особливо це стосується жінок, почувають себе незручно і не знають в такій ситуації, куди себе подіти. Більше того, такі обставини інколи використовують знахабнілі молодики, та що там говорити, дорослі чоловіки причетні до цієї ганебної поведінки і навіть значна частина жінок і дівчат. Ми пам'ятаємо, не так давно, типову ситуацію в метро. Інтелігентний чоловік попросив кремезного молодика, щоб той поступитися місцем жінці в літах. Але він зробив вигляд, читаючи щось в газеті про футбол, що не чує. Потім втрутились в цю ситуацію декілька пасажирок. Вони в досить делікатній формі почали його перестерігати. У відповідь той обрушив на них, такий шквал найбрудніших лайок, що присутніх на якусь мить буквально паралізувало. Шок був настільки потужним, що всі боялися навіть подивитися один на одного, неначе кожен був облитий нечистотами. І навіть тоді, коли цей

молодик вийшов на наступній станції, то ще довго смердота почувалася у вагоні.

Справжній педагог завжди звертає увагу на лайливих студентів і намагається їм філософічно зауважити про те, що брудні слова ніколи не бувають енергетично нейтральними. Такі студенти постійно просвічують негативну енергію на товаришів, співбесідників і навіть на рідних та близьких людей. Тож як людина говорить, таку енергію вона і випромінює. Які у неї почуття, такі вона і знаходить слова, щоб адекватно виражати свій почуттєвий стан. Згадаймо, що десь років двадцять до тепер, на території вищих навчальних закладів, а тим паче в аудиторіях почути поганську мову було конче рідкісним явищем. А якщо щось подібне було, то підлягало нищівному студентському осуду. Така була традиція! Що ж тепер?! А тепер майже на кожному кроці чуємо не скільки лайку, скільки діалогічне спілкування студентів, не залежно це хлопці чи дівчата, на «матернім» жаргоні. Але дивує в цьому те, що рідко хто із викладачів, проходячи мимо цих студентів, зробить зауваження чи посоромить їхній безкультурний стан. Шкода, але незначна частка викладачів вживає не нормативну лексику, це теж стає якоюсь дивною традицією. Пояснення цьому явищу одне — низький рівень почуттів, збідніла мовленнєва практика спілкування і взагалі конче скромний рівень загальної культури. А як же бути з виходом України до цивілізованої Європи з таким ганебним традиційним лайливим гріхом і середньостатистичним невіглаством.

Відома всім традиція, яка влучно була сформульована у афоризмі Людовика XIV: «Точність — ввічливість королів... і повинність всіх людей». Першу частину знають сьогодні майже всі, а ось другу чи то не знають, чи то свідомо ігнорують. Цей афоризм відображає той дискомфорт, який випробовує кожний, кому доводиться чекати на того, хто спізнюється. Змусити себе чекати може лише особа більш впливова. Наприклад, світський етикет віщає, що на бали або інші офіційні збори запрошені приїжджають в порядку, зворотному їх соціальному статусу: спочатку прибувають молоді, незнатні, потім з'являються соціально впливові та титуловані. Характерно, що терміном прибуття можна досягти різних цілей. Якщо людина бажає проявити пошану до особи, то вона безумовно прийде на якусь мить раніше. І навпаки, якщо особа прагне підкреслити свою значимість, а інколи і своє фанаберство чи пихатість, то вона обов'язково з'явиться пізніше за партнера.

Наприклад, Сталін, зустрічаючись з Рузвельтом і Черчиллем, неодноразово прибував останнім. І це увійшло в його традицію, запізнюватися на декілька хвилин пізніше за останніх. Цю традицію вельми опанував Екс-президент України Ющенко В.А., але він уже запізнювався не на декілька хвилин, а майже на півгодини, а то і годину, постійно підкреслюючи цим своє величчя. Такими вчинками він визивав до себе, як до особистості недовіру, роздратування, а головне не повагу, як до офіційного керівника великої держави Україна. «У діловій же етиці прийнята традиція приїжджати на зустріч з рівним партнером, на нейтральній території, за п'ять хвилин до початку, на прийом же до високопоставленої офіційної особи необхідно з'являтися не пізніше чим за десять — п'ятнадцять хвилин назначеної аудієнції». (Джон Вуд и Жан Серпе).

На превеликий жаль, багато людей не можуть збагнути важливість цієї впливової традиції, а саме, наскільки страждає їх імідж від того, що вони спізнюються на зустріч. Адже чекаючи, людина сприймає запізнілого лише в негативному резоні. При цьому вибудовується ланцюжок негативних думок: або він вельми неорганізований, що навіть прийти вчасно не може, або ж він до мене публічно демонструє кепське відношення. У таких випадках бажання мати будь-які ділові чи дружні, довірливі стосунки з таким партнером йде на різкий спад і врешті-решт на розрив взаємовідносин.

Проте є нації, навколо яких панують легенди на тему точності, у них, як то кажуть, така традиція існує в крові. Фігурує навіть прозивне поняття — «німецька точність». Та і народний гумор не залишив це явище без уваги. Якось Ганс повернувся додому раніше звичайного і застав у дружини коханця. Вона обурливо відреагувала на його «безкультурність» словами — як тобі не соромно, ти прийшов на 3 хвилини раніше!

Помічено, що й самі жінки, традиційно, завжди приходять на побачення не вчасно. Нерідко примушуючи чекати, вони цим звертають увагу на свою самоцінність. Не бажаючи ризикувати, деякі з них приходять заздалегідь, вибирають файну наглядову позицію (наприклад, в салоні краси навпроти) і з'являються тоді, коли у чоловіка виникає думка, що вона взагалі не прийде. Як наслідок, вона досягає цим вчинком максимального власного «цінування», а заодно уникає ризику зірвати зустріч. Поряд з цим вона штучно сформувала ситуацію, щоб спостерігати за тим, як він переносить очікування, чи не

задивляється він на перехожих спокусниць, чи не залицяються до нього білявки тощо.

Отже, традиція бути пунктуальним в своїй поведінці, це норма поваги до оточуючих людей в різноманітних ситуаційних відношеннях, так само як і до себе, підкреслюючи свою самодостатність і самоповагу в системі загальної людської культури.

А ось ще одна «новітня» впливова традиція, яка часто-густо паує в кабінетах чиновників. Назвемо її умовно: «як відмовити партнеру, «не образивши його»». Відомо, що не прийнято відволікати нікого з учасників зборів, ділових засідань тощо, адже це означає втрату дорогоцінного часу для всіх присутніх. Цим етичним правилом нерідко користуються чиновники і їх підлеглі, щоб захиститися від небажаної розмови, зустрічі тощо свого шефа. Ця, вельми впливова на людину, ситуація зазвичай відбувається так.

— Добридень!

— Здрастуйте.

— Можу я поговорити з ректором.

— А хто запитує? (Тут частіше за все допускається помилка з боку дозвонювача. Він повинен сам представитися. Але річ зовсім в іншому).

— Доцент кафедри антропосоціогенеза.

— Ректор на нараді.

Тут все зрозуміло: якщо ректор дійсно на нараді, то тільки для того, хто подзвонив? А якщо немає, то чому це мовиться лише після того, як дізналися, хто дзвонить? Або все-таки для когось він не на нараді? Деякі секретарі поступають так, не подумавши, а частіше за все свідомо, зневажливо маніпулюють людиною так як їм заманеться. Таке і подібне до нього комунікативне взаємовідношення викликає неприємні думки і почуттєві враження у того, хто дзвонив. А буває ще й так, секретарі свідомо подають не реально існуючу інформацію, щоб захистити шефа від «небажаних» співбесідників. Метою маніпуляційного впливу буває, хоча це парадоксально звучить, зберігання позитивного іміджу керівника, котрий в таких ситуаціях залишається як би ні при чому. Ясна річ, винні в таких дивних епізодах зостаються секретарі.

Таким чином, проаналізувавши малесеньку частку традиційної культури приходимо висновку про те, що кожне покоління, як певний етап розвитку суспільних відносин, сприймаючи різноманітність

традицій, змушене здійснювати вибір позитивних із них і в цьому сенсі воно благоговійно відноситься до минулого, реалістично до теперішнього та з надією вибудовує грядуще. Прийдешні покоління, як засвідчує історія, діятимуть відносно наших традиційних правил і норм поведінки аналогічно, тобто будуть «фільтрувати» їх згідно своєї соціально-просторової організації та різноманітних духовних потреб. Отже, суспільство в цілому або окремі його суспільні групи майбутнього, сприймаючи одні елементи соціально-духовної спадщини, в той же час будуть нехтувати іншими. Через те у відношенні до традицій минулого і сьогоденних слід виходити з диференційованої оцінки їхньої ролі в культурному середовищі суспільства.

Такий методологічний підхід зумовлюється тим, що фанатичне чи догматичне благоговіння перед ними породжує консерватизм в суспільному житті в окремо взятій країні. Адже ідеали і догми минулих поколінь немовби кошмар впливати на умі і дії живих. І навпаки, індиферентне, зневажливе відношення до соціально-культурної спадщини упроваджує порушення спадкоємності в розвитку, зумовлює суспільство до втрати ціннісних досягнень людства.

Ритуали, як впливовий чинник в культурному просторі традицій

З давніх часів люди помітили вплив ритуалів на їх життя, зокрема, китайського філософа і мораліста Конфуцій відзначав, що шанобливість без ритуалу приводить до метушливості; обережність без ритуалу приводить до боязливості; сміливість без ритуалу приводить до смуту.

Ритуал (від лат. *ritualis* — обрядовий, від *ritus* — релігійно обрядова, урочиста церемонія), одна з форм символічної дії, що виражає зв'язок суб'єкта з системою соціальних стосунків і цінностей та позбавлена будь-якого утилітарного або самоціннісного значення. (Философский энциклопедический словарь. М., «Советская энциклопедия» — 1989). Ритуали, як правило, прищепляються молодому поколінню за допомогою цілеспрямованого виховання. Метою такого виховання має бути формування у людини стереотипів поведінки і потреб в її емоційному задоволенні. Ці стандарти, своєрідно канонізуючи поведінку людини, як і самі ритуали, знаходять своє віддзеркалення в традиціях, шаблонах і стереотипах життєдіяльності особистості, яка виступає елементом групової дії чи погляду.

Історично ритуал як тип дії склався в культових системах, але сучасні різновиди ритуалів діють також і у сферах світської соціальної організації суспільства. Наприклад, громадянська обрядовість, офіційні торжества, дипломатичні церемоніали тощо, вибудовуються за принципами ритуальності. З точки зору структури ритуал складається з послідовності чітких актів чи то дій, в тому числі вербальних, які строго регламентуються і пов'язуються зі спеціальними предметами, зображеннями, текстами здійснюваних в умовах відповідної мобілізації настроїв і відчуттів дійових осіб і груп. Що ж стосується групових форм ритуалів, то вони первісні по відношенню до індивідуальних. І тут слід зауважити, що всяка ритуальна дія вводить емоційно-напружені психологічні залежності особи у визначених соціокультурних межах. Звідси, символічне значення ритуалу полягає в його відособленості від сірого просяклого буденними проблемами повсякденного життя, підкреслюючи атмосферу урочистого торжества.

У структурі ритуалу важливу роль відіграє посередник (медіатор) між відповідними крайнощами: у цій якості може виступати жертва, герой, моральнісний ідеал в притаманній вербальній формі, чи то формулі. Саме така структура ритуалу складала серцевину міфологічної свідомості, а у подальшому вона вплинула на різні філософські і художні форми. Секуляризація суспільств, стосунків і норм позбавляє ритуал ореолу святості і таємничості, перетворює його на соціальну умовність, символ визнання певних норм і цінностей. Отже, у широкому сенсі слова ритуал означає вироблений звичаєм або встановлений лад здійснення чого-небудь в емоційно-напружених обставинах.

Тож, сучасна дієва демократія і право намагаються триматися на процедурах, які впливають на регламентацію поведінки людей в такий спосіб, щоб не порушити особисті права і свободи як кожного, так і інтереси суспільства в цілому. Навіть тоталітарні режими і освічена монархічна влада як в минулому, так і нині примушені обмежувати себе саме ритуалами. Варто відмітити ще одну особливість ритуалу, яка полягає у спрощуванні прогнозуванні та передбаченні наших дій в стандартизованих ситуаціях. Цим самим ритуал зменшує напругу нашого життя з одного боку і одночасно створює оптимальні умови, надаючи потужні важелі потенційним маніпуляторам для приховуваного управлінського впливу на людей, частіш за все, в своїх корисливих інтересах і стратегічних цілях.

Зачнемо з найпростішого повсякденного традиційного ритуалу, який стосується кожного із нас і який впливає на поведінку людей, навіть, в деякій мірі, характеризує соціально філософічні погляд особистості в просторі сучасного соціуму.

Отже, «Здрастуйте!», тобто, існують, вікуйте, животійте, майтеся в radoшах і щасті в естві прекрасного тощо.

У кожного із нас, хто вихований ще з дитинства, немає сумніву в тому, що необхідно вітатися при зустрічі зі знайомими людьми, а в сільській місцевості до кожного перехожого, так само як і в трудовому колективі. Первинний сенс цього впливового ритуалу полягає в тому, що ми щиросердно бажаємо здоров'я людині, яка нам іде на зустріч, чи навпаки, ми йдемо їй на побачення або ж ми поступилися місцем в трамваї і цим самим проявили культуру вітання. Склалася така традиція, що вітання в одній і тій же формі, в один і той же день, згідно світському етикету, вважається не пристойним. То ж люди віднайшли десятки інших різновидів привітання в просторі-часі однієї доби. Наприклад, кивком голови, приємною усмішкою, піднятою рукою, а знайомі чоловіки обмінюються ще й щирим рукостисканням. Саме щирим, адже рукостисканням може виражати вплив на людину почуття чванливості, агресивності, недбалості, принизливості тощо. Ці цілком рядові дії можуть стати засобами психологічної суперечності і нерозуміння в стосунках між людьми, які використовуватися з метою прихованого впливу на особистість.

Шеф, що не відповів на вітання підлеглого, може доставити йому, недовірливому або навпаки, ідеалізуючи відношенням до свого керівника, безліч неприємних психологічних неспокоїв і здогадливих думок. В таких ситуаціях високо мірний горе керівник може послатися на те, що «замислився і не помітив», але у підлеглого завжди залишається осад на душі — мене не помітили, не звернули увагу, мене проігнорували тощо. Тож «не помітити» знайому, підлеглу особистість означає впливати на неї неповажливо і більше того, принижувати її честь і гідність. Правда буває й так, що людина помітила, привіталася і навіть руку потиснула, але її погляд був такий далекий, чи байдужий, що людині стає моторошно на душі. В такому разі виникає бажання як найскоріше вирватися з цього «крижаного» простору-часу. І навпаки, людина, що бажає викликати щире розташування, справити якнайкраще враження під час вітання уважно гляне в очі. Помічено, чим більш зосереджений погляд на співбесід-

нику, тим більше він акумулює в собі приємного враження у комунікативних стосунках між людьми. Автори цих рядків завжди з приємністю згадують майже кожен привітальну зустріч з талановитим вченим, педагогом, керівником від Бога, великим людинолюбцем, людиною раз і назавжди закоханою в НТУ «ХПІ» — Леонідом Леонідовичем Товажнянським. Це людина, яка поєднала в собі наснагу до бурхливого за змістом життя, невідкупний патріотичний дух, повагу до культур різних народів і дбайливе ставлення до кожного працівника інституту від прибиральниці, лаборанта, студента і до професора. В наш буремний соціальний-політичний час, коли в абсолютній більшості керівників різного рангу «не вистачає» часу проявити увагу до монадної субстанції суспільства — особистості, така риса, притаманна Леоніду Леонідовичу, є без перебільшення, перлиною в системі людських цінностей ХХІ століття. Приваблює в цій людині ще й високий філософський, світоглядний рівень сприйняття і оцінки різноманітних за змістом і масштабністю подій. Це людина коректного мислення і дії, спілкуючись з якою відчуваєш позитивний вплив і гордість, що ти стоїш лицем до лица з мислителем, мудрим, не заангажованим адміністративним чванством, а саме перед колегою і водночас керівником всесвітньо відомого університету.

Один із авторів цієї монографії (Пазиніч С.М.) запам'ятав на все життя численні зустрічі з всесвітньо відомим філософом — Павлом Васильовичем Капніним. Під час рукоштовування він завжди нагороджував мене, а хіба тільки мене, поглядом, який пронизував всю мою сутність до глибини душі. Погляд цей створював магічне враження, я відчував, що він цікавиться мною як екстравагантною особистістю. Після таких вітань відчуваєш себе окриленою і значущою особистістю. Такі погляди-вітання запам'ятовуються своїм впливом на все життя, адже після таких зустрічей відчуваєш себе більш впевненим в своїх творчих думках і цілеспрямованих діях.

Прикро, але сьогодні багато чиновників поступають з точністю навпаки — під час привітання дивляться байдуже в якусь далечінь і подають не руку самодостатнього чоловіка, а якісь чотири безформні «холодні сосиски». Такий вітальний ритуал яскраво висвітлює духовний світ людини, її не обізнаність з елементарними правилами світського етикету і, взагалі, підкреслює відсутність навіть початкової світської культури. Як-то кажуть в таких ситуаціях — людина не на своєму місці. І було б це нейтральним явищем, коли б

стосувалося лише однієї особи, але на практиці такі горе-керівники утворюють психологічну напругу і недовіру один до одного.

Нині, в наших вищих навчальних закладах, багато студентів з різних країн світу, але найбільше з Китаю, В'єтнаму, Ірану. Ми помітили, як вони «розквітають», коли з ними вітаєшся їх рідною мовою. Наприклад, при зустрічі з китайськими студентами кожний із нас, авторів, неухильно дотримується ритуалу вітання з ними виключно китайською мовою і низьким поклоном, як і личить китайській культурі. Два, три десятка вітально-ритуальних слів китайською мовою генерують свято в душах цих студентів та і ми відчуваємо комфортно в їх середовищі. Не варто великих зусиль з боку викладачів, щоб хоч інколи при зустрічі з цими студентами проголосити: «Ні хао; ні хао ма; чши лома?, се-се; цей тень» тощо. А потім вже говорити російською чи то українською мовою, підтримуючи діалогічне спілкування. Такою ритуальною культурою педагог, як носій доброзичливості, повинен на рівні категоричного імперативу володіти витонченим мистецтвом шанування особистості. Здавалося б, простий як життя традиційний ритуал привітання, а він несе в собі чимале впливове навантаження та інформацію, яка формує відповідні образи співбесідників. І той, хто досконало спроможний використовувати його в своїх цілях, має колосальний, переважно позитивний, вплив на людей, і, навпаки, хто не знає або нахабно нехтує цією конче важливою культурою, опиняється в пастці недовіри, зневаги і навіть презирства.

Часто ми помічаємо, як деякі люди, повторно зустрічаючись замість традиційного «Здрастуйте!» вітаються зверненням: «Як справи?». Такий запит побудований на ритуальному стереотипі, що передбачає заздалегідь абстрактну відповідь: «Нічого, добре, терпимо тощо?». Цей ритуальний стандарт зручний тим, що дає людині проявити ввічливість, не втративши на це ні хвилини часу і синхронно проявити достатню повагу до особистості. Але і тут можливі курйози у комунікативних відносинах між особистостями, які негативно впливають на настрій людини. Так, порушенням вітального стандарту поведінки буде детально пояснювальний стан усіх своїх багаточисельних справ. Більш того, коли людина поспішає, а її затримують, держачи за гудзик або самов'яз і при цьому дошкуляють детальними дрібницями свого хилкого стану особистих справ чи речей. Такий маніпулятор може робити це для власного задоволення і безумовно впливає на моральнісний та й психічний стан співрозмовника, явно

убачаючи, що останній поспішає. Про зворотну реакцію співбесідника не має сенсу і говорити, вона завжди просіює негативне враження для подальших комунікативних взаємовідносин.

Звернемо увагу ще на одну типову ритуально-вітальну традицію. Інколи ми є свідками того, коли люди вітаючись промовляють запит, на перший погляд, за моральнісним змістом, нейтральний: «як твоє або ваше нічого?». В цій, так званій, неупередженості розкривається зневажливе відношення до освяченим часом ритуалу і стереотипам світського спілкування. Іншими словами, в такому недбалому зверненні-вітанні проглядається іманентний духовний світ людини, яка ігровим запитом намагається вплинути на людину, принизивши її соціальний, чи психосоматичний, а інколи і естетичний смак тощо.

Або ще один «перл» із цієї ж впливової вітально-ритуальної теми. Ми часто чуємо бадьористий вітальний молодецький оклик: «Які люди — і без охорони!». Цей жарт-жаргончик, що стає звичкою для деяких з тих, що звертаються, не такий вже і невразливий з точки зору моральнісного чи психічного впливу на людину, до якої звернене таке своєрідне вітання. В ньому, як це може уявитися спочатку, відчуваємо грайливий пафос, але за цією бравадою скривається на рівні підсвідомого кепкування, насмішки, зі всіма випливаючими звідси наслідками, як для його «жертви», так само і для автора вітання, але в часі-просторі пізніше. Така, нажаль, поширена форма вітання, просякляла зарозумілістю ніколи не сприятиме паритетним взаємовідносинам.

Отже, філософський погляд на повсякденний ритуал-вітання надає безперечний фактичний матеріал, що дозволяє прийти висновку про те, що психологічним підґрунтям впливу на людину відношень зневаги, кривди, є не знання, чи навмисне, або ж несвідоме ігнорування світського ритуалу вітання. Тому дієвий позитивний вплив ритуалу-вітання на особистість має бути безпремінно, щиросердним проявом пошани гідності та честі людини, до якої звертається вітання.

Людина є часткою природи і тому мимоволі вона, більш за все на підсвідомому рівні, дотримується її законів. Привабливі матеріали, на цей рахунок, можемо спостерігати в реальній природі, на телеекранах в проекті «У світі тварин», а також в цікавих нотатках високообдарованого російського журналіста Володимира Пескова, або в талановитій роботі Володимира Соловйова «Філософія кохання».

Знайомство, навіть побіжне, з тваринним світом дає змогу визначити головний ритуальний закон природи, який полягає в торжестві

сили, спритності і відваги заради здорового відбору для продовження повноцінного роду і виду. Адже все жваве при двостатевому розмноженні в різних формах виявляє для продовження роду партнерів здорових, сильних, нервово стійких, а при вищих формах життя ще й інтелектуально розвинених. Так природа веде повсякчасно невпинний відбір — виключно сильних, здорових, спритних отримує шанси продовжити рід, передати свої гени в спадок і зберегти генофонд виду і роду. Тут яскраво і дієво висвітлюється діалектика філогенезу і онтогенезу.

В тваринному світі ми спостерігаємо різноманітні за формою прояву весільні турніри. Наприклад, лисиці-самці, піднімають передні лапи і упираються один в одного ними, уникаючи укусів. У вовків, яких «ноги годують», весільні турніри — це насамперед змагання суперників в бігу. Довго, напружено, круг за кругом вони, врешті-решт, виявляють свою перевагу і цим самим впливають на вибір самки. Причому за тяжких умов вовчого життя суперники інколи кидаються в смертну гризню, і самка, яка зробила вибір сильнішого, допомагає партнерові прикінчити переможеного. Яка жорстокість!? Але природа бере своє, слабкому немає місця в продукуванні вовчого роду. А ось страуси, в житті яких міцність ніг має вирішальне значення, міряються силами в бігу за самицею. Безперечно, що перемагає найвитриваліший. Цікаво, що і самка, провокує гонку кохання, при цьому вона, згідно ритуального жанру має бути швидконогою та витривалою на довжелезні дистанції. Така вже у неї материнська доля, вельми впливова турбота про здорове потомство.

Декоtrim із нас приходилось спостерігати наживо ритуальні поєдинки у жеребців. Збудженні, з налитими кров'ю очима носяться вони довкола табунців кобил. При появі дорослого супротивника вони пускають в хід копита і зуби. Жахлива картина! В цей час юні жеребчики присідають, боячись що повнолітній конкурент, кусаючи ноги, може скалічити сухожилля. Відчайдушно і наполегливо б'ються кабани. Характерно, що у кабанів ікла йдуть в хід не як турнірна, а як цілком бойова зброя. Але природа потурбувалася, щоб ці щорічні сутички не кінчалися б загибеллю. До моменту турнірів на грудях кабанів виростає мозолястий, міцний як броня, щит калкан, який убезпечує від смертельного фіналу коханців.

Весільні, впливові на поведінку, ритуальні турніри бувають у комах, у багатьох птах. І тут дієвий вплив припадає на кращих, спритних,

голосистих тощо. Життєздатність в цьому середовищі виявляється в демонстрації запахів і здатності їх виявити, в забарвленні оперення (пригадаємо павичів, тетеруків, фрегатів в шлюбному вбранні). Маленькі за розміром птахи, приховані в чагарниках, часто не бачать один одного. Рівень впливової закоханості вони демонструють чарівним співом. Всі ми милуємося весняними піснями пташиного кохання, яким притаманна мелодійна гармонія і палка пристрасть, азартність. В цих трелях закодовано для самочки крім віку співця і ще щось важливе, що робить його привабливим або знехтуваним. І тут ми спостерігаємо справжні турніри, своєрідні фестивалі пісенної творчості пташиних співаків. Безперечно, лідером співочої майстерності є соловейко. Він голосніше, азартніше, виразніше подає голос, якщо чує поряд суперника. У піснях маленьких пташок декілька призначень: привернути увагу самки, дати знак другому: «територія занята» і, звичайно, демонстрація життєвих сил, жадання продовження роду. Чим більш впевнений і страсний та голосистий його заклик, тим швидше його почують, як самочка, так і суперник.

А ось щоб побачити момент суперництва самців перед самками, досить постежити за домашніми півнями на пташиному дворі. Їх бійки увійшли до численних народних оповідей, анекдотів та приказок. Півник молодий або слабкий завжди поступиться верховодством півневі сильному частіш за все, без бою, просто втече і ділу кінець. Така його, слабого до продукування, доля. Але півні рівної сили б'ються, поки не стане очевидною чия-небудь перевага, при цьому за цим двобоєм неухильно спостерігають кури. Правда в цей двобій частенько втручаються люди. Саме вони, а не кури, своєю волею, вирішують визначити одному життя у дворі султаном, іншому ж укорочують життя і цим жорстким прийомом позбавляють права демократичного вибору самим курочкам віддавати перевагу своєму султану. Щось далеко віддалене ми спостерігаємо і в суспільному житті.

Добре, що в дикій природі сторонні сили не втручаються, все визначається природними законами. Наприклад, глухарчихи на току полетять за самим гучноголосим, за статним, невтомним із півнів. Вони дуже тонко відчувають переможця, і ніхто не може примусити їх у виборі. Таїнство спаровування без змагальних бійок і пісень на ігрищах згідно законам природного відбору не відбувається. Так, олені і лосі ревуть, закликаючи суперників, тобто вони підзивають,

а вірніше жадають поєдинків. І допоки суперник не з'явився, лось несамовито буцкатиме рогами який-небудь кущ, ритиме землю копитами тощо, а до самиці на спарювання не підійде. Яка гідність і честь проявляється у цих тварин заради продовження повноцінного потомства. Олені закликають суперників гучними трубними звуками і, коли зустрічаються, то, забувши про все, наносять удари один одному рогами. Справа кінчиться вигнанням переможеного. Торжество сильнішого восторжествувало і маленький гарем дістається збудженому тріумфаторові.

У різних тварин ритуальна зброя розмаїта. Так гримучі змії, наприклад, не жалять один одного при поєдинках, а, високо піднявши голову, стараються притиснути конкурента до землі. Переможений негайно віддаляється. Цікаві ритуальні весільні поєдинки у жирафів. Суперники в коханні з розмаху б'ють один одного мускулистами шиями.

Цікаво у тваринному ритуальному царстві ще й те, що у різних звірів і звіряток плід в череві матері розвивається не однаковий час. І від цього весілля-турніри зрушені на таку пору, щоб дітки з'явилися якраз, тоді коли зійде сніг, щоб до закінчення літа окріпнути для самостійного або скільки-небудь не залежного від батьків життя.

Але ритуальні турніри бувають не тільки серед самців, не менш цікавими і зворушливими вони бувають серед самиць. Ці баталії стосуються не продовження роду, а благополуччя стада, яке водить навчена досвідом сильна самка. Цей вплив яскраво виявляється в стаді корів, де розгортається боротьба за право йти на чолі стада. Нам доводилось спостерігати, як на пасовищах, де треба бути обережним, щоб не опинитися в біді, самка-ватажок володіє особливими якостями, і вони виявляються на турнірах, як тільки стадо піднімається в гори. З декількох претенденток скоро визначаються дві, і міряються вони не силоміццю, а почерговим переслідуванням один одного, здібностями обходити перешкоди, передбачати небезпеки. Стадо разом з пастухом уважно спостерігає за цим поєдинком інстинктів і досвіду. У перші дні все і вирішується. Переможниця впевнено займає почесне місце ватажка стада. Корови слідувать за нею з абсолютною довірою, і пастух на помічницю може цілком покластися, адже в лісі чи в горах інстинкт і досвід тварин часто важливіше за досвід людський. На Івано-Франківщині, в кінці літа, коли стада спускаються з карпатських пасовищ в долини, пастухи прикраша-

ють двох корів вінками з гірських квітів. Першу, найвпливовішу, яка впевнено і уміло водила стадо і другу, що більше всіх дала молока. На цьому прикладі видно, що впливова гра розкривається в демонстрації життєвих сил, жорстоких сутичках або виявлення чуття і досвіду спрямованого в річище продовження доброякісного роду.

У людському житті вельми впливові ритуали струменіють безперервно. Інший вибір неможливо собі уявити і зрозуміти. Але дещо в почуттях і діях людини цілком зрозуміло. Так, шатен чомусь не спускає погляду з білявки, а чоловік-велетень йде з подружкою не високої на зріст, товстусі рідко сподобається товстун. Все це свідчить про те, що і людські різноманітні впливові якості проникають коріннями в спадок дикої природи.

Таким чином, дія ритуал складається з послідовності чітких актів, які строго регламентуються і пов'язуються зі спеціальними предметами, художніми зображеннями, текстами тощо, у відповідності до умов мобілізації настроїв і відчуттів дійових осіб і соціальних груп. Тож всяка ритуальна дія вводить емоційно-напружені психологічні залежності особи у визначених соціокультурних межах. Звідси, символічне значення ритуалу полягає в його відособленості від просяклого буденними проблемами життя, роблячи акцент на обставини пишномовного, урочистого торжества.

Секуляризація суспільств, стосунків і норм позбавляє ритуал ореолу святості і таємничості, перетворює його на соціальну умовність, символ визнання певних норм і цінностей. Отже, у широкому сенсі слова ритуал означає вироблений звичаєм або встановлений лад здійснення чого-небудь в емоційно-напружених, художньо оформлених обставинах.

Тож, сучасна дієва демократія і загальна культура намагаються триматися на процедурах, які впливають на регламентацію поведінки людей в такий спосіб, щоб не порушити особисті права і свободи. Навіть сучасні тоталітарні режими примушені обмежувати себе саме ритуалами. Слід зазначити і те, що ритуал значно спрощує прогнозування та передбачення наших дій в стандартизованих традиційних ситуаціях. Саме завдяки цій функції ритуал зменшує психологічну напругу нашого соціального життя. Але одночасно він створює оптимальні умови, надаючи потужні важелі різнорівневим потенційним маніпуляторам для приховуваного впливу на людей, частіш за все, в своїх шкурницьких інтересах і стратегічних цілях.

THE PROBLEMS OF INTERRELATION BETWEEN SOCIAL PROGRESS AND COMMUNICATION IN THE CHINESE AND UKRAINIAN PHILOSOPHY

(Philosophy of communication: philosophy. Psychology. Social communication. UNESCO. Scientific-practical Journal • The edition was founded in 2008. — 7'2014)

One of the main manifestations of a human's social nature consists in the fact that involvement with other people in material and spiritual activities stands is necessary for his (her) normal existence and development. Its organization and implementation require such cooperation between the actors involved, which would give a real opportunity to achieve its aims. Interpersonal communication becomes basic mechanism of this interaction. It provides the ability to achieve mutual understanding between people and fruitful cooperation between them to achieve common goals. It is our deep conviction that established within particular society nature and norms of communication largely determine its social progress.

However, organization process of such interaction needs to overcome a number of serious obstacles. One of them is connected with contradictions that spawn the tripartite man's nature i not only social but also biological and thinking creature. Contradictions between biological and social human's nature consist of the fact that the person considers as priorities personal interests and goals, but not public. The people often tend to lower their labor, effort and energy intended to the social needs and to get more goods that have been accumulated in the consumption funds and resulted from joint activities of the society.

Contradictions between biological nature of human beings and their thinking status provide understanding that it is necessary to harmonize their actions and behavior with rules, regulations and customs adopted in the society. Only by this coordination normal functioning and development of society and the individual in society is possible. This necessity has been recognized since early stages of human civilization and it was framed by ancient philosophers in a systematic manner. Among them, it is reasonable to mention the great philosopher Confucius, the founder of the ethical-political doctrine that put desire for moral self-identity and strict adherence to the rules of etiquette in the basis for rational organization of society.

Teacher rightly affirmed that in their natural inclinations people are close to each other and in their habits are far from each other. He also taught that to conquer himself and return to the proper is true humanity. It depends only on us to be human or not to be. The great philosopher's thoughts reveal his enduring wisdom and actuality for today: "a perfect balance between native substance and cultural refinement is the ideal state, although if one is to err it should be on the side of substance" [Confucius. *Analects: With Selections from Traditional Commentaries* / Confucius; translated by Edward Slingerland. — Indianapolis, IN: Hackett Publishing, 2003. — xxix, 279 p. — p. 59].

These deep thoughts of Confucius correlate with statements of the prominent Ukrainian philosopher Gregory Skovoroda very much. He was sure that the self-treatment, the revealing of one's spiritual essence is not easy; it could not be known directly and immediately. Philosopher considered interpersonal communication as especially important thing. According to him, "there is nothing better for me than to talk to friend". He repeatedly stressed the value of communication and friendship in human life, based on the spiritual kinship. He wrote that "no one rejoices friendship more than me: it is my only consolation and my wealth".

As wandering philosopher, Skovoroda used every opportunity for deep communication ° between people based on spirituality and morality. At the same time, he wrote that sometimes he had stayed with someone whose vices he did not love "but only in order little by little through talks to them g and arguing to attract them to the self-knowledge, to love for the truth, to the disgust of evil and to make love virtue by sample of life"

Confucius also paid great attention to the problems of communicating with other people. His statement is well known, encouraging: "when you go abroad, to behave to every one as if you were receiving a great guest; to employ the people as if you were assisting at a great sacrifice; not to do to others as you would not wish done to S yourself; to have no murmuring against you in the country, and none in the family" [The Confucian *Analects, the Great Learning & the Doctrine of the Mean*. — New York: Cosimo Inc., 2009. — 518 p. — p. 251]. Unfortunately, even now many people do not observed these rules, which gives rise to complicated problems and conflicts situations.

Today, there is common understanding of the H increasing role of the personal factor in the socio-economic development of the human civilization. The very development must be considered in its integral unity and

a clear progressive trend. At that, the socio-economic progress should be understood as not just the growth of economic performances of a particular state and the entire world, sophistication of the applied technologies and increase in their efficiency, but improving the welfare of various strata of the society and their life quality. This refers to significant improvement in the environment, the level of education, healthcare, social and psychological well-being of people.

In modern conditions of the impressive of China; significant raise in authority and political weight of the country, definition of its place and traditions within the world culture has become one major problems of Chinese philosophy. Chinese researcher Xu Tsyuanyao defend thesis dedicated to social progress in the context of Chinese philosophy in Ukraine. He convincingly showed that the constant analysis, search for and effective ways of the social progress be an obvious prerequisite for translational overcoming difficulties, prosperity, saving Earth's resources, avoiding deadly conflicts survival on the planet. In this situation, the minds of the humankind are still worried about problem of the social progress.

It is extremely important to return from time to time to the philosophical heritage these thinkers left us. Today the Chinese model of the social progress evokes more and more interest, which objectively determined the need to investigate because at the late 20th — early 21st century it China that had demonstrated the efficiency of the society's modernization, the successful integration into the world economic life, which provided for the steady growth of Chinese people standards of the life. Simultaneously, the people spiritual life becomes richer, and the quality education improves. All this requires philosophical analysis and synthesis.

At the same time, a theoretically interest and practically need for investigation « philosophical understanding of the distinctive features of the modern society's transformation in China and Ukraine. The initial positions our countries can be considered similar to great degree. Therefore, the experience of 1 socio-economic, political, spiritual and cultural transformation in China can be very useful Ukraine. Indeed, the valuable experience of China should be taken into account in the development and implementation of the reform strategy aimed at the country's harmonious integration into the global economic system and effective social and political reforms at the national and regional levels.

The problems of the social progress are closely related to scientific and technical progress, to profound transformations in the spiritual and

cultural sphere. The fact is that it exercises a significant influence on the system of the values of life and the nature of relationships between people in general, including the nature of interpersonal communication. This influence is not always positive. Thus, the development of market relations significantly distorts the human communication, makes it more and more pragmatic, and turns into a simple exchange of information. Communication gradually loses humanity and emotionality. Development of telecommunication technologies enhances these trends.

Due to these circumstances, the problem of the studies related to the complex and contradictory phenomenon of the social progress remains urgent and attracts attention of the leading scientists in the field of social philosophy. Their research results enable provision of the wide public with knowledge and understanding of the nature and prospects of the innovative development of the human civilization in the fundamentally new post-industrial phase of its history, the informative nature of the modern society.

However, it is extremely important at that to save the values, moral ideals and warmth of interpersonal relations, without which a person becomes seriously impoverished, losing a whole range of the factors that form the spiritual component of his being. It is no mere chance that his ideals of morality and beauty are traced back to Chinese philosophy classicists. In particular, one has to agree to Lao Tzu's thought that the one who overcomes others is strong but the one who overcomes himself is mighty. Even today, the ability to control oneself, one's own emotions and behavior is considered to be one of the most important virtues of a person.

The thought of another ancient Chinese philosopher Xun Zi, Confucius' follower, sounds quite deductive to our contemporaries. According to him, when the perfect man has great knowledge and daily checks himself and analyses his behavior, then he is wise and makes no mistakes. Certainly, anyone can make mistakes, but, following the philosopher's advice, we can minimize them and achieve a great success in life, and have a rich spiritual world.

We are convinced that the activation of the study of complex problems, in the first place the serious challenges and threats, generated by the contemporary civilization and complicated, extremely contradictory nature of the social development, demands for their deep philosophical apprehension, analysis, and finding ways and means to effectively counteract dangerous trends. This is essential for successful overcoming of the deep crisis in Ukraine that became systematic, and for the country's

taking the main path of sustainable social development. In choosing an effective strategy for this development, the experience of the People's Republic of China seems very valuable for our country.

It should be noted that the problems of social progress in the context of the Chinese philosophical tradition and contemporary socioeconomic and philosophical thought attracts close attention of both Chinese and foreign scholars, namely philosophers, sociologists, economists, political scientists, psychologists, specialists in the theory and practice of the modern management. In addition to those mentioned above, such classicists of the Chinese philosophical thought, as Mo Zi, Meng Zi, Han Fei, Wang Chong, Fan Zhen, Han Yu and others can be named. They actually laid the methodological foundations of the study of problems of the society as a whole and the social progress in particular.

All of us have been impressed by the works of the leading Chinese theorists and practitioners devoted to the strategy of social modernization. They played a crucial role in provision of the up-to-date nature of the sustainable and rampant development of China, impressing our contemporaries. Among them the brightest is the figure of one of the most prominent thinkers of the twentieth century. Dan Xiaoping. The ideas constituting his theoretical heritage and practice have been actively and closely studied worldwide.

Today China is confidently ranked number two in the world in economic development. The country successfully implements the space program and exercises scientific research and technological developments in the most promising fields of knowledge. That is why the philosophical understanding of this experience has become an important activity of many Ukrainian and foreign scholars. Of special interest is the fact that the Chinese model of social development is based on the organic combination of the market economy and free enterprise, on the one hand, and the socialist political system with the state planning and regulation, which is implemented through a system of benefits and public contracts, on the other hand. For Ukraine, it is important that the successful implementation of this model resulted in high competitiveness of the national economy.

The works of such foreign researchers as D. Barach, A.D. Barnett, Z. Belousov, T. Bernstein, Z. Brzezinski, L. Vasilyeva, M. Vilburg, V. Gelbras, A. Danilov, A. Jordan, J. Kornai et al. reflect considerable interest in the peculiarities of the socio-economic development of China.

Unfortunately, the Ukrainian economic policy in the context of China's experience does not give us reasons for optimism. According to the famous Ukrainian economist I. Kukuruz, the economic reforms in our countries, turned out to be diametrically opposed. Research made by V.M. Heyets, A. Galchinsky, M.I. Dolishnya, G.V. Zadorozhnyj, S.V. Mochernyj and other Ukrainian economists did not attract adequate attention of neither government representatives, nor businessmen. At the same time, in our opinion, in Ukraine the study of the philosophical aspects of such interesting phenomenon, as the rapid socio-economic rise of China surely is not sufficient.

However, we are convinced that the profound theoretical analysis of the socio-philosophical § paradigms of the social progress in China could act as a kind of a catalyst for preparation of a new generation of the Ukrainian national elite — politicians and economists, capable of forming and effectively implementing the strategies of the country's innovative development. They must not only be prepared to choose reliable ways, methods and means to modernize the country and society, but also to take into account both positive and negative experiences of the countries — the world's leaders in the innovative development.

In this respect, the choice of the Ukrainian model of social development should be systematic and provide for simultaneous implementation of a number of reforms. These reforms in their integral unity, complicated and contradictory interaction should enable realizing the goals and strategic objectives of the transitivity, taking into account the cultural and historical traditions and peculiarities, of the Ukrainian mentality.

In the socio-political sphere, these goals consist in democratization of all spheres of public life, clear separation of the legislative, executive and judicial powers, providing the real rule of law and building a civil society based on democratic principles. At that, protection of the human rights and freedoms and determined overcoming of corruption, free, fair and transparent elections and effective functioning of the public authorities and local governments has to be guaranteed. It requires everyone's civic engagement, a prerequisite for implementation of the constitutional provision that the people are the only power holder in the country.

In the socio-economic sphere, the transformation goals consist in transition to the socially oriented market economy, ensuring its competitiveness due to a significant increase in knowledge-intensity, the general innovation orientation and restructuring. First of all, it is necessary to update the material and technical base and reduce a considerable lagging

behind the leading industrialized countries in the world, the effective integration of Ukraine into the world economic system and the rational use of the advantages of the international division of labor in the national interests. On this basis, the living standards and welfare of the wide sections of population should be significantly raised.

In the spiritual and cultural sphere, the transformational strategy should provide for overcoming double moral standards, creating opportunities for full satisfaction of the spiritual needs of people on the basis of universal values, harmonization of the interaction and interpersonal relations, formation of a new social consciousness, revival of the national cultural and historical traditions, enriching them with the best achievements of the world culture. Achieving these goals requires a comprehensive government support for development of education and science, encouraging innovation and active implementation of its results into production. This should be the basis not only of socio-economic development of the country, but also of the fullest realization of every person's creative potential.

In the social and psychological sphere, most important task of the transformation strategy should be to overcome the civil passivity of people and the psychology of paternalism when people expect that everything necessary for life and work almost automatically is provided by the state. Now the well-being of everyone and his family completely depends on the person, his work and enterprise. Therefore, the formation of a person's self-confidence, the confidence in his/her own opportunities and abilities became another important task of transitivity in the socio-psychological sphere. Moreover, in conditions of the socio-economic progress, a person should defend his/her honor and dignity, and respect the honor and dignity of others. Civic engagement, trust in government, a sense of personal responsibility for the situation in the country and society, for the successful development should be inherent in a person.

Referring again to the analysis of the Chinese model of development, the new environmental paradigm of social progress must be to emphasize, based on the Chinese philosophical tradition of full harmony between the human society and nature. The real social progress in its humanistic understanding can be realized only in such harmonious union, in its deep understanding by a human being as an integral part of nature. It should be emphasized that the Western philosophy of the social progress, influenced by China's success, is also moving away from a purely technocratic context to more humanistic content.

Estimating significant accomplishments of researchers of the present problems of the social progress from Ukraine, China and other countries, one should mention a definite shortage of the systematic analysis of its features related to globalization and building of the post-industrial information society. At the same time, an extremely dynamic nature of the of the social processes development in the world, their close relationship and interdependence greatly complicate the philosophical understanding of the main trends of the general civilizational development.

It is also characteristic that the development of the scientifically grounded strategies of the effective social development should more and more consider the global experience, especially the experience of the countries like the People's Republic of China, which worked the way that took centuries in other countries during a short historical period. However, not only technical and technological achievements of China are interesting for Ukraine, but also a deep philosophical understanding and justification of the ways and means that supported these achievements.

Ukraine, which overcame the Chernobyl disaster — the most severe in the history of humankind, is particularly sensitive to different kinds of threats and challenges that globalization, creates. First of all, we are talking about the real dangers of the global ecological catastrophe, the problems associated with an adverse and irreversible nature of the climatic change. Therefore, the philosophical and methodological principles of the social progress study start playing an important role. In this respect, not only Ukrainian, but also Chinese philosophers should be mentioned. Van Loughlin, Lee Chzhanfu, Shenlyan Lu, Pei Chzhanhun, Tsya Tsinzin, Yu Wujin, and others are among them. Unfortunately, the woks by many of them are not yet available to Ukrainian researchers.

At the same time, we should keep in mind certain cultural, historical and mental differences between our nations, the differences in traditional systems of thought, attitudes, approaches to the analysis of complex problems, differences in the perception and understanding, finally, in psychology, behavior and character of the interpersonal communication. All these factors may well influence the perception and rethinking of Chinese experience by the new generation of Ukrainian politicians, on their understanding of the essence of the social progress and its interpretation in Chinese philosophy. However, it remains undoubted that the experience itself and its interpretation represent a considerable value to all states seeking to progress and implementing the necessary transfor-

mation of their political, socio-economic, spiritual and cultural systems in accordance with the requirements of the time.

To be able to use this experience | successfully, the problem of the forces driving the social progress needs deep investigation, as well as its forms and ways of implementation, g methods and nature of the actions of the social f system, within which transformational processes are purposefully implemented. The progress becomes possible as result of the system integrity and interaction, and the study of reactions from g various social actors is also noteworthy.

In this regard, the pragmatism that characterizes Chinese philosophical thought, philosophical ideas and concrete recommendations beseeem extremely useful for Ukrainian philosophers, politicians and practitioners. We are deeply convinced that practicality of theoretical constructs and associative thinking together with a distinct emphasis on the socio-ethical obligations of an individual provide for effectiveness of these ideas and recommendations.

The ecological paradigm is especially appealing for us, based on value attitude of Chinese philosophers to the nature and, generally, the Chinese people's tradition to identify themselves with nature. Therefore, their thoughts and behavior are based on the idea of the human natural involvement in the ecosystem of the planet and extremely careful attitude to its resources. This attitude is one of the aspects that Ukrainian citizens should unconditionally adopt and make a defining determinant of their activities and behavior. When developing and implementing strategies for social progress in our country, natural processes and regularities should be considered, and the relevant restrictions on the economic activity should be provided, that would prevent breaking the ecological balance, and which would maintain harmony of the system "a man — society — nature — techno sphere".

These provisions should be included in system of educational objectives so that pupils and students in the process of the interpersonal communication with teachers would not assimilate them, but also transform into values, principles and believes. They should be guided these principles in relation to nature their behavior and future professional activities.

We are convinced that the century's cultural and historical traditions of the Ukrainian people, its powerful intellectual potential and favorable soil and climatic conditions in conjunction with the Chinese experience will contribute to the successful promotion of the Ukrainian social progress.

ЗАКОН ДОСТАТНЬОЇ ПІДСТАВИ У ЛОГІЦІ ОБУМОВЛЕНОСТІ ТА В ЇЇ ІНЖЕНЕРНИХ ЗАСТОСУВАННЯХ

(Логіка інженерної діяльності: підручник. — Харків: НТУ «ХПІ», 2012. — 480 с.).

В логіці науково-технічного дослідження надзвичайно важливу роль відіграє знання і правильне використання закону достатньої підстави. Він вимагає, щоб у випадку кожного твердження вказувались підстави, в силу яких воно приймається і вважається істинним. У традиційній логіці така вимога обґрунтованості знання вважалась одним з так званих «основних законів мислення» поряд із законами несуперечливості, виключеного третього і тотожності.

Однак в процесі подальшого розвитку системи логічних знань стало зрозумілим, що обґрунтування певного теоретичного твердження насправді являє собою досить складний і суперечливий процес. Цей процес включає цілу низку процедур, які можуть стосуватися не стільки самого твердження, а й певних положень тієї теорії, складовим елементом якої воно виступає. Особливо очевидно така ситуація виступає у сфері техніки і науково-технічних досліджень.

Наведемо основні засоби обґрунтування, які й забезпечують достатні підстави для прийняття певного твердження.

1. Перевірка відповідності висунутого положення законам, принципам і теоріям, що вже встановилися в науці. Твердження, яке міститься у цьому положенні, повинне узгоджуватись також з фактами, на підставі яких і для пояснення яких воно пропонується.

Однак все це може не стосуватись так званих проривних ідей, принципово нових тверджень і теорій, які здатні примусити повному подивитись на відомі речі, переосмислити їх, а то і взагалі відкинути щось із старого знання. Адже без цього взагалі був би неможливий науково-технічний прогрес. Історія техніки переконливо свідчить, що саме сумніви стосовно істинності певних усталених теорій і відкривали шлях для створення принципово нових рішень, конструкцій і технологій.

2. Аналіз сутності висунутого твердження з позицій можливої його експериментального підтвердження. Якщо така можливість

відсутня в принципі, то немає й підстав для його прийняття. Наукові і науково-технічні положення повинні припускати принципову можливість їх спростування, а також передбачати певні процедури підтвердження їх справедливості чи умов застосовності.

Це правило вважається одним з основних положень сучасної філософії науки і логіки техніки та науково-технічного дослідження. Його порушення чи недотримання виступає, до речі, однією з причин того, що ще й до нашого часу щорічно пропонуються десятки варіантів вічного двигуна. Тільки можливість експериментальної перевірки істинності певної інноваційної ідеї відкриває шлях для її практичного використання у вигляді конкретного виробу або способу чи технології виготовлення якоїсь речі.

3. Всебічне дослідження запропонованого положення на предмет його застосовності до всього класу об'єктів, про які йдеться у ньому, а також до споріднених з цим класом предметів і явищ. Ця загальнометодологічна процедура логіки науки може досить специфічним чином виявлятися в логіці техніки. Гам певна слушна пропозиція може стосуватись обмеженого числа об'єктів чи навіть одного з них, а вже результати її успішної реалізації відкривають шляхи пошуку можливостей застосування до всього класу об'єктів і навіть до об'єктів інших класів та інших галузей.

Реальна практика дає багато таких прикладів, коли результати розробок чи винаходів у одній певній сфері успішно отримують плідне застосування в одній чи навіть у багатьох інших, іноді досить далеких. Це явище дає вагомні підстави говорити сьогодні не тільки про прискорення науково-технічного прогресу, а й про певне його розгалуження.

4. Аналіз логічних зв'язків між запропонованим твердженням і раніше прийнятими загальними принципами відповідної галузі знань чи специфічної сфери, якої воно стосується. Якщо це твердження цілком логічно випливає із встановлених положень і принципів, воно є обгрунтованим і прийнятним тією ж мірою, що й вказані положення. Якщо ж це твердження суперечить їм, воно має спиратися на певну систему більш загальних положень. Так, принципово нові технічні рішення можуть виходити як з нових фізичних принципів, так і спиратися на відомі, використовуючи їх у новій формі.

Наприклад, добре відомо, що ефективність зброї або її або вражаюча сила визначається кінетичною енергією кулі, снаряда чи іншої

богголовки. Оскільки ж кінетична енергія дорівнює $E_k = 1/2 mv^2$, цей факт і був покладений в основу розробки нових видів зброї. Перший з них стосується так званої кінетичної зброї, істотне підвищення вражаючої сили якої досягається за рахунок відповідного збільшення швидкості V польоту кулі чи снаряда. Поява другого виду зброї була зумовлена обмеженою можливістю подальшого збільшення швидкості й використовувала ефект збільшення маси снаряду при збереженні його об'єму. Це досягається застосуванням так званого збідненого урану, який у великій кількості залишається при виробництві палива для ядерних реакторів та плутонію для ядерної зброї, де використовується збагачений уран.

Отримання висновків з висунутих положень та емпірична перевірка цих висновків. Цей спосіб вважається універсальним для обґрунтування теоретичних тверджень, однак він ніколи не дає повної впевненості у їхній істинності. Підтвердження висновків підвищує ймовірність справедливості запропонованого твердження, але не робить його більш вірогідним.

Прикладом може слугувати теоретичне положення про можливість практичного використання в енергетиці контрольованої ланцюгової реакції термоядерного синтезу.

Внутрішня перебудова теорії, складовим елементом якої виступає запропоноване положення, що потребує обґрунтування. Практика науково-технічних досліджень переконливо свідчить, що цілком може статися так, що внаслідок уведення в теорію нових визначень і угод, уточнення її основних принципів тощо це положення буде включено до структури самого ядра теорії. В такому разі воно спиратиметься не тільки на підтвердження своїх висновків і наслідків застосування, а й на ті явища, які пояснюються оновленою теорією, на її зв'язки з іншими науковими теоріями.

Справа в тім, що будь-яке твердження не обґрунтовується ізольовано. Його обґрунтування повинно носити системний характер. Включення ж твердження до складу певної теоретичної системи та його підтвердження її положеннями являє собою найефективніший засіб такого обґрунтування.

Удосконалювання теорії, укріплення її емпіричної бази і прояснення її загальних, філософських, світоглядних передумов водночас виступає і засобом обґрунтування тверджень, які входять до її складу. При цьому особливо важлива роль належить виявленню логіч-

них зв'язків між цими твердженнями, мінімізації кількості вихідних припущень, аксіоматизації, а якщо це виявляється можливим, і формалізації.

Це відкриває можливості не тільки експериментального і теоретичного дослідження явищ, яких стосуються запропоновані твердження, а й їх математичного і комп'ютерного та імітаційного моделювання. Особливо ефективним стає теоретичне дослідження важливих прикладних проблем, отримання нових науково-технічних рішень без надзвичайно складних і дорогих експериментів. Таким чином, сукупність основних методів і засобів обґрунтування, використання яких забезпечує достатні підстави для прийняття певного інноваційного твердження та його подальшого застосування в техніці.

Його аналіз дає підстави дійти висновку, що розглянуті засоби не є випадковим набором розрізнених і довільно підібраних положень, а являють собою певний алгоритм і водночас чітку систему послідовних правил і процедур, взаємопов'язаних між собою і логічно обґрунтованих. Тільки при їх застосування в системній цілісності можна забезпечити всебічну перевірку істинності певного твердження та можливості його практичної застосовності в науці і техніці.

Обґрунтування достатніх підстав для прийняття інноваційного твердження

1. Перевірка відповідності висунутого положення законам, принципам і теоріям, що вже встановилися в науці і техніці.

2. Аналіз сутності висунутого твердження з позицій можливості його експериментального підтвердження.

3. Дослідження положення на його застосовність до всього класу об'єктів та до споріднених класів предметів і явищ.

4. Аналіз логічних зв'язків твердження з прийнятими принципами галузі знань чи сфери, якої воно стосується.

5. Отримання висновків з висунутих положень та емпірична — перевірка цих висновків.

6. Внутрішня перебудова теорії, складовим елементом якої виступає положення, що потребує обґрунтування.

7. Удосконалення теорії та її емпіричної бази, прояснення її загальних філософських і світоглядних передумов, що виступає і засобом обґрунтування тверджень, що входять до її складу.

В принципі цей алгоритм стосується будь-якого рішення, пов'язаного процесами з науково-технічної творчості. Однак він постає вкрай необхідним для виявлення можливості та умов підготовки до застосування інноваційних технологій, які ґрунтуються на принципово нових принципах.

Разом з тим, і це слід окремо підкреслити, наведена сукупність засобів слугує лише методологічною основою загальної процедури перевірки достатньої підстави для прийняття того чи іншого інноваційного твердження. Вона не виступає застиглою догмою і дає можливість висловлювати певні сумніви, розвивати не тільки відповідні технічні та технологічні напрямки, а й саму систему верифікації істинності дійсно інноваційних, інколи навіть несподіваних пропозицій і тверджень.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК У ЛОГІЦІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

(Логіка інженерної діяльності: підручник. — Харків: НТУ «ХПІ», 2012. — 480 с.).

В логіці науково-технічного дослідження взагалі та у розв'язанні проблеми обумовленості, зокрема, надзвичайно важливе місце посідає поняття причинного зв'язку. Цей зв'язок взагалі являє собою суттєвий вид зв'язків, які існують в природі, в науці й техніці, в суспільстві та людському мисленні і являє собою зв'язок між причинами та їх наслідками, результатами або діями.

Причинним зв'язком прийнято вважати фізично необхідний зв'язок між явищами, при якому після здійснення одного з цих явищ і внаслідок цього явища завжди відбувається інше. Перше з таких явищ називають і причиною, а друге — її дією або наслідком.

Поняття причинного зв'язку являє собою одне з таких положень, посилення на яке, явне чи неявне, лежить в основі переважної більшості наших міркувань. Дійсно, під знанням певного явища розуміють насамперед знання умов і причин його виникнення, функціонування і розвитку. Наприклад, розігріту деталь занурили у рідину, і вона після цього стала більш твердою і зносостійкою. Підвищилася напруга в електричній мережі, і запобіжник відповідального пристрою перегорів. Лопнув шланг системи гальмування, і автомобіль зазнав аварії. У всіх цих випадках та безлічі інших ситуацій одне явище, яке виступає причиною, викликає, породжує, генерує інше явище, свій наслідок або результат.

Причиною Р явища (дії, наслідку) Q вважається, по-перше, сукупність необхідних і достатніх умов, а по-друге — необхідна умова, додавання якої до вже існуючих умов і викликає подію Q. Розглядаючи, наприклад, причину аварії у першому розумінні, нею слід визнати всю сукупність чинників і умов, за яких ця аварія сталася, тобто і втому металу, і неприпустиме збільшення навантаження, і несправність пристроїв запобігання, і недостатню кваліфікацію персоналу тощо. Причиною ж у другому її розумінні, тобто безпосередньою причиною аварії, має вважатися збільшення навантаження, яке істотно перевищило припустиме, або розрахункове.

Поняття причини вживається у логіці науково-технічного дослідження у кількох смислах. Згідно з одним із них вважається, що явище, яке має свою причину, не може не відбутися. Іншими словами, його не можна ні скасувати, ні змінити чи відмінити ніякими діями або подіями. Таке поняття носить назву повної, або необхідної причини. Поряд з ним існує і більш слабка поняття часткової, або неповної причини. Повна причина завжди, за будь-яких умов викликає свій наслідок, в той час як часткова причина лише сприяє виникненню або настанню свого наслідку, який реалізується лише при поєднанні часткової причини з іншими умовами.

Поряд з цим вживаються також поняття сильної і слабкої причинної залежності. При сильній причинній залежності наявність умов цілком визначає результат події, при слабкій же він визначається лише з певною ймовірністю. Слабку причину іноді називають генератором, а її наслідок — продуктом. Генератор (наприклад, дублювання недостатньо надійного пристрою певної технічної системи) з певною ймовірністю здатний виробити відповідний продукт (наприклад, подовжити термін безаварійної роботи системи), однак ця подія не є вірогідною.

Слабка причинна залежність звичайно спостерігається у природних чи виробничих умовах, сильна ж залежність — в лабораторних чи дослідно-експериментальних умовах. Тому одне з положень логіки техніки полягає в тім, що результат, отриманий в лабораторних умовах чи на дослідній установці, не може бути безпосередньо перенесений як готова технологія на виробництво. Він вимагає ретельної перевірки спочатку на так званій напівпромисловій установці, а вже після доопрацювання — і у виробництві.

Причинний зв'язок не дається людині у досвіді, його можна визначити тільки шляхом міркування. Однак для коректного міркування необхідно мати певний обсяг інформації про певні предмети чи явища, отриманої саме і процесі досвіду, над якою і стосовно якої і здійснюються пошук причинних зв'язків між ними.

З розвитком науки логіки було розроблено певні методи проведення таких міркувань, які отримали назву методів індукції. Ці методи широко використовуються в науково-технічному дослідженні при аналізі подій і явищ з метою виявлення їх причин і спираються на такі властивості причинного зв'язку.

По-перше, причина завжди передує у часі своєму наслідку. У зв'язку з цим при визначенні причини досліджуваного явища не-

обхідно розглядати тільки ті події та явища, які відбувалися до нього, не звертаючи уваги на все, що трапилося пізніше.

По-друге, причинний зв'язок є необхідним, тобто завжди, коли існує причина, неминуче настає і її наслідок. При цьому необхідність, притаманна причинному зв'язку, виступає його фізичною необхідністю, яка впливає із законів природи. Тому її часто називають онтологічною, або каузальною необхідністю. Логіки-теоретики вважають, що фізична необхідність є більш слабкою у порівнянні з логічною необхідністю, притаманною законам логіки. Це означає, що логічно необхідне є також і фізично необхідним, але не навпаки. У логіці ж науково-технічного дослідження фізично необхідне є невід'ємною складовою частиною логічно необхідного.

По-третє, причина не тільки передує своєму наслідку, а й завжди супроводжується ним. Іншими словами, вона породжує і обумовлює настання цього наслідку. При цьому слід підкреслити один важливий момент світоглядного характеру. Справа в тім, що поняття породження не є цілком ясним і значною мірою носить антропоморфний характер, однак без нього неможливо однозначно охарактеризувати сутність причинного зв'язку.

Зокрема, без його використання практично неможливо відрізнити причину від приводу, яким може виступати подія, що безпосередньо передує досліджуваному явищу, відкриває можливість його здійснення, але не породжує і не визначає його. На цьому, до речі, ґрунтується досить поширена логічна помилка, коли «після цього» вважається «внаслідок цього». Так, день завжди настає після ночі. Однак це зовсім не означає, що день породжується ніччю, яка аж ніяк не може бути його причиною.

По-четверте, характерною особливістю причинного зв'язку виступає той факт, що зміна інтенсивності дії причини відповідним чином змінює і інтенсивність наслідку. Так, істотне посилення вітру призводить до більших масштабів руйнувань та інших несприятливих наслідків.

По-п'яте, причинність носить всезагальний характер. Це означає, що не існує і не може існувати в принципі безпричинних явищ. Все у світі виникає тільки в результаті дії певних причин. Цей принцип причинності вимагає природного пояснення явищ природи, суспільства і техносфери і виключає їх пояснення за допомогою якихось надприродних сил. З нього ж впливає і складна структура

причинно-наслідкових зв'язків, коли будь-яка причина може виступає наслідком якогось іншої явища, яке являє собою її причину, а у цього явища, в свою чергу, також існує причина.

Дослідження змісту, структури і логічних відносин висловлювань про причинні зв'язки між явищами (каузальних висловлювань) являє собою предмет спеціального розділу сучасної логіки, який отримав назву логіки причинності. Вона виходить з того, що поняття причинності є одним з центральних як в науці й техніці, так і у філософії науки і філософії техніки. При цьому слід підкреслити, що причинний зв'язок не являє собою логічне відношення. Однак незведимість причинності до логіки зовсім не означає, що проблема причинності не має ніякого логічного змісту і не може бути проаналізована за допомогою методів логіки.

Завдання логічного аналізу причинності полягає у систематизації тих правильних схем міркувань, посилками чи висновками яких слугують каузальні висловлювання. Зазначимо, що у такому відношенні логіка причинності принципово не відрізняється від логіки часу (темпоральної логіки), логіки знань чи логіки діяльності, мета яких полягає у побудові штучних формалізованих мов, що дозволяють з більшою повнотою, ясністю та ефективністю міркувати про час, знання чи діяльність.

Логіка причинності, по-перше, виходить з того, що причинний зв'язок не є логічним, наслідок впливає з причини не в силу законів логіки, а в силу законів природи і характеру природних явищ. По-друге, вона ґрунтується на істинності таких тверджень стосовно причинного зв'язку.

Наведемо основні характерні риси причинно-наслідкового. або. як прийнято говорити в логіці, каузального зв'язку.

По-перше, жодне явище не може бути причиною самого себе.

По-друге, якщо одна подія є причиною другої, то ця друга не може бути причиною першої події.

По-третє, одна й та ж подія не може бути одночасно як причиною наявності певної події чи явища, так і причиною його відсутності.

По-четверте, для настання суперечливого явища не існує причини.

Центральним поняттям логіки причинності виступає поняття *каузальної імплікації*, під яким мається на увазі особливого роду умовне висловлювання, яке фіксує відношення причини і наслідку.

Використання цього поняття, як і інших розглянутих тут положень логіки причинності дозволяє в процесі науково-технічного дослідження ефективно виявляти причинно-наслідкові зв'язки та плідно їх використовувати при побудові теоретичних пояснень та практичній реалізації результатів дослідження.

Водночас коректне використання принципу каузальної імплікації в процесі науково-технічних досліджень та інтерпретації їх результатів дозволяє уникнути можливих логічних помилок і хибних тверджень при формулюванні висновків та практичному застосуванні цих результатів. Це положення набуває особливого значення в логіці техніки, оскільки вона значною мірою ґрунтується на дослідно-експериментальних методах.

Типові помилки і порушення логіки науково-технічних досліджень при встановленні відносин обумовленості

Аналіз практичного досвіду науково-технічних досліджень, обробки та інтерпретації їх результатів дає нам змогу виявити і класифікувати типові помилки, які виникають внаслідок порушення логіки цих досліджень, насамперед при встановленні відносин обумовленості. Основними з них вважаються такі чотири їх різновиди.

Першою типовою логічною помилкою виступає *недостатня підстава*. Така помилка виникає при визначенні відносин обумовленості і являє собою результат порушення закону достатньої підстави, у відповідності з яким для прийняття певного висловлювання необхідно навести деякі інші висловлювання, причому істинні, з яких логічно випливає висловлювання, що розглядається. Частіш за все у випадку виникнення такої помилки у якості підстави наводяться істинні висловлювання, з яких не випливає розглядуване висловлювання. Наприклад: «Болтове з'єднання виявилось недостатньо затягнутим тому, що корпус і кришка вузла пофарбовані у різні кольори».

Другою поширеною логічною помилкою вважається так званий *«хибний слід»*. Вона часто супроводжує помилку недостатньої підстави і виникає при виявленні необхідних і достатніх умов або підстав. Інколи трапляється так, що умови, які дійсно є необхідними або достатніми, виявляються так би мовити «за межами» розгляду.

З тих чи інших міркувань дослідник, можливо, навмисно спрямований на хибний слід, і доводиться витратити багато часу і зусиль для того, щоб виявити помилку.

Наприклад, відбулась аварія, при розслідуванні причин якої виявилась поломка відповідальної деталі. Представник проектувальника бачить, що це відбулось з їхньої вини, оскільки переріз деталі не відповідає вимогам динамічної міцності. Однак він заявляє, що причиною поломки став неякісний метал, з якого була виготовлена деталь.

Третьою типовою логічною помилкою є положення, яке формулюється у вигляді *«після цього, значить, по причині цього»* (або на лат. *Post hoc, ergo propter hoc*). Джерелом цієї помилки виступає неусвідомлена плутанина причинно-наслідкового зв'язку з простою послідовністю у часі подій, інколи навіть не зв'язаних між собою. Наприклад, пройшов дощ, а в лабораторії зламався ротор експериментальної установки. Причинного зв'язку між цими подіями аж ніяк не може існувати, однак якщо така послідовність матиме місце хоч б ще раз, то у декого з працівників лабораторії може виникнути думка, про його наявність.

Уявляється цілком очевидним, що подія, яка виступає причиною, повинна передувати наслідку або принаймні здійснюватись разом з ним, однак наявність факту, який свідчить, що певна подія відбулась після іншої або разом з ним, не може означати, що ця друга подія є причиною першої. Наприклад, сьогодні жваво дискутуються причини помітного технологічного відставання нашої країни від провідних економічно розвинених країн світу.

Інколи серед множини причин такого становища називають безсистемність і непослідовність ринкових перетворень. Однак кожній неупередженій людині зрозуміло, що вказане відставання розпочалося задовго до початку ринкових перетворень в Україні, тому вони не можуть визнаватися причиною цього відставання, хоча й певною мірою впливають на його збільшення.

Ще більше прикладів можна навести з трактування історичних подій, де причинами того чи іншого явища можуть оголошуватись зовсім різні, інколи навіть протилежні речі залежно від політичних чи ідеологічних поглядів учасників дискусії.

Ще однією типовою логічною помилкою, яка може виникати в процесі науково-технічного дослідження при встановленні від-

носин обумовленості, є змішування або сплутування причини і наслідку.

Слід відзначити, що змішування причини і наслідку, або у більш широкому розумінні змішування того, що визначає і того, що визначається, постійно супроводжує науково-технічні дослідження, насамперед вивчення складних систем. До таких систем відносяться людське суспільство, складні сучасні технологічні комплекси, системи озброєнь і захисту тощо. Відомо, наприклад, що у XVIII–XIX століттях більшість філософів, істориків, юристів вважали політичну владу тим чинником, який визначає приватну власність, тоді як в дійсності навпаки, приватна власність визначала форму політичної влади. Сьогодні дехто прагне пояснювати істотну зміну характеру людської діяльності змінами, що відбуваються у навколишньому середовищі, тоді як насправді ці зміни зумовлені саме результатами людської діяльності.

Взагалі логіка науково-технічного дослідження являє собою досить складну і недостатньо вивчену галузь знання. Тому помилки, що можуть припускатися в процесі дослідження не слід розглядувати як щось фатальне. Вони лише виступають одним із свідчень відносності людського знання, а їх виявлення — стимулом подальшого вивчення природи та підвищення рівня логічної зумовленості практично-перетворювальної діяльності людей.

ЛОГІКА ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ В СТРУКТУРІ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(Філософська рефлексія сьогодення: Монографія. — Харків: ХДАДМ, 2011. — 348 с.).

Діяльність як філософська категорія фактично є міждисциплінарною і являє істотний інтерес також для психології, педагогіки, соціології, теорії управління соціальними системами та інших соціальних і гуманітарних наук. Взагалі діяльність має вважатися однією з основних форм людського буття, і в цій якості вона виступає найважливішою передумовою успішного життя і розвитку як кожного окремого індивіда, так і суспільства у цілому. Тому діяльність постійно розвивається й ускладнюється, з'являються все нові її види, трансформуються традиційні. Це посилює необхідність всебічного вивчення сутності діяльності та удосконалення шляхів і засобів її здійснення.

Успішному вивченню діяльності перш за все сприятиме і має йому передувати філософська рефлексія самого феномену діяльності. Онтологічно діяльність є проявом активності суб'єкта, яка виражається у доцільній, свідомій і цілеспрямованій зміні ним навколишнього світу та використання його ресурсів відповідно до своїх потреб, а також у перетворенні людиною самої себе. Гносеологічно ж діяльність виступає не тільки потужним джерелом пізнання людиною об'єктивної реальності, а й є одним з цікавих об'єктів цього пізнання. Подібно до цього, аксіологічно діяльність одночасно і має розглядатися як основний засіб створення всіх матеріальних і духовних цінностей, і в той же час сама є однією з важливих життєвих цінностей. Ця обставина в першу чергу є характерною для справжніх професіоналів, для яких їх фахова діяльність виступає характерною ознакою і яскравим проявом професійної культури.

Сам феномен діяльності вже в силу своєї природи відрізняється досить складною структурою, а його зміст виявляється безпосередньо пов'язаним з такими категоріями, як особистість, свідомість і спілкування. Зокрема, зв'язок з останньою з них зумовлений тією обставиною, що саме завдяки суспільній природі сучасної людини її життєзабезпечення і задоволення потреб відбуваються переважно не через безпосередню власну її діяльність, а опосередковано, через її участь у спільній з іншими людьми і соціумом в цілому діяльно-

сті. При цьому однією з невідмінних передумов успішного здійснення людьми будь-якої спільної діяльності у складі малих чи великих груп виступає сама можливість їхньої взаємодії, взаєморозуміння і спілкування між собою для належної організації та координації дій кожного учасника цієї діяльності та взаємодопомоги.

Для яскравої ілюстрації справедливості цього твердження доречно згадати відому біблійську історію про те, як люди зажадали збудувати у Вавілоні вежу до небес, однак Богові ця ідея не сподобалася. Він змішав мови так, що будівельники перестали розуміти один одного, що стало непереборною перешкодою на шляху реалізації їх зухвалою задуму. Можна згадати також і безліч реальних історій, коли через відсутність взаєморозуміння між учасниками тієї чи іншої спільної діяльності вона істотно ускладнювалося, або навіть взагалі унеможлиблювалося досягнення цілей, на які вона спрямовувалася.

У зв'язку зі складністю самого феномену діяльності та його залежності від особистості суб'єкта цієї діяльності для визначення її природи і сутності уявляється доцільним звернутися не тільки до її філософського, насамперед буттєвого аспекту, а й до психологічного. Як зазначає один з визнаних класиків дослідження психології діяльності О.М. Леонтьєв, «діяльність є молярна, не адитивна одиниця життя тілесного, матеріального суб'єкта». На психологічному рівні, це одиниця життя, опосередкованого психічним відображенням, реальна функція якого полягає в тім, що воно орієнтує суб'єкта у предметному світі. Іншими словами, діяльність — це не реакція і не сукупність реакцій, а система, що має будову, свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток.

Ці міркування вченого не тільки характеризують сутність діяльності та відкривають нам можливі напрямки системного аналізу її структури, а й дозволяють простежити логіку і своєрідну конструкцію як самої діяльності, так і її складових елементів. Власне структуру людської діяльності детально вивчали представники вказаних вище та деяких інших наук, і завдяки результатам їхніх досліджень сьогодні загально визнано, що діяльність носить усвідомлений характер і включає мету, засіб, результат і сам процес. Крім цього, необхідно додати спонукальні мотиви діяльності, якими можуть виступати певні людські потреби, які лежать за межами власне самої діяльності.

Виходячи зі складної структури людської діяльності, метою цього параграфу ми визначаємо дослідження сутності та логіки процесу детермінації цілей діяльності, або цілепокладання. Значення цього дослідження зумовлено тим, що саме мета та її визначення виступають одним з ключових елементів діяльності взагалі, її своєрідною спонукальною і рушійною силою. Визначальна роль цілей та їх правильної постановки полягає в тому, що від чіткості обраних цілей та їх міри їх усвідомленості суб'єктом діяльності залежить не тільки вибір доцільних шляхів і засобів діяльності, необхідної для ефективного досягнення цілей, а й та обставина, що правильне визначення цілей виступає потужним мотиваційним чинником відповідної діяльності, необхідної для їх досягнення. Дійсно, це визначення активно сприяє формуванню у людини належної психологічної спрямованості на досягнення обраних цілей, сприяє максимальній мобілізації всіх інтелектуальних, фізичних та емоційних ресурсів і можливостей людини та їх підпорядкуванню відповідній діяльності, спрямованій на досягнення цілей. Не дарма існує думка, що правильно обрана й добре усвідомлена мета — це вже майже половина успіху з її досягнення.

На жаль, на сьогодні не тільки вкрай недостатньо вивченою і системно сформованою, а й ще недостатньо визнаною у науковому середовищі лишається логіка людської діяльності, в той час як в дійсності вона іманентна будь-якій діяльності. Більш того, кожному свідомо здійснюваному дієвому акту притаманна певна логіка, незалежно від того, чи усвідомлює це сам суб'єкт діяльності, чи ні, формує він попередню уявну модель цієї дії у своїй свідомості, чи здійснює її немов би автоматично. Цю логіку у найбільш загальному вигляді можемо визначити як відповідність змісту і характеру самої діяльності та використовуваних для її здійснення засобів заздалегідь обраним цілям та системі певних закономірностей і норм. Саме необхідність дотримання їх і забезпечує можливість здійснення цієї діяльності й досягнення її цілей.

Виходячи із складної структури людської діяльності та її логіки, вважаємо за необхідне розглянути перш за все сутність і зміст логіки процесу детермінації її цілей, або ціле покладання. Значення такого дослідження зумовлено тим, що саме мета та її визначення виступають одними з ключових моментів діяльності взагалі, її своєрідною спонукальною і рушійною силою. Визначальне значення цілей та їх

коректного визначення і постановки полягає в тім, що від чіткості обраних цілей та міри їх усвідомлення суб'єктом діяльності істотно залежить не тільки вибір доцільних шляхів і засобів здійснення діяльності, необхідної для ефективного досягнення цілей, а й та обставина, що правильне визначення цілей виступає потужним мотиваційним чинником відповідної діяльності. Дійсно, це визначення активно сприяє формуванню ц людини належної психологічної спрямованості на досягнення обраних цілей, впевненості у їх досяжності, сприяє максимальній мобілізації всіх інтелектуальних, фізичних та емоційних ресурсів, здібностей і можливостей людини та їх підпорядкування відповідній діяльності, спрямованій на успішне досягнення цілей.

На перший погляд уявляється, що мета будь-якої діяльності визначається певною цілком конкретною потребою людини. Однак більш уважний погляд на різні види і прояви діяльності дозволяє, з одного боку, істотно розширити спектр потреб людини, а з іншого, — виявити види діяльності, які начебто безпосередньо і не пов'язані з певними її конкретними потребами. Спонукальними мотивами визначення тих чи інших цілей можуть виступати також якісь прагнення та інтереси людини, її суспільні обов'язки тощо. Для того, щоб ці потреби, прагнення та обов'язки могли трансформуватися в цілі певної конкретної діяльності та наступного її здійснення, вони повинні бути усвідомлені людиною. Тому в дійсності, на наше глибоке переконання, загальна структура людської діяльності є набагато більш складною, ніж її традиційне розуміння, при цьому кожен з її елементів, у свою чергу, може підпорядковуватися своїй логіці й має свою власну структуру.

У свою чергу, величезне розмаїття як потреб, прагнень, мрій та інтересів людини, так і різновидів та форм і видів діяльності, спрямованої на їх задоволення, зумовлює наявність і відповідного розмаїття цілей та способів їх визначення. Тому в найбільш загальному вигляді у загальній їх сукупності можна виділити такі чотири основні групи.

До першої групи слід віднести цілі, обрані людиною самостійно і свідомо, які спрямовані на задоволення її конкретних потреб, мрій, прагнень чи інтересів.

Другу групу утворюють цілі, які не відповідають безпосереднім потребам чи прагненням людини, однак обрані нею свідомо завдяки

суспільній природі людини, яка саме і зумовлює їй можливість задоволення своїх потреб лише через активну участь у суспільному виробництві.

До третьої групи відносяться цілі, які «нав'язані» людині суспільством чи якимись зовнішніми обставинами. Діяльність, спрямовану на їх досягнення, людина часто виконує без будь-якого бажання, під примусом чи тиском вказаних обставин, розуміючи цілі цієї діяльності як необхідність.

Нарешті, четверту групу складають цілі, що виникли у людини підсвідомо, майже без якогось їх осмислення, а діяльність, спрямована на їх досягнення, виконується людиною автоматично.

Уявляється цілком очевидним, що логіка вибору і визначення цілей діяльності істотною мірою залежатиме від того, до якої групи відносяться ці цілі. Однак, незалежно від групи, існують певні загальні принципи і правила вибору цілей, які й визначають власну логіку цілепокладання. Більш того, порушення, відверте чи ненавмисне ігнорування цієї логіки можуть, по-перше, призвести до вибору хибних цілей, по-друге, істотно ускладнювати можливості досягнення навіть реальних цілей, і по-третє, дезорієнтувати людину й породжувати у неї невпевненість у своїх силах, здібностях і можливостях. В останньому випадку навіть зовсім не виключено, що людина може взагалі відмовитись від дій по досягненню своєї мети, вважаючи її нереальною.

Тому логіка вибору цілей дійсно відіграє важливу роль в загальній логіці людської діяльності та її структурі й вимагає як відповідних поглиблених досліджень, так і впровадження їх результатів в практику професійної діяльності та в освітню практику. Останнє пов'язане з тим, що знання і розуміння логіки діяльності, які необхідно формувати в системі і загальної, і професійної освіти, сприятимуть підвищенню раціоналізації цієї діяльності та істотному зменшенню кількості хибних дій, постійно і масово здійснюваних людьми. В результаті можна зменшити обсяги безглузвих витрат матеріальних ресурсів та емоційної енергії суб'єктів діяльності.

Тож, зміст процесу навчання і виховання має неодмінно передбачати формування в учнів і студентів належного розуміння потреби у логіці діяльності та необхідності дотримання її вимог, а також прищеплення їм стійких навичок логічного аналізу і раціонального вибору цілей будь-якої діяльності. Вони повинні чітко усвідомити,

що правильний вибір цілей, їх ранжирування за значущістю та взаємозумовленістю, визначення черговості досягнення та підпорядкування поточних цілей стратегічним виступає запорукою життєвого успіху, максимальної можливості повної професійної та особистісної творчої самореалізації.

Логіка цілепокладання полягає у такому виборі цілей, який, з одного боку, забезпечує,

по-перше, несуперечність обраних цілей природним закономірностям самоорганізації та саморозвитку систем, на які буде спрямована діяльність по їх досягненню та в яких ця діяльність відбуватиметься. Для забезпечення такої несуперечливості суб'єкти діяльності повинні знати і розуміти основні з цих закономірностей;

по-друге, процес вибору цілей має враховувати принципову можливість їх фізичної реалізованості в процесі діяльності, що передбачає необхідність професійної компетентності і культури суб'єктів діяльності;

по-третє, раціональний вибір цілей повинен забезпечувати їх досяжність і відповідне задоволення потреб, прагнень та інтересів суб'єкта діяльності, які й зумовили постановку ним цих цілей. Ця досяжність передбачає наявність необхідних для їх реалізації ресурсів, інтелектуальних, фізичних, емоційних та матеріальних можливостей суб'єкта діяльності;

по-четверте, вибір цілей повинен передбачати також психологічну спрямованість особистості на їх досягнення та її готовність до здійснення відповідної діяльності. В іншому ж випадку цілі просто перетворюються на безпідставне фантазування.

Зазначимо, що вибір цілей діяльності повинен відповідати певній системі обмежень правового, морально-етичного, життєво-ціннісного, релігійного та іншого характеру. При цьому необхідно також забезпечити узгодженість індивідуальних цілей діяльності суб'єкта з суспільними цілями та інтересами. Виокремлення цих обмежень пов'язане з тим, що вимоги попередньої групи виступають як імперативні. Так, неможливо і навіть безглуздо ставити метою політ людини у повітрі без якихось допоміжних засобів, виключно за допомогою власної мускульної сили. Зрозуміло, що така мета фізично не може бути реалізована. Інший приклад. Людина без належної освіти (та, візьмемо інший крайній випадок, без належних коштів, які б дали їй можливість купити дисертацію) не може стати

доктором наук. Дійсно, ця її мета не підкріплена необхідними інтелектуальними або матеріальними ресурсами.

Зовсім інша річ, коли йдеться про обмеження на визначення цілей, які ми віднесли тут до другої групи. Ці обмеження стосуються переважно людей, які визнають і сповідують принципи, норми і вимоги правової системи, яким притаманні певні морально-етичні принципи і переконання, загальнолюдські цінності. Але ж поряд з ними в суспільстві є люди (і, на жаль, їх немало), які не знають, або навіть цілком свідомо ігнорують ці норми і вимоги. Наприклад, грабіжник цілеспрямовано ставить метою своєї «професійної» діяльності насильницьке відбирання у інших людей їхніх грошей, речей та інших об'єктів власності. Більш того, заради цього він нерідко готовий спричинити шкоду їхньому здоров'ю, а то й позбавити їх життя.

При цьому грабіжник чітко розуміє аморальність своєї «діяльності» й добре знає не тільки про її суспільну неприпустимість, а й про невідворотність кримінальної відповідальності за ці дії, однак цілком свідомо йде на ризик бути спійманим. Очевидно, він впевнений, що йому вдасться уникнути покарання. Коли ж його дійсно спіймають і притягнуть до відповідальності, він вважає це не торжеством суспільної справедливості, а якимось недоліком планування та здійснення чергової «операції». Щоправда, у подібних людей звичайно існують своя мораль, свої життєві цілі та цінності, які не тільки не співпадають з системою загальнолюдських цінностей, а й переважно суперечать їм. Тому вони і вважаються злодіями і ставлять себе поза межами суспільства.

Ще більше порушень можна спостерігати у сфері морально-етичних відносин. Дійсно, існує багато людей, які в процесі діяльності хоча б один раз у житті керувались відомим принципом Козьми Пруtkова «якщо не можна, але дуже хочеться, то можна». При цьому переважна частина людей майже завжди вважають свої цілі, прагнення та інтереси пріоритетними. Тому вони щиро впевнені, що всі інші люди повинні сприяти їм в успішному досягненні саме їхніх цілей, відсуваючи свої власні цілі та інтереси на другий план. Крім того, поширеними є й випадки, коли суб'єкт діяльності виправдовує ті чи інші порушення ним моральнісних норм і вимог при виборі та реалізації певних цілей тим, що їх досягнення стає передумовою якихось більш суспільно чи особистісно значущих цілей і завдань.

Тут певною мірою доречним було б посилання на Н. Макіавеллі та езуїтів, які вважали, що заради здійснення якихось «благих цілей» виправданими є будь-які засоби, у випадку, коли дещо розширено розглядати вибір цих засобів як певні проміжні цілі.

Можна стверджувати, що розглянуті тут різновиди обмежень на вибір цілей людської діяльності та забезпечення можливості їх дотримання повинні передбачати необхідність відповідного правового виховання громадян і формування правової свідомості людей, їхнього моральнісного виховання і формування моральнісної свідомості, тобто прищеплення їм чіткої системи морально-етичних принципів та їх трансформації у чіткі переконання. Не менш важливим стає і формування у них впевненості у категоричній неприпустимості порушення цих принципів. Важливою умовою дійовості такого виховання уявляється формування у людини відчуття її особистої відповідальності за можливі результати і наслідки своєї діяльності. Правда, це завдання виходить за межі нашого дослідження і виступає частиною більш загальної проблеми відродження духовності й системи життєвих цінностей, виховання чесності й порядності учнівської і студентської молоді.

Таким чином, логіка цілепокладання полягає,

по-перше, в усвідомленні суб'єктом діяльності своїх потреб, прагнень, інтересів та інших мотиваторів цієї діяльності, а також можливості їх трансформації у її конкретні цілі;

по-друге, вона має враховувати природні обмеження на реальність цілей та можливості їх досягнення;

по-третє, логіка цілепокладання повинна передбачати правові, морально-етичні та інші обмеження.

З формально-логічної точки зору обмеження, які накладаються на вибір цілей діяльності, можна записати у такий спосіб. Для простоти будемо припускати, що аналізується можливість прийняття лише однієї цілі Ц1. У подальшому не являтиме принципових труднощів поширити наведені нижче міркування і на певну множину цілей $\mathcal{C} = \{C_1, C_2, \dots, C_n\}$.

Правда, в такому випадку доведеться враховувати також і наявність взаємозв'язків між цілями, альтернативність або припустимість одночасного їх досягнення та, при необхідності, умови, засоби і способи можливого їх узгодження. Для такого узгодження розроблено і застосовується відповідний математичний апарат.

Зазначимо, що така несуперечливість і виступає основою загальної логіки людської діяльності. З подальшим розвитком цивілізації ускладнюються суспільний устрій і система суспільних відносин, зростає кількість видів людської діяльності, помітно поглиблюється її диференціація. Виникає поступово набуває все більшого поширення суспільний поділ праці як одна з найважливіших передумов подальшого соціального прогресу.

Найбільш вагомим результатом цих процесів стала поява і розвиток професій та професійної діяльності. Її характерними ознаками слід вважати не тільки те, що людина, яка нею займається, здійснює її систематично, набуває високого рівня розвитку необхідних навичок, продуктивності праці та якості виконання, а й те, що результати цієї діяльності призначені вже не лише для власного вживання виконавця, а для задоволення потреб інших людей. І головне, ця діяльність стає для її виконавця основним джерелом отримання життєвих благ шляхом обміну її результатів на результати діяльності представників інших професій. Внаслідок формування і розвитку професійної спеціалізації виникає конкуренція між окремими виконавцями, що стимулює подальший розвиток професіоналізму і якості роботи, появу ефективних способів здійснення і професійних таємниць.

Тривалий практичний досвід тієї чи іншої професійної діяльності, наступне його теоретичне осмислення і узагальнення зумовлюють поступове формування у свідомості людей логіки здійснення конкретних видів діяльності, логіки суспільного розвитку, а також логіки функціонування і розвитку конкретних сфер життєзабезпечення людини і суспільства. Сама ж ця логіка та її хоча поки що до кінця й не усвідомлене використання, набувають системності та систематичності, отримують закріплення в системі звичаїв, правил, норм та різного роду обмежень і заборон.

ФІЛОСОФСЬКІ ПОРАДИ

(Філософські поради. — Харків: Майдан, 2015. — 328 с.).

* * *

Запам'ятай і уміло використовуй афористичні думки автора!!! Нагадую про те, що афоризми, як і джерельну воду в спекотливий день, потрібно споживати малими дозами і насолоджуватися досконалістю привабливих помислів автора і духом сучасної епохи, яку він лапідарно відобразив.

* * *

Немає нічого убогішого, ніж безцільно блукати у нетрях чужих думок. Йди своїм цілеспрямованим шляхом і досягнеш успіху в самодостатності своїй!

* * *

Немає красивішої й поманливої жінки на світі як та, яка кмітливо розуміє суперечливі обставини але делікатно мовчить. Пригледься. Зачаруєшся!!!

* * *

Робота (раб) — це рабство, а творча діяльність — це свобода. Пам'ятай і керуйся цим принципом упродовж усього свого бурхливого життя.

* * *

Накопичуй мудрість змолоду, цікавіше і змістовніше життя буде в старості. У тебе є можливість спостерігати цей стан майже кожного дня.

* * *

Знай!!! Багатостраждальна та людина, яка не усвідомлює миттєвості свого унікального, неповторного щастя.

* * *

Захоплюйся радістю інших і ти викорениш залишки заздрощів в душі своїй.

* * *

Доброчесність і цнотливість багатослівності не потребують. Ergo, творчо дій!

* * *

Закарбуй, коли розмовляють троє і один серед них полишає їх, то двоє говоритимуть неодмінно про нього. Перевір і переконаєшся.

* * *

Лише той щасливий, хто здоровий тілом, добрий душею, насичений почуттями прекрасними і радіє успіхам інших. Легко бути щасливим?!

* * *

Познач, мудрим людям злість стороння. Придивися уважно до них. Міркуй!

* * *

Мудра людина завжди знає коли, кому і що сказати, але головне — вона розуміє, коли потрібно промовчати. Пам'ятай і наслідуй цей принцип!

* * *

Ретельно фільтруй і рафінуй свої думки. Пам'ятай, вони є витокami твоїх майбутніх моральнісних вчинків.

* * *

У гніві травмується логіка мислення і сотворюються злі діяння. Уникай будь-якого гніву в початковій фазі, бо він понівечить душу твою.

* * *

Думка без увертюри або прелюдії не може бути зрілою. Випробуй на собі.

* * *

Шукай причину помилок в діях своїх виключно в самому собі. На інше не розраховуй і не чекай на якесь зовнішнє пришествя чуда.

* * *

Ніколи не ігноруй минуле, придивися, ретельно вивчи його і ти там знайдеш потужний розсип мудрих думок для розвитку новітніх розмислів і дій.

* * *

Немає на планеті земній виключно цнотливих людей. Суть в обсягах гріховності думок і діянь твоїх.

* * *

Припинити фонтан насолоди значно складніше, ніж приборкати обурення. Завжди владай собою!

* * *

Жалюгідно виглядає людина, у якої усі бажання сповнились поза її цілеспрямованої праці. Ти добре засвоїв, що праця — радість насолоди.

* * *

Мудрий не той, хто багато знає, а той, хто може декілька фактів вписати в систему загальнолюдської дерзновенної думки.

* * *

Нагадую! Усвідомлену ціль розпочни реалізовувати неодмінно сьогодні, або в найближчі дні, а не «коли-небудь» чи «потім». Не гальмуй!!!

* * *

Зверни увагу! Слухати можуть усі ті, що мають слух, але почути можуть лише окремі люди. Якщо уважно придивишся, то ти в цьому переконаєшся.

* * *

Мудрість — це айсберг щастя, у якого основа на дві третини не видима для інших. Саме у цьому її унікальна особливість і могутня сила.

* * *

Бути в цьому житті нижче своїх природних можливостей такий же гріх, як і похваляється своїми мізерними здібностями. Будь завжди скромним!

* * *

Ти можеш бути ким завгодно, але бути здоровим ти зобов'язаний!!! Це має бути твоїм довічним категоричним імперативом життя.

* * *

Якщо є люди охочі фанатично підкорятися, то узурпатор зухвалий завжди на них знайдеться.

* * *

Орда преподів, немов на конвеєрі, беручи постійно хабарі, втратили совість і тепер не можуть її віднайти. А вона виявилася втопленою в доларах, євро та іншій іноземній валюті; останнім часом, не гребують топити її і в гривнях.

* * *

Можна упевнено сказати, що не потоне чоловік в океані любові, якщо його дружина не бажає навіть крихітного озерця насолоди. Перевіриш!!!

* * *

Дивна психологія у тих, хто співчуває нездужанню свого друга і в водночас заздять його успіхам в професійній, творчій справі.

* * *

І міра неодмінно має свою унікальну міру. Пам'ятай це так, як життєву аксіому!

* * *

Роль філософа в суспільстві має бути не лише в його змістовній мудрості, але і в прекрасній формі думки, що презентується ним. Будь коректним в мовленнєвій культурі спілкування.

* * *

Зверни увагу, дійсний патріот завжди цілеспрямовано діє на основі своєї самодостатності. Квазіпатріот завжди криком проголошує якісь гасла, оскільки не спроможний на смислосначимому дію.

* * *

Підлий правитель той, який використовує владу в корисливих цілях для матеріального збагачення своєї сім'ї і найближчих родичів.

* * *

Перший вигук немовляти у всьому світі однаковий, але останній подих людей похилого віку різноманітний як за сутністю, так і за формою прояву.

* * *

Якщо ти розмірковуватимеш як усі, то ти ніколи не проречеш тямовиту за змістом і прекрасну за формою філософічну думку.

* * *

У світі скільки людей стільки і правд. Знай! Правди, як і справедливості, однієї для усіх в природі не існує. Стурбуйся про моральнісні висновки.

* * *

Якщо твій продуктивний вчинок спрямований на благо народів, то це і є своєрідний закон природи, чи не так?

* * *

Багатообіцяюча і притому багатьом одночасно — це людина порожня у своїх думках і як наслідок в діяннях.

* * *

Festina lente! Під лежачий камінь ми завжди встигнемо. Не квапся!!!

* * *

Безумні ті, хто в гніві в любові намагаються признатися. Виглядає це все убого і вульгарно. Безрозсудність таку в душу свою не допускай!

* * *

Чому б ти не учив іншу людину, намагайся проінняти цей матеріал нектаром своєї іманентної духовності і краси.

* * *

Натовп сліпий, глухий і агресивний, але зверни увагу, він завжди кимось, кудись і в ім'я когось в діях своїх цілеспрямований.

* * *

Зберегти велич і красоту постійного романтизму в коханні — багато складніше, ніж домогтися його.

* * *

Основоположна якість хорошого живопису полягає в тому, що він проникнутий духом і серцем художника, тому він магічно залучає до свого ритму шанувальників талановитого митця.

* * *

Познач. Погано живеться тому народові, де державні правителі пожадливо ділять награване народне добро між собою.

* * *

Деяких авторів вистачає тільки раз прочитати, а ось декотрих недостатньо просто читати їх варто ще й з пошаною почитати.

* * *

Пам'ятай! Суть життя не у кількості прожитих років, а в щільності часу пережитих років. Максимально ущільнюю свій час значущими подіями.

* * *

Часто повторювані жіночі сльози втрачають силу дії на чоловіка. Перші ж мають несамовиту магічну силу. Ти мав нагоду це спостерігати?

* * *

Раніш чим розпочинати будь-яку складну справу, не дозволяй собі зав'язнути в сумнівах і ваганнях. Розвивай постійно в собі рішучість!!!

* * *

Розум ніколи людину не доводить до злидоти. Лелій його постійно в ім'я благополуччя і насолоди життям!

* * *

Сонячне сяйво гріє для усіх однаково, але наслідки від цього світила у кожної людини бувають різні. Прослідкуй інші цікаві аналогії.

* * *

Перше кохання завжди порівнюється з останньою любовною пригодою і навпаки. Знай, нікуди від цього психічного стану людині не подітися.

* * *

Там де правлять виключно гроші, закони і моральність паралізовані. У такій країні завжди царює розгул бездуховності й зневаги в людських відносинах.

* * *

Переконайся! Плазуючі люди і ті, що стоять навколішки, не падають. Але ж вони ніколи не відчували радощі міцно стояти на своїх ногах. Утямив!?

* * *

Потворна держава та, в якій за підлість, зухвалі крадіжки та відвертий фанатичний націоналізм нагороджують посадами і орденами. Читай пресу!

* * *

У деяких пристрасть до влади буває сильніше, ніж перебування у владі. Ти лише поглянь на передвиборчу компанію і тобі все стане зрозумілим!

* * *

Іноді бувають бідні багатими, а багаті бідними. Поміркуй над сенсом понять — бідний і багатий. Сподіваюся, дійдеш цікавих висновків.

* * *

Зверни увагу на те, що краса завжди вимагає красивого відношення до себе але всіляко ігнорує завітчування її!

* * *

Правда, як і неправда завжди кубляться в тобі, а не в іншій людині. Кмітуй!

* * *

Самодостатня людина вже тому, що вона усвідомлює елементи своєї недостатності. Повсякчас прагни до самопізнання і самоповаги!

* * *

Нагально раджу тобі, спілкуючись з дурнем (і таке в житті буває) краще промовчати, ніж відповідати на його безглузді запитання.

* * *

Публічно не кривдь неблизьку тобі людину своїми «унікальними» радами. Пам'ятай, «продавлювання» твоїх рекомендацій — аморально.

* * *

Крик у діалозі показує психічну слабкість людини або бажання бути почутою тоді, коли її не хочуть попросту чути.

* * *

Рівність людей протиприродна і подібна естрадному оркестру, який складається з одних лише фаготів.

* * *

Я ввібрав в себе найхарактерніші моральнісні риси суспільних взаємовідносин в умовах СРСР і пишаюсь ними сьогодні. Тому ніколи огульно не обливав брудом суспільство, яке мене народило і виховало як особистість. Бажаю і тобі величатися своєю країною!

* * *

Найважче в житті — пізнати до субоснови власне Я. Але й немає більшої насолоди у світі, як філософія самопізнання. Самопізнавайся без втоми!!!

* * *

Замислюйся частіше! Гріх, накопичений в молодості, іноді дає про себе знати своєю непередбачуваністю в зрілому віці. Міркуй, творче і обачливо дій!!!

* * *

Живопис, як і філософія вельми ревнівні. Вони вимагають, щоб кожен віддавався виключно тільки їм і обов'язково усією своєю подобою.

* * *

Нинішнє суспільство нагадує золоту лихоманку епохи Джека Лондона. Різниця полягає в тім, що там добували золото власною працею, а сучасні владарі задаром беруть його з державної казни.

* * *

Море випробовує і загартовує людину на все життя. Це говорить тобі моряк БЧ-5 Червонопрапорного Балтійського ВМФ. Пишаюся, а ти захоплюйся!

* * *

Ратні моряки завжди були самовіддані Батьківщині, як безстрашні і випробувані сини Вітчизни.

* * *

Знай! Якщо тобі жінка в усьому і на кожному кроці догоджає і потурає, то ти її не любиш. Ти попросту в цих відносинах обожнюєш самого себе.

* * *

Якби мені вдалося розпочати життя спочатку, то я нічого б в ньому не змінив, по суті. Просто ущільнив би простір-час і цим значно продовжив би собі життя. Економ і ущільнюю постійно свій простір-час!

* * *

Закарбуй назавжди! Гріх, ганьба і безчестя тому чоловікові, у якого улюблена жінка виглядає гірше, ніж її створила матінка при-рода.

* * *

Усвідомлено впевнений, що Народний художник творить істинним духом народним і талановитою сумлінністю своєю.

* * *

Я тобі скажу, що хвороба — це суцзя дрібниця, поки вона тебе не торкається.

* * *

Знай, щоб оцінити достеменно художній твір, потрібно мати принаймні хоч децицю естетичного смаку в душі своїй. Цінуй красу у всьому!!!

* * *

Переконаний, що ти прийдеш до втішного висновку про те, що логіка корисна тільки тим, хто майстерно володіє її інструментарієм.

* * *

Талановитий живописець має таку магію творчості, що цілком закохує людину у свій художній простір на довгі роки, а частіше, на все життя.

* * *

Пересиченість красою навіть шедеврів непомітно притуплює твій естетичний смак. Прислухайся до моєї ради і шануй міру в усьому.

* * *

Якщо ти потрапив в кругообіг рутинних думок і не помічаєш цього стану, то, запевняю тебе, ти втратив здатність мислити самостійно. Будь обачним!

* * *

Обережно! Тобі лукавить часто в очі саме той, хто позаочі плямує і шельмує тебе в повний зріст.

* * *

Напиши книгу і ти зорієтуєшся в тій проблемі, яка тебе останнім часом докучає і постійно не дає тобі життєвого спокою.

* * *

Добре запам'ятай! Шлях, усипаний трояндами, не завжди веде до слави.

* * *

Якщо ти бажаєш насолоди від того, що ти комусь щось даєш, то перш за все навчись натхненно добувати, щоб щедро віддавати. Збагнув?!

* * *

Логіка, немов царівна, керує всесвітньо відомими президентами-державниками і діючими генералами-полководцями, а інколи, в кінце виключному випадку, навіть політиками.

* * *

Філософія — це мистецтво, логіка і смислосзначимість твого особистого життя.

* * *

Не хвалися передчасно доброчесністю своєю, бо знайдеться «доброзичливець» і не дасть тобі її повномасштабно здійснити.

* * *

Придивись!!! Хто сіє зухвало зло серед людей, той неодмінно пожинає підступність і агресію. Така дійсність!

* * *

Філософ ніколи не творить з останніх снаг. Він завжди прагне досконалості мудрості своєї і в цьому його сила. Вчися цьому усе життя.

* * *

Познач, в дискусії і діалозі першим завжди обурюється той, хто неправий.

* * *

Шалені хвилини насолоди іноді не дозволяють зрозуміти сутність явища. По можливості керуй своїми емоціями, але не економ на них у відповідних ситуаціях!

* * *

Пам'ятай! Альфонси — великі майстри роздягнути жінку, одягнути ж її можуть тільки справжні чоловіки. Будь завжди джентльменом. Браво!!!

* * *

Занотуй! Визнати свої помилки — акт моральнісний, а з іншого боку, якщо ти визнаєш свої помилки, то цим самим засвідчуєш про свій сталий розвиток.

* * *

Постійне заняття логікою, подібно фізичним вправам. Не лінуюся і ти отримаєш істинну насолоду від коректності і краси мовленевої культури.

* * *

Постійні щедрі «поляни» — це прямий шлях до багатобарвистого букету хвороб на все життя. Добре, що ти не відпочиваєш на подібних «полянах».

* * *

Неуцтво — це прямий і доконечний шлях до фанатизму і убогості особистого життя. До безкінечності свого буття наполегливо **НАВЧАЙСЯ!!!**

* * *

Погодься! Усі жінки привабливі по-своєму і в цьому можуть магії їх любові.

* * *

Навіщо тобі філософствувати тоді, коли тобі потрібно прийняти просте, конкретне рішення в буттєвій елементарній ситуації. Урозумів!? Дій!

* * *

Фанатична стриманість — це протиприродне явище, яке до хорошого здоров'я нікого не приведе. Слава Богу, у тебе як і у мене, усе в нормі.

* * *

Пихатість свідчить про посередню особу і виглядає така подоба дуже жалюгідною на вигляд. Зверни увагу на подібні суб'єкти.

* * *

Ти помічав? Далеко не усе природне — прекрасне, іноді воно дуже потворне.

* * *

Живи щиро в діяннях своїх, немов ти останній день вікуєш на землі. Від цього ти будеш здоровий і жаданий в співтоваристві подібних до тебе людей.

* * *

І навіть в найсильнішій бурі врешті-решт скоїться блаженний спокій. Відверто поміркуй над цим унікальним явищем в різноманітних іпостасях.

* * *

Переконання — це каскад твоїх позбавлень, бід і складних випробувань через які ти пройшов і не зламався. Це винятково твоє цінне надбання! Пишайся!!!

* * *

Пам'ятай. Перш ніж образити людину гарненько подумай про форму вибачення. А взагалі, раз і назавжди відмовся від будь-яких образ, адже це тебе принижує як унікальну особистість.

* * *

Щоб успішно жити, навчися повсякденно перемагати себе вчорашнього.

* * *

Філософський живопис — це можливість усвідомити себе у планетарному просторі, а також у суспільних відносинах через призму прекрасного.

* * *

З роками ти ще більше переконаєшся, що нічим і ніколи неможливо замінити непідробну, щиросердну любов до Отчого краю в системі всесвіту!!!

* * *

Юна старість, — які чарівливі за змістом і почуттям слова. Саме вони мобілізують дух і енергію людини в цьому унікальному періоді її життя.

* * *

Педагог і лікар зобов'язані, передусім, бути духовно і тілесно здоровими, бо вони мають бути наочним прикладом для наслідування.

* * *

Скільки люди заощадили б засобів існування, якби не переїдали і ретельно пережовували їжу. Пощади сімейний бюджет і здоровішим будеш!

* * *

Допоки в нашій країні вуходоносів будуть заохочувати, а казнокрадів дахувать, про вищу правову культуру народу доведеться тільки мріяти.

* * *

Візьми за правило, не став перед собою мету, в чому-небудь обігнати когось. Марна трата часу! Став благороднішу мету — обігнати самого себе.

* * *

Справжні художники завжди пророки — це підтверджується багаторічною історією розвитку людства. Придивися до шедеврів і спрогнозуй майбутнє.

* * *

Хто не володіє елементарними навичками або розумінням того або того виду мистецтва, той не може вважатися повноцінним Педагогом.

* * *

У деяких чиновників від науки вхідні двері в їх кабінет нагадують іконостас. В той час як у справжнього ученого двері скромні видом своїм.

* * *

Високо ціную живопис, в якому відчуваю ентелехію художника, яка сприяє поліпшенню краси мого духу. Сподіваюся, що і ти з цим згоден!?

* * *

Знаменитий художник, як правило, є своєрідним філософом. Це й не дивно! Велике завжди притягує до себе подібне!

* * *

Немає хабарника, (як і повії), який би не намагався виправдовувати своє ремесло скрутним матеріальним становищем. Не вір їх словам і сльозам.

* * *

Ти єдиний у світі суттю своєю, до речі, як і інші. Немає людей вище, нижче, краще за інших. Лілей свою унікальність Богом дану!!!

* * *

Міцно опануй те, що людина стає особистістю завдяки Учителеві і Педагогові. Ніколи в житті не виступай проти них, як індивідуальностей!

* * *

Візьми собі на замітку. Уразливі керівники завжди позбавляються від талановитих співробітників, посилаючись на їх незлагідний характер.

* * *

Запам'ятай на все життя!!! Не принижуй людину, змушуючи її перед тобою і публікою виправдовуватися.

* * *

З порад порадників можна легко упізнати суть людини. Прислухайся!

* * *

Мотай на вус! Якщо після сексу ти полум'ям любові до неї загорівся, а не утнувся носом в подушку, значить ти її дійсно кохаєш. Браво!!!

* * *

Препод, що бере хабарі, порочить не тільки себе (він зганьблений довічно), а моральнісні основи виховання і освіти вищої школи. Ти бачив цих мерзенних типів в університеті?!

* * *

Поважай і шануй свого Педагога і одночасно не довіряй преподу. Поступай так і ти будеш, як і Учитель шанованою людиною в суспільстві.

* * *

Кожна наука, як і людина, має свою юність. Навіть давньогрецька філософія колись була бентежно молодою і привабливою.

* * *

Повноцінна Філософія, як і чарівлива Любов — вона або є в тобі або її немає. Tertium non datur!

* * *

Справжньому педагогові завжди приємно бути в тіні і спостерігати, як його студент, аспірант, молодий учений насолоджуються своїми променями слави.

* * *

Попереджую!!! Розум не зможе бути вільним в обіймах шаленого кохання!

* * *

Філософія спілкування — це кисень для розвитку особистості. Цілеспрямовано, творчо включайся у філософічні цікаві діалоги.

* * *

Створити власний авторитет набагато легше, а ніж уміло і делікатно ним користуватися в ім'я власного всебічного розвитку, а головне, безкорисливої допомоги іншим. Яскравим прикладом в цьому річизі слугує життєдіяльність моїх вельми авторитетних друзів: Бабаєв В.М., Боровик О.Г., Верещак О.П., Губерський Л.В., Ковтун В.І., Кремень В.Г., Михальченко М.І., М'ялиця А.К., Товажнянський Л.Л., Сокол Є.І., Шкодовський Ю.М. і багато інших.

* * *

І президент і олігарх, і певний генерал, як боги повновладні, але смертні всі вони, як я, як ти, як мільйон таких як ми, що не обтяжливі всевладдям.

* * *

Безперервно самопізнавай себе і життя прагни побудувати так сумій, щоб сповна розкрити лад в душі своїй.

* * *

Щоб насолоджуватися мистецтвом, необхідно бути вишуканим в думках, витонченим в почуттях і делікатним в діяннях своїх. Прямуй цим шляхом!

* * *

Не зраджуй собі перед загрозою страху або хвилию пристрасних потягів, що раптово охопили тебе. Завтра тобі буде соромно за зраду самому собі.

* * *

Закарбууй навіки-віків! Успіх без інтелекту і моральності дуже сумнівний.

* * *

Мить прекрасною може бути тільки тоді, якщо вона структурно і функціонально вплетена в системі вічності.

* * *

Дорогоцінне повчання!!! Ти не хочеш втратити друга?! Якщо це так, то не дошкуляй його постійними серіалами дріб'язкових послуг.

* * *

Спілкуючись з талановитими художниками помітив, що навчитися живопису набагато легше, ніж філософськи живописно мислити в живописі. Яскравим прикладом цьому може слугувати Народний художник України В.І. Ковтун.

* * *

Не ігноруй нічого, що робить тебе моральнісно привабливим. Прагни постійно і до безкінечності удосконалювати своє унікальне Я.

* * *

Сила логіки є загальним надбанням людського розуму! Шкода, що більшість нардепів і державних можновладців не володіють цим унікальним набутком.

* * *

Запевняю тебе, що рани любові сублімуються виключно шляхом шаленого кохання. *Tertium non datur!*

* * *

Філософія самотності — це насолода, розкіш і привілей талановитих людей. Частіше заходь в цей дивовижний, евристичний простір-час.

* * *

Зверни увагу! Жалюгідні, убогі люди, як ніхто інший, пишаються своїм виключно етнічним чи національним походженням.

* * *

У кожного є своя філософія і це безперечно, але як її виявити без спеціальної мови філософії, ось в чому головне питання людського взаєморозуміння!

* * *

Запевняю тебе, що Педагог, презентуючи ту чи ту навчальну дисципліну, може і повинен проповідувати світу Філософію Добра.

* * *

Коли ти морально чистий, тобі абсолютно байдуже, що про тебе говорять в твою відсутність! Будь упевнений в моральнісній красі і правоті своїй!

* * *

Поміть! Життєрадісні люди рідко хворіють. Не журися, життя прекрасне!

* * *

Народний художник України Віктор Іванович Ковтун часто говорить: «Допомагаючи студентам, педагог удосконалює свою художню майстерність, свою унікальну ентелехію, духовність і добродішність». Добре, що в нашій країні ще не перевелися такі Педагоги! Проте їх конче мало!!!

* * *

Запам'ятай на довічно! Праця не просочена людською красою і натхненням, потворна за формою, рабська за змістом і нікчемна наслідком!

* * *

Живи і насолоджуйся своїм унікальним буттям, не перешкоджаючи і не ускладнюючи життя іншим. Нехай це буде для тебе аксіомою життя.

* * *

Запам'ятай і усвідом назавжди!!! Жодна революція не здатна поліпшити життя усіх, без винятку, громадян, адже вона здійснюється обдуреною більшістю людей в ім'я блага меншості. Парадоксально з точки зору логіки, але історія свідок цього явища!

* * *

Пам'ятай! Не навчившись шанувати і цінувати себе як особистість, ти ніколи не зможеш по-справжньому поважати достоїнства інших.

* * *

Справжній художник кодує свій характер в творі, і тоді смішно виглядає мистецтвознавець, який намагається розкрити сутність твору митця.

* * *

Жалюгідне видовище, коли бачиш, як люди ззовні розумні недооцінюють і навіть принижують один одного.

* * *

Жінка — це найяскравіше і мудріше явище на планеті, не маючи влади, вона володарює скрізь і в усьому. Хочеш її перемогти, підкоряйся їй!

* * *

Прагнення до свободи іноді цінніше за саму свободу. Не чекай, а досягай її!

* * *

Презирство — це доля обмежених і психічно хворих людей. Постійно відносься з довірою, пошаною і повагою до людей.

* * *

Погодься! Краще бути мудрим і в міру сильним в похилому віці, чим здоровим з нікчемними думками в молодості.

* * *

Не опускайся в бесіді на рівень чудовиська, сам перетворишся на потвору.

* * *

Парадоксально, але засвідчую тобі факт! Деякі люди потребують інтелектуального акушерства для розвитку свого таланту і навіть здібностей.

* * *

Зверни увагу, більшість людей характеризують один одного через самих себе. Та ще й нав'язують своє враження іншим. Причину ти знаєш?!

* * *

Чим і як ти живився в юності, тим творитимеш себе в зрілому віці й усім цим неодмінно страждатимеш і хворітимеш в старості.

* * *

Любов у всіх за змістом тотожна, але немає жодної пари закоханих схожих за формою. Саме у цьому її привабливість, краса і одночасно романтична закоханість, а інколи і зрада.

* * *

Знай! Народу ніхто і ніколи не давав, не дає і не дасть в майбутньому свободу, а якщо і дають, то такий принизливий сурогат, що народ, не помічаючи пастки, перетворюють на бидло...

* * *

Запам'ятай на все своє життя! Ніколи не виправдовуйся перед другом, бо ти його тут же втрадиш назавжди.

* * *

На мій погляд, майбутні космічні трагедії здатні будуть об'єднати людей в соціальну єдність більше, ніж кровноспоріднені зв'язки.

* * *

Драма народна — це коли люди не можуть застосувати свої достеменні професійні знання у своїй країні, примушені шукати роботу за кордоном.

* * *

Не осироти свою мрію, навіть якщо вона здійснилася. Удосконалюй її!

* * *

Ким би ти не був за соціальним статусом, пам'ятай — принижуючи людину, ти, передусім, ображаєш свою особисту гідність і самоповагу.

* * *

По красивому або потворному вбранні жінки, передусім, судять про її чоловіка. Зміркував?! Будь завжди у всьому джентльменом!

* * *

Ти випадково не помічав, як нужденних нині швидко лікують. Звучить парадоксально за формою, але підкріплено змістом реальних фактів.

* * *

Совість не має загального для усіх алгоритму, на те вона і совість! Збагнув?

* * *

Політик чесним не може бути за природою своєю. А якщо і буває таким, то виключно в народних анекдотах. Коментарі зайві.

* * *

Були б у пацієнта гроші, лікар хвороби у нього завжди знайде. Нині від суми готівки у пацієнта залежить, багато в чому, його діагноз.

* * *

Запам'ятай! Пиши в сто і більше разів краще за інших і тоді тобі будуть байдужими думки тих, хто тебе обмовляє, заздрить і шельмує.

* * *

Ніколи життя не дає людині все те, на що вона претендує. І це дуже добре!

* * *

Якщо віддав дорогоцінну тобі річ, яка сподобалася другу, то ти повноправний хазяїн її, а якщо відмовив — ти раб цієї речі. Рішення за тобою.

* * *

Розумним стати легко, а ось упродовж усього життя бути таким нелегко.

* * *

Справжнім філософом, як і художником ніхто не народжується, але природні задатки, бути такими, у них закладені від Бога. Це безперечно!

* * *

Постійно лови мить і насолоджуйся найкрасивішою музикою у цьому світі — феноменальною мелодією твого закоханого серця. А що миліше може бути у твоєму житті?!

* * *

Маю честь часто спостерігати, як талановитий живописець довго виношує філософський задум картини, проте він миттєво реалізує його на полотні.

* * *

Візьми за правило. Щодня позбавляй базу даних твого інтелекту від абсолютно порожніх думок як за змістом, так і за формою.

* * *

Як не говори, а у повії і олігарха є своє поняття порядності і своєчасності.

* * *

Зверни увагу на жінку, яка багато і безпредметно прорікає, це перша ознака того, що вона не випробувала блаженства в почуттях своїх.

* * *

За весь період існування земної цивілізації на планеті було, ти тільки уяви собі, 240 років мирного неба. То я запитую, а як же бути з виразом *Homo sapiens*?! Парадокс, чи не так?

* * *

Препод завжди звергає на студентів свої недоліки, нарікаючи на те, що вони не здатні його зрозуміти. Педагог же завжди зрозумілий і шанований студентами. Наслідуй принципи Педагога і будеш важною людиною.

* * *

Благаю, відкидай усі види пліток, чуток, інсинуацій і лихослів'я в діалозі.

* * *

Ти напевне знаєш, що лапідарно викладати свої думки в аудиторії — це не тільки мистецтво коректного спілкування, а й естетична насолода.

* * *

Ніколи не нарікай на людей і час, в якому тобі пощастило жити. Вини тільки себе в своїх невдачах і тоді ти досягнеш неодмінно бажаного успіху.

* * *

Змиряся з тим, що рівень і кількість твоїх успіхів пропорційно кількості прихованих і відкритих недругів і недоброзичливців.

* * *

Запам'ятай, коли слова звучать для слів, то суть їх меркне, думки тьмяніють, а дії ненародженими вмирають!!!

* * *

Візьми собі за правило — щодня оновлюй стежину свого унікального життя.

* * *

Якщо ти не в змозі звести в систему те, над чим сьогодні працюєш, то ти толком не знаєш, що і для чого робиш. Ти ж знаєш, що все підкорене системі.

* * *

Знай, що мудрі люди тобі не перешкоджають в твоєму просуванні до успіху, їм це не потрібно. Вони просто тобі осявають тернистий шлях до мети.

* * *

Філософ, Художник, Педагог — це, передусім їх образ реальної життєдіяльності і тільки потім професія. Ти це щодня спостерігаєш у дії.

* * *

Затям собі на все життя, поки ти естетично насолоджуєшся світом краси і полонений її величчю — ти ніколи не постарієш!!!

* * *

Кожна війна врешті-решт закінчується миром. Тому розумні політики (інколи й такі бувають!) ніколи її не розпочинають. Адже шляхом перемовин можна узгодити суперечності між конфліктуючими сторонами. Запам'ятай!!! Емоційні амбіції — це прямий шлях до конфлікту, а згодом і до війни.

* * *

У кожного своя унікальна дорога в рай і навіть в пекло. Тракту там не буває.

* * *

Поки по-справжньому не проникнеш у свою внутрішню сутність і не навчишся себе цінувати, ніколи не зможеш щиро полюбити цнотливу леді.

* * *

Незатребувана краса, як і подібна доброчесність дуже сумнівна.
Провір.

* * *

Ніколи не станеш справжнім Педагогом, поки гармонійно не з'єднаєш в собі учителя і учня. Ось саме чому препод не може ніколи бути Педагогом

* * *

Шануй в собі, передусім те, що ти продукуєш виходячи з необхідності й неодмінно за канонами краси і доброчесності.

* * *

Прагни читати людей з таким же інтересом і пристрастю, як і цікаві книжки. У тебе на це є необхідні знання. Скажу тобі — це напрочуд цікаве заняття.

* * *

Тільки мовчки ти можеш почути розумну людину. Пам'ятаєш нашу розмову. Чують усі у кого є вуха, а ось почути суть проблеми можуть тільки деякі.

* * *

Робити те, на що ти не здатний — це великий гріх. Але тричі гріх не робити те, на що ти спроможний. Ніколи не уподібнюйся великому грішникові.

* * *

Чи не помічав ти, що в нічних монологах ти бездоганно непорочний і логічно послідовний в своїх думках і почуттях. О! Вони інколи спати не дають!

* * *

Справжній Педагог вселяє студентам віру в самих себе, а не абсолютизує свій стиль мислення і технологію діяння.

* * *

Мотивована праця — це унікальна цілителька тіла і наша духовна свята благодать у сутності променистій.

* * *

Зверни увагу! Тільки неуки, заздрісники і невігласи засуджують своїх Учителів і Педагогів. А ось преподи їм до душі! Шкода, але це не парадокс!!!

* * *

Ще раз нагадаю тобі, що війну затівають саме ті політики-пройдисвіти, кому вона пророкує на крові народній неймовірно великі прибутки. Демос виступає в цьому ганебному дійстві, як звичайне знаряддя праці для поповнення матеріального статку верхівки політиків.

* * *

Жаденній людині завжди не вистачає того, що є у інших. Задовольняйся малим і скупість покине тебе назавжди, а заздрість не поступає у вікно.

* * *

Галантний чоловік завжди знає день народження дорогоцінної леді, але не пам'ятає рік її народження і не може згадати, що їй у минулому подарував.

* * *

Наймісткіші за змістом і гранично короткі за формою два слова. Іноді від них залежить не те що доля людини, а навіть світопорядок на нашій планеті — це такі слова: **ТАК і НІ!**

* * *

Якщо ти не в спроможності сміятися над собою, то обов'язково знайдуться люди, які сміятимуться над тобою і сміятимуться доти, поки ти не навчишся сміятися над собою.

* * *

Ти запитуєш у мене: «Чи приносить підкова щастя людині?» Однозначно тобі скажу «Приносить!!! Якщо ти будеш в поті чола працювати як мустанг».

* * *

Запам'ятай як аксіому для орієнтації в особистому житті! Себе не шукають, бо це марна трата часу, себе повсякденно у поті чола генерують!

* * *

Буває, що по волі випадку ти став злим. У такій і подібній ситуації грай щиросердно роль доброї людини. Запевняю, ця вада тебе покине назавжди.

* * *

Дуже прошу! Не вдихай праний запах лестоців і лестуни-пройдисвіти покинуть тебе назавжди.

* * *

Запам'ятай і все життя керуйся. Якщо ти будеш ігнорувати серця жінок і розум чоловіків, то вони врешті-решт тебе проігнорують!

* * *

Знай, повноцінне щастя — не константа, а результат і процес одночасно.

* * *

Не шукай щастя поза творчою працею, адже вона створює умови загальмованої насолоди і натхнення!!!

* * *

Запам'ятай назавжди і керуйся в житті!!! *Фанатичний націоналіст* — це людина замкнута на себе, в культурному відношенні, в межах виключно національного середовища. Безперечно, що це прямий шлях до виродження, спустошення духовної культури нації. Щодо нього як суб'єкта, то він рано чи пізно збагне свою нікчемність але на узбіччі цивілізації!!!

* * *

Патріот Вітчизни пестить свою унікальну культуру в системі світових надбань. Він прилучає в своє сонмище світові досягнення в різноманітних галузях, припасовуючи їх до своїх неповторних національних раритетів. Це прямий, незрадливий шлях до сталого розвитку національної держави в просторі взаємозалежних культур!!! Щодо нього як суб'єкта, то він має широкий спектр свободи вибору для розвитку своєї самодостатності!!!

ЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

(Філософія : навчальний посібник. — Харків: ХДАДМ; Видавець Савчук О.О., 2014. — 380 с.).

Кожна людина усвідомивши себе, замислюється над тим, а яке ж її місце в цьому світі, хто для кого існує — людина для світу чи світ для неї? А ще більше інтригує кожного із нас те, який спосіб зв'язку нашого «Я» і всього навколишнього світу? І для чого це крихке, скороминуще моє «Я» з'явилося в цьому безмежному космосі? А згодом постає питання про сенс взагалі життя. Звідси, мимоволі виникає питання про появу нас на планеті, як щось абсурдне чи випадкове в безконечній комбінації хаотичного руху матерії? Або ще одне сакраментальне питання, яке хвилює майже кожную людину. Якщо поява мого «Я» закономірна, то в чому полягає його необхідність і до якої мети я повинен прагнути, щоб виправдати своє існування? А якщо це так, то на які ідеали мені орієнтуватися, до яких цілей прагнути, якими засобами їх досягати? Я впевнений в тому, що подібні питання завжди бентежать кожную людину, якій небайдужа власна доля.

У своїй сукупності співзвучні питання та відповіді на них складають ядро світогляду і слугують орієнтиром людині в її життєдіяльності. Тож усвідомивши своє місце в світі, сенс свого буття, людина визначає конкретні цілі свого повсякденного життя, формує певну життєву установку і веде відповідний спосіб життя. Звідси, одна людина бачить сенс свого буття в служінні Богові, любові до людей, друга, навпаки, вбачає себе в безмежному владарюванні на землі і запереченні Бога. Інший суб'єкт канонізує себе в революційній боротьбі за ради «щастя всього народу», а протилежний налаштовує себе до абсолютного упокорювання, непротивленні злу насильством, А є й такі, які вбачають свою сутність в безконечній плотській насолоді, а залишки людей (саме залишки) шукають втіхи в алкоголі, наркотиках, розпусті тощо.

Таким чином, філософія необхідна для формування незалежного, творчого, самостійного мислення. Про це свідчить досвід історії філософії, який вчить критично відноситися до надв'язуваних людині стереотипів мислення, вигідним для тих, хто саме сьогодні панує в економічному, політичному і духовному житті. Тож, філософська

культура є важливою передумовою для вироблення власної позиції, причому позиції доказової, такою, що спирається на вагомі наукові аргументи.

Саме в цьому навчальному посібнику я намагався простежити розвиток основних філософських систем, і це дало мені змогу виокремити філософію як загальну дисципліну, показати специфіку її як сфери культури, яка принципово відрізняється від науки, мистецтва, релігії й ідеології. Свого часу славетний філософ І. Кант вважав філософію не тільки найвищим рівнем теоретичної думки, але «природною схильністю душі», яка притаманна всім людям, кожній людині, зокрема. Це пояснюється тим, що «не хлібом єдиним» живе людина; вона прагне здійснитися над повсякденністю, глянути на світ і на себе нібито з боку, вона міркує про сенс життя, про конечні цілі, про події, що відбуваються з нею і світом, в якому вона — тимчасовий гість.

Отож, кожна скільки-небудь духовно розвинена людина якоюсь мірою — філософ, навіть якщо вона ніколи не чула слова «філософія». Однак, навіть не відаючи, чи одержать правильні відповіді на свої питання, люди воліють виробити власне відношення до життя, що задовольняє вимогам їхнього розуму, і потребам душі. Це і є головна мета філософії. Про таких говорять: це його філософія, маючи на увазі, що такі його погляди на життя.

Філософія ж як специфічна система знань, на відміну від стихійного, аматорського, «повсякденного» філософствування, спирається на власні вікові традиції, зберігає і постійно переосмислює свою історію. Якби вона не торкалася таємних струн людської душі, не виражала найвищі суспільні інтереси, то не було б і великих філософів, творців грандіозних світоглядних систем і філософських вчень. Філософи, перш за все, презентують духовний орієнтир особистості, що прагне до мудрості, до оцінювання власного життя не лише в масштабах сьогоденності. Саме філософія повертає людину до вічності, наповнює її розум думками про минуле і майбутнє, виводить за межі ніші її особистого існування, надає осмисленості всьому життю.

Давньогрецький філософ Аристотель підкреслював, що від філософії не потрібно чекати практичної користі, тобто вирішення часткових прикладних завдань. Інакше кажучи, філософія — це не тактика, а стратегія людського життя; вона є долею вільної людини

і її орієнтиром, вона являє собою погляд у вічність. Філософія не дає жити буденним сьогоденням, вона перетворює, за влучним і лапідарним висловленням Г. Сковороди, «синів дня в синів століття».

Німецький філософ Л. Фейєрбах припускав, що, філософствуючи, людина виступає від імені всього людського роду, тобто реалізує свою суспільну сутність. Це значить, що в акті філософського мислення, філософської творчості, унікальний, неповторний досвід індивіда найглибшим чином сполучається з досвідом загальним, вселюдським. Останній, відображений у категоріях філософії, культури й різноманітних формах діяльності, є інколи первинним стосовно індивідуального, створюючи належні умови для продовження свого історичного розвитку.

Відповідаючи на питання, що дала йому філософія, Антисфен зазначив: «Уміння розмовляти з самим собою». Діоген Синопський на те ж питання відповів так: «Принаймні, готовність до всякого повороту долі». На питання, чим філософи перевершують інших людей, Аристипп відповідав: «Якщо всі закони знищаться, ми одні будемо жити як і раніше». Безумовно, філософія не може бути винятковим здобутком індивідуального існування, вона виступає модусом залучення особистості до загального, до людинолюбства.

Філософія спроможна через інтеграцію індивідуальних світорозумінь розширювати масштаби особистісного буття і піднести його до рівня буття суспільного. Отож, філософія — це раціональний пошук оптимального способу життя й орієнтації соціуму у світі. Згідно з Гегелем, філософія «постійно утворює центр всієї духовної культури, всіх наук і всякої істини».

Доволі часто студенти, аспіранти, і не тільки вони, задають мені питання: «Що перш за все необхідно для того, щоб мати свою доброякісну філософію»? Моя відповідь така. Серйозно визнати, що людина має виразну філософію, можна в тому випадку, якщо вона ознайомила з історією філософії, з її сучасними досягненнями, а головне, якщо її вчинки не будуть розходитися з її власними переконаннями. Справа в тім, що тривалість нашого особистого життя незначна, його сутність безупинно змінюється. Наш організм сам собою прагне до тління; наша планида — нерозв'язна загадка, а слава, яка не дає багатьом спокою, взагалі — невідома величина. З цього приводу Марк Аврелій, характеризуючи сенс життя людини, наголошував, що життя людини є бій, перебування в чужій країні;

посмертна слава — забуття. В такому разі, що ж може слугувати нам путівником? Він відповідав: «одне, тільки одне, — філософія!» Мені здається, що філософія має на меті те, щоб геній, котрий перебуває в кожному із нас, залишався чистий від усякого повсякденного і соціального-політичного бруду, був сильніше задоволень або всіляких страждань.

Славетний Р. Декарт, підкреслюючи значення методологічної культури, відзначав: «Філософія дає засіб говорити винятково правдоподібно про все і одночасно викликати захоплення у людей менш знаючих». Звідси, ФІЛОСОФІЯ, як я її розумію — це мистецтво, логіка і смислосназначимість особистого життя. Іншими словами — царина розмаїття людських думок в плоті прекрасного!!! А ось ще одна перлина із скарбниці філософської мудрості Р. Декарта: «Не можна видумати нічого настільки оригінального й малоймовірного, що не було б уже висловлене ким-небудь із філософів».

На думку Аристотеля, філософія є знання про істину вічну. Через два тисячоліття німецький філософ Едмунд Гуссерль, торкаючись питання про істину, наголошував не про повсякденну істину, пов'язану з локальною традицією, а про істину загальнозначущу, про істину в собі. Це істина, якій підкоряють життя, заради якої жертвують усім. Ключ до розуміння філософської системи дає визначення істини в ній. Отже, філософія починається, там і тоді, де і коли виникає питання про істину-ідеал.

І на завершення. Дорогі мої студенти, ви перегорнули останню сторінку навчального посібника. Ви чи не найперше в житті так глибоко ознайомилися з основними питаннями і проблемами, які притаманні філософії, яка посідає помітне місце в системі вищої освіти з формування загальної культури і наукового світогляду людини, її особистісного розвитку.

Скажу з щиросердною відвертістю, та ви й самі вже збагнули, що неможливо стати освіченою людиною, не проникнувши у зміст філософії, не розуміючи її проблем, не маючи досить широкого світоглядного кругозору. Я впевнений, що вивчаючи філософію, ви усвідомили те, що вона, багато в чому, стала надійним і ефективним шлях збагачення духового світу вашої виняткової індивідуальності.

Особливість цієї книги полягає в тому, що тут виділені основні питання, які відповідно до сформованої практики звичайно пропонуються студентам на іспитах і заліках. Послідовність питань під-

порядкована логіці побудови навчального курсу з філософії. Я прагнув висвітлювати всі теми таким чином, щоб вони були доступні для розуміння незалежно від знайомства з попередніми питаннями. Передбачається, що ви будете не просто запам'ятовувати матеріал, викладений в книзі, але й осмислювати його — це, до речі, сприяє і успішному системному запам'ятовуванню.

Звичайно, в одній книжці неможливо «осягнути неосяжне», тобто повністю охопити весь незмірний зміст філософії. Для більш глибокого вивчення її проблематики з тих же позицій, пропоную постійно звертатися до наведеного списку рекомендованої літератури.

А тепер, знову звертаюсь до Вас мої любомудрі студенти. Я хочу висловити Вам своє одкровення с приводу того, що Ваші розумні очі та яскраві неповторністю розсудливі думки, повсякчасно корегують мої філософські роздуми та виявляють нагальні проблеми сучасності. Не скрию від Вас того, що буду задоволений, якщо моя книга допоможе Вам збагатити особистісне життєве світорозуміння, додасть наснаги, певності та обачливості Вашій орієнтації у теперішньому тривожному, конче суперечливому світі. Особливо буду утішним за тих, хто не обмежиться цим курсом, а цілеспрямовано і натхненно продовжуватиме своє проникливе знайомство з вічними життєво трепетними проблемами філософічного характеру. Я переконаний у здійсненні Ваших майбутніх ґрунтовних філософічних відкриттів.

Пам'ятаймо назавжди — ніхто немає права монополії на істину, але кожному забезпечена в цьому світі свобода її пошуку!!!

Зичу всім читачам, шанувальникам коректного мислення і глибоких філософських роздумів, успіхів у неперервному навчанні заради розкриття особистого, цілеспрямованого в майбутнє, життя!

А ще щиросердно бажаю Вам лицарських бенетежних думок, жаданих сакраментальних почуттів й джерельно чистого сумління!

Хай у Вашому житті все буде розумним, красивим та дієво плідним!!!

Повсякчас Ваш і з Вами —

професор Станіслав Миколайович Пазиніч!

СІМДЕСЯТ ПЯТЬ РОКІВ, В ЯКИХ ВІДДЗЕРКАЛИЛИСЯ СІМ ШКІЛ МОГО ЖИТТЯ

Ось і минули, а вірніше промайнули п'ять років з того дня, коли я відзначав своє семидесятиріччя. Для іншої людини п'ять років це неймовірна ноша, яка перевтомлює її і не приносить насолоду життю. Щодо мене, то ця пора була максимально насиченою науковою творчістю і святою для мене педагогічною діяльністю. Оці два складника іманентно просочені прихильністю до улюбленої справи, надихають мене на творче відношення до будь якої справи за яку берусь з максимальною відповідальністю. Саме в цьому криється моя свобода вибору себе в розмаїтому, суперечливому соціально природному просторі. Це забезпечує мені мати власну точку зору на буремні події, в середовищі яких я повноцінно існую. Адже цінність особистого життя характеризується натхненною працею людини в сучасному житті, яка надійно і ефективно реалізує талант, яким щедро наділила природа кожному без винятку особистість в цьому буремному світі. В цьому, як я розумію, криється сенс, цінність і насолода життя!!!

Розкрити свій талант це і є SANCTA SANCTORUM, тобто категоричним імперативом кожної людини, яка не вщемляє можливості досягнення поставленої мети іншою особистістю. В цьому святодійстві, проявляється честь, гідність, врешті-решт самодостатність особистості, яка наскрізь просякнута національними барвами духовної культури, в системі світових надбань загальнолюдської цивілізації. Така особистість не буде консервувати національні здобутки, а всіляко розвиватиме їх, з метою звеличення нації в світових масштабах, не зважаючи, якою мовою вона буде їх презентувати світовому товариству. Оце і є ПАТРІОТ України, яким я є і повсякчас пишаюся всім своїм єством.

Саме ця, своєрідна за формою, сентенція перекликається з народною мудрістю, яка сповіщає про те, що найщасливіші батьки ті у котрих благополучні і самодостатні діти і внуки. Згідно з цим народним досвідом ми з дружиною Любов'ю Михайлівною щасливі та удачливі. Адже наші діти Анна і Ярослав одружені, виховують своїх дітей. Внук Стас закінчив славетний Національний технічний університет «ХПІ», а молодший — Мирославчик успішно опановує перші здобутки дошкільного навчання. Що ж стосується особисто

мене, то я вважаю себе самодостатньою, тобто вільною людиною. Оскільки мені вдалось самостійно, без будь-якої допомоги, спроектувати, побудувати оригінальний за змістом і формою дачний будинок. Посадити, в оригінальній гармонії, десяток дерев і сотні квітів, виростити, виховати славних і добропорядних дітей, внуків та ще й написати і опублікувати більше двох десятків книжок.

Скільки себе пам'ятаю, то ніколи не мав звички звертати увагу на свої роки, адже на ці дрібниці не вистачає часу, та все ж зрідка буває так, що інколи гайне думка проаналізувати свій життєвий шлях. І тоді виокремлюю із джерела подій щось таке, що вдалось успішно зробити і навіть після цього пишатися досягнутим завдяки перемозі себе вчорашнього і вибору для цього нової стежі життя. Увиразною і те, чого свого часу не зміг, з тих чи інших причин, здійснити в повному обсязі можливого. Але розпачу в такі хвилини не буває, бо відразу свої почуття переключаю на приємні враження із минулого або сьогодення. Слава Богу банк щасливих, успішних даних мене в цьому відношенні влаштовує і, як завжди, наштовхує на вибір ще складніших справ і цікавих доріг в досягненні назначених цілей.

Тож, якщо не занурюватись в подробиці, а взяти своє буття загальом, то своїм життєвим шляхом на сьогоднішній день задоволений. І якби прийшлося його відтворити, то не звернув би зі своєї, притаманній лише мені, дороги. Можливо тільки в окремих випадках частково ущільнив би свій простір-час на більш продуктивний за формою і не більше. Адже я успішно закінчив Лубенську середню школу № 1. Саме ті знання, які я сформував в середовищі славнозвісної школи, надали мені змогу поступити в столичний університет і з відзнакою завершити навчання у всесвітньо відомому Київському держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка. Став, на мою думку, й за відгуками студентів, аспірантів і колег цілком пристойним педагогом одного із знаних у світі університетів ХІІІ і Харківської державної академії дизайну і мистецтв, заслужив присвоєння вченого звання професора і академіка АПН України. Нагороджений за науково-педагогічні успіхи, вельми шанованою в педагогічному середовищі, медаллю К. Ушинського.

І все-таки хочеться в якійсь мірі аналітично згадати деякі фрагменти свого життя згідно сутнісно-хронологічного порядку і не скільки для себе, а для підростаючого покоління. Адже у кожного своя стежа в бутті народному, то мій wspomин можливо буде слугувати тим, хто зацікавиться фактами, що передували нинішній, бу-

ремній подіями, добі. Бо не знаючи минулого, чи то обливаючи його здобутки лайливим брудом, а заодно і людей, що в поті чола працювали в ім'я могутності країни, майбутнє успішним не побудуєш.

Тож, уперше я побачив цей дивовижний світ 14 травня 1940 року, саме в день святої ікони НЕНАВМИСНА РАДІСТЬ. (рус. *Нечаянная радость*) Батько, *Пазиніч Микола Миколайович*, офіцер Червоної Армії загинув на фронті Великої Вітчизняної війни. Мама, *Морозова Анна Савелівна*, залишилася одна з немовлям на руках, як і сотні тисячі вдів того часу. Я до останнього подиху мами повсякчас її обожнював. Пройшов час, а я інколи себе докоряю тим, що міг ще краще шанувати свою маму, яка пережила пекельні воєнні і післявоєнні роки. І тому завжди нагадую студентам про святі почуття до своїх матерів. Бо єдине, що можна у цьому світі обожнювати — це Мама. У сім'ї, де це не відбувається щиросердечно, говорить про те, що згадана сім'я психічно нездорова.

Нагадаю, що у той важкий ратний і післявоєнний час мамі багато хто по-хорошому заздрив, що вона народила сина саме в день чудотворної ікони, адже в народі завжди вважається, що хлопчик, який з'являється на світ божий в день цієї чудотворної ікони є дуже хорошою прикметою як для мами, так і для сина. Життя здається підтвердило цю народну прикмету. Я і понині в цей святий день для мене, повсякчас, де б я не був, відвідую церкву і неодмінно йду до своєї покровительки. А коли буваю в Москві, то в першу чергу відвідую церкву в честь ікони Ненавмисна радість. Буваючи в Києві неодмінно відвідую Володимирський собор, де знаходиться ця ікона, до речі, найбільше серед інших в соборі.

Що особливо запам'яталося з тих дитячих жаклих голодних воєнних і післявоєнних років? Перш за все навчання. Воно мені давалося легко тому що дідусь, *Морозов Сава Дорофійович* педагогічно, не прискіпливо навчив мене писати і читати ще в шість років. А ще навчив мене багатьом молитвам. Але мене особливо вражало те, як він сам чарівно і натхненно молився! Пам'ятається як він, стрункий, красивий, інтелігентний, в повному розумінні цього слова, чоловік, при своєму-то зрості метр дев'яносто стояв поблизу ікони і виразно та одночасно по-своєму велично й хвилююче вимовляв слова молитви. Це справляло на мене незабутнє враження. Як же ж тільки мені хотілося йому наслідувати у всьому, а особливо в проханнях до Бога! Образ його і понині, немов живого, часто і зворушливо бачу перед собою.

Він був і до цього часу є для мене найдорожчою людиною у всьому світі!!! Бабуся Агрофена Федорівна молилася тихесенько, покірливо, навколюшки пере своєю іконою і майже пошепки. У кожного із них була своя ікона, подарована свого часу їхніми батьками. І я пишаюся тим, що ці ікони, які звідали стільки радощів і горя, тепер повноцінно живуть духом своїм в моєму кабінеті. Надіюсь цю сімейну традицію передати онукам своїм. На мій погляд, саме із таких зовні немовбито дрібничок і починається Батьківщина!!! Щодо дідуся і бабусі, то вони прожили удвох в мирі та взаєморозумінні сімдесят два роки, а пішли в світ інший, коли їм виповнилося по дев'яносто шість років.

З великою вдячністю згадую свою першу талановиту і щиросердну учительку *Валентину Артемівну*, а також бібліотекаря *Олімпіаду Олександрівну*. В ту пору я багато читав цікавих книжок. Доречний спомин тут буде й про те, що на читання книг записувалась величезна черга школярів і дорослих. Для сьогоденної молоді це якимсь диво! Добре пам'ятаю і те, що в школі педагоги жіночої і чоловічої статі були навпіл, і що в класах було максимально по двадцять учнів, а десятих випускних класів було 7. Така ж наповненість класів була і в 3, 5, 8 та інших школах Лубен. Добре пам'ятаю талановитого, всебічно розвинутого директора школи — *Григорія Івановича Сурмила*. Він, як і другі вчителі, (більшість із них пройшли фронти Великої Вітчизняної війни), чоловічої статі були для нас хлопчаків, яскравим прикладом мужності, одержимості у всіляких добрих і моральнісно вивірених діяннях.

У дитячі роки, коли був вільний час, я пропадав на рибалці — годувальниці нашій. Річка Сула навесні надто розливалася і дуже поволі, десь аж в червні, входила в береги, залишаючи добру сотню маленьких і великих озер. У них була маса риби. Я будучи малолітнім хлопчиськом, в ті страшенно голодні роки, приносив додому по відру риби. Це були в основному карась, лин, минь, щука, в'юн і безліч раків. І що цікаво, в перші післявоєнні роки навколо була тьма-тьмуща вибухівки, але ніхто навіть і думки не гадав про те щоб глушити або труїти рибу. Ловили простими підручними засобами. Та і малька ніхто не брав. Існував не писаний закон, на сучасній мові екологічний імператив — берегти природу. Риби вистачало всім і при тому протягом року, а тому ніхто не заготовляв про запас, адже тоді у людей не було холодильників. А головне — у людей не було невгамовної меркантильної хижацької жадоби.

А ще в плавнях навесні ми збирали яйця диких птахів: крижнів, чирок, лисок, гусей, диких курочок й інших птахів. І тут існував народний закон, що не дозволяв брати з гнізд птаха яйця, якщо там їх було менше семи. Чому саме сім, а не більше для мене і по нині ця народна мудрість чи то прикмета, є загадкою. Ніхто не порушував цей закон і не з причини страху покарання або людського осуду, а виключно за чинником совісті (совість як я її розумію це — тисячу невидимих свідків), яка не дозволяла переступити грань народного екологічного табу. І не дивлячись на те, що то були жахливі голодні післявоєнні роки, проте люди не звірили і до природи відносилися як до якогось благородного, добросердного могуття. Але чому ж зараз в товаристві помірною матеріального достатку набирає величезну силу екологічний і побутовий вандалізм. Варварство, яке шалено руйнує екосистему, спотворює чарівну, унікальну у своєму роді, багатоманітними ресурсами, прекрасну українську землю.

Ці, післявоєнні голодні але духовно насичені джерельно чистими враженнями людської доброти, дитячі роки, були моїми *першими екологічними, релігійними, моральнісними і естетичними уроками життя*. І тому, як відлуння, а краще сказати на знак подяки тій дивовижній школі життя, тій здоровій екологічній і суспільній моралі, я часто звертаюсь в своїх лекціях, наукових статтях, книжках на захист планетарної екосистеми і зокрема, збереженню і розвитку нашої української матінки землі.

Другою школою життя була служба у військово-морському флоті на Балтиці. Суворе, але романтичне життя залишилося в пам'яті і до цього дня. У той час ніякої дідівщини навіть і в розмовах не було. Правда були невинні розіграші по відношенню до «салаг» новобранців (похідне від маленької рибки — салака), але не більш. Там царювала повага одного до одного не залежно від звання і віку моряків.

Служба на флоті давала можливість багатьом мужнім юнакам освоїти чимало фахів, адже корабель це доволі складна в інженерно-технічному відношенні плаваюча споруда. Матрос повинен був досконало освоїти оду основну і дві суміжні спеціальності. Я був на кораблі в системі БЧ-5 (бойова частина-5), тобто електриком і одночасно водолазом та електриком слаботочником. Таке взаємне замінування один одного забезпечувало бойову живучість корабля. Наприклад, водолази, при огляді підводної частини корабля, це необхідний

ритуал його безпеки на рейді, завжди працювали вдвох. Один на палубі, а другий під водою. Життя останнього майже повністю залягло від першого. Ось звідки так потужно розвинута довіра і повага у моряків. Це своєрідна дружня сім'я в замкнутому просторі але у відкритому морі чи океані. Тому морська дружба, доблесть і честь, про яку складено багато патріотичних за змістом і мелодійних за формою пісень, залишаються в серці моряка на все життя. І не було випадку, коли б моряки не відзначали День військово-морського флоту, який припадає на останню неділю липня.

Спогади про друзів, спомин цікавих фрагментів із морського романтичного життя і обов'язково спів тих пісень сивоволосими моряками, які притаманні тільки «мориманам», все це залишає приємне враження на довгі роки. Але з кожним роком наш хор невблаганно рідшає. Таке життя, проте моряки своїх друзів ніколи не забувають, як Вітчизну священну свою!.. Тому вважаю, що ці скрутні але емоційно-піднесені роки спонукали сформувати в мені цілеспрямованість, одержимість, філософську усвідомленість життя. За роки служби перечитав добру сотню книг і свідомо поступав до філософського факультету Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, а конкурс тоді був дуже великим, адже на весь Радянський Союз було всього таких три факультети. І складали тоді п'ять вступних іспитів. *До речі. Хабарів і корупції в ті часи не було! Приймали виключно за показниками знання абітурієнта!!!*

В ті роки в країні був культ знань в повному розумінні цього слова. Рівень підготовки фахівців був дуже високим. Країна займала одне з провідних місць в світі за рівнем розвитку вищої освіти. Цю епоху можна коротко охарактеризувати роками так званої політичної відлиги і колосальними успіхами в освоєнні Радянським Союзом космічного простору.

Тоді створювалося таке враження, що країна об'єдналася в єдиний монолітний соціально-просторовий організм і на одному подиху прагне, а вірніше намагається увірватися в перспективне світле майбутнє. Так, то були дивовижно цікаві насичені гордівлливим, пафосним натхнення роки радянських людей, бажаючих розбудувати нову країну. Такого проміжку часу, щоб так були піднесені патріотичні почуття людей, особливо молоді, закоханої романтикою, об'єднаних в сім'ю вольну нову, я більше не пам'ятаю!!! Спомин цих років і славних вчинків і до тепер пестить душу.

Третьюю школою мого життя непохитно вважаю мої студентські і аспірантські роки в Київському держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка. Вчився, як мовиться, з великим натхненням, навіть з наснагою і естетичною насолодою. Закінчив філософський факультет відмінно. На Першому Всесоюзному конкурсі наукових студентських робіт в Москві моя наукова робота була відзначена медаллю Міністерства вищої і середньої освіти СРСР. У тому ж році став Лауреатом Всесоюзного конкурсу студентських робіт з суспільних наук і був нагороджений медаллю ЦК ВЛКСМ. Ці медалі діти і внук шанобливо зберігають як сімейну реліквію.

Треба сказати, що в ті шестидесяті роки студентським науковим товариством (СНТ) Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка натхненно і майстерно керував мій хороший товариш, *Льоня Губерський*. Вже тоді був помітний його організаторський талант і аналітичний склад ума. Ми, будучи активними учасниками СНТ, брали участь в багатьох наукових конференціях провідних вищих навчальних закладах СРСР. Я, будучи студентом, виступав на таких конференціях в містах: Москва, Ленінград, Рига, Тбілісі, Єреван та інших. Нинішня студентська молодь не може собі навіть уявити, про який рівень і масштабність діяльності студентського наукового товариства. І дійсно, то були роки тотального захоплення молоддю наукою. І мені приємно відзначити, що у керма цього потужного руху Київського держуніверситету стояв молодий, завзятий, неймовірно чуйний, порядний і надійний капітан *Льоня Губерський*. Нині *Леонід Васильович, ректор Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Герой України, Академік НАН України, Надзвичайний і Повноважний посол України, доктор філософських наук, професор*. Всі заслужені нагороди важко тут згадати, а не те, щоб перерахувати!

Повинен сказати, що *Леонід Васильович* пройшов повну ротацію, не минаючи жодного етапу в напрямку до самої відповідальної посади в Україні на рівні університетської освіти. Ось тут можна й перерахувати етапи життєвого путі. Служба в лавах Радянської Армії, демобілізувався старшиною; секретар комітету комсомолу філософського факультету, а згодом університету; декілька раз був командиром студентського будівельного загону; заступник парткому і заступник декана; проректор університету; директор Інституту міжнародних відносин, а потім уже й ректором. Я так в подробицях

описав життєвий шлях тому, що він серед нас як і Василь Григорович Кремень були вельми помітними, а по-друге факультет наш був невеличким і ми майже всі знали один одного. По-третє, скільки пройшло часу, а відносини між нами залишилися джерельно чистими, як в річці Хорол чи Сула природна вода.

Всі вісім років (студентські і аспірантські) танцював в університетському ансамблі «Молодість». На яких тільки сценах виступав Заслужений колектив України «Молодість» під керівництвом *Олександра Яковича Бердовського*: Київ, Москва, Ленінград, Тбілісі, Рига і багато, інших міст. В Києві не було жодного театру на сцені якого б я десяток раз не танцював. Та я і зараз із задоволенням, за всіма, як-то мовиться, канонами хореографії можу танцювати: «Мазурку», «Полонез», «Чардаш», «Міську кадриль», «Болеро» та інші. І, звичайно ж, вічно молодий, будь-якою епохою затребуваний, класичний вальс. Можна категорично сказати, що навчання, результативна участь в СНТ, а також заняття хореографією — це потужна наукова і духовно естетична школа в моєму житті.

Але хочеться згадати ще одну сторінку студентського буття, що відбувалося в гуртожитку. А саме — високий рівень самоорганізації студентства 60-х років, про їх відповідальність, дух взаємодопомоги. Тоді нікому в голову не приходило, щоб назначити комендантом когось зі сторони. Комендантами були виключно студенти, старостами поверхів, безперечно студенти. Взагалі, студенти шестидесятники уміли швидко і надійно само організовуватися. Це виявлялося у навчанні, в побуті і під час змістовного дозвілля. Університет був монолітним єдиним організмом і буквально насичений студентською активністю, усвідомленим життєлюбством, потужним колективізмом і щирою дружєлюбністю. Ця університетська здорова атмосфера закарбувалася в моїй душі на все життя і це дійсно не за назвою, а за сутністю моя *Alma mater!!!*

Четверта школа мого життя, тісно пов'язана з третьою — це могутній рух студентських будівельних загонів (СБЗ). Не було жодних літніх канікул, щоб студенти не виїжджали на будівництво, як тоді говорили, комунізму. Фактично всі будинки, господарські комплекси, ферми — усе було побудовано на цілині руками студентів. Унікальна організація роботи була надзвичайно структурованою і чіткою. Всім цим займався виключно комсомол, на який деякими сьогоднішніми невдахами-політиками вилито неймовірно багато бруду. У мене скла-

дається враження, що це саме ті політики, яких ми не брали в лави будівельних загонів. А сьогоднішня молода політична поросль не має уявлень про цей унікальний студентський рух. Це була виняткова за формою і дієвим змістом школа життя!!! Шкода, що сьогодні нічого дієво подібного серед молоді немає, а економіка, згідно моему переконанню, конче потребує аналогічного молодіжного руху.

Тоді держава довіряла студентам найскладнішу техніку, командирами, майстрами, прорабами, комісарами будівельних загонів були виключно студенти. Нашу працю вельми шанували, а ми, у свою чергу, відповідали максимальною самовіддачею. Ми їхали з ентузіазмом, не за грошима, а за «туманом і за подихом тайги». Хоча гроші заробляли на ті часи добрі. Але і працювали від зорі до зорі. Але будівельні загани ставили собі за мету не лише прямий заробіток, а, перш за все, виховання студентів у дусі творчого колективізму та шанобливого ставлення до праці. Саме там формувалися на практиці моральнісні якості, високе, непідробне почуття патріотизму.

За ті студентські будівельні роки освоїв майже всі будівничі спеціальності від муляра до електрозварювача. А утілив свій багатий будівельний професіоналізм значно пізніше — в моєму унікальному і сподіваюся неповторному дачному будинку. Я створив унікальний інтер'єр, естетично рідкісний простір, тепер уже він створює прекрасні умови для мого духовного і фізичного відпочинку і плідної творчої наснаги в науковій і дозвільній діяльності.

Але повернемося до СБЗ. Я був на будівництвах в Казахстані, в Якутії, в Угорщині, Німецькій демократичній республіці. Побратимство, яке сформувалася в ті насичені трудовими подвигами роки, (так, — це дійсно були подвиги) можна порівняти за своєю дієвістю з флотською дружбою. Вона — безкорислива, щира, надійна і завжди на все життя.

Ось яскравий приклад мого життя. Прошло майже п'ятдесят років, а дружні взаємини у мене збереглися і понині, такими ж чистими і безкорисливими з *Василем Григоровичем Кременем*, які нам були притаманні в студентські та аспірантські роки. Створюється враження, що це було нещодавно, немов вчора. Він, займаючи досить відповідальні посади, звання залишився до сього часу справжнім другом. Пам'ятаю цікавий випадок, який показує відкриті почуття. Якось, маючи вільний день, поїхав на дачу і зайшов в огород. А тут роздається телефонний дзвінок Міністра. Василь Григорович

запитує: «Чув, що у тебе щось скоїлось, то яка потрібна тобі допомога!?» Відповідаю: «Все гаразд, справлюсь власними силами». Ось саме такі турботливі ситуації у дружніх стосунках завжди зігрівають серце. Тож, щоб зберегти дружні безкорисливі відносини, ніколи в житті не дошкуляю друзів різноманітними проханнями!

Таким чином, студентські будівельні загони — це потужна школа, що виховувала силу волі, одержимість, чесність, управлінський професіоналізм, доброту, взаємну допомогу і міцну на все життя дружбу. Я завжди з належною теплотою згадую ті буремні часи, коли з друзями, сповнений ентузіазмом, допомагав розбудовувати свою велетенську країну. Ми, учасники будівельних загонів, і нині пишаємося нашими здобутками і проголошуємо: Слава СБЗ!!!

Хто пройшов цю школу, той досяг власними зусиллями багато чого розумного і добропорядного в своєму житті. Чимало будзагонівців потім займали відповідальні державні і партійні посади. Так, Кремень Василь Григорович — міністр науки і освіти, а нині Президент Академії педагогічних наук, професор, академік НАН України, *Губерський Леонід Васильович* — ректор Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Герой України, академік НАН України. Щоб перерахувати лише прізвища успішних керівників не хватило б і десятка книг. Мені Харківський обком партії доручив очолювати міжвузівську філію Університету марксизму-ленінізму (УМЛ) впродовж дев'яти років. Це теж була своєрідна і науково ефективна школа між професійного спілкування вузівської інтелігенції. Багато вчених науково-дослідних інститутів і педагогів вузів і зараз з вдячністю згадують ті університетські роки насичені палкими і водночас змістовними науковими дискусіями. О крім навчання слухачі колективно відвідували театри, музеї, художні виставки. Без перебільшення скажу, що то було, повноцінне, наповнене життєвою наснагою, життя вищого навчального закладу. Приємно згадати і про те, що вісім пар завжди мене поздоровляють з Новим роком як «свата». Річ у тім, що впродовж дев'яти років у філії було зіграно вісім весіль і не одного розлучення! Добрий показник щодо сьогоденної ситуації в просторі цієї животрепетної проблеми в Україні.

П'ята дієва школа мого життя — це дружня сім'я. Вона існує вже сорок сім років! Весілля, як зараз пам'ятаю, було скромним і майже традиційним для того часу — в одній із кімнат аспірантського гуртожитку ХПІ, що розташований на вулиці Ярослава Галана

в Харкові. А на другий день ми з мою красунею Любочкою зняли, за доступною ціною, квартиру у циганів і жили у них майже рік. Так, саме у циганів! І скажу, що було у них весело і романтично в ту пору. Пісні, танці й неодмінний атрибут скрипка, були майже кожної суботи увечері, а наступного дня — в неділю, підготовка до трудових буденних днів. Брала вони з нас за маленьку кімнату скромну платню і це нас вельми влаштовувало. Життя як життя і в цьому його цінність, а в молоді роки ще й наснага!

А влітку, звичайно ж, будівельний загін — заробляли разом з мою коханою дружиною, гроші на квартиру. З часом на зароблені гроші в будівельних загонах придбали кооперативну квартиру, а потім і побудували скромну але прекрасну дачу. При цьому від проекту, нульового циклу і, як говорять моряки, до самого клотика робили винятково все самі. Студентський будзагонівський досвід використовували по максимуму. Активно допомагав син Ярослав і заодно цінував результати своєї праці. Будинок і садиба вийшли за функціональністю і за естетичною формою на славу. Декілька раз нашу дачу показували на TV каналах. Схвально коментували побачене на екранах друзі, колеги, знавці художньо-просторових організацій.

А що стосується впорядкування присадибної території, то це просто райський куточок. Я перевернув десятки тонни землі, щоб зробити щонайкраще планування. Потім Любов Михайлівна, (до речі вона висококласний лікар) і донька Анна, які володіють унікальним естетичним смаком, гармонійно заповнювали цей простір раритетним світом рослин. Вийшло так, що дух, злагодженість сімейних чуттєвих відносин чудово відобразився в плоті прекрасного — в архітектурі будівлі і затишно організованому естетичному просторі садиби. Сусіди і друзі часто фотографуються на тлі цієї унікальної краси. Отже я виконав життєвий мінімум справжнього чоловіка — виховав сина, побудував будинок і створив чудовий міні ботанічний сад. Безумовно, без дружної сім'ї мені не вдалося б здійснити всього того, чого я досягнув на сьогоднішній день.

Шоста надійна школа життя — це безкорислива дружба з друзями, товаришами, колегами.

Першим акордом хочу проголосити. Мені пощастило на прекрасних Педагогів, які не декларували догматичні істини, а навчали їх активно шукати і відкриваючи їх тріумфувати і насолоджуватися своїми здобутками. Саме завдяки, Педагогам «шестидесятникам», їх

різнобічним, глибоким знанням і захопленості своєю творчою працею, їх сяйливим особистостям, я і сам присвятив (святість) життя вищій школі.

Назавжди у моїй пам'яті збереглися образи академіка *Івана Трохимовича Швеця* — ректора Держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, професорів *Валентина Фердинандовича Асмуса*, *Євграфа Калениковича Долумана*, *Володимира Савелійовича Дмитриченка*, *Миколи Васильовича Дученка*, *Андрія Даниловича Залевського* (наукового керівника моєї дисертації), *Олександра Олександровича Зіновева*, *Павла Васильовича Копніна*, *В'ячеслава Олександровича Кудіна*, *Данила Хомича Острянина*, *Олександра Миколайовича Раєвського*, *Йосипа Даниловича Ремезовського*, *Володимира Карловича Танчера*, *Миколи Степановича Шлепакова*, *Володимира Іларіоновича Шинкарука* та ін.

Велика вдячність моєму науковому керівнику — професору Залевському Андрію Даниловичу, який всіляко підтримував новизну, для того часу, теми моєї дисертації. А ще за те, що він надавав можливості проявляти свої світоглядні погляди на складні та неоднозначні проблеми того сутужного часу. Це був вельми мудрий, доброзичливий, по-батьківськи дбайливий професор. Яскравий приклад для наслідування! Шкода, що він так рано пішов із життя — в шістдесят років!

Істотну роль у моєму особистісному становленні відіграли також щирі друзі моєї студентської юності: *Василь Кремень*, *Леонід Губернський*, *Анатолій Ручка*, *Микола Мокляк*, *Віталій Табачковський*, *Юрій Максименко*, *Микола Корнєв*, *Валерій Савицький*, *Тарас Романів*, *Микола Тарасенко*, *Анатолій Конверський*, *Володимир Сірий*, *Микола Сакада* та інші.

Хочеться із цієї плеяди друзів виокремити **Анатолія Олександровича Ручку**. Нині він Головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, доктор філософських наук, професор, Лауреат премії ім. М.С. Грушевського Президії НАН України. А в ті далекі студентські роки з перших днів нашого знайомства і до тепер підтримуємо дружні стосунки. Тоді Толя був знаним футболістом і шахістом, завойовував престижні місця в змаганнях високого українського рівня. Та і сьогодні він показує не абиякий рівень в шахах. Але головне, він сьогодні знаний соціолог не тільки в Україні, а і за її межами. Та найціннішою рисою характеру Анатолія Олександровича є те, що він талановито допомагає тим, хто подає надію в роз-

витуку науки. *Друзе, я пишаюся твоїми успіхами і дорожу нашими щиросердними відносинами!!!*

Доля дала мені можливість бути добре знайомим і працювати на різних посадах з чотирма ректорами нашого славетного університету ХПІ — *Михайлом Федоровичем Семком, Миколою Федоровичем Киркачем, Юрієм Трохимовичем Костенком і Леонідом Леонідовичем Товажнянським*. Кожен з яких — видатна особистість, і їх вплив на моє формування як педагога, вченого і громадянина я завжди відчуваю й щиросердно цінюю.

Особливу вдячність хочу висловити талановитому вченому, педагогу, керівнику від Бога, великому людинолюбцю, людині раз і назавжди закоханій в ХПІ — *Леоніду Леонідовичу Товажнянському*. Це людина, яка поєднала в собі наснагу до бурхливого за змістом життя, невіддільний патріотичний дух, повагу до культур різних народів і дбайливе ставлення до кожного працівника інституту від прибиральниці, лаборанта, студента і до професора. В наш буремний соціальний-політичний час, коли в абсолютній більшості керівників різного рангу «не вистачає» часу проявити увагу до монадної субстанції суспільства — особистості, така риса, притаманна Леоніду Леонідовичу, є без перебільшення, перлиною в системі людських цінностей ХХІ століття. Приваблює в цій людині ще й високий філософський, світоглядний рівень сприйняття і оцінки різноманітних за змістом і масштабністю подій. Це людина коректного мислення і дії, спілкуючись з якою відчуваєш, що ти стоїш лицем до лица з мислителем, мудрим, не заангажованим політикою, а саме перед колегою і водночас керівником всесвітньо відомого університету.

Леонід Леонідович якось раз і назавжди повірив в мої, ще на той час, не зовсім розкриті творчі, наукові перспективи і надав широкі можливості їх використати на повну потужність. І ось тепер я міркую про те, а щоб було зі мною, якби ця вельми відома людина у світі не примітила мене!?... Ми згодом написали і видали в світ декілька книжок!

Леоніде Леонідовичу я вам вдячний за своєрідний науково пошуковий вчинок у відношенні до мене, а ще й за те, що наслідую ваш приклад до здібних студентів, аспірантів і взагалі до особистостей. Тепер у мене дієвий принцип життя. Головне не тільки замітити перспективну людину, а вчасно допомогти їй влучним словом чи необхідною порадою!!!

Таланило мені здійснювати плідні наукові дослідження у найрізноманітніших напрямках філософії, логіки, філософії освіти, педагогіки і психології. Мені приємно бачити посилання на мої статті в різноманітних наукових виданнях не тільки в Україні але і за її межами. Мої дослідження отримували схвалення з боку академіка НАН і АПН України, Президента АПН України *В.Г. Кременя*, академіків НАН і АПН України *Л.В. Губерського* і *А.Е. Конверського*, *В.С. Бакірова*; члена-кореспондента НАН України *М.І. Михальчинка*; академіків АПН України *В.П. Андрущенко*, *В.Ю. Бикова*, *Н.Г. Ничкало*, відомих в країні філософів: *А.О. Ручки*, *В.О. Лозового*, *В.В. Танчера* та ін. Активна участь в роботі численних наукових конференціях дала мені змогу познайомитись з визначними вченими України, Росії, США, ФРГ, Польщі, Румунії, Болгарії, Лівії та інших представників різноманітних філософських шкіл і напрямків. Ці творчі, просякнуті філософічною мудрістю і відвертістю зустрічі з цікавими неординарними особистостями, завжди оставляють в пам'яті приємні враження, а заодно, стимулюють до нових творчих і педагогічних злетів.

Мені завжди приємно творчо працювати зі студентами, втішно бачити, коли молода людина не просто щось усвідомила, а головне, вона повірила у свої власні сили і впевнилась, що може успішно долати труднощі. Що вона може оволодівати складними науковими знаннями і на цій основі творити щось своєрідне і неповторне в цьому світі. Тому завжди знаходжу для студентської групи виключно свою систему, яка дозволяє мені визначити можливості кожного студента, щоб максимально їм допомогти в опануванні навчального матеріалу.

Мені в них подобається, перш за все, прихильне відношення до філософії. Вони мені свідомо наголошують про те, що хто б не відкидав філософію як таку, вона все ж іманентно присутня в кожній людині без винятку. Питання в тому — яка ця філософія, куди і до чого вона її узиває і обов'язково приведе. Такі знання-почуття студентів і аспірантів завжди гріють моє серце й душу. І тому я був, є і буду серед студентської молоді, оскільки коріннями проріс в їх талановиту, щиросерду сутність. І не приховуючи скажу, мені завжди приємно бути в тіні та спостерігати, як мої студенти, аспіранти, молоді талановиті вчені насолоджуються своїми променями слави. А що і ще миліше може бути в нашому буремному житті, як такі хвилини радості за молодь!!!

Я щиро задоволений, коли мене тепло вітають посивілі чоловіки й жінки, нагадуючи, що вони були моїми студентами, аспірантами і схвально говорять про мої лекції та семінарські заняття. І мене посправжньому тішить, що сьогодні серед них є і доктори, і кандидати наук, професори. А головне — вони добропорядні й щиросердні люди.

Велике задоволення я отримував працюючи директором міжвузівської філії університету марксизму-ленінізму. В пам'яті залишились імена тих, хто мені допомагав — *В.А. Івашко, А.К. М'ялиця, С.С. Левицький, Ю.Д. Сакара, О.І. Ічук, В.О. Лозовий, І.І. Кузьменкова, Є.Л. Уварова*, та багатьох інших.

Так склалося, що я постійно викладав навчальні дисципліни на престижних факультетах НТУ «ХПІ»: інформатика і управління (декан професор *В.Г. Баженов*), фізико-технічному (декан професор *В.М. Космачев*), технології неорганічних речовин (декан професор *М.І. Рищенко*). На цих факультетах у мене назавжди залишились друзями професори: *О.В. Горілий, В.Я. Заруба, І.В. Кононенко, В.О. Гужва, І.П. Гамаюн, А.Н. Россоха*, доценти *М.П. Грінчинко, В.Л. Лисицький, І.М. Рищенко* та інші.

Виняткову роль у моїй педагогічній і науковій діяльності, в реалізації організаторського потенціалу відіграло запрошення доктора педагогічних наук, професора, проректора НТУ «ХПІ» *О.Г. Романовського* працювати на кафедрі педагогіки і психології управління соціальними системами. Олександр Георгійович — це талановита і всебічно розвинута людина — відомий вчений, поет, педагог, духовно змістовна особистість. Йому завжди притаманна характерна особливість в тому, що коли він щось поставив за мету, то завжди її досягає і неодмінно економно і у визначений термін.

Важливою, а вірніше, вирішальною особистістю щодо створення цієї кафедри, безумовно є професор *Олександр Семенович Пономарьов*. Це винятково високообдарована Богом особистість — незвичайний математик, фізик, спеціаліст АСУ, філософ, педагог. Саме на цій кафедрі ще більше зміцніла надзвичайно плідна творча співпраця з моїм давнім, вірним, надійним другом і співавтором Олександром Семеновичем. Працювати з ним в галузі філософії, логіки, філософії управління, педагогіки не тільки легко, а ще й приємно, оскільки постійно отримуєш насолоду від творчого інтенсивного процесу. А якщо згадати ту атмосферу, яку він уміло створює поєднуючи інтелектуальний потенціал з високим рівнем мовленнєвої культури, то це

і є справжнє свято ratio в естві прекрасного. І я завжди пишаюся, що наша дружба на протязі більше як сорока п'яти років не затьмарилася ніякими подіями та зовнішніми впливами. Адже ми в душі, в своїх почуттях назавжди залишаємося моряками, а це багато значить!

На цій кафедрі я з великим задоволенням мав можливість працювати разом та й сьогодні підтримую теплі взаємовідносини з професорами: *З.О. Черваньовою, І.К. Сосніним, Т.В. Гурою, О.А. Ігнатюк*, з доцентами: *А.В. Долгаревим, М.В. Петренко, Н.В. Середою, С.М. Резнік, Н.В. Підбуцькою, Є.В. Воробійовою, Т.О. Бутенко, Ж.Б. Богдан, Н.Ю. Усик, А.Є. Книш* та інші.

Так склалася доля, що мене в 2006 році запросили працювати на постійній основі професором, а згодом і завідувачем кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківської державної академії дизайну і мистецтв. За ці дев'ять років отримав змогу ще ближче познайомитись з професорсько-викладацьким складом відомого в Україні художнього навчального закладу. Тут мене постійно вражає злагоджена робота та камерна в своїй специфіці атмосфера, яка природно притаманна колективу художнього навчального закладу. Щиросердно зізнаюся, що маю велику честь працювати в такому цікавому художньо-творчому колективі з яскравими особистостями.

В перші ж дні прибуття в академію мене дружньо привітав професор *Рибін Сергій Васильович*. Маю нагоду відзначити його титанічну роботу як проректора з навчально-виховної роботи. Масштабність питань з якими він стикався в повсякденній праці, глибина його розуміння проблем вищої школи і зокрема вищих навчальних закладів художньо-творчого спрямування, ставить його в ряд відомих педагогів-методистів в Україні. Шкода, що така талановита, фантастично трудолюбива і добропорядна людина, так рано пішла із життя. Що тут заподієш!? Смерть не знає ні заборон, ні пільг. Для неї не існують чини чи то звання. Вона прибирає до себе і грішних, і безгрішних. Але чомусь, як це часто буває, вона невчасно забирає найкращих! Прямо скажу, що після цієї сумної події академія осиротіла в повному розумінні цього слова. І хоча інколи кажуть, що не замінилих людей немає, проте відзначу інше. Особистість з'являється в цей світ не випадково, вона прямо чи опосередковано постає суб'єктом соціальної дійсності. А якщо це так, то ніхто не зможе замінити її. Та й сенсу немає в цьому. Адже навіщо ця підміна, в ім'я чого і заради кого ця заміна.

Признаюсь, мені приємно працювати в академії з високообдарованими, чуйними, інтелігентними в повному розумінні слова деканами. Поталанило мені на близьке і насичене довірою та розумінням творче спілкування з народними художниками: *Віктором Івановичем Ковтуном, Василем Леонтійовичем Ганоцьким*, професорами: *Тіщинко Галиною Володимирівною, Чаусом Віктором Івановичем, Вінтаєвим Юрієм Миколайовичем, Рибалко Світланою Борисівною*, доцентами: *Шевченком Володимиром Яковичем, Олексієнком Аланом Михайловичем, Деркачем Миколою Івановичем, Рідним Олександром Миколайовичем, Тарасовим Володимиром Володимировичем, Чурсіною Вірою Іванівною, Сбітнєвою Надією Федорівною, Омельченко Ольгою Миколаївною; Носаньом Володимиром Анатолійовичем, Дерев'янку Юрієм Павловичем* та іншими.

Особливо пориваюсь відзначити в цій шерезі колег масштабний світоглядний кругозір і талановите впровадження його в неповторні живописні полотна живописців: *В.І. Ковтуна, Ю.М. Вінтаєва, В.І. Чурсіну, В.В. Леценка, М.І. Деркача*. Їхні, надзвичайної краси, твори гідно представляють Україну на різноманітних вернісажах світового рівня, в колекціях знаних музеїв і зібраннях знаменитих колекціонерів. А тепер в цьому ряду прагну виокремити постать ***Віктора Івановича Ковтуна***.

Вперше, коли я познайомився з талановитим Маестро, то він мене вразив як мислитель, що тонко відчуває багатий духовний світ людини і природи, активний борець з бездуховністю, вульгарністю і з меркантильністю у сфері культури та мистецтва. Я вгледів його світ, в якому яскраво просвічувалося глибоке розуміння краси, правди життя і спадкоємності поколінь в розвитку мистецтва. Ось саме це емпатичне бачення, буквально мене зачарувало як філософа, бо такі люди сьогодні виключно раритетні. Коли почали спілкуватися ще ближче, то я відчув в ньому неординарну особистість, яка вражає енциклопедичною вченістю, ерудицією і широтою інтересів та сіяючою доброзичливістю. Він пам'ятає і свято шанує своїх учителів, відомих художників *Е.П. Єгорова, Л.І. Чернова, А.М. Константинопольського і А.А. Хмельницького*, і в той же час не наслідує їм, копіюючи їх творчість, а прокладає виключно свою стежу в живопису. Його неповторний стиль дозволяє безпомилково пізнати, серед тисячі художніх робіт, лише йому притаманні твори.

А ще пориваюсь думкою про те, що Віктор Іванович ще й тала-новитий педагог, тактовний і уважний наставник. Підготувавши численних учнів, він ніколи не прагне нав'язувати їм ні свого світоспри-няття, світовідчуття і світобачення, ні стилю роботи. Він спокійно і турботливо прохає від них одного — чесності у своїй творчості, глибини проникнення в ті явища життя, які стають предметом їх натхнен-ня і прагнення до постійного вдосконалення своєї майстерності.

Мені імponує те, що майстер охоче проводить творчі зустрічі з худ-ожниками і студентами, з представниками громадськості, організо-вує майстер-класи, на яких щедро ділиться секретами майстерності. Він дає ділові поради без якої-небудь тіні прояву своєї переваги. Ось чому далеко не випадково на багатьох виставках, в різних музейних експозиціях можна зустріти чудові роботи представників його твор-чої школи. Однією з талановитих учениць, безумовно, є *Таня Охри-менко*. Це ж треба тільки уявити собі, щоб у такому молодому віці, стати автором трьох великих персональних виставок (Москва, Київ, Дніпропетровськ), а також, багатьох українських і зарубіжних вер-нісажів, де її роботи неодмінно відмічені високими нагородами. Та-лант от природи, нескінченна і безкорислива допомога великого Ма-естро, засвітили Таню Охріменко, серед молодих художників, зіркою першої величини на всю Україну. Безперечно, що я пишаюся тим, що маю можливість спілкуватися з щедро обдарованою Богом и долею людиною — Тетяною Охріменко. *Хай доля Вам усміхається!!!*

Народний художник України, лауреат Національної премії іме-ні Т.Г. Шевченка, професор, академік Віктор Іванович Ковтун дій-сно видатна людина. Масштаб його особи визначають навіть не його численні посади, звання і нагороди, їх важко мені навіть згадати не те, щоб перерахувати, а та доброзичливість і непідробна ширість в стосунках із студентами і колегами, з кожною людиною, з якою йому доводиться спілкуватися. А на мою долю випала велика честь творчо і дружньо спілкуватися з Віктором Івановичем майже кожно-го дня і саме цим я свято дорожу і пишаюся.

Не можу втриматися, щоб не відзначити ще одну важливу рису особистості Маестро — це відсутність в ньому якої-небудь зовніш-ньої пишномовності, показної значності, як в народі говорять, пиха-тості. Як людині колосальної працездатності і яскравого славного таланту, йому властиві як натхнення, так і муки творчості. Проте і те, й інше завершується створенням світосяйних художніх шедев-

рів, що продовжують кращі реалістичні традиції образотворчого мистецтва України. Однак він непорушний як та скеля, твердий і непоступливий в принципових питаннях і завжди має свою точку зору на будь-які колізії чи напрямки в творчості.

Мені, як члену Національної спілки художників України приємно спостерігати атмосферу Довіри і Поваги, яка панує в просторі нашої прославленої харківської організації НСХ України, до речі, найбільшої організації в країні. Всі відносини між художниками відбуваються в атмосфері збагачення один одного оригінальними, неповторними точками зору, які закономірно впливають на її монолітну єдність в різноманітності. Заслуга і притому загальноновизнана на усіх рівнях, звичайно, належить лідеру і керівнику Віктору Івановичу. Він як справжній філософ і художник (складно сказати, що з цих атрибутів його багатогранної особистості поставити на перше місце) розглядає культуру як системну, міждисциплінарну освіту. А головне, глибоко розуміє її силу і можливості у вихованні підростаючих поколінь на основі духовності і загальнолюдських життєвих цінностей. І ось в таких ситуаціях у багатьох художників завжди звучить гучномовні і однозначно виразні думки про те, щоб використати оцей велетенський, непідкупний, не скривджений хабарами талант, для управління харківською державною академією дизайну і мистецтв! **Вікторе Івановичу! Академія чекає на Вас!!!**

А ще хочеться відзначити те, що очолюючи благодійний фонд, Віктор Іванович Ковтун всіляко сприяє розвитку кращих традицій академічної школи, надаючи матеріальну підтримку талановитій студентській молоді. Я не знаю на цей час, щоб хтось із художників так щиро і безкорисливо допомагав талановитій молоді. Його самовіддана, подвижницька діяльність у цій царині також гідно поцінована. У 2011 році високообдарованого художника-педагога нагороджено дипломом за вагомий внесок у розвиток освіти та культури в Україні.

Маєстро добре відомий і своєю добродійністю. Він очолює благодійний фонд і всіляко сприяє відродженню кращих традицій академічної школи, особисто надаючи матеріальну підтримку талановитій творчій молоді. Один з різновидів такої допомоги полягає і в тому, що він разом з братом *Сергієм Івановичем Ковтуном* (талановитим мистецтвознавцем) успішно реалізують оригінальний арт-проект «Пленер братів Ковтунів» на теренах своєї малої батьківщини, в селищі міського типу Коропі, Чернігівської області.

А ще він по-доброму пишається своїм дітищем — організацією впродовж дев'яти років мистецьких репінських пленерів у місті Чугуєві, де беруть участь майстри пензля з України, Росії, Чувашії, Білорусі, Німеччини, Польщі. Безумовно слід позначити і добру підтримку з боку міської влади, зокрема мера цього уславленого міста-художників *Мінаєвої Тетяни Миколаївни*. А також згадати безкорисливу допомогу Віктору Івановичу у цій важливій справі, таких художників, як: *Коморний Сергій Вячеславович*, *Лунін Євген Володимирович*, *Коломієць Михайло Григорович*, *мистецтвознавець Сазонова Алла Миколаївна* та багато інших

Скільки я знаю Віктора Івановича, то не пам'ятаю жодного дня, щоб у нього був спустошений час-простір. Він завжди в творчій копіткій праці як з пензликом, так і без нього але повсякчас в творчому пориві. Оця багатовекторність напрямків творчої діяльності В.І. Ковтуна мане завжди дивує. І я переконаний в тому, що він є одним з найталановитіших і найпрацьовитіших художників України. Звідси, не випадково, що його творчі роботи прикрашають музеї світу і колекції різних установ і приватних зібрань, демонструючи кращі досягнення харківської художньої школи

І на останок. Вікторе Івановичу, дорогий мій побратиме, красно дякую Вам за безкорисливу допомогу у виданні книги, яку ось саме зараз її пишу, а через деякий час її будуть читати багато людей. Думаю, що і вони будуть вдячні Вам за такий красномовний вчинок!

Пишаюся і тим, що колектив *кафедри соціально-гуманітарних дисциплін*, який я очолюю майже дев'ять років, це — високоосвічені фахівці своєї справи, яким притаманна педагогічна совість, методологічна і методична культура, природна відповідальність за освітянський і виховний процес. Кожного із педагогів кафедри я мою можливість представити, як надійних, стриманих, ввічливих, шанобливих та інтелігентних, в повному розумінні цього поняття, особистостей. Пишаюсь і тим, що кожний і з них, це екстраординарна творча індивідуальність, тож кожний має свою точку зору. Проте в колективі існує потужна взаємна повага і непідробна довіра один до одного. Оце і є справжній педагогічний колектив! Своїх колег назву поіменно: професор *Завєтний Сергій Олександрович*, доценти: *Більдер Наталія Трифонівна*, *Лігачова Алла Олексіївна*, *Петрикова*

Валентина Тодорівна, Резніков Петро Петрович, Рогоза Олександр Миколайович, Суховій Олександр Миколайович, Харченко Алла Олександрівна, ст. лаборант Кунчева Віра Федорівна.

Про неї хочеться більш докладно сказати. Людина з вищою освітою, за фахом програміст. Щонайбільше порядна, чемна, чесна і пристойна людина. Відповідальність у неї виступає категоричним імперативом повноцінного життя. Нашому колективу поталанило в тому, що у нас працює така промениста і конче відповідальна людина, як Віра Федорівна.

Не можу відмовити собі в тому, щоб не згадати добрими словами і мого талановитого друга, відомого вченого, філософа, **Заветного Сергія Олександровича**, Член-кореспонденту АПН України, зав. кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», док. філософських наук, професора. Він багато років працює на нашій кафедрі і зарекомендував себе висококласним і конче відповідальним фахівцем в галузі філософії.

Відзначу, що це людина, яка зростила, в повному розумінні цього слова, себе сама. Починаючи від тернистих стежин дитячого і юнацького життя і до тепер, доля його не щадила. Інколи я дивуюся тому, яку треба мати потужну силу волі, щоб не зламатися, не покоритися стихії, тим життєвим хвилям, які немов дев'ятий вал накочувалися на нього і його сім'ю. Але він немов титан мужньо вистояв!!! Бог мабуть таких людей випробує на міцність, а потім щедро благословляє і щедро допомагає!!!

Треба нагадати, що таких кафедр ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», всього три у світі. І одна із них успішно функціонує в Харківському національному технічному університеті сільського господарства ім. П. Василенка. Безумовно це велика честь і водночас велетенська відповідальність. Тож всі зусилля Сергія Олександровича спрямовані на те, щоб колектив кафедри, ніс гідно прапор ХНТУСГ ім. П. Василенка, а по великому рахунку й України. До речі, до складу колективу кафедри входять 95% професорів, більше того, майже всі вони завідують кафедрами соціально-гуманітарного спрямування у своїх вишах. І ось саме таким інтелектуально потужним науково-педагогічним колективом успішно керує, знаний в кругах ЮНЕСКО, професор Заветний Сергій Олександрович.

Тож бажаю Вам, шановний друже, творчих успіхів на цій благодатній ниві науки та здобутків у вихованні нашої славної молоді!

Хочу коротенько і ємно повідати про своїх надійних, безкорисливих друзів, колег за межами мого навчального закладу. В передостанній книжці я про них сказав, що створити власний авторитет набагато легше, а ніж уміло і делікатно ним користуватися в ім'я власного всебічного розвитку, а головне, безкорисливої допомоги іншим. Тож, яскравим прикладом в цьому річизці слугує життєдіяльність моїх вельми талановитих, відомих в Україні і далеко за її межами, особистостей. Для мене вони всі дорогі, моєму серцю, поважні, вірні і впевнені в дієвості своїй, авторитетні друзі: *Бабаєв В.М., Боровик О.Г., Верещак О.П., Губерський Л.В., Ковтун В.І., Кремень В.Г., М'ялиця А.К., Ручка А.О., Тищенко Л.М., ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л.Л.* і багато інших.

Про Губерського Л.В., Ковтуна В.І., Кременя В.Г., ТОВАЖНЯНСЬКОГО Л.Л., Ручку А.О. я вище згадував добрими словами, а ось про решту надійних друзів, які багато важливого і дієвого зробили в моєму скромному житті, хочеться сказати більш докладно.

З Володимиром Миколайовичем Бабаєвим я познайомився ще в той час коли працював в НТУ «ХП». Він так, як в свою пору Леонід Леонідович, закріпив у мене можливість, чи то резерви, для більш інтенсивного їх використання в ім'я розкриття особистого потенціалу. Скажу з відвертою прямою. Коли ми стали більш тісно і продуктивно співпрацювати, то я прийшов висновку, що він *Велетень* в індивідуальній самоорганізації. Порівнюючи себе з ним (а вважав я себе «рисаком») відчув, що я такий собі тягловий коник, який потихенько їде не відстаючи, але й не хутко випереджуючи інших. І дійсно, все в цьому світі відносно!

Факт такого успіху Володимира Миколайовича сприйняв як істину. Але мене завжди цікавить не сама істина, як така, мене постійно валять різноманітні шляхи досягнення її. Адже саме там, на мою думку, прихована унікальна і неповторна мудрість особистості. І ось зараз, як на духу, признаюсь Вам, Володимире Миколайовичу, що тоді буквально поринув на ті шляхи, стежини, а інколи і на уторовані дороги Ваші. І вже коли набігався до втоми по Вашим життєво унікальним шляхам, то аподиктично дійшов висновку, що Ви невтомимий марафонець в самодетермінації і самодостатності. Ви реалізували себе максимально і вельми моральнісно гармонійно, не пропускаючи жодного етапу професійно-політичної ротації. Не в приклад деяким сучасним політичним чиновникам, які декілька

днів, простоявши на майдані, стрімголов гайнули в міністерські чи то інші державно прибуткові крісла. *То й маємо те, що маємо!!!*

Володимир Миколайович всебічно розвинена людина. Я в захваті від тих успіхів на професійних футбольних полях, які він досяг, за порівнюючи короткий проміжок часу. Адже він став уславленим нападником серед професіоналів. Але яким?! *Забивним!!!* Про що ще може мріяти професійний футболіст! Проте Бабаєв В.М., в апогеї слави, рішуче полишає футбол і віддає перевагу вищій освіті. Оце і є свобода. А я її розумію, як мужній вчинок спрямований на зумисне обмеження себе в своєму просторі-часі в ім'я більш значущої, усвідомленої мети. Колись і у мене була альтернатива танцювати в професійному ансамблі чи йти в аспірантуру. Вибрав останнє, але й до тепер інколи аматорське танцюю, як і Ви, граєте в любительський футбол зі своїми друзями.

Мені імпонує те, що Ви як справжній мужчина реалізувалися в школі студентських будівельних загонів, здійснилися на службі в Армії, пройшли жорсткий, немов свідомо закаляли сталь, вишкіл в ДСК-1, де без максимальної самовіддачі не можливо було працювати. До речі там, ніхто нікого не звільняв з роботи. Люди самі відчували, що не спроможні витримати ритм потужної дієво прогресивної системи. Вони добровільно, з *вибаченням*, покидали виробництво, відчуваючи ту аритмію, яку завдавали своєю працею. Інколи поверталися, але уже з солідно підвищеним професійно організаторським рівнем культури. Вам буквально поталанило творче співпрацювали з уславленими на весь Радянський Союз, вимогливими до себе і підлеглих але добропорядними керівниками. То і не випадково, що вся ця шереха тернистих і удачливих життєвих подій, Вас загартувала як булатну сталь. За успішну державну і партійну роботу можна і не говорити, бо вона відбувалася на очах тисяч вдячних харків'ян. А наразі звучить на вустах у всіх добропорядних людей, Ваше ім'я, як приклад вправного і ефективного *Лідера-Керівника* мегаполіса, нашого рідного, неповторного Харкова.

Саме оттаким, на мою думку, повинен бути і є ректор відповідного вищого навчального закладу (ХНУМГ ім. О.М. Бекетова), який пройшов таку поетапну ротацію, що сьогодні чиновникам від науки і освіти ніколи і не марилося. Доктор наук з управління, професор, автор десятка добротних монографій і підручників, сотень наукових статей. (До речі і мені пощастило бути співавтором трьох книжок).

Тому пречудово розумію і не дивуюся, який потужний ритм роботи привніс Володимир Миколайович в життя університету, а поіншому він і не міг зробити. В супротивленому разі, він повинен був зрадити своєму категоричному імперативу буття і тому потужному досвіду, який накопичив за все своє чемне, напружене, проникнуте натхненням і радістю змістовне життя.

Володимире Миколайовичу, дорогий мій друже, щиросердно бажаю Вам успіху на благородній ниві виховання майбутньої генерації людей, які подолують протиприродні, штучні в своїй основі, бар'єри в розвитку нашої рідної повік-віків матінки України!

З Генеральним конструктором наземного автоматизованого комплексу управління космічними апаратами України (до речі єдиним в Україні), лауреатом Державної премії в галузі науки і техніки, **Верещак** **Олександром Петровичем**, познайомився в роки дезінтеграції Радянського Союзу. І ось уже четверть віку нас об'єднує творчий, по-справжньому дружній дух взаємовідносин.

Скільки пройшло часу, а ми з кожною зустріччю ніколи не повторюємося в розмаїтих темах бесід, а якщо і повертаємося до них, то тільки поглиблюємо їх зміст. Олександр Петрович вміло поєднує в собі колосальний об'єм інформації професійного спрямування та значні знання в галузі соціально-економічних наук. Більш того, він майстерно володіє різноманітними методами пізнання, що дає йому змогу аналітично розглядати найскладніші проблеми в різноманітних галузях. Тому кожна зустріч, з «Генералом космосу» (так я його завжди називаю), для мене свято розуму, моральнісного захоплення і творчої наснаги.

Генерал космосу, це особлива людина ще й в тому, що він протягом десятка років має своєрідну програму саморозвитку себе як особистості. І що цікаво, Олександр Петрович кожного разу звітує перед самим собою про виконання кожного пункту запланованої раніше програми, координує її з майбутніми проблемами як в стратегічному, так і в тактичному відношенні. Мені декілька разів пощастило спостерігати цю унікальну процедуру-ритуал. Він поправу виняткова людина, яка себе спланувала ще в студентські роки і майже на сто відсотків реалізувала себе згідно динамічного перспективного плану. *Яскравий, життєво професійний приклад для вдумливого наслідування сучасною молоддю!!!*

Але це не означає, що Олександр Петрович себе спланував лише в професійному відношенні. Запитайте його про проблеми літератури, чи особливо події всесвітньої історії і ви отримаєте вичерпну, з точки зору професіоналізму, відповідь. Я часто буваю в захваті від такого глибинного аналізу соціально-політичних проблем від давньої Греції, Рима і до сучасних строкатих подій.

Відомо, що кожен керівник, виходячи зі своїх знань, умінь і досвіду виробляє свої системні принципи управління. Не уникнув цієї долі й Олександр Петрович. Наскільки мені відомо, то у нього сім домінант, якими він неухильно керується і ніколи не ставив їх під сумнів (чи робив ревізійний перегляд) навіть, незважаючи на кардинальні зміни зовнішнього середовища, за останні двадцять п'ять років. Саме в цьому контексті хочеться їх нагадати.

Отже: 1. **Будь креативним!** Для нього управління це унікальний сплав знань об'єктивних законів і мистецтва.

2. **Май нескінченне терпіння!!!**

3. **Люби і поважай людей!**

4. **Працюй на результат!** Мені подобається внутрішня логіка цього принципу. І дійсно, будь-яка організація — це тільки засіб досягнення цілей за рахунок результативності і ефективності. Оскільки сукупна діяльність має бути підпорядкована досягненню поставлених цілей (результату). Як я розумію, то для підприємств: це надійна і ефективна праця цілеспрямована на використання ресурсів для виробництва затребуваних ринком речей і послуг.

5. **Усе в конкурентоспроможності!** Відсутність конкурентних переваг — вірний шлях до банкрутства. Коментарі тут зайві.

6. **Усе в мотивації!** Якщо конкурентоспроможність — ця ключова ланка для управління підприємством, то мотивація — провідна ланка в управлінні людьми. Тут мене підмиває, дати коротенький філософський коментар щодо сутності мотивації. Кожний, хто читає зараз ці рядки, може пригадати про дію внутрішніх і зовнішніх сил, які впливають на наш ентузіазм, примушують проявляти наполегливість і визначати конкретні напрямки наших дій. Якщо це так, то вищим рівнем мотивації є самомотивація, тобто коли мотивація формується і підтримується сама собою. Ключем до запуску самомотивації мусить бути виключно самовдосконалення особистості.

7. **Постійно самоудосконалюйся і будь завжди самодостатнім!**

Ці авторські принципи я лише перерахував і злегка прокоментував. Спостерігаючи життєдіяльність Олександр Петрович Верещака, маю нагоду повідати, що ці принципи для нього лише лібрето, а головне в тім, як він виконує оперні партії в управлінні. Ось саме в цьому секрет кожного талановитого керівника, яким і є мій друг, колега, авторитетний в наукових космічних колах Генерал космосу!!! **Успіху і натхнення Вам мій дорогий друже!!!**

Познайомився я з **Анатолієм Костянтиновичем М'ялицею**, Генеральним директором Харківського Державного Авіаційного Виробничого Підприємства, Героєм України, Лауреатом Державної премії СРСР, доктором технічних наук, професором, Екс-міністром промислової політики України ще, коли був при хорошому здоров'ї Радянський Союз. Проте більш близькі взаємовідносини між нами проявилися, на основі мистецтва і філософії, не так вже і давно.

Я вдячний **Віктору Івановичу Ковтуну** за те, що він організував більш тісні і регулярні дієві контакти з Анатолієм Костянтиновичем. Ось саме в цьому контексті мені приходять на думку яскраві приклади із історії людських знайомств, які інколи в подальшому вершили долі людей. Скажімо, чи бачили б ми вірші Федора Тютчева, якби друзі вчасно не познайомили його з Іваном Тургенєвим. Думаю, що ні! Бо скільки умовлянь і сил доложив Тургенєв, щоб вірші Тютчева побачили світ. Тому я завжди з щиросердною чемністю відношусь до тих, хто розглядає процедуру знайомства, як посівну зерна в ім'я майбутнього добро і взаємного прекрасного діяння. Та й сам намагаюсь знайомити тих особистостей, які в результаті духовного порозуміння піднімуться на вищі та цікаві щаблі життя. Думаю, це моральнісно за змістом і красиво за формою.

Проте продовжу розпочату розмову про талановитого авіабудівника світового масштабу. Очолований Анатолієм Костянтиновичем авіазавод за свою майже дев'яносторічну історію випустив більш як 4000 військових і цивільних літаків, не рахуючи секретних замовлень; освоїв і налагодив випуск 40 моделей літальних апаратів. Тож, Анатолію Костянтиновичу пощастило купатися в променях слави заводу, але на долю його випали і неймовірно гіркі періоди життя заводу. Проте Генеральний директор, як в минулому, так і нині завжди готовий шукати і знаходити шляхи подальшого розвитку заводу, бо завод це його втілена душа, розум і честь.

Взагалі він завжди був і залишається великим оптимістом, з незмірною силою волі і непохитною завзятістю в рішенні свідомо і аргументовано поставлених завдань. Мимоволі в пам'яті сплинув чудовий вірш Шиллера про Колумба, в якому він наголошує, що в цій особі проявилися одночасно і природні задатки і геніальність:

*«Усе те, що геній світу пообіцяє,
Природа без зусиль створить!»*

І в цьому я ні на йоту не сумніваюся. Адже не випадково, коли ми говоримо *М'ялиця*, то на вустах харків'ян звучить *авіазавод*, а коли говоримо, навіть ввіголоса, *авіазавод*, то чуємо хор в чотири голоси *М'ялиця!!!*

Творче спілкуючись з Анатолієм Костянтиновичем і знаючи його тернистий життєвий шлях, прихожу висновку про те, що з урахуванням неабияких творчих задатків від природи і розвинених згодом різноманітних талантів, він був просто приречений життям стати відомою, у багатьох іпостасях, *Особистістю*. Він завжди усім своїм єством у польоті **3D**: яскравих *Думок*, блаженного *Духу* і результативних *Діань!!!* Скажу як і привселюдно, його спокійно не можливо сприймати, адже він весь час в польоті. Велетенська, неймовірно цікава, всебічно розвинута людина. Спілкування з Анатолієм Костянтиновичем це духовне торжество!

Я завжди в захваті від тієї колосальної енергії і самовідданої впевненості в рішенні виробничих проблем, які вельми фахово відстоює Генеральний директор перед меркантильними чиновниками, яким достеменно не відомо значення найсучаснішого рівня технологічної культури Харківського авіапідприємства. Адже скільки сьогодні світових авіавиробництв бажали б за щастя мати у себе такі супер технології, які успішно використовує харківське авіапідприємство. А парадокс полягає в тому, що продавати лише технологію авіазаводу не вигідно, кінче прибутково збувати готовий продукт! Але держава не замовляє сучасні літаки, орієнтуючись на закордонні замовлення. І саме цим вчинком дає робочі місця в іноземних державах і одночасно спонукає деградацію інтелектуального потенціалу України. Тож, маємо ті обставини, які маємо!

І це ж яку треба мати нервову систему і щирі патріотичні почуття в таких ситуаціях, щоб зберегти авіазавод, побудований ще в двадцяті голодні роки і тричі уберегти (М'ялицею А.К) від остаточної розрухи в період розвалу Радянського Союзу і в часи самостійної

України. На це спроможний тільки професіонал найвищого рівня, закоханий в літакобудування і однозначно в престиж України. І ось тепер, не дай Боже, якщо завод не отримає хоча б мінімальної державної підтримки, то в цей раз він зникне назавжди з світового авіа простору. Шкода! І незмірна печаль, на серці у кожного істинного патріота Харкова і України! *Щиросердно співчуваю Вам, глибоко-поважний Анатолію Костянтиновичу!!!*

Я довго вагався писати чи не писати, про одну яскраву деталь заводчан. А саме. Про робітничі їдальні на території авіапідприємства. І врешті-решт подумав, а як же можна «*строить самалёты, будувати літаки*» більш того, сучасні лайнери, на голодний шлунок чи схудлі за останні часи робітничі «тормозки». Не буду розкривати технологічні тонкощі системи їдальень, скажу лише одне. Анатолій Костянтинович створив таку систему харчування, яка не поступається за якістю їжі добрим ресторанам. Але у нього обіди в декілька разів дешевші, а головне, як-то кажуть, по кишені кожному робітникові. Та він і сам не випадковий відвідувач, адже його можна завжди побачити за обідом в цих їдальнях. Ось таке відношення до працьовитого люду, мені дуже нагадує життя Генералісімуса Суворова серед солдат.!!! Ну що тут скажеш, коментарі зайві. Я в моральнісному захваті від його чутливого, сумлінного ставлення до робітничого колективу авіазаводу!

Думається мені, що успіхи Анатолія Костянтиновича як талановитого лідера-керівника і вченого, зосереджені в його особливому, йому тільки притаманному, характері. Саме, в характері, темпераменті, упевненостях на мою думку, очевидно, і полягає дивовижна його життєва сила і наснага.

Анатолій Костянтинович неординарна, екстравагантна людина. З одного боку він невтомний керівник величезного підприємства, який ніколи не спочиває на лаврах. З іншого боку він є талановитим життєлюбом. Про це можна судити хоча б з декількох складників його пишнobarвного життя. Ось один із них. Уже в зрілі роки він серйозно зайнявся живописом. І протягом останніх років, я не пам'ятаю, щоб Анатолій Костянтинович не приймав участь у Всеукраїнських виставках живопису. Його картини буквально просочені душевним одкровенням, джерельно чистим відношенням до природи, дітей і взагалі до людей. Пишаюсь, що одна із моїх книжок проілюстрована його художніми творами. До речі, він є дійсним членом харківської організації національної спілки художників України.

Окрім всього цього, він дієвий до цього часу майстер з парашутного спорту. Його успіх зафіксовано майже в 1500 стрибках з парашутом. Він і сьогодні практично кожної суботи зависає в повітрі над дивовижними краєвидами Харківщини.

А ще мене доволі підмивають почуття, сказати хоч декілька слів, про його чарівливу красуню дружину — Анжеліку Едуардівну. Це про неї в останній моїй книжці я написав (розкриваю секрет) наступні рядки: «Вона незвичайно красива і мудра і будучи дружиною Генерального директора, не є простою його прикрасою, як часто бувають «директриси», а є продовженням його духу і сподівання в усіх його іпостасях. Учися красі сімейної гармонії!». Так я раджу сучасній молоді вибудовувати міцні основи сімейного щастя.

Анатолій Костянтинович — це взірць ЛЮДИНИ XXI століття. Дійсний ГЕРОЙ України!!!

Дай Боже Вам, дорогий мій друже, доброго здоров'я і нахнення жити до сто п'яти років!!!

Не могу собі дозволити таку вольність, щоб не сказати слів вдячності про уславлену людину не тільки в Україні, а і в сьому аграрному світі. Так доля скерувала наші життєві стежини, що ми з **Олександром Григоровичем Боровиком** — двічі Героєм, двічі кавалером орденів Леніна, орденом Ярослава Мудрого, Генеральним директором агрофірми «Авангард» зустрілися ще в минулому столітті в день Святих Петра і Павла.

День храму для Свердловки особливий. Цього дня у кожній сім'ї гості зі всієї округи, та, мабуть не помилюсь, якщо скажу, зі всієї України. Цю народну традицію Олександр Григорович не тільки підтримує, а й всіляко розвиває її в мальовничих, властивих рідному краю, формах.

І ось саме з тих пір мені випала честь дружньо спілкуватися з філософічно мудрою, самодостатньою у всіх вимірах, інтелігентною людиною, яка цінує себе і в такій же мірі інших людей. В теплих, дружніх стосунках я помітив для себе, що це людина немов могутній згусток енергії Добра, яким він щедро ділиться з усіма, хто з ним співпрацює, чи то спілкується. В теперішній скрутний час рідко зустрічаються такі люди. Тож дружні, просочені велетенською довірою і повагою один до одного наші взаємовідносини, це дійсно свято для всієї моєї особистісної сутності.

Скільки і пам'ятаю існує «Авангард», які тільки не були соціально-політичні і економічні негаразди, дефолти і ще Бог знає які перипетії, а господарство кероване Боровиком О.Г. не виживало, а впевнено жило і розвивається. Скільки паліччя кидали «добропорядні службові чиновники» в колеса маховика «Авангарду», а він стряхне з себе цю негідь і ще певніше крокує вперед, знаючи, що доля людей найголовніша мораль в світі. За все це, люди свого лідера обожнюють, а він їм з милою усмішкою у відповідь: «Так це ж ви такі, а я лише прилаштовуюсь до вас!». Браво!!!

Висновок напрошується сам собою. Роль особистості в історії сім'ї, колективу, заводу, регіону, врешті-решт країни, вельми велика!!! Ось в чому, на мій погляд, найбільша недостатність в нашій країні!!!

Глибокоповажний Олександр Григоровичу, я завжди в захваті від тієї титанічної творчої спроможності, яку Ви демонструєте в кожному проекті свого життя.

Я безмежно щасливий, що знаюсь з Вами, з людиною щедрою душею і відкритою сердечністю. Бажаю Вам міцного здоров'я на многая і многая літа!!!

З Леонідом Миколайовичем Тищенко, ректором Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка, Академіком НААНУ, Академіком ІАН не так часто зустрічаюся, але і цих хвилин спілкування для мене досить, щоб визначити його як високообдаровану, привітну людину, впевнену в собі. У мене склалося таке враження, що кредо щастя Леоніда Миколайовича в самопізнанні, подвижництві, оскільки усе задумане ним, здійснюється виключно гуманними і моральнісними зусиллями. Тому, усі його справи, думки і життєві концепти буквально шлейфом слідує за ним.

На скільки я його встиг пізнати через змістовне спілкування, а саме через цей інструментарій найбільше розкривається людина, то як філософ, зробив для себе висновок. Леонід Миколайович людина з широким відкритим серцем і душею. А головне, коли б я його не побачив, він завжди намагається робити добро людям і сам схиляється до ревнителів добра, цінуючи в кожному з них, унікальну особистість.

Його завжди прикрашає мудра скромність і промениста задушевність у відношенні з колегами, студентами, аспірантами, друзями і взагалі з усіма людьми. А ще йому притаманний добірний естетич-

ний смак у всьому, починаючи від елегантного, виключно пасуючого лише йому одягу, коректного за змістом і приємного за формою красномовства та пластичної шляхетності. І нарешті, неповторна, доброзичлива, наповнена чистим весняним подихом, посмішка. А якщо ректор привітно усміхається, то це свідчить про його впевнену самодостатність у вирішенні найскладніших проблем і ця впевненість потужно передається усьому дружньому колективу університету.

Леоніде Миколайовичу, красно дякую Вам за розкіш філософського спілкування з Вами!!!

Про кожного із вищезгаданих друзів не тільки можна, а варто писати вельми цікаві життєписи, бо вони цього варті. У мене зараз сяйнула думка про те, що тільки з'явиться принаймні маленька шпарина часу обов'язково напишу цікаву книгу про щирість дружньої душі.

Вважаю своїм приємним обов'язком висловити свою щирю подяку високоповажним вченим, друзям і колегам, які гідно оцінили мій скромний внесок в науку і педагогічну діяльність — ректорові НТУ «ХПІ» професору *Леоніду Леонідовичу Товажнянському*, Народному художнику України, лауреату Національної премії імені Т.Г. Шевченка, професору, академіку почесному громадянину Харківської області, Голові Харківської спілки художників України, *Віктору Івановичу Ковтуну*, президентові АПН України, академікові НАН України *Василію Григоровичу Кременю*, ректорові Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка академікові *Губернському Леоніду Васильовичу*, ректорові Київського інституту східної лінгвістики і права *Галині Петрівні Балабановій*, члену-кореспонденту НАН України *Миколі Івановичу Михальченку*, ректорові Харківського національного університету міського господарства ім. О.М. Бекетова професору *Володиміру Миколайовичу Бабаєву*, Генеральному директору Харківського Державного Авіаційного Виробничого Підприємства, Герою України, Лауреату Державної премії СРСР, *Анатолію Костянтиновичу М'ялиці*, Генеральному конструктору наземного автоматизованого комплексу управління космічними апаратами України *Олександрю Петровичу Верещаку*, Ректорові Київського інституту соціальних і культурних зв'язків ім. св. Княгині Ольги, Заслуженому працівнику культури України, почесному професору університету

м. Беміджі (США). *В'ячеславу Олександровичу Кудіну*, Ректорові Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка, Академіку НААНУ, Академіку ІАН *Леоніду Миколайовичу Тищенку*, Генеральному директору агрофірми «Авангард» двічі Герою, двічі кавалеру орденів Леніна, *Олександрю Григоровичу Боровику*, засновнику и директору Музею українського живопису *Олегу Геннадійовичу Наумову*, завідувачу кафедри культурології Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, доктору філософських наук, професору *Віктору Олексійовичу Лозовому*, завідувачу кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», Член-кореспонденту АПН України, док. філософських наук, професору, *Сергію Олександровичу Завєтному*, професору кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами, *Олександрю Семеновичу Пономарьову* і багато іншим моя красна подяка.

За тридцять з лишком років педагогічної і наукової діяльності в Національному технічному університеті «ХПІ» та більше десяти років в Харківській академії дизайну і мистецтв у мені склалися добросердні стосунки з десятками людей, назвати яких я не можу з двох простих причин — по-перше, це був би надмірно довгий список, а по-друге, когось, як це завжди буває, забудеш, і він може образитись, а я хочу і надалі зберегти щирі стосунки з кожним з них.

Проте одну, мені дуже близьку людину, не можу тут не згадати добросердним словом. Я надзвичайно вдячний чарівливій красуні, до того ще й вченій жінці та невтомимому мудрому організаторові, завідувачці однієї з найбільшої серед вищих навчальних закладів України бібліотеки, пані *Ларисі Петрівні Семененко* за її безкорисливу й колосальну роботу. Я безмежно ціную і пишаюсь тим, що вона серед людей, досвідченого середовища, відрізняється від інших своєю чіткою світоглядною позицією і притаманними лише їй екзистенціальними принципами повноцінного православного життя. А від цього, вона завжди має свою аргументовану і виважену точку зору і досконалі плани щодо її втілення в життя.

Саме завдячуючи Ларисі Петрівні, її прискіпливості але конче професійній вимогливості та доброзичливій наполегливості, ця книга змогла побачити світ у бездоганній системності відносно сучасних стандартів оформлення подібних видань.

Лариса Петрівно, красно Вам дякую за те, що ви зробили з моєї книжки зразок для наслідування професіоналами.

Кого б хотілося назвати із тих людей, товаришів, колег друзів, які залишали в минулому та залишають сьогодні приємні та добрі враження в моєму житті, це перш за все: Є.О. Антонов, О.М. Бардін, В.А. Войтов, К.С. Волік, В.І. Голік, М.М. Гуревичов, В.Є. Гусаков, В.М. Давидко, М.І. Домірчієв, О.Й. Денисенко, В.Т. Долбня, А.В. Долгарєв, С.І. Дуденко, С.М. Євель, В.І. Жила, Ю.І. Зайцев, С.П. Землянська, Ф.М. Кирилюк, М.П. Колесніков, А.Є. Конверський, М.Н. Корнєв, В.О. Кравць, Д.М. Курсін, І.І. Литвиненко, В.В. Лещенко, К.С. Мамедов, В.В. Мизгіна, С.Ф. Михайлова, В.Я. Міщенко, В.І. Ніколаєнко, Ю.І. Панфілов, О.С. Пахомова, М.О. Півень, О.М. Поступной, П.П. Резніков, Ю.Д. Сакара, В.Д. Северин, О.О. Сльозко, Є.І. Сокол, Л.К. Сторожук, Л.В. Тверская, М.І. Тітов, В.І. Тошинський, М.П. Требін, А.О. Харченко, О.П. і Р.В. Фісунови, В.М. Фомічова, О.К. Чаплигін, Л.Д. Черкашин, Ю.М. Шкодовський, і багато інших.

Кожному, кого я назвав і кого випадково не назвав (вибачте, шановні колеги і друзі), я щиросердно вдячний за плідну співпрацю, за наші задушевні взаємовідносини, за той вплив на моє становлення і розвиток як особистості, вченого і педагога, який ви безкорисливо здійснювали відносно мене і водночас ніколи навіть не натякали про свою безграничну доброзичливість.

Мій низький вам, добрі люди, земний уклін.

Сьома інтеграційна школа, яка створила мене особистістю — це унікальна епоха на зламі сторіч і тисячоліть.

Пройде декілька десятиліть, я вже не кажу про століття і люди нової генерації мабуть будуть в захваті при спомині про наше покоління, на долю якому випала честь жити в соціально-психологічній атмосфері зміни століть і тисячоліть. Сьогодні, коли минула ця історична подія, яку трепетно чекали всі люди нашої планети, в пам'яті залишилися спогади про психічний стан народів світу. Люди сподівалися на щось величне, несподіване, навіть драматичне, пов'язане з виходом із ладу різноманітних систем автоматичного управління. Проте все обійшлося благополучно і люди були в своєрідному розпачі від того, що дива і чуда не сталося. Все-таки цікава людська психіка. Зовсім не така, як у тваринному світі. У них події йдуть своєю чередою і їм було все байдуже.

І ось тепер люди налаштовані на очікування ще однієї «магічної», загадкової нумералогічної дати — 2222 рік. Але це так відда-

лено від нині життєдайних людей, що вони навіть не можуть толком уявити, що їх чекає в найближчі десятирок років. А які події і яка доля чекає людство в те далеколіття, то це безсумнівна *Fata morgana!!!*

Проте, мабуть в цьому і суть людської психіки і свідомості — жити маревом майбутнього. Але збагнути прийдешне не можливо, якщо не зануритись в сутність теперішнього. А це можливо лише за однієї обставини — досконало знати минуле, а не гамузом критикувати його і обливати нерозбірливо політичними пійлами, характеризуючи тогочасність і її людей, як щось дикунське, що не варте спомину взагалі. Але не таке далеке минуле пов'язане з реальними людьми, яких деякі нинішні політики-руйнівники вщент спаплюжили, образливо принизили в гідності своїй. Так і хочеться прилюдно сповістити горе політикам про те, як ви будите відноситись до своїх батьків (до минулого) так будуть відноситись до вас діти (нинішні люди). Я вже не говорю про онуків (не далеке майбутнє) і правнуків (далеке грядуще). Тож, історія нагадує і мало кого вчить про те, що конче потрібно плекати перлини із минулого. І добре пам'ятати про те, що уже ж таке було, коли «ми новий світ побудуємо, а старий розрушимо до основаній». Чи не забагато розвилось в соціумі руйнівників, які солідно збагачуються на різноманітних руйнаціях суспільства і замало лишилось справжніх будівничих.

Адже історія красномовно свідчить про те, що коли волонтаристські «дратування» не дошкуляють дійсності, то все відбувається традиційно і відносно спокійно. Наприклад, Швейцарія не знала жодної революції. Її інколи іменують соціально-еволюційною черепахою, проте ця черепаха весь час розвивається і нічого не руйнує (особливо матеріальні й духовні цінності), забезпечуючи собі високий, стабільний і пристойний рівень людського життя. Якщо ж подивитися на «розвиток» нашої країни в продовж дев'яносто років, а особливо останню четверть віку, то ми зруйнували майже все, а побудували масову убогість людей і забезпечене життя купки мільонерів за рахунок зубожіння населення. Наші «милі» політикани, «нардепи», відсидівши по чотири-п'ять строків у ВРУ, фантастично збагатили свої матеріальні статки, але це ще пів біди. Вони зруйнували, знівечили, не тільки матеріальні та культурні цінності, а, перш за все, людські життя і деформували людські душі. А щоб відродити справжній, незаплямований дух народний знадобиться два-три покоління і то, за умов невтручання «народних захисників» в процес відновлення.

Моє покоління пережило страхіття війни, роки жахливого голоду, відбудови народного господарства, побудови комунізму, а потім розвинутого соціалізму з людським лицем. Згодом нова потужна руйнація, а вірніше пограбування державно-партійною номенклатурою матеріального надбання народу. Мені довелося бути свідком тих дійств, коли за декілька місяців представники партійно-державної верхівки ставали мільонерами в доларовому вимірі, (тепер вони олігархи, в перекладі з давньогрецької — казнокради), а мільонні маси людей, в тому ж ритмі скочувалися до злиденного стану. Це нагадувало мені історичну епоху Демосфена, коли самопожертвування, хоробрість, патріотизм різко змінювалися розбещеністю та індивідуалізмом, все стало предметом меркантильного і огидливого торгу.

Бурхливе накопичення капіталу за рахунок пограбування народу супроводжується і понині стрімким падінням моральності, честі, людської гідності і низьким рівнем естетичного смаку. Нині олігархи-казнокради вбачають свою вітчизну не в державі, а в майні. Батьківщина у них тепер там, де їх капітал, а останній встиг розташуватися не тільки на Кіпрі, а в багатьох країнах світу і працює на благо саме тих держав, та тільки не на благо народу українського народу. Більше того, в країні відсутня духовна еліта нової генерації і природно, харизматичні лідери, які мусили б виразити, на цьому короткому проміжку історичної доби, кореневі інтереси всього суспільства. Шкода, але в країні панує шалена духовна криза, яка зумовлює непередбачені економічні наслідки!

Тепер народ може розраховувати на своє спасіння лише на безкорисливу дієвість педагогів. Не безпідставно вважаю, що центральною найвідповідальнішою і добропорядною фігурою сьогодення є не політик і не генерал, а ПЕДАГОГ! На сто відсотків поділяю думку У. Черчилля про те, що «вчитель володіє владою, про яку прем'єр-міністри можуть тільки мріяти». І якщо сьогодні хтось із державних чиновників міркує, що він занадто багато витрачає коштів на освіту і науку, то я хотів би побачити, не дай Боже, країну без освіти, чи-то жалюгідної витрати на неї. А що стосується розвитку науки, то з цього приводу влучно і лапідарно висловився Ф. Жоліо-Кюрі: «Наука конче потрібна народу. Країна, яка її не розвиває, неминуче перетворюється в колонію». Отже, надійною, випробуваною протягом віків, рушійною силою з налагодження сталого прогресивного і гуманного суспільства мусить бути постать ПЕДАГОГА і не в жодному разі

препода. Про останнього не хочу навіть згадувати, але він значно заповнив простір вищих навчальних закладів країни і сплюндрував не тільки вищу школу, а й врешті-решт суспільство в цілому.

Я пишаюся тим, що майже все життя присвятив педагогічній діяльності. Різні були часи і люди, несхожі були форми правління, починаючи від диктатури пролетаріату і закінчуючи сьогоденною олігархічно-клановою диктатурою, були цікаві за соціальним змістом і романтично-патріотичні за формою молодіжні рухи. Саме в такому драматично патріотичному суспільстві я мав і маю честь повноцінно існувати як особистість і багато в чому реалізовувати Богом і батьками даний іманентний сенс життя. Скажу, немовби на сповіді, все своє життя був в постійному пошуку свого особистого екзистенціалу. І знаючи наперед, що ніколи не досягну його в абсолютному вимірі, все-таки намагаюся повсякчас йти лише своєю, притаманною тільки мені, стежею життя.

Мимоволі виникає питання: Чи впливала на мою особистісну сутність минула епоха чи ні? Безперечно, так! Більше того, моє особистісне Я — це сукупність всіх тих соціально-духовних, морально-естетичних та політичних відносин, в яких мені доводилось приймати активно участь, як і кожному громадянину великої держави. Якщо це так, то, безсумнівно, я ввібрав у себе найхарактерніші позитивні риси різноманітних форм суспільної свідомості і пишаюся ними сьогодні. Тому я ніколи скопищем не ганьбував суспільство яке мене народило і виховало як особистість. Щодо суспільних суперечностей, так вони завжди були притаманні всім соціумам, оскільки ідеального устрою для всього народу, тим більше на всі віки і в планетарному масштабі, не можливо досягти. Адже коли б ми здобули такого стану і спромоглися залишити його на віки, цим самим зупинили б розвиток не тільки конкретного суспільства, а й цивілізації взагалі. І це очевидна аксіома! Проте думки і особливо нахабні дії політичних ділків спрямовані на побудову всезагальної імперії народного блаженства, не зникають як зі сторінок історії, так і сьогоденної політичної дійсності.

Отже, в кожній історичній добі суспільно-економічних відносинах були свої казнокради і порядні чиновники, критики й критикани, злодії й пристойні люди, щедрі й скупі, агресивні й доброзичливі, інтелігентні й невігласи, щиросердні патріоти і меркантильні фанатично налаштовані націоналісти тощо. Тож, не зважаючи на

соціально-політичні умови в яких живе і діє особистість, якщо вона самодостатня, духовно вихована на моральнісних ідеалах національної і світової культури, то вона (я глибоко в цьому переконаний) завжди патріотична в помислах і діях своїх.

Таким чином, доля розпорядилася, а я їй підкорився так, що все життя присвятив (святість) науковій і педагогічній діяльності. Мені завжди було легко вчитися, бо навіть в студентські роки намагався комусь допомогти в оволодінні проблематичними знаннями, адже я постійно, в ті роки, читав лекції в різноманітних аудиторіях. А для того щоб когось дечому навчити треба на багато більше розумної напруги, а ніж для поповнення власного знання. Не в докір математикам, але деякі із них, своїми далекими від педагогічної честі діями, зробили із прекрасної за змістом і формою науки, бізнес-монстра. Мені ж завжди таланило найскладніші проблеми структурувати таким чином, щоб вони сприймалися розмаїтими аудиторіями легко, доступно і навіть з естетичною насолодою.

Неважко, навіть елементарно, декларувати готові істини, але за великим рахунком сама пособі істина не така вже й цінна для допитливої людини. Для неї завжди були значущими багатоманітні шляхи, а ще краще стежини, до неї. Безумовно такий підхід потребує значного часу, хисту і безмежної любові, доброти, уваги до всіх без винятку студентів, аспірантів. І аналогічної уваги до науки, в моєму випадку до філософії — TERTIUM NON DATUR! Мабуть тому в моїй повсякденній іманентності ніколи не вмирає учитель поєднаний на вічно з учнем сповнений юнацької наснаги у повсякчасному розкритті багатобарвного життя.

Саме такий підхід, а вірніше життєвий мотиватор дає мені змогу безперестанку доганяти тих визнаних лідерів, які ідуть на крок попереду мене і водночас твердо змушує мене не чекати тих, хто залишився позаду, але поважати їх. Проте, я ніколи не займаю чужу соціально-просторову, науково-практичну нішу, вважаючи таке дійство непристойним для мене та не гідне моєї честі. І це скажу однозначно, не є зухвальством як таким, просто у кожної людини має бути своя дорога, вмурована природою в особистісне єство. Оскільки в протилежному разі, люди на уторованому шляху, чи то на майдані, чи антимайдані, обов'язково згублять своє унікальне Я, негайно перетворяться в піщинку натовпу. І миттєво з'являться різнобарвні політичні революціонери, реакціонери, корупціонери, авантюристи,

аферисти тощо, для яких юрмисько людей сприймається, як довгоочікувані маріонетки, чи то інертні маси, які охоче податливі для різноманітних руйнацій. А поки вони руйнують політичні шуліки мурують собі мастки на теренах України, чи то вілли для всієї родини за кордоном. Коли ж маси, переважно експансивні молодики, керуючись в своїх діях правою півкулею мозку, з пролетарською ненавистю руйнують все до основаній і врешті-решт збагнуть істину про те, аякже нам тепер жити, ну хоча б якось існувати. Хаптурники по той бік кордону їм проголосять. Ви ж самі палко цього прагнули. Ось тепер і маєте те, що маєте. Тому будь-яка революція, про це яскраво свідчить всесвітня історія, ілюзорна щодо вирішення нагальних проблем всенародних.

Великий гріх будь-якої політичної революції полягає в тому, що вона в стані палкої, сліпої піднесеності, руйнує на своєму шляху не тільки матеріальні і духовні цінності. Головна її провинність перед народом, що вона безжалісно, люто і немилосердно знищує молоду національну генерацію цікавих індивідуальностей. Адже молода поросль найперша гине в ході революції, а ще більше після революції, оскільки у неї немає хисту і професіоналізму щодо відбудови зруйнованого. Тому закономірно, що кожна революція «пожирає» власно вихованих дітей.

Саме тому я зі святістю відношусь до студентської молоді, намагаючись все від мене залежне зробити так, щоб кожна молода людина проникла почуттям пошани до себе, до своєї самодостатності, до Батьківщини. Адже всебічно розвинута людина завжди керується розумними почуттями і неодмінною повагою до себе. Тобто, вона не дозволяє собі стати маріонеткою в руках політичних маніпуляторів, які безцеремонно окривджують свідомість людей. Це ж не випадково, що в таких країнах як: Данія, Бельгія, Норвегія, Голландія, Великобританія, Японія і багато інших розвинутих країн, народ не піднімається на руйнівні, в своїй основі, революції. А у нас за якихось вісім років відбулося вже дві революції, а в результаті помінялися лише місцями олігархічні клани. Щодо народу, а вірніше населення, а ще вірніше молоді, то в черговий раз їх використали в якості фанатичних, засліплених утопічними гаслами «революціонерів». **Сумно! Тривожно! Болісно за Батьківщину!**

З кожним роком свого життєвого досвіду переконаююсь, що моя науково-педагогічна майстерність, напрацьована багатолітньою ко-

піткою працею — знаходить відгук в студентських душах і взагалі в людських серцях. Яким же треба бути вимогливим до себе, до своєї професійної справи на рівні мистецтва, щоб виправдати цю людську довіру. Саме оцей піднесений стан душі і серця є олімпом щастям Педагога!!!. Всякий раз, коли входжу в аудиторію, максимально намагаюся презентувати свою науку через мовленнєву культуру найкращим чином і неодмінно стараюся бути завжди у гарній психолого-естетичній формі. А щодо доброго стану здоров'я, то цього невблаганно вимагає повага до професії, до педагогічної культура. *Це неухильний алгоритм життя Педагога і Учителя!!!*

А ще у мене є такий собі своєрідний ритуал, а може й традиція. Я не спілкуюсь з людьми в напівтемрявих аудиторіях, завжди прошу максимального світла. І знову ж, це не якась зухвалість, чи моя примха. Просто я люблю бачити допитливі погляди моїх студентів, аспірантів і взагалі добрих людей. Відчувати їхній знаттелюбний потяг до любомудрості, бачити яскраві, для мене завжди прекрасні і рідні, обличчя моїх слухачів. І ось у таких особливих обставинах, духовно-естетична людинолюбність об'єднує мене з аудиторією і в цей час розкриваються один назустріч одному наші розуми і серця. І майже кожна лекція, а останньою порою, кожна, завершується щиросердними оплесками. За ради такої поваги слухачів до мене, я віддаю науково-педагогічній, духовній культурі усе краще, що здобував за довгі роки напруженої але приємної і благосної праці.

В цьому контексті, скажу як на сповіді. Мені як Педагогові завжди були притаманні три якості: перша — *моральність*, тобто правдивість, чесність, повага і довіра до аудиторії слухачів; друга — *пафос*, цебто, джерельної чистоти почуття і емоції, емпатична культура. третя — *расіо*, тобто, знання, знання і ще раз знання та коректний, з точки зору логіки, їх виклад. І ось при наявності цих необхідних складників, поєдную їх, властивою мені архітектонікою, в гармонічну цілісність. А потім «оживляю» її загальнолюдською культурою і ораторським мистецтвом. Над цим повсякденно і впевнено працюю з насолодою, отримую очікуваний результат і знову натхненно працюю, працюю, працюю...

Безумовно, що всі ті суспільні обставини, в котрих мені пощастило повноцінно жити, увесь життєвий досвід, який накопичив протягом всього свого смислоснауючого буття, максимально натхненно, з естетичною насолодою віддаю студентській молоді. Звідси, наука

і навчальний процес для мене були і залишаються вельми відповідальною справою, такою як і безмежна любов до сім'ї, друзів, колеґ, до альма-матер, до НТУ «ХПІ», до академії дизайну і мистецтв і особливо до талановитих художників харківської спілки художників України на чолі з Народним художником України *Віктором Івановичем Ковтуном*. Усе це в гармонійному поєднанні, як я розумію, і є дієвим патріотичним почуття до рідної України.

Що ж стосується конкретних показників у науково-педагогічному напрямку, то на цей час опублікував двісті п'ятдесят робіт — з яких дев'ять монографій, одинадцять навчальних посібників з грифом МОН України, сім підручники з грифом МОН України, і зокрема: «Логіка», «Філософія управління» (два видання), «Логіка для інженера», «Логіка інженерної діяльності», «Філософія: логіка, етика, естетика», «Філософія» ще дві книжки знаходяться у видавництві. Особливо пишаюсь похвальними відгуками на мої дві передостанні книги: «Философические советы внуку» (320 с.), а також «Філософські поради» (312 с.). Вони написані у філософськи афористичному жанрі і дуже мені близькі за формою і змістом, тому що я писав їх в конче драматичній для мене ситуації. Але все влаштувалося і повноцінне життя мене тішить, а я його ціную.

І на останок. Ніколи і не від кого нічого не вимагав, чи то від держави, чи від будь-якої людини, а від себе потужно вимагаю максимально можливого, одначе без насилля над собою. У людях, перш за все у педагоґів, безмежно ціную: доброчесність, делікатність, коректність мислення, мудрість, витончений естетичний смак, толерантність, професійну і загальнолюдську культуру.

Друзі мої сердечні, рясна вам моя вдячність за все те, що ви безкорисливо робили і робите для мене. Я привселюдно покладаюся довір'ям до вас і всіх вас красно шаную.

Завжди ваш,

повсякчас і назавжди з вами,

Станіслав Пазиніч

ЗМІСТ

ЖИТТЯ ЗАРАДИ ДОБРА ТА КРАСИ

<i>Семененко Л. П.</i> Пригостіть розмовою... (від укладача)	3
<i>Ковтун В. І.</i> Взірець відданого служіння справі (біографічний нарис)	5
<i>Товажнянський Л. Л.</i> Престиж навчального закладу створюють люди!	10
<i>Кремень В. Г.</i> Лебедіючий проханець і філософ — речі несумісні . .	11
<i>Губернський Л. В.</i> Alma mater пишається вашими досягненнями . . .	13
<i>Балабанова Г. П.</i> Человек, наслаждающийся каждой минутой в этой жизни!	14
<i>Бабаєв В. М.</i> Життєвий мотиватор сучасності	16
<i>Мялица А. К.</i> Неувядаемый в творческой страсти человек	18
<i>Боровик О. Г.</i> Людина безмежної доброти	19
<i>Тищенко Л. Н.</i> Яркий и скромный философ	20
<i>Верещак О. П.</i> Невтомна в творчості людина	22
<i>Кудін В. О.</i> Людина променистої і щедрої душі	23
<i>Ручка А. О.</i> Філософська культура, витончений естетичний смак — це і є професор Пазиніч С. М.	25
<i>Заветный С. А.</i> Человек, безгранично наполненный благодатными идеями и деяниями	27
<i>Лозовой В. О.</i> Людинолюбство як принцип і спосіб життя	29
<i>Михальченко Н. И.</i> Неутомимый оптимист-патриот Украины	31
<i>Наумов О. Г.</i> Философский взгляд на современное искусство!	32

АВТОРСЬКІ ПРАЦІ

СТАНІСЛАВА МИКОЛАЙОВИЧА ПАЗИНІЧА

Наукові праці	34
Навчально-методичні праці	60
Іменний покажчик співавторів, редакторів та рецензентів до списку наукових, навчальних та методичних публікацій С. М. Пазиніча	65

**ФРАГМЕНТИ ІЗ НАУКОВИХ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ
ПРАЦЬ С. М. ПАЗИНІЧА** (за період 2010–2014 рр.)

Духовність як субоснова творчої діяльності педагога	67
Філософський аспект соціального пізнання	77
Філософія мистецтва в генезі свідомості особистості художньої еліти	88
Функції соціального пізнання	92
Філософія культури як спосіб існування і розвитку людства	96
Філософія спілкування за умов страху і сміху в системі соціальних відносин	108
Філософія героїзму в системі розвитку суспільних відносин	129
Pro et contra у філософії рефлексивного та нереклексивного спілкування	143
Філософія моди і її вплив в царині спілкування	161
Етика наука про мораль і моральність	174
Роздуми стосовно філософії педагогічного спілкування	181
Філософія християнського гуманізму в педагогічній концепції М.І. Пирогова	192
Духовна культура педагога — атрибутивна основа філософії освіти інноваційної доби	202
Національна філософія як субоснова культури і самосвідомості народу	213
Філософія людиноцентризму в педагогічній діяльності — субстанціональність розвитку суспільства	227
Взаємообумовленість ідеалу прекрасного і соціально-політичних подій в історії людського суспільства	238
Форми почуттєвого і раціонального пізнання	254
Християнський гуманізм в творчестве и педагогической деятельности Н.И. Пирогова	265
Особливість філософії як науки	276
Традиції як умова, результат та мотивація дії особистості в суспільстві	283
The problems of interrelation between social progress and communication in the chinese and ukrainian philosophy	299
Закон достатньої підстави у логіці обумовленості та в її інженерних застосуваннях	308
Причинний зв'язок у логіці науково-технічного дослідження	313

Логіка цілепокладання в структурі людської діяльності	320
Філософські поради	329
Значення філософії в житті людини	352

СІМДЕСЯТ ПЯТЬ РОКІВ, В ЯКИХ ВІДДЗЕРКАЛИЛИСЯ СІМ ШКІЛ МОГО ЖИТТЯ	357
--	------------

Довідкове видання

**Станіслав Миколайович
ПАЗИНІЧ**

(До 75-річчя з дня народження)

Бібліографічний покажчик

Укладач: Л. П. Семененко

Технічний редактор: Є. В. Онішко

Підписано до друку 11.02.15. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 26. Наклад 300 прим. Зам. № 15-10.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.